

Univerzitet u Nišu
PRAVNI FAKULTET

ZBORNIK
PRAVNOG FAKULTETA

1976.

34 (082.2)

Izdavač: Pravni fakultet u Nišu, Trg JNA br. 11

UREĐIVAČKI ODBOR

dr Miodrag Matejić, dr Momčilo Dimitrijević, dr Ivica Jankovec, dr.
Čedomir Stevanović i Vojislav Đurđić.

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

dr Momčilo Dimitrijević

~~Y 196~~

Štampa: Grafičko izdavačko preduzeće »Prosveta« — Niš
Tiraž 500 primeraka

Dr MIROSLAV ĐORĐEVIĆ,
redovni profesor
Fakulteta političkih nauka u Beogradu

POGLEDI SVETUZARA MARKOVIĆA NA DRŽAVNOPRAVNI RAZVITAK SRBIJE

Svetozar Marković je za sobom ostavio spise koji svedoče o specifičnom prilazu društvenoj i političkoj problematici njegovog doba, problematici koja je tražila rešenje u svestranijim misaonim i praktičnim pregnućima. To je višedimenzionalno posmatranje stvarnosti, u kome se prepliću ekonomska, društvena i politička područja, kao i njihovi istorijski i programski aspekti.

Nesumnjivo, pri izučavanju Markovićevog stvaralaštva i aktivnosti moraju se posebno analizirati pojedina područja njegovog interesovanja, ali se pri tome ne sme zanemariti opšti okvir, kao ni suštinski jedinstveno nastojanje, jedinstveni zadatak od koga je uvek polazio. To je posebno važno pri analizi njegovih pogleda na državni i pravni razvitak Srbije, pogleda koji su takođe imali više dimenzija. Marković nema pretenzije da bude istoričar Srbije, on je od početka svoje delatnosti revolucionar misli i dela: okosnica njegovog traganja i stvaralaštva bili su revolucionarni procesi, — njihovo otkrivanje u prošlosti, uočavanje njihovih nosilaca u savremenim uslovima, njihove perspektive u budućnosti. U tome je smisao i njegovih istorijskih pogleda, — pogleda na prošlost, ali i pogleda na ono što je od istorijskog značaja u samom njegovom dobu, kao i na ono što je istorijski neophodan i neizbežan preobražaj u bliskoj i daljoj budućnosti.

Marković je takvom svojom orijentacijom i mogao da prevaziđe mnoge istoričare, mogao je da daje osvrte i otvara perspektive na način koji nije bio svojstven užem stručnom posmatranju. On se nije zadržavao na historiografskim rekonstrukcijama i opisivanju činjenica, — on je tragao za njihovim smislom.

I

Markovićevu pažnju nisu slučajno, u osvrtima na istorijsku prošlost srpskog naroda, privukla društveno-revolucionarna zbivanja početkom XIX veka, kada je oružana borba protiv turske vlasti dobila neslućeni zamah. Nije slučajno ni to, što je prateći ishod — stvaranje ustavnih temelja kneževine Srbije hatišerifom od 1830. godine, u mnogim njegovim odredbama i stvarnim odnosima koji su se iza njih krili, Marković video »smrtni udarac« narodnoj revoluciji.

Politiku kneza Miloša, kao i spoljni i unutrašnji značaj pobjede »monarhijskog principa«, Marković nije video samo u potvrđi naslednog kneževskog dostojanstva u porodici Obrenovića, već i u mnogim merama na organizaciji vlasti i samom njenom karakteru, u nizu novih odnosa i ustanova koje su značile odricanje od revolucije. Međutim, ocene pojedinih etapa razvitka Srbije svoj puni smisao dobijaju tek kroz ukupnost onih krupnih preobražaja koje Marković istražuje i obeležava.

Marković je, usamljen — u svome vremenu — u istorijskim zahvatima ovakve širine, imao jednog takođe usamljenog prethodnika — Vuka Karadžića. Neke Karadžićeve misli upravo kao da — po svojoj suštini — prethode Markovićevim traganjima za smislom velike istorijske prekretnice iz prvih decenija XIX veka. Karadžićevo stvaralačko delo rođeno je u srpskom ustanku, toj »velikoj buni«, i razumljivo je što su ga podsticala nastojanja da se iznađu uzroci bune, različite tendencije u njoj i pravi put ostvarenja istorijskih zadataka srpskog naroda. Pišući srpsku istoriju »od godine 1791, od kada buna Srpska početak svoj ima«, o svojim naporima Karadžić je rekao: »Ja sam se u Srbiji rodio i uzrastao, i zapamtio sam stanje srpsko i pod daijama i prije daija; bio sam i kad je prva buna 1804 počela, i 1813 kad se završila, i za oni 10 godina bivao sam u različnim poslovima... a pri tom kako za oni 10 godina, tako i poslije do današnjeg dana, raspitivao sam i Srba i Turaka, i trudio sam se, koliko je moguće, da doznam pravi uzrok, ili kvasac, ove bune, i njezin poslije napredak i svršetak (1813); i opet poslije početak (1814 i 1815), i ako doživimo još kakav pravi svršetak«.

O svome shvatanju pravog svršetka velike narodne bune Karadžić je ostavio jasna svedočanstva i ukazao da se do njega može doći samo ako se ostvare narodne slobode i pravice. U isto vreme kada je knez Miloš, podstaknut odredbama Akermanske konvencije, koje su obavezivale Portu na davanje samouprave Srbiji, u skupštinskoj besedi od 14. januara 1827. godine govorio o potrebi mira i pokornosti vlastima da bi se dočekala sloboda Srbije, Karadžić je, takođe podstaknut istim očekivanjima, izražavao nadu da će Srbija dobiti i zakone, da bi se narod mogao koristiti slobodom.

Očigledno, postojala su različita shvatanja pravog svršetka srpske bune, različita shvatanja značaja i perspektiva istorijskog puta na kome se Srbija nalazila. Za određeni svršetak borio se knez Miloš, borile su se i starešine, ali su se borile i mase koje su ustajale protiv načina njihove vladavine.

Karadžić u onome što je nastalo posle hatišerifa od 1830. godine nije video pravi svršetak bune. Čak se našao pobuđen da knezu Milošu svoje mišljenje o njegovoj vladavini iznese u jednom opširnom pismu (iz 1832. godine), u kome nije mogao da mimoide ni upozorenje na iskustva Đakove bune iz 1825. godine. O svome dvoumljenju da li da knezu Milošu predoči opšte nezadovoljstvo njegovom vladavinom, u samom pismu je rekao: »... ali sam najposle prema koristi Vaše Svetlosti i otačastva našega prezreo svoju korist, i mislio sam, da je najbolje, da Vam ja ovo sve u pismu kažem, nego da Vam sutra kakvi Đakovci čitaju.« Savetujući knezu Milošu da promeni način svoje vladavine, Karadžić je istakao šta je potrebno da bi se izbegle narodne bune protiv nove

srpske vlasti: „dati svakome pristojnu pravicu i zemlju tako urediti da pametan i pošten čovek po zdravom razumu sudeći ništa bolje želeći ne može.“ Svoje savete je Karadžić popratio ozbiljnim i simboličnim upozorenjem: „Pa ako vi mirno u takvom vladanju život svoj svršite, ili vas ko *natera* te narodu i zemlji pristojnu pravicu date, onda može biti da će se *Đaku i Čarapiću* spomenici u Srbiji podizati, a svi ostali, koji su za onake krivice od vas izginuli, ostaće kao mučenici za pravicu i za slobodu naroda Srpskoga, mnogo veći, nego da su izginuli na Mišaru ili na Deligradu. . .”

Karadžiću je, očigledno, blisko shvatanje da je Đakova buna bila jedan od snažnih izraza narodnih težnji za *pravim* svršetkom bune, — ustaničkih pokreta krajem XVIII i početkom XIX veka.

Mnoge narodne težnje iz vremena velikih zbivanja na početku XIX veka bile su pokopane do Markovićevog doba, a zvanična istoriografija je ćutke prelazila preko narodnih pokreta i buna. Ali, Marković je imao duboko osećanje za istorijska kretanja, a zadatak koji je sebi postavio pišući »Srbiju na Istoku«, podseća na Karadžićevo tumačenje sopstvenog rada na istoriji. Marković je — kako sam ističe — želeo da pokaže »kako se razvijao srpski narod u kneževini od kako se oslobodio turskog gospodarstva«, da srpskom narodu iznese sliku »šta mu je donela srpska revolucija«, — »šta je imao pa izgubio, a šta je mogao dobiti pa nije dobio u svome državnom razvitku«.

Bio je to, dakle, novi pokušaj traženja *pravog* svršetka bune, koji je Marković obeležavao u odnosima i perspektivama Srbije svoga vremena, razobličavajući zvaničnu Srbiju, otkrivajući Srbiju naroda koji još nije ostvario svoje težnje, i ukazujući na prave zadatke narodne borbe. »Srbija — pisao je Marković — to nije knez, nisu ministri, načelnici i kapetani, sudije i kmetovi, nadležateljstva i kancelarije, Srbija — to je narod srpski što živi u Srbiji, po čijoj volji ili bolje po čijem *trpljenju* postoje i knez i ministri i nadležateljstva i sav današnji poredak.« Pod Srbijom je podrazumevao »narod što živi u Srbiji, onaj narod koji je u početku ovog veka započeo *revoluciju* u Turskoj«, započeo borbu za oslobođenje ne priznajući zakonitost turskog poretka. »Zadatak je i dužnost toga naroda da svoju revoluciju produži, pa ma to bilo i protiv volje sviju onih kojima je u interesu da se održi današnji državni poredak u Srbiji ili barem da se državno pravo današnje Srbije smatra kao nepovredivo.«

Pravom završetku narodne revolucije Marković je posvetio čitavu svoju borbu i čitavo svoje stvaralaštvo, i pred kraj svog mladog života, u svojoj poslednjoj studiji (»Socijalizam ili društveno pitanje«), mogao je mirne savesti da istakne da je program — »socijalni preobražaj iznutra, na osnovu narodnog suvereniteta i opštinske samouprave; revolucija u Turskoj i federacija na Balkanskom poluostrvu, bio napadan, izvrtan, kaljan — ali on ostaje vazda čist i svetao, i nijedan od protivnika socijalizma nije bio u stanju da razlozima pobije ovaj program, niti da iznese što bolje i praktičnije za srpski narod. . .«

Uverenost kojom je Marković pisao navedene redove bila je rezultat prethodnih, po godinama kratkih, ali po zamahu i značaju dubokih sagledavanja stanja Srbije, suštine njenog pređenog istorijskog puta i istorijskih zadataka koji su stajali pred srpskim narodom.

Politička misao Svetozara Markovića, nadahnuta socijalističkim idejama sa kojima se on upoznao u Rusiji i Švajcarskoj, označiće osobeno prevazilaženje dotadašnjih društvenih i političkih stremljenja u Srbiji. Ali, bez uočavanja osobenog razvitka Srbije, njenih političkih pokreta i stremljenja, ne može se oceniti ni stvarni karakter i domašaj Markovićevog stvaralaštva i delatnosti. Markovići pogledi svakako ne bi dobili svoje potpunije okvire bez izučavanja društvenih pokreta i društvene misli u Rusiji i na Zapadu. Ali, za svoje rađanje i razvitak našli su podsticaje u uslovima i putevima razvitka Srbije, u nastojanjima da se obeleže ciljevi njenog preobražaja. Bez uočavanja određenih tendencija u društvenom razvitku Srbije, njenim državnopravnim odnosima i političkim stremljenjima, ne bi se moglo doći do socijalizma kao *praktične* alternative u razvitku Srbije, — on bi ostao samo doktrinarna inspiracija. Bez sagledavanja pređenog puta Srbije, ne bi bilo ni obeležavanja njenih revolucionarnih zadataka, — ne bi bilo Markovićeve »Srbije na Istoku«.

Savremena izučavanja celokupnog dela Svetozara Markovića, pa i same savremene potrebe za njegovim izučavanjem, ne mogu se zaustaviti na najznačajnijim Markovićevim spisima i najmarkantnijim njegovim mislima. Dinamika razvitka njegove misli — to najveće njeno bogatstvo — ostaje zanemarena ako se brižljivo ne istražuju i Markovići manji i prigodni prilozi i prepiska, ne samo u njihovim glavnijim akcentima već i uzgrednim, često naizgled sporednim napomenama. Pri tome se mora obratiti posebna pažnja na hronološki redosled u kome se nižu njegove misli; taj redosled ne samo da nije bez značaja, već ima često presudan značaj za potpuniju rekonstrukciju Markovićevih pogleda i ocenu njihovog neposrednog, stvarnog značaja.

U jednom polemičkom spisu, početkom 1872. godine, Marković je napomenuo: »U svakom narodu ima pitanja koja su na 'dnevnom redu', koja sam istorijski proces narodnog života stavlja na rešavanje.« Ističući da se životna pitanja narodna iznose na rešavanje »samim potrebama naroda, a ne kombinacijama koje niču u glavama pojedinaca«, i da »niko ne može propisati red kojim se moraju rešavati narodna pitanja«, Marković upozorava: »Ali svaki mislioc i javni radnik mora imati svoje uverenje i svoje gledište na svakodnevno pitanje koje pred njim iskrsne.«

Navedene napomene značajan su putokaz za analizu čitave Markovićevе delatnosti, razjašnjenje karaktera njegovih spisa i uočavanja povoda koji su im davali podsticaje. U tim napomenama nalaze se stvarna upozorenja na potrebu da se dublje razmotri karakter određenih perioda u razvitku Markovićevе delatnosti, kao osnove za razumevanje njegovih pogleda i programskih stavova. Jer, kao što je već istaknuto, Markovićevе misli ne mogu se u potpunosti rekonstruisati i razumeti bez događaja i situacija koji su im bili povod, bez jasnog uočavanja šta se u njegovim spisima na koje pojave i zbivanja odnosi. Kako su mnogi od tih povoda — događaja i situacija — bili savremenici dobro poznati, ostali su za nas često u pozadini, nedovoljno ista-

knuti i osvetljeni. Upravo to i nameće složene zadatke identifikacije »istorijskih procesa« koji su pojedina pitanja stavljali na dnevni red, da bi se razumela i ona »uverenja« i »gledišta« koja je Marković podvomom njih izražavao.

Markovićevi radni spisi i prepiska sadrže dosta fragmentarnih razrada i nagoveštaja novih shvatanja o političkim odnosima, državnom razvitku i pravnom poretku Srbije, koja će biti karakteristična za Markovićevo životno delo. Pored toga, do jeseni 1869. godine Marković je dao i šire zahvate, koji su metodološki slični, a u postavkama gotovo identični sa kasnijom sintezom u delu »Srbija na Istoku«. Svakako da ta činjenica nije bez dublje veze sa kasnijom Markovićevom napomenom da su njegovi pogledi bili potpuno izgrađeni do kraja 1869. godine. A to, ujedno, daje veliki značaj izučavanju ranih Markovićevih radova.

Uočljivo je da u već prilično obimnoj literaturi o Markovićevom stvaralaštvu vrlo malo ima studioznih priloga bitnijim pitanjima formiranja Markovićevih gledišta. Njegove neposrednije formulisane socijalističke misli privlačile su glavnu pažnju, pa se i zadatak mnogih autora svodio na njihovo isticanje i teoretsko komentarisanje. Izostajalo je još uvek potrebno rasvetljavanje stvarne sadržine Markovićevih pogleda, naročito onih čije se pravilno tumačenje može naći samo dubljim zahvatima u društvene i državnopravne odnose tadašnjeg vremena i njihovu predistoriju. Upravo zahvatima u ono od čega je Marković, izričito ili prećutno, uvek polazio, na šta se neposredno i odnose njegove misli čak i onda, kada uzimaju oblik opštijih, načelnih stavova ili zaključaka.

Marković je, prema zapisima nekih savremenika, već na Velikoj školi (tj. do 1866) »počeo da izvodi svoje misli i načela, da stvara pogled na život i nauku«. O tim pogledima svedoče neka njegova pisma, ali ne u toj meri da bi se potpunije mogli obeležiti; jedino se može oceniti sa kojih je pozicija reagovao na »životna pitanja naroda« koja je »istorijski proces narodnog života« stavljao na rešavanje. Elementi toga reagovanja već od 1868. godine počinju da se ukomponuju u šire celine, u poglede i stavove koji po zrelosti svoga saopštavanja pokazuju da su rezultat mnogih prethodnih nastojanja i saznanja. Što su se upravo tokom 1868. godine Markovićeve misli uobličavale u sintetičke i programske celine, nije slučajnost. Tokom 1868. godine nizali su se događaji koji su davali povoda za različita politička nastojanja i iskazivanje različitih mišljenja o zbivanjima i stanju u Srbiji i putevima njenog daljeg razvitka.

Pogibija kneza Mihaila, maja 1868. godine, ostavljajući upražnjen presto, mnogim političkim krugovima pružila je izgleda za neposrednije učešće u promeni državnog uređenja, a savremenicima ukazivala na nove perspektive u razvitku političkih odnosa. Ni Marković nije u tim nadama izostao. Njegov članak »Šta treba da radimo?« napisan je upravo sa ciljem da obeleži neposredne zadatke državnog preobražaja Srbije. Njih bi trebalo da ozakoni Velika narodna skupština, sazvana odmah posle ubistva kneza Mihaila. Ali, članak predstavlja mnogo širi zahvat problematike, koji je karakterističan i za kasnija Markovićevo programska istupanja. Prema sopstvenim rečima, nastojao je da u članku pokaže »zašto je srpski državni razvitak u kneževini

išao preko vrata i kud će dospeti Srbija ako produži tim putem«, a zatim, »kakve bi ustanove... ujamčile razvitak Srbije«, i predlog »da narodna skupština najpre izradi i uzakoni sve te ustanove i da unapred obaveže vladu da će vladati po tim ustanovama« pa tek onda da je bira.

Očigledno, osnovni koncept izlaganja je srodan konceptu kasnije »Srbije na Istoku«: najpre analiza ekonomsko-društvenog i državno-pravnog razvitka, zatim ocena postojećih društveno-političkih i državno-pravnih odnosa, najzad obeležavanje puteva njihovog preobražaja. A i sam način na koji Marković oblikuje svoja izlaganja, kompozicija sadržaja koje u njih unosi, imaju sve karakteristike njegovih kasnijih istupanja. A to su: sva dotadašnja iskustva, sve aspekte posmatranja, sva teorijska dostignuća, — staviti u službu neposrednih društvenih potreba, radi praktičnog rešavanja pitanja koja su na »dnevnom redu«.

III

Marković je, kao što se vidi iz jednog njegovog pisma od oktobra 1866. godine, u prvim godinama izgrađivanja svojih političkih pogleda bio intenzivno obuzet mislima o oslobođenju srpskog naroda od turske vlasti. Obimna prepiska koju je vodio propala je, tako da je nestalo neposrednih svedočanstava o ranom periodu razvoja njegovih shvatanja i širini problematike koju su obuhvatali njegovi pogledi. Ipak, pisma i dopisi iz prvih meseci 1868. godine daju izvesne mogućnosti da se upotpune praznine, da se rekonstruišu neke već ranije razvijane misli, a ujedno postavi osnova sa koje bi se moglo ocenjivati šta je ono *novo* u daljem razvoju njegovih shvatanja. Naravno, u tome složenom zadatku istraživanja geneze Markovićevih pogleda, ovde nas prvenstveno interesuju istorijski zahvati, njihove karakteristike, pravci i domašaji, posebno u pogledu državno-pravnog razvitka.

Iz jednog Markovićevog pisma, pisanog februara 1868. godine, vidi se živa angažovanost u pitanjima oslobođenja od Turaka i političkog ujedinjenja, pri kojoj unutrašnja pitanja kao da su bila potisnuta: ističe se, da »treba obratiti sva naša sredstva na oslobođenje od Turaka i političko ujedinjenje, a kad to bude onda ćemo imati snagu da izbirimo unutrašnju slobodu«. Ali, Marković će vrlo brzo, prelazeći na razmatranje društvenih uslova političkih opredeljenja, uočiti povezanost unutrašnje i spoljne politike, unutrašnjih sloboda i nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja.

Drugi momenat koji se uočava u ovo vreme, to je shvatanje osobenog stepena razvitka Srbije, kao značajnog momenta za ocenu njenih razvojnih mogućnosti. U tome pogledu Marković navodi reči svoga brata Jevrema, o tome da »kod nas nije utvrđena i osvećena despotija hiljadugodišnjim suštastvovanjem, da kod nas nema silne aristokracije po rođenju i bogatstvu, da kod nas nema duhovenstva protiv narodnih interesa, pa, po tome, i da nema uslova da se održi suštastvujući poredak«. Takvo shvatanje o osobenosti srpskog društva biće u osnovi karakteristično i za kasnije Markovićeve ocene mogućnosti radikalnijeg preobražaja srpskog društva, kao i shvatanja o mogućim

odstupanjima od onih zakonitosti koje su uočene u zapadnoevropskom kapitalističkom (»industrijskom«) društvu.

U svakoj prilici kada je obeležavao dalje puteve razvitka Srbije, Marković je nastojao da njihovu mogućnost i neizbežnost potkrepi analizom istorijskog razvitka Srbije do stvaranja onih protivrečnosti koje je trebalo razrešiti daljim razvitkom.

Kada je u članku »Šta treba da radimo?« postavio pitanja o kojima je već bilo reči, svoj istorijski osvrt Marković je započeo promenama posle oslobođenja od turske vlasti, u prvim decenijama XIX veka. Prvi ustanak obeležio je kao »najsajnije vreme u srpskoj povesnici«, ali ne stoga »što se u njemu rodiše čuveni veliki junaci i vođe njegove, već stoga što se u njemu javlja kao borac ceo srpski narod koji *sam* izvojeva sebi slobodu«. Posle oslobođenja, trebalo je da narod »uredi državu«. Ali, — postavlja Marković pitanje — »kakve je pojmove mogla imati jedna sirotinja raja: o ličnosti, o državi, o vladi i o odnosima što proizlaze iz tih pojmova«. Njegov je odgovor: »razume se nikakvih«. Mislilo se da je dovoljno Turke zameniti Srbima »pa će sve biti dobro«.

Kada se ima na umu da je Marković kasnije, u »Srbiji na Istoku«, skoro polovinu izlaganja posvetio razmatranju pojmova i ustanova srpskog naroda iz vremena turske vladavine i značaju koje su one imale u procesu oslobođenja od turske vlasti, uočljivo je traganje za onim — kako je Marković kasnije rekao — što je srpski narod »imao pa izgubio«. Međutim, utoliko više dolaze do izražaja shvatanja o novom državnopravnom razvitku i njegovim daljim potrebama i putevima, kako ih je Marković u svojim prvim spisima obeležio.

Razvitak srpske vlasti tokom oslobađanja od turske, vladavine, Marković je okarakterisao drastičnom paralelom: »Prvo ustrojstvo srpske države gotovo se nije nimalo razlikovalo od pređašnje uprave pod Turcima, a to je moralo tako biti jer oni (Srbi) nisu imali pojma o drugoj formi uprave«.

Ne upuštajući se u detaljnija izlaganja o prvoj upravi u srpskoj kneževini, Marković obeležava samo njene karakteristične crte. Ističe da su stari harač i stari kuluk ostali i dalje; narodna i kneževa kasa bili su jedno isto; porezu je skupljao okružni starešina i davao u kasu »na boga i dušu«, jer se nije znalo koliko ima duša u kome kraju; sudije su sudile po svojoj pameti, a postavljeni su »ne po pameti, već po znamenitosti svoje porodice«; đumruci i skele davani su pod zakup, i to ne »javnim putem da bi ih mogao svaki zakupiti ko za njih više dade, već ispod ruke ljubimcima, rođacima i prijateljima«. Jednom reči — zaključuje Marković — »namesto turskih paša, aga i spahija i kadija dođoše knezovi i sovetnici, ali ostade stara neodgovornost i samovolja i sva ostala nasledstva turske administracije«.

Očigledno, Marković nije zanemario onu vezu političkih i društvenih odnosa koju je nazvao *državno-društvenim razvitkom*, — terminom koji može biti specifičan za ulogu koju je u prvim zgrtanjima imovine davalo učešće u državnim funkcijama. Čak je do Markovićevih vremena bilo bogatih ljudi najviše među potomcima starih načelnika, kapetana i đumrukdžija. Srpske porodice koje su se istakle još u vreme turske vladavine, davale su vođe u borbi za oslobođenje; a zatim, zadobile su starešinstvo u narodu, i brzo su se osilile i oboga-

tile, »utoliko brže i jače što je narod bivao siromašniji i pokorniji«. Što se tiče naroda, on je izišao iz borbe s Turcima materijalno razoren: kuće su bile pogorele, njive i polja satrveni. Trebalo se kućiti ponovo, a narod nije imao ni kapitala ni znanja da popravi svoje jadno stanje. Kakvo je to stanje bilo, najbolje se videlo »po neprestanim pobunama koje su trajale za svo vreme prve vlade kneza Miloša«.

Opisujući bogaćenje starešina, Marković nije zanemario ni uticaj koji je ono imalo na pojavu »partajskih borbi« u Srbiji, kao sukoba starešinskih interesa. Svaki kraj u Srbiji imao je ponekog čuvenog kneza ili vojvodu ili čitavu porodicu, koji su bili najsilniji i najbogatiji i koji su mogli povući za sobom ceo svoj kraj. Zahvativši neki deo vlasti u svoje ruke, starešine su težili da postanu »samovlasni«. S druge strane knez, koji se pri takvom poretku u Srbiji nije mogao osloniti neposredno na narod, morao je i sam da traži potporu među starešinama. Tako su se starešine podelile na dva »logora«: pristalice jedne dinastije i njihove protivnike. To je bio početak »partajske borbe« u Srbiji, borbe u kojoj nijedna »partaja« nije predstavljala neko načelo, već se svaka borila za vlast. Starešine nisu težili da ograniče kneževu vlast zakonom — narodnom voljom, već su težili da i sami postanu »samovlasni«. Najbolji dokaz za to bio je — ističe Marković — ustav Srbije iz 1838, po kome je Srbija dobila sedamnaest »neograničenih gospodara« (tj. doživotnih članova Državnog saveta).

Narod, koji je sve žrtvovao da se oslobodi od turskih gospodara, želeo je da promeni svoje stanje na bolje, ali nije znao kako će. Pristajao je uz pojedine »častoljupce« i »samovoljce«, davao im sredstva da izvrše svoje sebične namere, menjao jedne »gospodare« i postavljao druge, ali *poredak* se nije nikako menjao. Čak ni ljudi koji su hteli raditi pošteno, nisu znali kako će. »Niko nije znao — zaključuje Marković — da je narodnom zlu kriv sistem neodgovorne uprave, a ne pojedine ličnosti. »Tek je dodir s Evropom uvećao masu znanja i povišio stepen obrazovanosti, a time se počeo »malo po malo rušiti stari sistem« državne uprave.

»Dodir sa Evropom« imao je dvostruke posledice, ali će pored njih Markovića zanimati i specifičnosti evropskog razvitka i njihova razlika od uslova razvitka Srbije.

Što se tiče opštije karakteristike, Marković ističe kao opšte pravilo da se svuda, gde god je patrijarhalan narod dolazio u dodir s obrazovanim narodom, najpre primala forme civilizacije, pa tek onda njena suština. »Lakše je prevesti zakon nego ga izučavati i razumeti ga«. Za prvo je dovoljno znanje jezika, a za drugo su potrebne mnoge složene nauke. »Lakše je napisati ustrojstvo svoje zemlje po tuđem obrascu negoli izučiti potrebe svoje zemlje i prema njemu udesiti ustanove«. Stoga nije čudno što je pojmove prvih činovnika u Srbiji o zakonima i državnim ustanovama karakterisala tada poznata činovička izreka koja je prešla u narodnu poslovicu: »Zakon se mora ispuniti pa makar svi pocrkali«.

Prvi »učitelji« u državnopravnim pitanjima došli su u Srbiju iz Austrije, iz »uređene zemlje«, ali, kako ističe Marković »mnogo koje-

šta nije dobro u toj zemlji čiju su civilizaciju presađivali kod nas«. U tom pogledu Marković posebno ističe »sistemu birokracije, koju je osudila sva svesna Evropa«.

O »birokratskom sistemu« koji osuđuje već u prvim svojim pismima i spisima, Marković će kasnije govoriti sa različitih aspekata i sa posebnom upornošću, jer su i društveni i politički pokreti njegovog vremena na različite načine bili usmereni protiv birokratije. Ali, u vezi sa njegovim prvim istorijskim osvrtima ostaje još da se kaže nešto i o pitanju društvenih promena u Srbiji, kako ih je Marković opisivao i ocenjivao, kao osnovu političkog i državnopravnog razvika.

IV

U članku »Šta treba da radimo?«, Marković se nije zadržao samo na opisivanju »patrijarhalnih ekonomskih ustanova« u Srbiji, iz vremena turske vladavine. To će učiniti kasnije, u »Srbiji na Istoku«, u nastojanju da sagleda značaj koji bi ekonomska solidarnost iz prošlosti srpskog naroda mogla da ima za njegovu budućnost. U pomenutom članku nastojao je da ocрта proces koji je razarao stare odnose i da obeleži novo stanje, koje je bilo rezultat toga procesa.

Kao faktore krupnih promena koje su nastajale u ekonomsko-društvenom životu Srbije, Marković je isticao uticaj trgovačkog prometa i prodiranja stranih fabrikata. Ranije su se proizvodile stvari za domaće potrebe, a sada se to sve više zamenjivalo »kupovnim«. Zanatlije su sve lošije prolazile, jer njihovi »espapi« nisu mogli ni po ceni ni po kvalitetu da podmire potrebe kao što su to mogli strani fabrikati.

Po selima, sve je više nestajalo zadruga, iščezavale su moba i pozajmica. Te su stare ustanove postojale — kako napominje Marković — kad je svaka porodica bila »zatvorena u svome krugu« (zadruga), a sve bile solidarne među sobom i pomagale jedna drugoj u poljskim radovima (moba i pozajmica). Gospodstvo Turaka i potreba uzajamne zaštite i pomoći podržavali su te ustanove. Ali, kada su se počeli menjati društveni odnosi, izmenili su se i uslovi koji su održavali te ustanove. Prva se počela rušiti zadruga. Kada su se potrebe svakog člana zadruge počele uvećavati, a prihodi ne samo da se nisu uvećavali već su se često i smanjivali, »prirodno je što se svako počeo obirati samo na svoju ličnu korist«. Nije bilo toliko svesti da se uvidi da će inokosan još gore proći nego da je ostao u zadruzi. Kad se počela rušiti zadruga, neizbežno su morale nestajati i druge dve ustanove, jer čovek inokosan niti može da ide na mobu niti može da daje pozajmicu, već mora da se brine samo o sebi. Prirodne su posledice takvog kućenja bile prezaduženje imanja i njegova prodaja, a zatim grabeži i paljevine.

O zadrugama, moba i pozajmici, kao i o drugim ustanovama seoskog života i života u »opštini«, Marković će u »Srbiji na Istoku« naširoko govoriti, suprotstavljajući ih radnim i životnim uslovima proletarijata na Zapadu. Ovde se, kao što se vidi, ograničio na jednostavne konstatacije o njihovom propadanju, napominjući čak da o tome ne govori da bi se »isplakao« nad »starim dobrim vremenima«.

Šire zahvatajući propadanje proizvodnje, Marković novodi da je po selima i varošima bilo puno razboja na kojima su se tkali ćilimi, pokrovci, sukno, platno i druge stvari za domaću potrebu, a u njegovo doba se to sve više zamjenjivalo »kupovnim«, ranije je bilo puno zanatlija, »kao terzija, mumdžija (svećara sapundžija), mutavdžija (što pravi pokrovce i druge stvari od kozine), tabaka i drugih, a sada ako se i nađe pokoji u kakvoj varoši . . . kad ga zapitaš: 'Kako brate?' odgovara ti klasičnom rečenicom: 'Rđave godine nastaje, nema pazara'«.

Marković posebno naglašava da u takvom načinu osiromašenja nije bilo nikakvih mogućnosti za napredak i preobražaj.

Opisujući pokušaje vlasti da se uspore razorni procesi, novodi kako je zakonodavstvo nastojalo da održi zadrugu dajući njenim članovima olakšice u plaćanju poreze i u davanju vojnika, a staralo se i da kazni sve zloupotrebe. Međutim, zakonodavstvo »niti je moglo da dade kome svesti niti da predupredi zloupotrebe«. Ne treba kriviti ni vladu što nije radila ono što treba da rade pojedini ljudi. »Vlada nije pozvana ni da fabricira, ni da trguje, ni da radi zemlju, jednom reči, ona nije pozvana neposredno da stvara materijalna dobra, da neposredno unapređava društvo, niti je to u stanju. . .« Napredak društva postiže se »ukupnom radnjom sviju njegovih članova«. A za takvu radnju u Srbiji je sve manje bilo uslova. Zanatlije koji su propadali nisu imali »ni znanja ni kapitala da zamene svoje proste alate mašinama pa da podignu srpsku industriju«. Njihova je sudbina bila da postaju zemljoradnici ili — a to je bio većinom slučaj — da se »zapisuju u crnu knjigu proletarijata«.

U čemu je Marković video razliku takvog ekonomskog procesa od ekonomskih tokova na Zapadu — razliku koja će ga navesti na obeležavanje specifičnosti ekonomskih i društvenih uslova političkog i državnopravnog razvitka Srbije?

Na Zapadu su — isticao je Marković u nešto kasnijem članku »Naš ekonomski napredak« — sa ekonomskim razvitkom već iščezli zanati, ili stalno i dalje iščezavaju. Ali, tamo je bilo većih radnika, tehničkog znanja i nagomilanog kapitala. Savršenije potrebe su izazvale ogromnu industriju. Ogromni kapitali nagomilali su se u varošima: kapital je potčinio rad, varoši su potčinile sela, ali se količina kapitala i količina tehničkog znanja apsolutno uvećala. U Srbiji toga nije bilo. Zanata je bilo malo, a i oni su iščezavali pod udarcima strane industrije. Tehničko znanje i industrija se u Srbiji uopšte nisu uvećali. Sve uvećane potrebe podmirivale su se kupovanjem stranih proizvoda za domaće sirovine. Trošilo se sve više, a nije se prodavalo više. Uveličano bogatstvo u varošima značilo je da je imanje prenešeno sa sela: »to su isečene šume, prodana stoka, iscedena zemlja — pretvorene u kuće; škole itd.«

Polazeći od toga, da se bogatstvo varoši ne može »ni od kud uzeti van iz proizvodnje naroda«, a pošto proizvodnja naroda nije uveličana, Marković je zaključivao da to bogatstvo »mora biti posledica nejednake podele proizvodnje«: »Umanjivanjem seoskog kapitala, proizvodnja seoska, to će reći, cela proizvodnja u Srbiji (jer industrije nemamo), umanjuje se. U razmeni za strancima za njihove proizvode i njihov rad sve manje možemo davati u razmenu naše proizvode (naš rad ne treba

im, jer oni imaju i više radnika i sposobnijih radnika od nas), a sve više davati novca ili zaduživati se kod njih. Eto zašto je kod nas postojana oskudica u novcu i postojano zaduživanje seljaka! *Eto zašto se kod nas obrazuje proletarijat bez kapitalista!*« Na ovakvoj oceni društvenih odnosa, Marković će zasnovati mnoga svoja tumačenja političkih odnosa; pa i mnoge bitne elemente programa ekonomsko-društvenog, političkog i državnog preobražaja.

Kada je u prvoj polovini 1870. godine pisao članak »Politički i ekonomski položaj radničkog staleža u Srbiji«, Marković je na rezultatima ekonomskog razvitka koji je pratio, ocrtao sledećim rečima društvenu strukturu Srbije: »Stalež trgovaca i kapitalista u Srbiji je sasvim malo razvijen, a stalež birokracije gotovo jedini i sastavlja stalež eksploatatora«. Godinu dana kasnije, Marković će u članku »Naš ekonomski napredak«, napisati i sledeće vrlo značajne rečenice: »Nije davno bilo kad su činovnici bili kod nas najbogatija klasa ljudi, ali danas su ih trgovci daleko nadmašili. Činovnici postaju sve više prosti posrednici da prenose novac od proizvođača — seljaka — u ruke trgovca«. Međutim, karakteristično je da Marković ipak nije sagledao puni značaj i dalekosežnost ove konstatacije. Nije razrađivao pitanje domašaja uticaja ovih novih društvenih slojeva, već je ostao na tome da birokratiju i dalje identifikuje sa vladajućom klasom i u ekonomsko-društvenom i u političkom smislu.

V

U članku »Politički i ekonomski položaj radničkog staleža u Srbiji«, u kome je nastojao da što reljefnije ocrtta društvene suprotnosti u Srbiji (analogno klasnim odnosima na Zapadu), Marković će ekonomski razvitak Srbije posmatrati pretežno sa gledišta uticaja razvoja države, odnosno birokratije. Naime, ukoliko su se više razvijale državne potrebe, »tj. vladajuća klasa i njezino izdržavanje, tim su se više povećavali razni danci, a s time i siromaštvo radničke klase«. Neproduktivna »upravljajuća klasa« izazvala je i neproizvodnu klasu trgovaca, koji su van zemlje kupovali stvari za potrebu činovnika, ili »gospode«, kako ih je nazivao srpski seljak. Marković je u tome smislu obeležio i »sliku razmene proizvoda u Srbiji«: »jedini produktivni zemljodelski stalež proizvodi sirove produkte, od kojih prodaje toliko da može isplatiti porezu, i ako mu ostatak ne stigne za izdržavanje porodice, onda mora da gladauje ili da se zaduži«.

Jedan deo prihoda od prodaje proizvoda išao je na izdržavanje »zemljoradničkog staleža« u Srbiji, a drugi je išao preko trgovaca izvan zemlje, »u razmenu za druge raskošne stvari, koje su potrebne višoj klasi i koja ih kupuje od svoje plate, koju joj siromašan narod daje«. Trgovac, obavljajući trostruki proces — slanje zemljoradničkih proizvoda u inostranstvo, dobavljanje robe iz inostranstva i razmenu ove robe sa platom činovnika — vukao je otuda dobiti »toliko koliko ne samo može da živi nego još da se uzdigne u onaj viši stalež, i tako teče kapital, dakle, međutim, seljak s dana na dan sve u veću i veću bedu pada«. To je za Markovića bio proces »u kome će ceo narod da stane u jedan

stalež proletarijata«, proces koji je bio sve intenzivniji sa državnim razvitkom, »proces podele naroda na klasu proletarijata—radnika i klasu kapitalista«. Broj ljudi koji nisu mogli da plaćaju danak bio je sve veći i u selima i u varošima; u okolini većih varoši sva je zemlja već bila prešla u ruke nekolicine i seljak je radio na tuđoj zemlji. U varošima se, s druge strane, »primetno obrazuje stalež trgovaca, kapitalista...«

Međutim, u navedenim Markovićevim mislima ne treba tražiti potvrdu neke izrazitije promene gledišta na društvenu strukturu Srbije, koja bi vodila i promeni pogleda na pravac i mogućnosti njenog daljeg razvitka. Za Markovića, kapitalistički razvitak Srbije nije bio neizbežan proces, a društvene protivrečnosti nisu bile tako razvijene da se ne bi mogli obeležiti putevi borbe za preobražaj Srbije u interesu narodnih masa.

Početakom 1868. godine, u već pomenutom pismu Svetozar se pozivao na reči svoga brata Jevrema, da u Srbiji »nije utvrđena i osvećena despotija hiljadugodišnjim suštastvovanjem, da ... nema silne aristokratije po rođenju i bogatstvu, da... nema duhovenstva protiv narodnih interesa, pa, po tome, i da nema uslova da se održi suštastvujući poredak«. U članku »Šta treba da radimo?«, Marković je takođe navodio da u Srbiji »nema familija što vladaju stotinama godina po božijoj milosti, ... nema spahija, nema silne regularne vojske, nema bogatih kapitalista ni proletarijata«. Slično je govorio i o birokratiji: »Birokratija još nije uspeła ni da pusti korene, da se stvori jedna kasta u narodu... a već se čuju protesti protiv nje...« Izgledalo bi, prema tome, da članak »Politički i ekonomski položaj radničkog staleža u Srbiji« ukazuje na neke promene u Markovićevim gledištima. Međutim, on još uvek ostaje pri tome, da je »stalež trgovaca i kapitalista u Srbiji sasvim malo razvijen, a stalež birokracije gotovo jedini i sastavlja stalež eksploatatora«. To je i bio razlog da se težište društvene i političke borbe pomera na borbu protiv birokratije. S druge strane, kako »u srpskom narodu društvena pitanja još nisu tako raščišćena da bi ih mogao radnički narod razumeti«, teret te borbe ne pada na proletarijat već na njegovu avangardu, — naprednu omladinu.

Ističući da se vlada »drži varanjem prostog, neobrazovanog naroda«, i da će se on »održati dotle dokle se u samome narodu ne jave elementi koji će moći da pokažu narodu obmanu vlade i da ga upute njegovom blagostanju«, Marković je u ovakve elemente takođe ubrajao omladinu. Ujedno, u omladinskom pokretu je video i rađanje naprednog pokreta u društvenoj i političkoj istoriji Srbije.

Kasnije kada je pisao »Srbija na Istoku«, Marković je nastojao da potpunije rasvetli nastanak i karakter vladajućeg sloja, s jedne, i karakter borbe protiv tadašnjeg poretka i režima, s druge strane. Slikajući stanje posle ustanaka početkom XIX veka, isticao je da su prvi »gospodari« u Srbiji »iščezli pre nego su postali plemići i 'feudalni' kneževi — 'beratlije' ili 'kajmakamlije' kao što su hteli, a na mesto njih došla je odmah neograničena, monarhična vlada koja brzo uvede birokratsku sistemu«. Srpski narod, koji je bio bespravna raja pod Turcima, kada se oslobodio njih, morao je da postane opet raja pod srpskim vlastima. U početku stvaranja nove države narod je »usta-

jao oružanom rukom protiv sviju onih koji su hteli da ga preobrate u bespravnu raju«. Ali, pošto je pobedio »državni poredak«, bune nisu više bile moguće. »Svaki pokušaj, pa i sama reč protiv vlasti kaznila se i gušila državnom silom. Sad je državna sila bila uređena i organizovana. Birokratska mreža vlasti prekrila je celu Srbiju.«

»Državni poredak« u Srbiji, kao i u svim birokratskim državama, »brzo je izgubio onaj smisao radi koga je postao«. Obična pamet misli da je državni poredak zato da se osigura svakom čoveku slobodni i mirni razvitak, pa i da se pomogne opštim sredstvima onde gde sam čovek ne može da se pomogne. Ali u Srbiji je postalo sasvim obratno: »održanje birokratskog poretka postalo je cilj vlade, a svi ostali državljani — podanici, postali su sredstvo«. Ovo »policijsko gledište« na održanje poretka, tj. održanje vlasti ustanovljene nad narodom, uvuklo se svuda: u opštinu i sud, u školu, književnost i crkvu. Narod se učio da se pokorava vlasti; omladina se spremala da služi vladi i vrši vlast nad narodom, a svi su bili učeni, javno i tajno, da se ne sme dirnuti ustanovljeni — birokratski — poredak. Nikakva misao o savršenišem društvenom uređenju i boljem življenju naroda nije se čula ni u srpskoj školi ni u srpskoj književnosti dugo vremena.

»Materijalna sirotinja dovršila je preobražaj slobodnog naroda u pokornu raju, što je započeto ustrojavanjem državnog poretka.« Imućnija klasa imala je interesa da brani novi poredak koji joj je pomagao da se bogati. Sirotinja je bila u njenim rukama, a osim toga je imala »toliko briga za svakidašnji hleb da nije mogla ni misliti na državni poredak i svezu državnog poretka sa narodnom sirotinjom.«

Tim rečima je Marković opisivao stanje u Srbiji u ono vreme kada se »iz sredine srpske omladine čuo prvi energični protest što Srbija nema ni unutarnje ni spoljne slobode«. Oko 1848. godine javljalo se novo koleno na pozornici javnog života, »sa drugim idejama i težnjama«. Marković posebno pominje Družinu mladeži srpske i njen almanah »Neven sloge« ... »Ma kako da su bili slabi ovi prvi zvuci u onom opštem grabežu za zvanija, — pisao je Marković — za nas su oni vrlo važni, jer se od njih započinje novi pokret ideja u srpskoj omladini i u celom srpskom narodu u Srbiji, koji se i do danas produžava, a koji beše prekinut za dugo vreme.«

Napredni karakter novog pokreta Marković ističe i na taj način, što u slikanju političkih prilika u Srbiji 1848. godine, napominje da je pokret u narodu još uvek zaostajao, da u njemu nije bilo inicijativa. »Petrovska narodna skupština, koja beše sazvana zbog prekomernih tužbi i nezadovoljstva narodnog, predstavljala pokornu raju koja molja še kneza da joj ukine zulum od činovnika, da joj smanji dacije itd. To ne beše narodno predstavništvo koje bi pozvalo na odgovornost zulumčare, koje bi izreklo svoju najvišu volju i zapovedilo izvršiteljima svoje volje šta će i kako da rade«. Upravo stoga je pokret srpske omladine bio važniji što se javljao u trenutku »kada se činjaše da je narodna svest o slobodi i čovečanskom dostojanstvu bila na izdisaju«. Opozicija protiv celog društvenog poretka i državne politike ponikla je u redovima same inteligencije, koja se spremala za »vršenje vlasti« kakva je do toga bila uređena u Srbiji.

Novi pokret u životu srpskog naroda Marković vezuje za zbivanja 1858. godine, u vreme Svetoandrejske skupštine, a posmatra ga kao produžetak pokreta od 1848. godine. Glavni predstavnici naprednih načela toga vremena pripadali su onome kolenu omladine koje se vaspitavalo oko 1848-me. Njihov je cilj bio da sada ostvare one težnje koje su deset godina ranije bile samo izrečene.

Analizom događaja od Svetoandrejske skupštine nadalje, Marković je nastojao da oceni državnopravni razvitak koji je vodio do njemu savremenog doba, i odnosima političkih snaga objašnjavao nastojanja njegovog vremena za državnopravnim preobražajima Srbije. Stoga su ta zbivanja dvostruko značajna, kao ispoljavanje tendencija u razvitku Srbije do sedamdesetih godina XIX veka, i kao obeležavanje programa njenog preobražaja.

VI

Marković, koji je u nedovršenoj revoluciji početkom XIX veka video poraz borbe za slobodu srpskog naroda, i koji je mnoga zbivanja ocenjivao prema tome, u kojoj su meri produžetak revolucionarnih težnji narodnih masa, sa sličnog je gledišta ocenjivao i događaje 1858. godine i njihove posledice. »Izgledaše u prvi mah kao da će srpski narod da stane na ono isto zemljište na kome je stajao još na početku drugog ustanka, kad tek beše započela da se obrazuje kneževska vlast, kad birokratska sistema još ne beše uvedena u Srbiji.«

Međutim, to što su želeli »najsvesniji predstavnici tadašnje inteligencije«, kao da je više pripadalo prošlosti nego budućnosti. Dinastičkom promenom, — izborom novog kneza mislili su da će se u Srbiji povratiti »pređašnji patrijarhalni odnošaji između vlade i naroda: kad se knez smatraše prosto kao najzaslužniji čovek i najsposobniji za narodnog vođu i upravitelja javnih poslova«. Mislili su da se u takvim odnosima i pod takvom monarhijskom vladom može ostaviti narodu »samouprava i sloboda u radu i mišljenju«. Odnosno, da se »patrijarhalna monarhija« može pretvoriti u ustavnu monarhiju u kojoj bi glavni deo državne vlasti bio u rukama naroda. Ali, »patrijarhalni« odnosi između vlade i naroda bili su davno uništeni. U Srbiji je takva »patrijarhalna monarhija« bila za vreme prve vladavine kneza Miloša, a »ni tada (se) nije dopala narodu i nije se mogla održati pod udarcima dve suprotne sile: težnje naroda za potpunom slobodom i težnje činovnika za vlašću«. U novim uslovima još manje je mogao da se učvrsti takav sistem vladavine. Odnosi između kneza i naroda sasvim su se izmenili u toku četiri decenije državnog razvitka. U Srbiji se »sasvim razvio pojam suvremene monarhične vlade, koja je rasprostranjena u Evropi, gde se vladaru pripisuju osobita i veća prava nego što ih ima narod, gde *vladar deli i poklanja prava narodu* kao svoju vladarsku milost, ili se pogađa s narodom za svoja prava, kao neka zasebna sila pravi ugovor s narodom *a ne dobiva prava od njega*«.

Ove, već nastale i učvršćene odnose između vlade i naroda Svetoandrejska skupština 1858. godine nije mogla da promeni. Napredna opozicija bila je slaba u skupštini, i sa malo oslonca u narodu, da bi mogla da sprovede krupne promene. A pošto su ostali isti odnosi u samoj

osnovi, morao je ostati i čitav birokratski sistem vlade, koji se već utvrdio u Srbiji, sa svim svojim posledicama. Napredna opozicija, koja se javila u redovima inteligencije, »morala je da uzme parlamentarni oblik, da prizna vladara kao zasebnu ravnopravnu silu, koja ima pravo da pravi ugovore i da deli suverenu vlast s narodom«. Zadovoljila se težnjom da Srbija postane »ustavna monarhična država u savremenom smislu te reči«.

Marković je ocenio da pokret od 1858. godine nije doneo srpskom narodu promenu unutarnje politike i državne uprave, je su stvarni odnosi, koji su bili ozakonjeni ustavom od 1838. godine ostali neizmenjeni u pogledu vlasti i naroda. Međutim nije ostalo bez značajnijih promena u drugom pravcu, — u pravcu daljeg jačanja birokratije i monarhijske vlasti. Izmenom položaja savetnika (ukidanjem njihove doživotnosti) savetnici su postali najviši činovnici, potčinjeni i odgovorni za svoj rad knezu, koji je dobio neograničenu vlast. »Na taj način pokret od 1858. g. nije povratio narodu slobodu, koja mu je oduzeta celim državnim ustrojstvom u novoj srpskoj državi i zapečaćena carskim hatišerifom, (t. j. ustavom od 1838. godine) već je samo prava najviše vlasti u zemlji, koja su pre bila podeljena između nekolicine, predao vladaru. Srbija je postala *neograničena monarhija* u suvremenom evropskom smislu te reči.«

Marković se nije zadržao samo na opštim obeležjima novog državnog poretka, već je dao i neke bliže karakteristike sistema vladavine kneza Mihaila. Centralizacija vlasti, koja je postojala i ranije, sada je »samo doterana i usavršena«. Ne upuštajući se u sve »reformе« koje je nova vlada preduzela u pravcu centralizacije, Marković napominje kako je narod bio ograničen da se bavi samo »svojim« poslom (o čemu je govorio knez Mihailo u jednoj besedi), »tj. seljak ima da ore, kopa i t.d., terzija da šije, trgovac da trguje«, dok »svi drugi opšti ili narodni poslovi pripadaju vladi i za njih postoje osobiti državni organi koji su za to određeni i plaćeni«. Država je čak uzela na sebe brigu da »zvaničnim putem« usavršava privredu. »Pošto je srpski narod tučen u glavu pedeset godina u njemu se zatupila i težnja i sposobnost da sam svojom inicijativom radi na svom usavršavanju.« Ali bi, primećuje Marković, bilo vredno proračunati: za koliko bi godina vlada svojim sićušnim merama učinila kakvu značajnu promenu u narodnoj privredi i šta bi to narod koštalo. Međutim, narodu su oduzeta sva sredstva da se sam svojom snagom i preduzimljivošću razvije i usavršava.

Narodna skupština, koja se od 1861. sazivala svake treće godine, nije imala nikakav značaj ni uticaj. »Kakav posao može vršiti skupština u neograničenoj monarhiji«, — pita se Marković. »Ona ne donosi zakone, ne pozivlje na odgovor državne organe (oni su svi odgovorni — knezu), upravo ne radi ništa, osim što sasluša šta je vlada uradila i šta je namerna da radi ubuduće, što se može saopštiti narodu i bez sazivanja skupštine.« Moglo se reći da narodna skupština ima važnost kao »savetujuće« telo, jer je vladi stalo do toga, da zna narodno mišljenje i da čuje narodne želje. Međutim, — smatra Marković, za to nije potrebna skupština. Centralna vlada prima neprestano izveštaje od svojih potčinjenih organa (to spada u glavni posao ministra unutrašnjih dela) i po tome zna bolje kako narod misli o vladinom poslu i šta želi no i sama

skupština. Osim toga, centralna vlada ima svu organizovanu silu Srbije u svojim rukama: vojsku, policiju pa i samu opštinu. Ona može uvek da izabere ili da pusti u skupštinu koga hoće, a da ne pusti koga ne želi. I tako vlada unapred zna šta će reći ne samo cela skupština već i svaki pojedini poslanik. Jovan Marinović, predsednik državnog saveta, tvrdio je da su sve *adrese* skupštinske, u kojima je, navodno, narod izjavljivao svoje »želje« vladi, pisali vladini zvaničnici, odnosno sama vlada.

Ništa bolje Marković nije mislio ni o *zakonitosti*, koja je bila »načelo« vlade kneza Mihaila. »To znači da ništa ne valja raditi bez zakona, već za svašta treba propisati zakon. Kakav će biti zakon — to je stvar sasvim druga.« Svaki je srpski državljanin bio dužan da se pokorava zakonu, i u tome se sastojala *jednakost* srpskih građana pred zakonom. Bez obzira na to, što u zakonu može biti utvrđena i »varvarija«, — »suva zakonitost bez pravde, bez slobode i morala stavljena je kao najviši ideal« kome valja da teži svaki srpski građanin. »Zakon je najviša volja u Srbiji« i »Zakon se mora izvršiti ma svi pocrkali« (razume se — dodaje Marković — oni na koje se zakon odnosi, t. j. narod) — »te besmrtno izreke modernog birokratskog doba najbolje karakterišu srpsku državu posle 1858. g.«

Srbija je postala neograničena monarhija i takva je — po Markovićevim mnogim napomenama — ostala i dalje, posle ustavne promene od 1869. godine. Novi ustav nije ništa izmenio u državnom uređenju Srbije, koje je pre toga postojalo. »*Stvarni odnošaji snaga*, od čega... zavise prava vlade i naroda, ostali su nepromenjeni; sva snaga naroda ostala je u rukama vlade, kao što je bilo« Po novom ustavu narodna skupština je, istina, mogla *zahtevati*, ili, kako se ustavu kaže, »predlagati« reforme, ali vlada nije bila obavezna da te zahteve uvaži.

Mada je u ustavu od 1869. godine video iste, nasleđene birokratske tendencije, Marković je u novim uslovima razvitka Srbije sagledao i nove momente, koji su menjali odnose društvenih i političkih snaga, pa time pružali i nove perspektive društvenom i političkom razvitku. Na sagledavanju tih perspektiva Marković će i obeležiti program preobražaja Srbije, program koji je proizlazio iz njegove koncepcije istorijskog razvitka Srbije.

VII

Kada je Marković početkom 1868. godine govorio o tome, da u Srbiji, zbog odsustva izrazitijih društvenih razlika »nema uslova da se održi suštastvujući poredak«, iz toga je izveo zaključak »da se može *raditi* da toga poretka ne bude«. U članku »Šta treba da radimo?« — kako je to kasnije objasnio — Marković je pored onoga o čemu je već bilo reči, napisao još nešto i to kao glavno, naime — »kakve bi ustanove... ujamčile razvitak Srbije«, i dalje — »da Narodna skupština *najpre* izradi i ozakoni sve te ustanove i da *unapred obveže vladu da će vladati po tim ustanovama*, pa tek onda da [je] bira... «

Međutim, taj programski deo redakcija »Srbije« (lista u kome je članak bio objavljen) je izostavila i nije bio štampan. A sam članak, napisan da se objavi *pre* Velike skupštine u Topčideru, štampan je posle nje. U objavljenom tekstu na dosta je mesta govoreno o tome, kakav bi

trebalo da bude odnos vlade i naroda, ali se ipak ne treba na osnovu tih navoda upuštati u pokušaj rekonstrukcije izostavljenog programa. U kakvim se on društveno-političkim koncepcijama kretao, o tome ima i drugih svedočanstva; sva ona ukazuju na bujanje novih misli koje će zaista već u tim ranim godinama Markovića dovesti do čvrstog opredeljenja, na osnovu čega je i mogao kasnije da kaže, kako su njegovi pogledi bili već do 1869. godine formirani.

Marković, kao što se vidi, nije imao prilike da u ono vreme kada se, posle pogibije kneza Mihaila, i na Velikoj narodnoj skupštini postavljalo pitanje reformi, javno iskaže kakav bi preobražaj Srbiji bio potreban. Novom toku političkog razvitka i priprema ustavnih promena daće neke komentare. Ali kada se, započinjući kritiku ustavnih pogleda Namesništva spremao da obeleži i preobražaj koji je neophodan Srbiji, opet će njegova programska reč izostati. Zašto, — o tome svedoče neke napomene iz njegove prepiske. Krajem 1868. godine, iz pisma Ljubi Belimarkoviću, vidi se da je Marković počeo da radi na članku o tome »kuda vodi srpski narod« Ristić—Blaznavčev ustav, »a kuda on [narod] treba da ide«. Međutim, prethodno Belimarkovićevo pismo ga je opomenulo »da nije vredno pisati kad od pisanja neće biti vajde«.

Reč je o izvesnim nerazumevanjima na koja je naišao Markovićev članak »Velika Srbija«, koji je u međuvremenu objavljen. U ovom izazovu nije bio razjašnjen samo pravi karakter vladajućeg režima, nego i politika liberala — konkretno, demaskirano je njihovo prelaženje u službu nove vlade. Ovakav obrt u političkim obračunima, koji je zahvatio i vladu i bivšu opoziciju, u situaciji kada se još uvek očekivalo da nova vlada pristupi obećanim reformama, naišao je na negodovanje nekih Markovićevih bližih prijatelja. Marković u te reforme nije ni dalje verovao, ali je osećao da opšte raspoloženje u tim političkim iščekivanjima nije pogodno za slične političke obračune. Stoga je privremeno »bacio pero«, i tek u jesen 1869. godine ponovo se obraća javnosti istim onim mislima o ustavnom pitanju i narodnim potrebama, na koje se odnose prethodne napomene.

Međutim, novo u ovom vremenu, krajem 1869. godine, nije bila samo dalja razrada Markovićevih misli, već i politička situacija koja je iziskivala da se te misli iznesu, i to ne samo u pogledu kritike nove ustavne situacije, već i u pogledu političkih alternativa koje su bile sve neophodnije.

Kada se Marković u jesen 1869. godine javio člankom »Srpske obmane«, u kome je dao poraznu kritiku novog ustava i nove ustavne situacije, to je bila svakako doslednija i zaokružena ocena, iz koje su nužno proizlazili i određeni programski zaključci. Međutim, bilo je to i vreme u kome se već pokazalo da su vladina obećanja reformi bile prazne fraze, da je i dalje ostalo sve ono što je pritiskivalo srpski narod, dok je bivša liberalna opozicija izdala njegove interese. Posle svega što je u tome članku rekao o ustavu, na pitanje da li novi ustav obezbeđuje neophodne uslove za razvitak naroda, Marković je odgovorio sa — *ne!* »Svi oni uslovi koji su pređe postojali u Srbiji, koji su bili uzrok narodne patnje i narodnog nezadovoljstva, ostali su *onakvi isti*. . . Birokratska sistema ostala je nedirnutā.«

Za te konstatacije Marković je dao dosta argumenata. Ujedno, istorijski razvitak nove srpske države i sistema vlasti u njoj, prikazao je sa novom reljefnošću, koja je i navodila na određene programske zaključke u smislu neophodnosti dubljih preobražaja u daljem razvitku Srbije. Marković je verovao u dublji smisao istorijskih kretanja; verovao je u neizbežnost i uspeh borbe za razrešenje društvenih i političkih protivrečnosti; istraživao je puteve i oblike tih razrešenja upravo kroz ono, na šta ga je upućivao istorijski razvitak Srbije svojim osobenostima. Odatle za njega vizija budućnosti kakvu ocrtava nije utopija već logičan, zakoniti razvitak, određen tendencijama stvarnosti u kojoj je živeo, borbom za ostvarenje narodnih interesa.

Pozitivni, programski deo koji proizilazi iz analiza državnopravnog razvitka Srbije, kao određena konsekvencija, kao alternativa postojećoj stvarnosti, — Marković je naznačio već u »Srpskim obmanama«, mada je članak pretežno pisan da kritički ukaže na suštinu i pravi značaj nove ustavnosti. Međutim, odjek na koji je članak naišao, a posebno neizbežnost otvorene konfrontacije sa nosiocima tadašnjeg režima, doveli su i do potpunijeg razjašnjenja onoga o čemu je i u ime čega je Marković izlagao svoju kritiku, svoja shvatanja i svoje programske stavove u pomenutom članku.

Nije zadatak ovih izlaganja da se upuštaju u Markovićev program društvenog, političkog i državnopravnog preobražaja Srbije, ali je nužno, na kraju, naglasiti da je taj program proizlazio bitnim delom iz analize istorijskog razvitka i zakonitosti koje su se u njemu ocrtavale. S druge strane, nužno je naglasiti da je Marković, potpuno u skladu sa njegovom kasnijom izjavom, svoja gledišta formirao već do 1869. godine, i da je to pokazala i ova analiza. I to ne samo u pogledu ovde izloženih zaključaka o pređenom istorijskom putu Srbije, već i o nužnosti njenog daljeg istorijskog puta — njenog samoupravnog preobražaja.

LES VUES DE SVETOZAR MARKOVIĆ SUR LE DÉVELOPPEMENT
DU DROIT D'ÉTAT DE LA SERBIE

— R é s u m é —

Le premier penseur socialiste en Serbie, Svetozar Marković, représente en même temps par son oeuvre la continuation de la pensée politique progressiste qui s'était évertuée à tracer la voie de la résurrection de la Serbie. Dans les premières décennies du dix-neuvième siècle Vuk Karadžić dans ses écrits historiques élucide les événements de la grande insurrection pour la libération de la domination turque, et attend son véritable achèvement dans la liberté du peuple serbe. Quatre décennies plus tard, Svetozar Marković aussi cherche le véritable achèvement de la révolution nationale du début du dix-neuvième siècle, en soulignant la nécessité que le peuple acquiert de même les libertés qu'il désirait à cette époque, et celles qu'il avait eu et les avait perdues sous le nouveau pouvoir serbe.

Eu égard au développement économique et social plus lent de la Serbie, Marković ne voit pas dans celle-ci les contradictions de classe qui surchargeaient la société en Occident. En même temps, il considère que les peuples qui n'ont pas atteint ce degré de développement, stimulés par les connaissances contemporaines, peuvent édifier la société qui correspondrait mieux aux besoins des hommes, que la société de classe de la misère et des richesses. En étudiant le développement historique de la Serbie, Marković voyait comme classe gouvernante chez elle la bureaucratie, qui s'est développée avec la nouvelle organisation d'Etat.

Dans les tentatives après la libération des Turcs de s'organiser le nouvel Etat serbe, Marković voit la transplantation de nombreuses formes bureaucratiques de l'Occident, au lieu que la Serbie s'organise sur la base des traditions de l'ancienne communauté serbe. En tant qu'avantages de celle-ci Marković soulignait la morale patriarcale, la solidarité, l'absence des différences sociales.

En prenant en considération que Marković étudiait le développement de la Serbie dans le but de découvrir les voies de sa transformation ultérieure, les conceptions mentionnées cidessus se reflètent dans le procédé selon lequel il marquait les programmes de cette transformation. En effet, en voyant dans la bureaucratie et la centralisation les empêchements principaux au progrès, il estimait qu'il était indispensable de les éliminer et de développer l'autonomie nationale. En développant les initiatives par son organisation autogestionnaire le peuple pourrait se tirer de son état arriéré et de la pauvreté en réalisant en même temps les perspectives de la transformation socialiste de la société.

O PRAVU ZAŠTITE ŽIVOTNE SREDINE (ili o ekološkom pravu)

1. Poslednjih deset-petnaest godina čovečanstvo se suočilo sa novom društvenom opasnošću — zagađivanjem životne sredine koja iz godine u godinu, iz dana u dan postaje sve intenzivnija, pa i problemi u vezi sa tim sve aktuelniji. Demografska eksplozija, nekontrolisana industrijalizacija i ekonomski rast, trka u naoružanju, rasna segregacija, razne vrste diskriminacije i slično doveli su do stanja duboke krize životne sredine. Konstatuje se da su poremećeni osnovi ravnoteže čoveka i prirode i da su između čoveka i životne sredine nastale antagonističke protivurečnosti. Čovek, kao i druga živa bića, mogu da žive samo u prirodnoj sredini, što znači da poremećena životna sredina pretili da uguši čoveka i druga bića.

Smatra se, međutim, da protivurečnost između životne sredine i čoveka koje danas postoje naročito u ekonomski najrazvijenijim kapitalističkim zemljama, nisu samo tehnološkog i ekonomskog karaktera, tj. one nisu „neizbežna propratna pojava napretka“, već da je u razvoju ekonomski razvijenih zemalja prenebregnuta životna sredina, s obzirom da je u društvenom uređenju tih zemalja, zasnovanom na privatnoj svojini i eksploataciji, dominirao samo ekonomski interes, u kome je sve bilo usmereno ekspanziji proizvodnih snaga.

U poslednje vreme zapaža se još jedna pojava koja se sastoji u tome, da industrijski razvijene zemlje investiraju sredstva u nerazvijenim zemljama u tzv. „prljavu industriju“. Ovaj problem je uočen od strane Međunarodnog udruženja demokratskih pravnika, koji je na IX Kongresu u Helsinkiju, februara 1972. godine, doneo „Deklaraciju o čovekovoј sredini“.

Usled nekontrolisanog razvoja savremene tehnologije, pa može se reći i kao posledica tehničke civilizacije, dolazi do zagađivanja čovekove sredine, koje se manifestuje naročito u obliku: zagađivanja atmosfere; zagađivanja kopnenih voda; zagađivanja mora; nagomilavanja čvrstih otpadaka; nagomilavanja otrovnih materija u hrani; pojava buke; opasnosti od radioaktivnih materija i dr. Ovde bi mogli dodati problem populacione eksplozije, kao jedan od važnih problema vezanih za životnu sredinu, iako taj problem nema neposredne veze sa razvojem savremene tehnologije.

Svi problemi koji se odnose na zagađivanje životne sredine među sobom su povezani i oni deluju u negativnom pravcu, zbog čega se i postavlja kao najhitniji zahtev za intervencijom putem odgovarajućih mera.

Razvoj industrijalizacije i tehnologije naročito utiče na promene atmosfere, koje nastupaju usled njenog zagađivanja. Atmosfera se zagađuje upotrebom fosilnih goriva, proizvodnjom hemijskih supstanci, upotrebom motornih vozila, upotrebom dimnjaka bez odgovarajućih filtera čime se stvaraju otpadne materije kroz dim, čađ, gasove, prašinu, pesak itd., koje otpadne materije sve skupa nesumnjivo zagađuju vazduh naročito u velikim gradovima i u industrijskim centrima.

Zagađivanje kopnenih odnosno površinskih voda predstavlja svakako jednu od najtežih posledica koje nastaju u vezi sa zagađivanjem čovekove sredine. Sava je u Jugoslaviji duž celog toka prilično zagađena zbog velike količine otpadnih materija, ali ništa nije bolja situacija ni sa drugim rekama, pa i sa Dunavom koji već ulazi zagađen u našu zemlju.

Sve više se ističu problemi koji nastaju u vezi sa zagađivanjem mora. Zagađuju se ne samo obalna područja, nego i otvoreno more. Kao jedan od uzroka kojim se vrši zagađivanje mora, navodi se transport nafte između kontinenata tankerima.

Sa razvojem industrijalizacije i savremene tehnologije vrši se nagomilavanje otrovnih materija u hrani, a to zbog toga što se prilikom pripremanja hrane dodaju razne hemikalije, kao što su sredstva za pasterizaciju, diditi i drugo. Upotreba takvih sredstava može prozurokovati i štetno dejstvo po čovekovu sredinu. Tako, na primer, u razdoblju od 1966 — 1969. godine u blizini švedske obale utvrđena je velika količina diditija kod ptica i tuljana koji se hrane ribom.

Nagomilavanje čvrstih otpadnih materija u životnoj sredini predstavlja jedan od ozbiljnih problema naše civilizacije, a on je nastao sa porastom industrijalizacije i potrošnjom uopšte. Svakog dana pojavljuju se velike količine otpadnih materija, kartona, hartije, sintetičke materije, lima i drveta i drugog čvrstog materijala, koji se upotrebljava prvenstveno kao ambalaža i za druge svrhe. Nagomilavanje otpadaka ove vrste pojačano je jednokratom upotrebom boca i druge ambalaže za alkoholna i bezalkoholna pića, konzerviranog povrća, džemova itd., što je, na primer, samo u jednoj godini u Hamburgu izazvalo potrebu za nabavku 23 nova kamiona za odvoz smeća i zapošljavanje novih 149 radnika.

U poslednje vreme se sve više skreće pažnja na probleme radne sredine, a posebno na probleme koji su izazvani prekomernom bukom, jer buka preko određene granice svakako da ugrožava zdravlje čoveka. Mnoge zemlje već preduzimaju određene mere u cilju smanjivanja buke.

Zagađivanju čovekove sredine svakako da doprinose u većoj meri i radioaktivne materije. Najveća opasnost dolazi od atomskih proba i eksplozija atomskih bombi, bez obzira da li se radi o klasičnoj ili o vodoničnoj bombi. Usled eksplozija atomskih bombi nastaju mnogi raspadni radioaktivni proizvodi koji zagađuju vazduh, kopnene vode i more, što znači da prete zagađivanju čitave čovekove sredine, odnosno biosfere. Međutim, zagađivanje čovekove sredine može da nastane i usled drugih radioaktivnih materija, koje se primenjuju u mirnodopske svrhe.

2. Da bi se prevazišle sve negativne posledice savremenog razvoja tehnologije i ekonomije, potrebno je stvoriti takvo društvo u kome čovek treba da ovlada prirodnim silama, ali u kome s druge strane, čovek može slobodno da razvija svoje kreativne sposobnosti. Zato se smatra da treba napustiti ciljeve savremenog industrijskog društva i da treba stvoriti nove kriterijume vrednosti.

Samoupravno društvo u stanju je da stvara nove vrednosti nasuprot tradicionalnim vrednostima, pa prema tome, i da izgrađuje novo društvo na novim osnovama, da prevazilazi osnove potrošačkog društva zapadne civilizacije, da razvija nauku i kulturu i da usklađuje razvoj čoveka i njegove sredine.

Da bi se mogle preovladati suprotnosti između čoveka i njegove sredine potrebno je da se ostvari socijalističko društvo u svetskom okviru. Međutim, to ne znači da u međuvremenu ne treba preduzimati različite mere, a naročito mere pravnog karaktera, koje će imati za cilj zaštitu čovekove sredine.

3. Konstantuje se da danas u mnogim zemljama zakonodavstvo o zaštiti čovekove sredine ne polazi od jedne integralne i pluridisciplinarnе koncepcije. Zbog toga se ističe potreba, da zakonodavstvo o zaštiti čovekove sredine treba da bude u većoj meri globalno i okvirno, s tim da se drugim podzakonskim propisima predvide detaljnije norme u vezi sa merama koje treba preduzimati. Stoga se pojavljuje potreba da se pravnim normama preduzimaju vrlo opsežne preventivne mere, a zatim ukoliko je, došlo do prekršaja pravnih normi, moraju se dosledno preduzimati i represivne mere u vidu različitih sankcija.

Smatra se, međutim, da preduzimanje samo represivnih mera nije dovoljno, i da je potrebno da se putem zakonodavnih mera ugradi zaštita životne sredine u koncept tehnološkog razvoja. Prema tome pri donošenju zakonodavnih mera mora se poći od načela da se pri izgradnji životne sredine moraju obezbediti takve garantije koje će onemogućiti njenu degradaciju. Zbog toga i zakonodavne mere koje treba preduzimati ne mogu biti parcijalne i pojedinačne mere, već one moraju da imaju u vidu i globalnu koncepciju razvoja društva i zaštite čovekove sredine, s tim da mere koje se budu preduzimale u cilju onemogućavanja nastajanja štetnih posledica usled tehnološkog razvoja moraju takođe biti uokvirene u sistem koji će biti garantovan instrumentima i sredstvima, organima i organizacijama putem kojih će moći da se takav sistem mera u potpunosti realizuje.

4. Poznato je da je naš novi Ustav SFRJ jedini u svetu predvideo novo pravo čoveka — pravo čoveka na zdravu životnu sredinu (čl. 192). U vezi sa proklamovanjem novog prava na zdravu životnu sredinu, predviđena je i obaveza društvene zajednice da obezbeđuje uslove za ostvarivanje ovog prava. Međutim, ta obaveza je predviđena i za druge subjekte. Prema Ustavu SFRJ (čl. 87) radni ljudi i građani organizacije udruženog rada, društveno-političke zajednice, mesne zajednice i druge samoupravne organizacije i zajednice imaju pravo i dužnost da obezbeđuju uslove za očuvanje i razvoj prirodnih i radom stvorenih vrednosti čovekove sredine, kao i da sprečavaju i otklanjaju štetne posledice koje nastaju usled zagađivanja vazduha, tla, vode, vodotoka i mora, bukom ili koji na drugi način ugrožavaju te vrednosti

ili dovode u opasnost život i zdravlje ljudi. Ova odredba, prema tome, predstavlja nužnu dopunu odredbe Ustava SFRJ, kojom je proklamovano ustavno pravo čoveka na zdravu životnu sredinu.

5. Pokušali bi da ukratko ukažemo na razvoj zakonodavstva Jugoslavije o zaštiti prirode i životne sredine u vremenu posle oslobođenja.

U 1945. godini donet je najpre Zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodnih retkosti DFJ („Službeni list DFJ”, br.54/45). U cilju izvršenja ovog zakona donet je i Pravilnik kojim su bliže regulisana pitanja iz zakona (88/45).

U 1946. godini donet je Opšti zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodnih retkosti, a na osnovu njega doneti su republički zakoni o zaštiti spomenika kulture i prirodnih retkosti, a osnovani su i zavodi za zaštitu kulture i prirode. U 1949. godini donet je nov Opšti zakon o zaštiti spomenika kulture.

U 1947. godini donet je Opšti zakon o šumama, u kome je bila predviđena mogućnost da se šumski predeli prirodnih lepota, kao i oni istorijskog i naučnog značaja mogu zakonima proglasiti za nacionalne parkove. U 1948. godini doneta je Uredba o upravljanju nacionalnim parkovima, a u NR Srbiji u 1961. godini donet je poseban Zakon o zaštiti prirode, a na mesto ranijeg Zakona o zaštiti i naučnom proučavanju prirodnih retkosti.

U 1963. godini donet je nov Osnovni zakon o šumama, koji pored ostaloga predviđa i mere za zaštitu šuma, a 1965 godine donet je Osnovni zakon o vodama, u kome su pored ostaloga predviđene i mere za zaštitu voda od zagađivanja.

U 1967. godini SR Srbija donela je svoj Zakon o vodama, kao dopunski zakon za izvršenje Osnovnog zakona o vodama.

U 1966. godini donet je Osnovni zakon o rudarstvu, kojim je regulisano pitanje mineralnih sirovina kao i njihova eksploatacija, a Osnovni zakon o iskorišćavanju poljoprivrednog zemljišta regulisao je pitanje obrađivanja poljoprivrednog zemljišta i mere agrotehničkog i drugog karaktera.

U 1965. godini donet je Osnovni zakon o lovstvu, s tim što su iste ili iduće godine sve republike donele i svoje dopunske zakone o lovstvu. Iste 1965. donet je Osnovni Zakon o zaštiti vazduha od zagađivanja.

Donošenjem Ustavnih amandmana iz 1971. godine prestala je važnost navedenih opštih saveznih zakona, kao zakona koji važe u federaciji, izuzev samo pojedinačnih odredaba, s tim da je nadležnost za donošenje novih zakona prešla na republike odnosno pokrajine.

Neke republike su i pre 1971.godine, kao što je već napomenuto, donele samostalno u svojoj nadležnosti zakon o zaštiti prirode, zakon o ribarstvu, zakon o urbanističkom i prostornom planiranju, zakon o podizanju i održavanju zelenih površina, itd.

Na osnovu odredaba Ustava SFRJ, federacija je uglavnom za sebe zadržala pravo da uređuje zaštitu i unapređivanje čovekove sredine koji su od interesa za celu zemlju i međunarodnu zajednicu (član 281, stav 1, tačka 10, Ustava SFRJ). U cilju realizovanja pomenute od-

redbe iz Ustava SFRJ, federacija je donela Zakon o međurepubličkim i međudržavnim vodama („Službeni list SFRJ”, broj 2/74) i Zakon o zaštiti stanovništva od zaraznih bolesti koje ugrožavaju celu zemlju („Službeni list SFRJ”, broj 2/74). Međutim, još pre donošenja Ustava SFRJ iz 1974. donet je savezni Zakon o zdravstvenoj ispravnosti životnih namirnica i predmeta opšte upotrebe („Sl. 1. SFRJ” br. 71/72). Pored toga u federaciji se vrši priprema i Zakona o zaštiti i unapređivanju čovekove sredine, Zakona o zaštiti bilja od zaraznih bolesti koje ugrožavaju celu zemlju, Zakona o posebnim uslovima prevoza zapaljivih tečnosti, gasova, radioaktivnih i drugih opasnih materija, kao i nekih drugih zakona koji imaju uticaj na zaštitu čovekove sredine.

Pojedine republike donele su svoje nove zakone o zaštiti vazduha od zagađivanja. U SR Srbiji vrše se i pripreme za donošenje Zakona o zaštiti kulturnih dobara, Zakona o zaštiti od biljnih bolesti i štetočina, kao i nekih drugih zakona koji su od interesa za zaštitu životne sredine.

Sve republike donele su još i ranije svoje zakone o vodama.

Postoji i savezni zakon o zaštiti od jonizujućih zračenja.

A postoji i niz drugih podzakonskih propisa republičkih i pokrajinskih koji su doneti za izvršenje pomenutih zakona, koji inače štite pojedina dobra životne sredine od narušavanja i zagađivanja.

Ovo sumarno navođenje pravnih propisa (saveznih, republičkih i pokrajinskih), koji svi skupa pored ostaloga imaju za cilj zaštitu i unapređivanje prirode i životne sredine, pretstavljaju dovoljno široku osnovu za stvaranje nove pravne discipline, nove grane pravnog sistema pravo o životnoj sredini ili „ekološkog prava”, odnosno „okolin-skog prava”.

Uz gred napominjemo da je, na primer, federacija do 1974. godine bila donela dvanaest propisa iz oblasti vodoprivrede i zaštite voda, a isto tako i republike su donele veći broj propisa o istoj materiji. Bosna i Hercegovina deset propisa; Crna Gora osam propisa; Hrvatska dvanaest propisa; Makedonija deset propisa; Slovenija jedanaest propisa; Srbija osamnaest propisa; SAP Vojvodina pet propisa; SAP Kosovo tri propisa.

Prema tome, i pre donošenja Ustava SFRJ iz 1974. godine republike su raspolagale velikim brojem propisa koji su pored ostaloga, regulisali pitanje zaštite voda, s tim da su posle 1974. godine republike dopunile svoje već donete zakone i druge propise, odnosno donele svoje nove zakone, koristeći ona ovlašćenja koja sada imaju po Ustavu SFRJ iz 1974. godine.

6. Iz navedenih zakona i drugih propisa može se zaključiti da su i pre donošenja Ustava SFRJ u našoj zemlji preduzimate vrlo opsežne mere pravnog karaktera, a u cilju sprečavanja zagađivanja pojedinih dobara životne sredine (u cilju zaštite od zagađivanja vazduha, voda, mora, tla i drugih dobara životne sredine). Zaštita pojedinih dobara životne sredine od zagađivanja bila je regulisana najpre saveznom zakonima, a zatim nizom republičkih i pokrajinskih zakona odnosno nizom podzakonskih propisa, kojima su bile predviđene vrlo opsežne i detaljne mere u cilju sprečavanja i suzbijanja zagađivanja čovekove sredine. Međutim, posle donošenja Ustavnih amandmana iz

1971. godine odnosno Ustava SFRJ iz 1974. godine, kao što je već rečeno, savezni zakoni uglavnom prestali su da važe tako da su ostali u važnosti republički i pokrajinski zakoni odnosno i drugi podzakonski propisi. Poslednje dve tri godine isto tako republike i pokrajine donele su i neke nove zakone u vezi sa zaštitom vazduha i drugih pojedinih dobara čovekove sredine. Prema tome, možemo konstatovati da postoji vrlo veliki broj pravnih propisa koji regulišu zaštitu pojedinih dobara čovekove sredine. Možemo konstatovati i to da pravni propisi koji postoje u republikama i pokrajinama a u vezi sa zaštitom pojedinih dobara čovekove sredine imaju za posledicu i dejstvo stvaranja jedne nove grane prava odnosno grane pravnog sistema — prava o životnoj sredini ili tzv. „ekološkog prava” ili „okolinskog prava.” Svakako da nije od velikog značaja koji će se termin usvojiti za ovu granu prava. Bitna je, međutim, činjenica da se usled postojanja niza pravnih propisa o zaštiti pojedinih dobara čovekove sredine, kojih će ubuduće biti sve više, stvara nova grana prava, a samim tim nastaje i potreba da ta nova grana prava uđe i u okvir nastavnih planova pravnih fakulteta.

Jedna grana pravnog sistema može nastati onda, kada iz te oblasti postoji dovoljan broj opštih pravnih normi koje pravno regulišu određena pitanja iz te oblasti. Prema tome, bitan kriterijum za postojanje jedne grane pravnog sistema je postojanje određenog broja pravnih normi koji regulišu određene društvene odnose.

U pravnim normama kojima se regulišu zaštita pojedinih dobara čovekove sredine najpre se predviđaju preventivne mere, koje treba da preduprede štetna dejstva po životnu odnosno čovekovu sredinu, i koje bi trebalo da se striktno u praksi i primenjuju. Tako je pojedinim odredbama republičkih i pokrajinskih zakona i drugih podzakonskih propisa najpre predviđena zabrana pojedinih opasnih delatnosti koje mogu da budu štetne po čovekovu sredinu.

Dalje, propisima su ustanovljeni standardi za aktivnosti i delatnosti koji mogu biti od štete po životnu sredinu.

Jednu od mera preventivnog karaktera predstavljaju i odredbe koje predviđaju zabranu vršenja industrijske ili slične delatnosti, koje su takve prirode da mogu prouzrokovati zagađivanje čovekove sredine ili da budu od štetnog dejstva na drugi način po čovekovu sredinu, dok se ne pribavi odobrenje od nadležnog državnog organa. Jedan od problema u vezi sa obavezom pribavljanja odobrenja odnosno koncesije za obavljanje industrijske ili druge slične aktivnosti predstavljaju preduzeća odnosno postrojenja podignuta pre nego što je odgovarajući zakon stupio na snagu i predvideo obaveze i ograničenja. Smatra se da u principu i ovakva preduzeća i postrojenja moraju da budu podvrgnuta novom zakonodavnom režimu i kontrolnim merama u vezi sa zagađivanjem.

Preduzimanje finansijskih i drugih ekonomskih mera predstavlja takođe jednu podvrstu preventivne mere u cilju sprečavanja da dođe do zagađivanja i oštećenja životne sredine.

Propisima je predviđena i kontrolna delatnost određenih državnih organa koja se vrši na više načina, a posebno utvrđivanjem (evidentiranjem) takvih delatnosti, odnosno vrsta objekata i postrojenja

koja ugrožavaju odnosno koja mogu ugrožavati čovekovu sredinu (energetski objekti, rafinerije nafte, hemijske industrija, industrija celuloze i papira, industrija cementa, crna metalurgija i prerada željeza i legura, industrija aluminijuma, brodogradilišta, određeni transportni objekti i sl); registracijom vršilaca tih delatnosti u određenim vremenskim razmacima kod nadležnog državnog organa i putem nadležnih inspeksijskih organa.

Kao što je već istaknuto, zakonima i drugim podzakonskim propisima predviđaju se i represivne mere pod kojima se podrazumeva primena različitih sankcija prema onim pojedincima ili pravnim licima koji su izvršili prekršaj odredaba zakona i drugih pravnih propisa u vezi sa zaštitom čovekove sredine. U praksi pojedinih država, kao i kod nas predviđa se veći broj sankcija i to: a) kazne za prekršaje ukoliko se radi o prekršajima pravnih propisa lakšeg karaktera; b) kazne koje se izriču po krivičnom zakoniku i to kazna zatvora ili novčana kazna; c) prema privrednim i drugim sličnim organizacijama (u našem pravu) mogu se predvideti kazne za privredne presteupe u vidu visokih novčanih kazni. Svakako da se mogu predvideti i druge vrste sankcija prema pojedincima i pravnim licima, a za povrede propisa u vezi sa zaštitom čovekove sredine.

Najzad, propisima treba da bude predviđena i obaveza o naknadi štete, u slučaju kada je povredom propisa o zaštiti čovekove sredine prouzrokovana i šteta pojedincima ili pravnim licima.

Svakako da ovim nabrojanjem nije iscrpljen spisak svih mera koje se mogu preduzimati, odnosno koje se u praksi preduzimaju.

7. Odredbe novog Ustava SFRJ stavljaju kao dužnost svim subjektima (radnim ljudima, građanima, organizacijama udruženog rada, samoupravnim interesnim i drugim zajednicama, društveno političkim organizacijama i društveno-političkim zajednicama, itd.) preduzimanje mera u cilju zaštite i očuvanja čovekove sredine. Zbog ovakve svestrane ustavne obaveze za zaštitu životne sredine, decembra prošle godine u organizaciji Jugoslovenskog saveta za zaštitu i unapređivanje životne sredine održano je savetovanje stručnjaka za pitanja vaspitanja i obrazovanja, a o problemima vaspitanja i obrazovanja iz oblasti zaštite i unapređivanja čovekove okoline, na kome je pored ostalog zaključeno, da pored programa vaspitanja i obrazovanja za zaštitu i unapređivanje životne sredine koji treba ostvarivati u školama opšteg obrazovanja, posebnu pažnju treba obratiti ovakvom programu povezanom sa profesionalnom orijentacijom, subjekata obrazovanja u usmerenom višem i visokom školstvu, a isto tako u dopunskom obrazovanju onih koji već aktivno deluju u različitim strukama.

U pomenutim zaključcima dodaje se i to, da vaspitanje i obrazovanje u oblasti zaštite i unapređivanja životne sredine mora da polazi sa pozicija marksističke nauke, dijalektičkih pristupa, principa i prakse socijalističkog samoupravljanja i savremenih dostignuća nauka.

Utoliko pre pravnicima je potrebno poznavanje problematike zaštite i unapređivanja životne sredine. Zbog toga se i nameće potreba, da se, kao što je već rečeno, na pravnim fakultetima izučava i no-

va grana prava-pravo životne sredine. (pravo o životnoj sredini). Ovo je potrebno naročito zbog toga da se pravници, a naročito oni koji se nalaze u organizacijama udruženog rada koje mogu svojom delatnošću da prouzrokuju zagađivanje životne sredine, moraju da upoznaju sa pravnim normama koje postoje na tom području i da, i sami nastoje da te organizacije u kojima oni rade, preduzimaju one mere koje naređuju pravni propisi i druge pravne norme a u vezi sa zaštitom čovekove sredine.

U pojedinim stranim državama već su u nastavne planove pravnih fakulteta uvedeni i predmeti pod različitim nazivom: ekološko pravo, „ekolinsko pravo” i slično, a koji imaju za cilj da pruže osnovna prava studentima prava u vezi sa pravnim normama kojima se štite pojedina dobra čovekove sredine. U Saveznoj Republici Nemačkoj je tako, na primer, na pojedinim fakultetima uveden nov predmet „Pravo o zaštiti životne sredine”. Isto tako i u Francuskoj na pojedinim pravnim fakultetima uvedeno je pravo o zaštiti prirode i životne sredine. I na pojedinim američkim pravnim fakultetima uvedena je nastava iz prava o životnoj sredini (na primer, na Kolumbija univerzitetu u Njujorku).

U vezi sa uvođenjem nastave o novoj grani prava, prava o zaštiti životne sredine, postavlja se i pitanje i programa te nove nastavne discipline. S obzirom na složenost problematike o zaštiti životne sredine, to su i pravne norme koje se donose radi preduzimanja mera u cilju zaštite životne sredine veoma raznorodne. Ali ipak iz tih mnogobrojnih pravnih normi koje se donose radi zaštite životne sredine mogu se izdvojiti tri osnovne grupe pravnih normi koje pripadaju upravnom pravu, građanskom pravu i međunarodnom javnom pravu.

Svakako da najveći broj pravnih normi pripada upravnom pravu, s obzirom da zakoni koji se donose u vezi sa zaštitom voda, vazduha i tla od zagađivanja, dalje zakoni kojima se vrši zaštita od jonizujućih zračenja, propisi kojima se sprečava štetno dejstvo buke, kao i niz drugih propisa koji štite pojedina dobra od zagađivanja i njihovog narušavanja uglavnom sadrže izvesne zabrane, ili naređuju preduzimanje određenih akcija i mera radi sprečavanja štetnog dejstva koje pojedine aktivnosti mogu imati na pojedina dobra životne sredine. Sve te norme svakako da spadaju u upravno pravo, jer se tim normama predviđaju i pojedine vrste sankcija za neizvršavanje odnosno nesprovođenje onih obaveza sadržanim u tim pravnim normama.

Međutim, u pojedinim pravnim propisima predviđaju se i norme građanskog pravnog karaktera, a naročito norme kojima se reguliše pitanje naknade štete prouzrokovane usled nepoštovanja pojedinih normi kojima se štite pojedina dobra životne sredine. Te pravne norme spadaju u okvir građansko pravnih normi, stoga one čine predmet građanskog prava.

Najzad, na međunarodnom planu države zaključuju niz međunarodnih ugovora kojima se pored ostaloga predviđaju izvesne obaveze za države, obaveze međunarodno javno pravnog karaktera, a u vezi sa zaštitom pojedinih dobara životne sredine. Norme ove vrste naročito se pojavljuju u vezi sa zaštitom pojedinih međunarodnih reka i drugih voda od zagađivanja, u vezi sa zaštitom mora od zagađivanja,

kao i u vezi sa zaštitom drugih dobara koji su od interesa za dve ili više država. Ove norme svakako da spadaju u okvir međunarodnog javnog prava.

S obzirom na raznovrsnost pravnih normi koje su sadržane u pojedinim zakonima i drugim pravnim propisima, međunarodnim konvencijama i sl. o zaštiti pojedinih dobara životne sredine postavlja se i pitanje, da li treba da se uvede jedina pravna disciplina o životnoj sredini, ili da se norme odgovarajuće vrste (upravno pravne norme, građansko pravne norme, međunarodno javnopravne norme) uključe u odgovarajuće nastavne discipline koje se već predaju na pravnim fakultetima.

Čini se da je ipak celishodnije da se uvede na pravnim fakultetima nov predmet, nova pravna disciplina, pravo o zaštiti životne sredine (ili pod nazivom „ekološko pravo” odnosno pod nazivom „okolin-sko pravo”). Ovo predlažemo zbog toga što će svakako, ukoliko se uvede nova pravna disciplina o zaštiti životne sredine, moći u okviru te pravne discipline da dođe do izražaja u većem obimu izlaganje o pojedinim problemima zaštite životne sredine, dok ukoliko bi se pojedine pravne norme o zaštiti životne sredine uključile u odgovarajuće postojeće pravne discipline, one bi mogle samo u malom obimu da budu zastupljene u postojećim pravnim predmetima odnosno pravnim disciplinama, s obzirom da su postojeće pravne discipline (upravno pravo, građansko pravo, međunarodno javno pravo) već sada vrlo obimne. Stoga se zalažemo za uvođenje na pravnim fakultetima **nove pravne discipline o zaštiti životne sredine.**

U vezi sa uvođenjem te nove pravne discipline postavlja se pitanje na kojoj godini bi trebalo tu pravnu disciplinu uvesti. Mišljenja smo da bi uvođenje te pravne discipline trebalo da bude zastupljeno na četvrtoj godini.

Sem toga, svakako da bi ovu pravnu disciplinu trebalo uvesti i u nastavu na magistarskim studijama, s obzirom da ta problematika treba da bude naročito šire proučavana od onih studenata, koji se psovećuju i specijaliziraju za pojedine oblasti. Tako, na primer, materija o zaštiti životne sredine mogla bi da bude uključena u nastavu na upravnom smeru magistarskih studija, a isto tako na građansko pravnom smeru, a eventualno i na međunarodnom smeru, ukoliko takav smer bude organizovan.

8. Treba istaći i to, da se s obzirom na kompleksnost i interdiscipliniranost problematike o zaštiti životne sredine predlaže posebno postdiplomsko školovanje stručnjaka za pitanja zaštite životne sredine. Naime, predlaže se da fakultetski obrazovani stručnjaci raznih profesija (inženjeri, pravnici, ekonomisti, lekari i drugi) mogu da se specijaliziraju za probleme zaštite životne sredine, s tim da kao mesto školovanja ove vrste stručnjaka bude Centar za multidisciplinarne stu-

dije beogradskog Univerziteta, gde bi studenti sticali znanja u procesu timskog interdiscipliniranog naučnog rada. Predlaže se i to, da se uz centar za multidisciplinarne studije, ukoliko mu se poveri organizacija ovakvog smera posdiplomske nastave, može da formira univerzitetski naučno-istraživački centar, koji bi koordinirao istraživanja iz oblasti čovekove sredine. Akademija nauka o ovom delu zadatka, po ovom mišljenju, imala bi vrlo značajnu i korisnu ulogu. Ističe se i to da bi posdiplomska nastava iz ove oblasti omogućila sticanje akademskih stepena magistra i doktora nauka, čime bi se formirali specijalizovani naučni, nastavni i privredni kadrovi uključujući odgovarajući nastavni kadar za ovu vrstu nastave na fakultetima (dr Ljubiša Rakić, referat: "Obrazovanje i problemi čovekove okoline"; SAN, 1973 godine).

Dr SLAVOLJUB POPOVIĆ
professeur à la Faculté
de droit de Niš

LE DROIT DE PROTECTION DE L'ENVIRONNEMENT

— R é s u m é —

Dans cet article l'auteur attire l'attention, tout d'abord, sur le danger provoqué par la pollution de l'environnement, qui d'année en année devient de plus en plus intense. Il constate que c'est surtout dans les pays capitalistes industriellement développés que les bases sont troublées de l'équilibre de l'homme et de la nature et qu'entre l'homme et la nature des contradictions antagonistes se sont produites. On peut constater que la contradiction mentionnée a pris naissance à cause de la négligence de l'environnement, eu égard que dans l'organisation sociale de ces pays, basée sur la propriété privée et l'exploitation, dominait seulement l'intérêt économique. La pollution de l'atmosphère, pollution des eaux territoriales, pollution de la mer, l'amoncellement des déchets solides, l'amoncellement des matières toxiques dans la nourriture, la diffusion du bruit, le danger des matières radioactives etc.

La Constitution de la RSF de Yougoslavie est la seule dans le monde qui prévoit le nouveau droit de l'homme — le droit à l'environnement sain. Dans la Constitution sont contenues de même d'autres dispositions qui ont pour but d'assurer la réalisation de ce nouveau droit constitutionnel. Les constitutions des républiques fédérées et des provinces autonomes prévoient de même des dispositions analogues sur la protection de l'environnement. Cependant, même avant l'entrée en vigueur de la Constitution de 1974. dans notre pays une série de lois et de prescriptions analogues à la loi ont été adoptées, qui ont pour but de protéger certains biens de l'environnement (loi relative à la protection des monuments historiques, de la nature, des curiosités de la nature, lois relatives aux mines, aux forêts, à la pêche, à la chasse, à la protection des eaux, à la protection de l'air, à la protection des radiations ionisantes, et une série de prescriptions analogues). C'est surtout après la Constitution de 1974 que l'activité législative dans le domaine de l'environnement est devenue très intense, eu égard que les républiques fédérées et les provinces autonomes sont en premier lieu autorisées à réglementer par leurs prescriptions la matière relative à la protection de l'environnement.

Le fait qu'il existe un grand nombre de lois et de prescriptions analogues à la loi dans le domaine de la protection de l'environnement signale la possibilité de la formation d'une nouvelle branche du système juridique: le droit de la protection de l'environnement. (ou du droit écologique). C'est pourquoi l'auteur propose qu'on introduise dans les facultés de droit une nouvelle discipline juridique — le droit de l'environnement. De telles disciplines juridiques sont formées déjà dans les facultés de droit de certains pays étrangers. L'auteur considère que cette nouvelle discipline devrait contenir trois sortes de normes, à savoir: les normes, à savoir: les normes de droit administratif et de droit civil, ainsi que les normes qui sont du domaine du droit international public. Cette nouvelle matière devrait être introduite en quatrième année d'études.

ŠTA SE PROMENILO U BUDŽETSKOM SISTEMU I BUDŽETU

Čim se uđe u drugu polovinu godine državni organi, vlade, a nešto kasnije i parlamenti u svim zemljama sveta zaokupljeni su poslovima oko budžeta, njegovog pripremanja i donošenja.

Državni organi brinu za to da li će moći ubediti vladu da im obezbedi sprovođenje njihovih programa rada, vlade da li će parlamenti prihvatiti njihove planove i pristati da odobre u budžetu sredstva za njih, a parlamenti kako će se sa što manje sredstava i uz što manje opterećenja poreskih obveznika obezbediti zadovoljenje što većeg broja i obima rastućih državnih potreba. Različite želje, interesi i mogućnosti.

U svemu tome na prvi pogled izgleda da se ništa godinama, pa i decenijama, nije promenilo. Uvek je bilo i ostalo: odmeravanje snaga, nadmudrivanje i ubeđivanje o potrebi nečega što jedni predlažu, a drugi odbacuju.

Ali ta na izgled stalnost i nepromenljivost u ovome državnom značajnom poslu samo je prividna. Budžet je skup želja i mogućnosti i to je u njemu jedino trajno. Ali kako te želje i mogućnosti uskladiti i ostvariti to je bitno pitanje i u njegovom rešavanju događaju se iz godine u godinu, iz decenije u deceniju bitne promene.

Znači li to da se budžet ipak promenio spolja i sadržinski i da danas nije više ono što je bio pre desetak ili dvadesetak, pa i manje godina.

Gotovo da je to tačno. Istorijski razvitak društva i države, veoma dinamičan, pun promena i složen morao je izvršiti osetan uticaj i u domenu državnog finansiranja pa samim tim izmeniti i budžet. Taj uticaj je kako političke, tako i ekonomske i socijalne prirode. Zbog toga je važno utvrditi kakav je to promenjeni budžet.

Analizirati i opisati sve promene koje su se dogodile u budžetu ili još šire u budžetskim sistemima različitih zemalja, bio bi poduhvat koji prelazi okvire koje smo sebi postavili. Zato se ograničavamo samo na nekoliko izrazitih promena i to opšteg značaja za budžet i budžetski sistem. Pri određivanju koje to promene treba obuhvatiti pošli smo od njihove aktuelnosti u savremenim privrednim i društvenim zbivanjima, pa smo se bez velikih pretenzija odlučili za one koje su po našem mišljenju takve da bitno utiču na fizionomiju, strukturu i sadržinu budžeta. Pri tome smo zapostavili sve faze tih promena u vremenu velikih privrednih potresa i posledica koje su ti potresi vršili na budžet i budžetsku potrošnju i koje su izazvale potrebu prilagođavanja budžeta tim promenama. Činilo nam se da su to već poz-

nate stvari, počev od „revolucionarnog” gledanja na budžetsku ravnotežu („ciklični budžeti”) do predloga za novu periodizaciju budžeta („višegodišnji” budžeti).

Sa ovakvim ciljem da prikazemo neke od promena, ali veoma značajne i to komparativno u svetlosti različitih društveno-političkih sistema, odlučili smo se: za razmatranje pitanja koje se uvek postavlja — da li je budžet potreban ili nije potreban, zatim za izlaganje promena u funkcijama koje budžet vrši u savremenoj privredi i društvu, promena u utvrđivanju budžeta, promena u materijalnoj strukturi budžeta i promena u budžetskom odlučivanju.

1. Za budžet ili protiv budžeta

Počecemo sa najopštijim pitanjem: za budžet ili protiv budžeta?

Čim ovo pitanje postavljamo, znači da se došlo dotle da se otvoreno može zapitati, da li je budžet potreban ili nije, pa se može čak i ukinuti.

I doista izgleda da se odnos prema budžetu, kao isključivom instrumentu finansiranja državnih potreba, danas promenio. Promene su podjednako zastupljene u teoriji i praksi.

Budžetu se prigovara da nije u stanju da u sve složenijim ekonomskim i društvenim odnosima posluži kao sigurno i dobro sredstvo za vođenje finansijske politike. Ovo naročito pada u oči posle krize nastale kao posledica poremećaja u energetske snazi država koje ne proizvode dovoljno energije. Uplitanje monetarnog faktora kao bitnog za vođenje finansijske politike zahteva, prema nekim mišljenjima, preispitivanje budžetskog sistema i budžeta i traženje boljih puteva i načina.

Značajno je i to da se pitanje: sa budžetom ili bez budžeta nejednako postavlja i u zemljama različitih ekonomsko-političkih sistema. U zemljama tržišne privrede, sa kapitalističkim produkcionim odnosima, kolebanja oko budžeta su veoma znatna. Uglavnom dolazi do njegovog proširenja ali ne u numeričkom i cifarskom smislu, u smislu povećanja sredstava i rashoda, jer to nije bitno za njegovo postojanje, već daleko više u njegovom prostornom širenju, uvođenjem dodatnih instrumenata koji vode rasplinjavanju klasičnog budžeta. Dokaza za to ima mnogo a razloga još više. Proširene funkcije države u ekonomskoj sferi izazivaju potrebu proširenja kruga instrumenata finansiranja (pored redovnog budžeta i vanredni budžet, razni finansijski programi, aneksni budžeti, ekonomski budžeti, industrijski budžeti, autonomni budžeti i sl.). Zato se s pravom može zapitati, pa zar takvo proširenje budžeta ne vodi njegovoj negaciji.

Ali ne treba biti tako uveren da će budžet nestati u kapitalističkom društvu. On je još uvek ostao, kao što je i ranije bio, jaka poluga oslonca klasnih interesa, a ti interesi ne napuštaju se tako lako, pa makar to bilo i u budžetskoj sferi. Zato sa te strane budžetu ne pretila opasnost. Sigurno je da, ma kako transformisan, budžet ne nestaje, on i dalje ostaje.

Socijalističke zemlje, sa centralizovanim planiranjem, ostaju čvrsto pri budžetu kao „osnovnom finansijskom planu”. Prema tome, njegova zastupljenost u ekonomskom i društvenom sistemu socijalističkih zemalja je uvek obezbeđena.

Odgovor na pitanje: za budžet ili protiv budžeta, može biti potpun samo ako se ispita stanje i njegov opstanak i u zemljama u razvoju, uglavnom zemljama koje su nesvrstane.

Koristićemo se jednim citatom: „Polje primene budžetske delatnosti je široko jer obuhvata, pod različitim aspektima, sve probleme vezane za ubiranje sredstava i usklađivanje ekonomske politike — podrazumevajući spoljnu trgovinu, finansiranje investicija javnim sredstvima i viškove budžetskih rashoda”.¹⁾

Čak i da ne stvaramo neki opšti zaključak na osnovu ovoga što je izloženo, sigurno je da budžet u zemljama u razvoju mora postojati. Uostalom nema zemlje među onima koje su na putu svoga privrednog razvoja, a da ne primenjuje budžet i budžetsku tehniku radi finansiranja opštih nacionalnih potreba.

U našem samoupravnom društvu budžet dobija sasvim druge pravce razvoja. Po svojoj materijalnoj strukturi on nije sličan ni budžetu kapitalističkih ni budžetu socijalističkih zemalja. On to nije zato jer ne sadrži tako brojne vrste rashoda kao što ih sadrže budžeti socijalističkih zemalja i zato što nema privredno-administrativni karakter kao što ga imaju budžeti kapitalističkih zemalja. Ovo upoređenje navodi na zaključak da naš budžet ima limitirajući karakter, posebno u odnosu na budžete navedenih zemalja.

Glavni uzrok limitirajućeg karaktera našeg budžeta jeste oštro izdvajanje finansiranja društvenih delatnosti tj. zajedničke potrošnje iz tzv. opšte (budžetske) potrošnje. I ako je sadašnje stanje u tom pogledu prelazno, da bi se odgovorilo zahtevima koje postavljaju ustavna rešenja, treba računati sa daljim isključivanjem izdataka za zajedničku potrošnju iz budžeta.

Pa ipak mada sveden na izvor finansiranja opšte potrošnje budžet je ustavnim odredbama prihvaćen i potvrđen kao instrument društveno-političkih zajednica, od opštine do federacije, u kome radni ljudi i građani zadovoljavaju svoje opšte potrebe.

Potrebno je znači poći od stava da se naše društvo opredelilo za budžet, jer je evidentiranje opštedruštvene potrošnje poverilo takvom finansijskom instrumentu kakav je budžet društveno-političkih zajednica. Taj instrument ima odgovarajuće kvalitete da obavi finansiranje tih potreba. Inače bi se moglo postaviti pitanje koji bi drugi instrument mogao biti ponuđen da bolje od budžeta izvrši takav zadatak.

Mora se konstatovati da je budžet često bio pa je i sada predmet sasvim neopravdanih napada. Postoji rašireno mišljenje da nije potrebno kritikovati budžet već samo način finansiranja iz budžeta

¹⁾ La gestion budgétaire dans les pays développés et en voie de développement (A. Premchand, članak objavljen u časopisu: Finances et développement” Međunarodnog monetarnog fonda i Grupe svetskih banaka, br. 2, za jun 1974. godinu).

koji ne odgovara savremenim društvenim kretanjima za neke oblasti društvenih potreba, a u prvom redu za potrebe iz oblasti zajedničke potrošnje. Kako su ustavne postavke tu sasvim jasne, otpada i mogućnost i potreba zapostavljanja budžeta i prigovaranja da on »vuče stvari u nazad«.

U vezi sa tim postavlja se i pitanje kompatibilnosti budžeta sa samoupravnim tokovima društva i naravno ne može se zaobići odgovor na njega. Za takav odgovor potrebno je osvrnuti se malo unazad i razmotriti na šta je upravo kritika budžeta upravljena.

Pre svega ona je u tome da se sredstva za budžet obrazuju na način koji je u skladu sa samoupravnim odlučivanjem o dohotku i njegovoj raspodeli. Tu postoji određena mera istinitosti. Sredstva budžeta su dugo vremena bila utvrđena i raspodeljivana za opštu i zajedničku potrošnju samo fiskalnim putem, tj. putem oporezivanja dohotka i ličnih dohotka. Zato se i postavilo pitanje sa daljim razvojem samoupravljanja da li takav način obrazovanja društvenih prihoda odgovara svim oblicima podmirivanja društvenih potreba.

Prvi znak za zamerke budžetu i budžetskom finansiranju dat je u oblasti rada ustanova društvenih delatnosti. Treba se podsetiti na »budžetske ustanove« i na »budžetski način njihovog finansiranja« pre 1959. godine. U sferi vanbudžetske potrošnje mogle su ostati ustanove kao nosioci neke vrste samostalnog finansiranja. I one su to postale ali sa veoma uzanim domenom samoupravnih ovlašćenja posle šesdesetih godina, mada su sredstva ustanova i tada, kao i sredstva budžeta, bila pretežno iz fiskalnih izvora.

Istovremeno prigovori na budžetski način finansiranja ojačavaju i obuhvataju one potrebe koje se iz budžeta finansiraju u oblasti proširene reprodukcije, što posebno važi za intervencije budžeta u privredi, dok je struktura budžetskih rashoda sadržavala i pomoć za razvoj industrije, poljoprivrede, vodoprivrede i dr. Pod uticaj prigovora da takve potrebe ne mogu biti dalje finansirane neposredno iz budžeta, obrazuju se posebni namenski fondovi. Oni se po izvorima prihoda nisu razlikovali od ustanova, jer su i njihovi prihodi, bar pretežno, bili fiskalni.

Druga tačka napada na budžet bila je mnogo oštrija od prethodne upravljene na prihode i odnosila se upravo na postupak utvrđivanja rashoda. I ovdje su glavna tačka prigovora društvene nepriredne delatnosti. O obrazovanju, nauci, kulturi, socijalnom staranju, fizičkoj kulturi i drugim javnim službama odlučivalo se iz budžetskih centara. Pravo rešenje bilo je u samoupravnom odlučivanju koje se počelo primenjivati u oblasti rada samostalnih ustanova. Ove su ustanove dobile atribute samostalnog finansiranja i društvenog upravljanja, sa upravnim i nadzornim odborima kao organima društvenog upravljanja.

Slično se događalo i sa drugim budžetskim rashodima za koje su obrazovani fondovi, čiji je glavni razlog bio uspostavljanje određenih samoupravnih ovlašćenja.

Na taj način prigovori upućeni budžetskom načinu finansiranja nekih potreba učinili su da se stanje izmeni i pozitivno u toj iz-

meni je to što su širi slojevi društva mogli imati uvida i biti prisutni u zajedničkoj potrošnji u vanprivrednim delatnostima.

Znači stvarni razlozi kritike proističu iz načina budžetskog odlučivanja. U tom odlučivanju do Ustava iz 1974. godine bilo je dosta propusta.

Glavni je razlog bio u naglašenoj ulozi organa uprave u postupku pripremanja budžeta. S tim je u vezi i uticaj koji administracija ima i može da vrši putem pripremanja akata za budžetsko odlučivanje (nacrt budžeta). Odsustvo predstavničkog tela, u prvim fazama budžetskog postupka (planiranje ukupnog obima sredstava i sl.), moralo se štetno odražavati na kasnije faze odlučivanja, a posebno prilikom izglasavanja budžeta.

Drugi razlog bio je vreme donošenja budžeta — pred kraj godine i često zajedno sa drugim značajnim skupštinskim aktima usled čega nije bilo dovoljno vremena za razmatranje mnogih problema.

Delegatski sistem odlučivanja, uveden Ustavom iz 1974. godine, ima najšire mogućnosti da otkloni većinu nedostataka na koje je ukazano. Razlog koji to omogućava je pre svega u tome što je osnova delegatskog sistema šire uvođenje radnih ljudi u proces budžetskog odlučivanja. S druge strane, delegati su uključeni u proces budžetiranja od samoga početka utvrđivanja osnova budžeta, što ranije nije bilo primenjivano.

Na taj način je u velikoj meri paralisana uticaj organa uprave u postupku budžetiranja. To je podjednako učinjeno u pogledu utvrđivanja obima budžeta (osnove budžeta) i u pogledu konkretnog određivanja vrste i obima potreba u budžetu.

Svakako da delegatski sistem postavlja društveno-političke okvire budžetskog odlučivanja u jednom daleko naprednijem pravcu. Međutim, konkretno vršenje budžetskih ovlašćenja zavisi samo od delegata skupština društveno-političkih zajednica prilikom donošenja budžeta. To istovremeno znači da učešće administracije treba da bude postavljeno na pravo mesto inače ono može i dalje biti jače ispoljeno nego što to skupštinski sistem u budžetskom odlučivanju dozvoljava.

Na budžetsko odlučivanje vreme i rokovi ne treba da vrše bilo kakav uticaj, posebno u pravcu požurivanja tako da se donesu neadekvatne odluke. Ceo proces budžetiranja se reguliše opštim aktima kojima treba i ova pitanja regulisati na zadovoljavajući način.

Tako se došlo do pravog odgovora na postavljeno pitanje: za ili protiv budžeta. Odgovor je precizan i jasan. Budžet i dalje postoji jer je potreban i koristan. Njegove funkcije, struktura i tehnika mogu se i menjati, usled čega on može dobiti i sasvim drukčiji izgled, ali je bitno da danas i još za duže vreme ostaje.

Zato su danas pravi protivnici budžeta retki. Kad se budžet institucionalno podvrgava kritici, onda se ta kritika pre okreće prema donošenju budžetskih odluka nego samom postojanju budžeta. Kritikuje se znači ne budžet nego „budžetiranje”.

2. Promene u funkcijama budžeta

Budžetska teorija poznaje više funkcija koje budžet vrši u ekonomskim i društvenim okvirima i koje danas imaju manje-više tradicionalan karakter. To su politička, pravna, ekonomsko i finansijsko-politička i druge. Karakteristike ovih funkcija budžeta su već do sada proučene i rezultati tih proučavanja dobro su poznati.

Međutim, savremena istraživanja privrednih i društvenih kretanja uticale su na to da se otkriju i neke nove funkcije koje tradicionalni budžet nije imao u uslovima koji su postojali. Te su funkcije analizirane, a rezultati analize upozorili su da postoji daleko šira mogućnost za uticaj budžeta na privredna i društvena kretanja i za njegovo korišćenje kao planskog instrumenta i kao instrumenta kontrole.

Obe funkcije budžeta, planska i kontrolna, predstavljaju novinu u teoriji zapadnih zemalja tržišne privrede.

Međutim u socijalističkim zemljama, zbog posebnog odnosa budžeta prema privredi, ove funkcije su i ranije bile poznate i teoretski razrađene.

I ako se problem svodi na iste dodatne funkcije budžeta, dobijaju se u rešavanju tog problema potpuno različiti rezultati. Pre svega obe funkcije su u budžetima socijalističkih zemalja jače izražene i imaju veće praktično dejstvo. U zemljama tržišne privrede planska i kontrolna funkcija su ne tako davno otkrivene i zato manje izučavane i sa praktičnim rezultatima koji su izrazito skromni.

a. Tradicionalne funkcije budžeta

Pomenuto je da su tradicionalne funkcije budžeta: politička, pravna, finansijsko-politička, privredno-ekonomsko politička funkcija. Kao savremene funkcije budžeta mogu se uzeti: planska i analitička funkcija.²⁾

U zemljama zapadne demokratije budžet ima političku funkciju (društveno-političku) pošto vlada zajedno sa upravom izrađuje politički program koji se finansira iz sredstava budžeta i čiji zadaci i akcije ulaze u budžet i iskazuju se u njemu. Pošto vlada pripremi i usvoji predlog budžeta, skupština ga donosi i time ona preuzima odgovornost za program i njegovo izvršenje putem budžeta. Zato se i smatra da je prva politička funkcija budžeta u njegovom usvajanju tj. donošenju od strane skupštine.

Ali kako u savremenom kapitalističkom društvu sa višepartijskim sistemom postoje i razna gledišta u pogledu programa društva i njegovog razvoja to se stranke u usvajanju budžeta sa svojim stavovima međusobno konfrontiraju, tako da budžet dobija i posredničku ulogu koordinirajućih funkcija. To koordiniranje i usklađivanje su tipične oznake političkog života. Zato se koordinirajuća funkcija budžeta može uvrstiti u političku funkciju. Ona sama važi kao informativna funkcija.

---

²⁾ Wittmann: Einführung in die Finanzwissenschaft, III Tel. Stuttgart 1972., str. 34.

U okviru druge političke funkcije budžeta nalazi se i kontrolna funkcija. Ova funkcija spada u delatnost uprave koja kontroliše budžet za vreme njegovog izvršenja i pošto bude izvršen. U tom smislu postoje brojna ovlašćenja za takvu kontrolu.

U vezi sa političkom funkcijom budžeta, a posebno u vezi sa ustavnim ovlašćenjima, stoji i njegova pravna funkcija. Prava pravna funkcija je utvrđena Ustavom i zakonima. To je osnovna pravna funkcija. Druga pravna funkcija je u ovlašćenjima organa uprave da izvršavaju budžet, tj. da vrše zadatke i troše sredstva za takve zadatke. Ona se naziva još i obaveznom funkcijom. Ova obaveza je zakonske prirode (obaveza na izvršenje).

Program koji vlada utvrdi ne može se izvršavati bez potrebnih sredstava. Usklađivanje potreba i sredstava za njihovo finansiranje je prva glavna finansijsko-politička funkcija. Ona se naziva i funkcija pokrića („Deckungsfunktion“). Druga finansijsko-politička funkcija sastoji se u tome da se korisnosti tj. efikasnost i ekonomski racionalitet ostvare u izvršavanju budžeta.

Do pojave privrednih kriza nije bila izražena ekonomsko-politička funkcija budžeta. Bilo je dovoljno da budžet vrši političku, pravnu i finansijsko-političku funkciju. Ali od kad su nastale krize, pokazalo se potrebnim da budžet, zbog intervencionističke uloge koju je dobio, primi na sebe još i ekonomsko-političku funkciju — instrumenta putem koga se koordiniraju javne finansije (javna finansijska privreda) sa opštim privrednim programom.³⁾ To je primarna ekonomsko-politička funkcija budžeta koja se još naziva i funkcija razvoja (misli se na privredni razvoj koji se ostvaruje u kapitalističkom društvu i kroz budžet). Budžet je na taj način postao instrument privrednog razvoja i privredne politike. On služi izvršenju fiskalnih, socijalno-političkih, konjunkturalnih i privredno-razvojnih ciljeva savremene kapitalističke države (i ne samo nje). Zato Nojmark i kaže da je „budžet sredstvo uređivanja (Ordnungsmittel), koje služi realizaciji i racionalizaciji određene privredne politike.“⁴⁾ Tako se ostvaruje i druga privredno-politička funkcija budžeta.

Tradicionalne funkcije budžeta pojavljuju se u manje-više izmenjenom obliku i u budžetskoj teoriji socijalističkih zemalja.

Pravna, društveno-politička i ekonomsko odnosno finansijsko-politička funkcija zastupane su i objašnjene u literaturi i prihvaćene u zakonodavstvu i praksi.

b. Savremene funkcije budžeta — planska i kontrolna funkcija

aa. Zemlje tržišne privrede

U teoriji kapitalističkih zemalja planska funkcija budžeta razmatra se u dva pravca: kao primarna i kao sekundarna planska funk-

³⁾ Paul Senf: Budget (I) Haushaltsplan, in Handwörterbuch der Sozialpolitik, 2. Bd. Tübingen, 1959, str. 427 ff.

⁴⁾ F. Neumark: Theorie und Praxis der Budgetgestaltung, u Handbuch der Finanzwissenschaft, Bd. I, 2. Auflage, Tübingen, 1952, str. 558.

cija. Prva se sastoji u tome da se utvrdi stvarni cilj koji se budžetom može ostvariti. Zato analiza ove primarne planske funkcije treba da dà odgovor na pitanje šta se budžetom u stvari želi tj. koji se ciljevi njemu postavljaju da bi ih ostvario. U tom smislu primarna planska funkcija je „ciljna funkcija”.⁵⁾

Sekundarna planska funkcija pomaže da se utvrdi kako se ciljevi budžeta ostvaruju. U tom smislu ona je pomoćna supsidijerna funkcija budžeta. Ta funkcija dobija karakter programske funkcije, ako se opšti cilj koji se planira da se ostvari u primarnoj planskoj funkciji budžeta raščlanjava na pojedinačne programe, koji su deo tako planom postavljenog opšteg i osnovnog cilja.

Kontrolna funkcija budžeta potiče iz ustavnih i zakonskih ovlašćenja za državne organe ali tako da se ona usmerava u određenom pravcu. Ne radi se tu o opštoj kontroli (posebno izvršenja budžeta što je već tradicionalno), već o funkciji ekonomske kontrole koju vrši država nad privredom preko svojih organa i specijalizovanih organizacija. Kontrola gubi dakle ovde administrativni i dobija privredni karakter. Cilj i smisao ovakve kontrole je da istražuje i utvrđuje ekonomičnost, racionalnost i efikasnost budžetskih mera. U tome ova kontrola ispituje ostvarenje ciljeva koji se postavljaju budžetu putem preduzetih budžetskih mera. Naknadna analiza preduzetih budžetskih mera (ex-post) povezuje se sa empiričkim istraživanjima primene svih budžetskih mera i tako procenjuju rezultati izvršenja i usaglašenosti mera i ciljeva. U ovakvoj analizi izražena je ekonomsko-politička kontrolna funkcija kao primarna analitička funkcija budžeta.

Primarnu kontrolnu funkciju, koja se sastoji u analizi budžetskih mera i empirijskom istraživanju i povezivanju dobijenih rezultata sa ukupnim delovanjem tih mera, prati i sekundarna kontrolna funkcija budžeta. Sekundarna kontrolna funkcija budžeta pojavljuje se u vidu kontrole nad izvršenjem budžeta u pogledu ostvarivanja budžetskih ciljeva kao naknadna kontrolna analiza da bi se omogućilo buduće razmatranje. To je u stvari smisao jedne analitičke prognoze koja omogućava da se izvrši upoređenje onoga „kako je” i onoga „kako treba da bude”, a to je upoređenje željenoga i budućeg očekivanog stanja. Ova sekundarna analitička funkcija ima karakter funkcije predviđanja (prognoze), jer omogućava izvođenje (dedukciju) novih podataka za odlučivanje, tako da uspostavlja osnovu za dalje (buduće) planiranje.

bb. Socijalističke zemlje

Daleko od toga da se ubroje u klasične funkcije sovjetskog budžeta i budžeta drugih socijalističkih zemalja sa istom privrednom strukturom budžeta, planska i kontrolna funkcija ističu se u prvi red budžetskih obeležja i mogućnosti njihovog praktičnog korišćenja.

Planska funkcija budžeta u socijalističkim zemljama povezana je sa finansijskim planiranjem uopšte i predstavlja deo tog planiranja. Institucionalno finansijsko planiranje obavlja se i van budžeta,

⁵⁾ W. Wittmann: Einführung in die Finanzwissenschaft, III. Teil. Stuttgart 1972., str. 37.

ali ono je najvećim delom obavljeno baš kroz budžete.⁶⁾ Značaj finansijskog planiranja, a posebno budžetskog, je u tome „da se bez preuveličavanja može reći, da od karaktera finansijskog planiranja u najvećem stepenu zavisi usklađivanje privredne delatnosti sa uslovima ekonomskih zakona”.⁷⁾

Planska funkcija budžeta izražena je u toj meri da teorija posebno ističe da je državni budžet osnovni finansijski plan⁸⁾. U tom smislu budžet ne predstavlja običan plan „nego plan koji je donela država i koji je obavezan za sve njene organe”.⁹⁾

Među zadacima koje budžet izvršava jedno od najvažnijih mesta pripada njegovom planskom zadatku. Tako se planska funkcija sastoji u tome da budžet zajedno sa narodno-privrednim planom obezbeđuje ravnomernost i uzajamnu usklađenost u razvitku narodne privrede i društveno-kulturnog uređenja i njihovih grana, da stvara uslove za trajni porast u perspektivi finansijskih izvora socijalističke države i da ih prikuplja u opštedržavni fond rezervi narodne privrede, da obezbeđuje najracionalnije i najefektivnije korišćenje državnih finansijskih izvora kako bi se dobili i najbolji rezultati proizvodnih rashoda, i dr.¹⁰⁾

Planski karakter budžeta, pa prema tome i njegova planska funkcija, zapisani su u Zakonu SSSR O budžetskim pravima Saveza SSSR-a i saveznih republika od 30. oktobra 1959. godine u kome stoji da se uloga budžeta svodi na to da putem raspodele i preraspodele nacionalnog dohodka stvara opštedržavni fond novčanih sredstava u cilju obezbeđenja potrebnih finansijskih izvora za izvršenje zadataka i funkcija Sovjetske države.¹¹⁾

cc. Naša zemlja

Imajući u vidu mogućnost da budžet vrši plansku funkciju, postavlja se pitanje domena i značaja takve funkcije u našem budžetskom sistemu. To važi podjednako za primarnu i za sekundarnu plansku funkciju, a to znači kako za funkciju koja omogućava da se izvrši analiza mera koje su budžetom određene u empirijskom povezivanju te analize sa delovanjem svih mera zajedno da bi se utvrdila racionalnost izvršenja budžeta, tako i za omogućavanje nadzora nad izvršenjem budžeta u pogledu ostvarivanja ciljeva što je naknadna kontrola analiza koja dopunjava jedno buduće razmatranje.

⁶⁾ Prema bugarskoj teoriji sistem finansijskog planiranja obuhvata na prvome mestu budžet, a zatim plan državnih prihoda i mobilizaciju sredstava stanovništva, budžet državnog socijalnog osiguranja (oba zadnja plana ulaze u budžet, ali se posebno izrađuju), finansijski plan državnog imovinskog i životnog osiguranja, finansijske planove državnih organizacija i preduzeća na privrednom računu i privrednih oblasti, budžetske račune instituta, ministarstva i ustanova vanprivredne sfere, kreditni plan Bugarske narodne banke i finansijsko kreditni plan. Finansi i kredit, kolektiv autora, Varna, 1975., str. 204 i dalje.

⁷⁾ Isto., str. 205.

⁸⁾ M. I. Piskotin: Sovetskoe budžetnoe pravo, Moskva 1971., str. 18 i dalje.

⁹⁾ Isto.

¹⁰⁾ Isto, str. 21.

¹¹⁾ Isto, str. 22.

Da bi naš budžet mogao izvršavati primarnu plansku funkciju u privrednom i društvenom sistemu, bilo bi potrebno utvrditi ciljeve koji se budžetom treba da ostvaruju.

Međutim, svi su izgledi da se baš tu ne postupa dovoljno analitički. I pored toga što je struktura našega budžeta svedena na relativno uži obim (u poređenju sa budžetima drugih zemalja), jer u budžet ulaze uglavnom rashodi opštedruštvene potrošnje, ne bi se mogla tako stvar pojednostaviti da se određeni ciljevi budžetu ne postavljaju. Pre svega treba imati u vidu da postoji povezanost ciljeva budžeta sa planovima privrednog i društvenog razvoja. U isto vreme postoji i povezanost godišnjih ciljeva budžeta sa utvrđenim ciljevima u godišnjim rezolucijama o osnovama društveno-ekonomskog razvoja društveno-političkih zajednica.

U okvirima ovih mera postavljaju se određeni ciljevi a oni treba da budu utvrđeni u budžetima i budžetskom politikom. Na primer, već duže godina utvrđivane su mere da budžetska potrošnja ne raste brže od rasta nacionalnog dohodka i sl.

Međutim, izgleda da naši budžeti, prihvatajući postavljene ciljeve iz navedenih planova, retko idu dalje od toga. Oni najčešće ispuštaju iz vida svoje neposredne i specifične ciljeve koje treba da ostvaruju. Budžeti su instrumenti opšte društvene potrošnje za koju treba obezbediti odgovarajuća sredstva. I baš se u tome primećuje da ciljevi budžeta nisu, bar u većini slučajeva, dovoljno jasno i precizno formulisani. Verovatno da je težište nastojanja da se budžet uravnoteži, pa se manje obraća pažnja na njegovu strukturu i otuda dolazi do se konvencionalne opšte potrebe (lični i materijalni rashodi) mehanički preuzimaju u budžet. Pri tome se relativno malo čini da svaki budžet i za svaku pojedinu godinu za koju se donosi ima odgovarajuće ciljeve i u okviru više godina, opet svoje šire ciljeve.

To ima za posledicu da se budžeti, manje više, pojavljuju za svaku godinu kao izolovani instrumenti u kojima nisu povezani ni godišnji ni višegodišnji ciljevi. Ovo u velikoj meri remeti razvoj opšte društvene potrošnje i utiče na to da se često izvlači manja korist od moguće iz inače obimnih budžeta.

Sigurno je da budžeti treba da imaju jasno definisane ciljeve: šta, kako i čime. Ako njih nema u budžetu, onda se zbog nedostatka sopstvenih ciljeva budžeti osiromašuju i ne mogu u potpunosti da odgovore svojoj nameni. Namena je pak u tome da budžeti ostvaruju specifične zadatke i ciljeve povezane u jedan perspektivni lanac i u krajnjoj liniji srednjoročno ili dugoročno ostvaruju viši stepen društvenog prosperiteta, a ne samo u tome da se podmiere opštedruštvene potrebe u jednoj godini.

Time bi se mogao dati određeni zaključak da budžeti kod nas nisu korišćeni ni dovoljno ni pouzdano kao finansijski planovi u kojima se zadovoljenje opštih društvenih potreba planski utvrđuje, i to prema planu koji sadrži određene stabilnije i dugoročnije ciljeve.

Slično stvar stoji i sa udovoljavanjem drugoj funkciji budžeta planskog karaktera, tj. sa sekundarnom planskom funkcijom. Tu je potrebno utvrditi način na koji će se moći postavljati ciljevi budžeta

izvršavati. Prema tome izvršenje ove funkcije zavisi od stepena u kome je ostvaren sam cilj budžeta tj. njegova primarna planska funkcija. Kako smo utvrdili da sa takvom funkcijom naš budžet ne stoji najbolje, to je i ispunjenje sekundarne planske funkcije u zaostajanju, jer koncipiranje i utvrđivanje specifičnih ciljeva nije odlika našeg budžeta, a to stvara uslove za doslednu primenu sekundarne planske funkcije.

Primarna i sekundarna kontrolna funkcija zastupljena je u većoj meri nego planska u našem budžetu. Ustavi i zakoni utvrđuju i razrađuju načela odgovornosti u uslovima samoupravljanja i uređuju, na način koji odgovara samoupravnim odnosima, pitanje kontrole budžeta. Tu se može konstantovati veoma razgranata mreža kontrolnih, državnih i samoupravnih organa koji su u stanju da obezbede vršenje kontrolne funkcije budžeta.

Radi potpunosti vršenja primarne kontrolne funkcije budžeta, koja treba da obezbedi analizu mera koje su budžetom određene, u primeni je empirijsko istraživanje. S druge strane putem budžetske evidencije i statistike koje su organizovane na više mesta prikupljanja i istraživanja — kod organa za budžet i organa uprave koji se finansiraju iz budžeta, kod službe društvenog knjigovodstva, kao i kod drugih statističkih i sličnih organa i organizacija (zavodi za statistiku), moguće je izvršiti iscrpnu analizu kretanja prihoda i rashoda budžeta. Samo, mora se istaći, da su uslovi iznad stvarne prakse i da praksa zaostaje iza onoga što organizacija kontrolne funkcije omogućava.

Sekundarna kontrolna funkcija budžeta, koja se sastoji u povezivanju budžetskih podataka radi utvrđivanja ekonomske efikasnosti i racionalnosti budžetske potrošnje i u tom smislu zaključka: „kako je” i „kako treba da bude”, mogla bi se uspešno ostvarivati u našem sistemu. Ali potpunosti radi treba ovde učiniti jednu značajnu primedbu. Ova primedba je povezana sa obimom i sadržinom našega budžeta. Pošto budžet nije instrument finansiranja proširene društvene reprodukcije, ne može se ni očekivati da se utvrdi ekonomska efikasnost i racionalnost u toj sferi društvene potrošnje. Samo time nije izbegnut pravi smisao sekundarne kontrolne funkcije budžeta u pogledu racionalnosti i efikasnosti opšte potrošnje koja se iz budžeta finansira. U tom smislu moguće je utvrđivanje efikasnosti i racionalnosti trošenja u organima uprave i organizacijama koje se finansiraju iz budžeta, zatim u pogledu trošenja budžetskih sredstava koja se daju drugim korisnicima i nosiocima sredstava, a naročito sredstava za intervencije u privredi (kompenzacije i dr.).

Utvrdjivanje efikasnosti i racionalnosti trošenja predstavlja integralni proces koji treba sprovesti za budžet kao celinu, jer samo tako biće moguće da se, prema dobijenim rezultatima, utvrdi pravac kretanja budžetske potrošnje za naredni period u čemu i jeste suština sekundarne kontrolne funkcije budžeta.

3. Promene u utvrđivanju budžeta (bužetsko odlučivanje)

a. Zemlje tržišne privrede

Teorija tržišnih zemalja u utvrđivanju budžeta tj. budžetskom odlučivanju polazi od postavke da se u razvijenom industrijskom društvu opšte i zajedničke potrebe nacije podmiruju iz ponude privatnog (tržišnog) i javnog državnog tj. budžetskog sektora. Ta dva sektora, privatni i javni, povezani su u takvom podmirenju društvenih potreba, pošto se moraju sučeliti u raspodeli društvenog proizvoda pri konkurentnoj i neograničenoj tražnji. Ali se ipak, po ovoj teoriji, tržišni i državni sektor u mnogome razlikuju. Ta razlika potiče otuda što se u državnom sektoru kolektivno odlučuje o potrebama, pa su te potrebe utvrđene političkim putem dok je u tržišnom sektoru izbor potreba podvrgnut individualnom odlučivanju. Ali i nezavisno od spajanja i razdvajanja državnog i tržišnog sektora među njima postoji uzajamno uslovljeni, odnosno bolje rečeno, komplementarni odnos. Državni budžet služi podmirenju kolektivnih opštih i zajedničkih potreba i zastupa opštedruštvene i klasne interese. Neželjene tržišne devijacije korigiraju se ili se otklanjaju. Kakva će biti snaga društva za zadovoljenje pojedinih kolektivnih potreba, zavisi od vrste i strukture opštih nacionalnih ciljeva. Poznato je da se u procesu obrazovanja budžetskih političkih odluka prepliću interesi različitih političkih grupa i klasa i određuju visinu i strukturu budžeta. Zato kriterijumi za utvrđivanje najoptimalnijeg budžeta mogu biti ustanovljeni tek pošto se najpre odrede opšti nacionalni ciljevi i njihovi međusobni odnosi i reši pitanje raspodele između tržišnog i državnog (javnog) sektora s jedne i optimalnog rasporeda (alokacije) izvora između budžeta raznih stepena, s druge strane.¹²⁾

Ovakva polazna osnova o utvrđivanju budžeta u zemljama tržišne privrede dobila je različite pravce tumačenja u pojedinim stavovima i shvatanjima autora.

Od novijih shvatanja naročito je izražajno ono koje zastupa tezu o ustanovljenju tri cilja budžetske politike.¹³⁾

„Budžetska politika utvrđuje se kao rezultat tri međusobno zavisna plana od kojih svaki obuhvata različite ciljeve i principe akcije. Ovi planovi mogu tada da se raščlane i konsoliduju u čist budžet, koji obuhvata samo jedan niz mera poreza i rashoda. To je, međutim, samo tehničko pitanje. Osnovni je zadatak da se dođe do efikasnog planiranja budžeta na sva tri nivoa“¹⁴⁾. Ta tri različita plana su: plan alokacije sredstava, plan usklađivanja u raspodeli prihoda i imovine i plan obezbeđenja ekonomske stabilizacije.¹⁵⁾

¹²⁾ W. Wittmann: Einführung in der Finanzwissenschaft, III. Teil, str. 38. i 39.

¹³⁾ R. Musgrave: Teorija javnih finansija, prevod, Naučna knjiga, Beograd, 1973., str. 5 i dalje.

¹⁴⁾ R. Musgrave: Teorija javnih finansija, prevod, Naučna knjiga, Beograd, 1973., str. 5. (prevod nije u skladu sa finansijskom terminologijom).

¹⁵⁾ Ovo su tri izmišljena odeljenja u imaginarnom ministarstvu finansija: odeljenje za alokaciju, odeljenje za distribuciju i odeljenje za stabilizaciju (Isto, str. 5. do 22.).

Odlučivanje, radi utvrđivanja budžeta u pogledu alokacije sredstava, ima za cilj da se zadovolje javne potrebe. Ali kako je teško definisati potrebe, to bi se pravilnom alokacijom moglo postići da se obezbedi usklađivanje sredstava na tržištu. Za ovo usklađivanje postoje brojne mogućnosti i te mogućnosti obezbeđuju uvid u prirodu javnih potreba, koje u svakom slučaju treba podmiriti.

Teorija smatra da su snage tržišta takve da će one ostvariti veći deo ciljeva alokacije. Zato tu treba da „javna politika” apstinira. Tek kad se uvidi da zakoni tržišta ne mogu da obezbede potrebnu i efikasnu alokaciju sredstava, onda se mogu primeniti budžetski instrumenti i pokrenuti mehanizam budžetske politike.

Prema tome, usklađivanje alokacije postaje nužno ako se želi postignuti najoptimalnija alokacija sredstava. Ali to se može ostvariti samo pod određenim uslovima. Najvažniji od tih uslova, koji izaziva primenu alokacije sredstava putem fiskalne politike, jeste privredni monopol koji nastaje kao posledica koncentracije sredstava i proizvodnih procesa. Monopol dovodi u nejednak položaj proizvođače koji nisu u njemu i zato se mora koristiti fiskalni (budžetski) mehanizam da bi se paralisala razlika koja nastaje usled smanjivanja prosečnih troškova sa kojima ne može da posluje vanmonopolska organizacija, jer neće ostvarivati potrebni dohodak. Delovanje fiskalne (budžetske) politike tada je usmereno na subvencije, dotacije, premije i poreska oslobođenja i olakšice. Postoje i drugi uslovi za intervenciju merama fiskalne politike, kao što je uticaj privrednih objekata na vrednost zemljišta na kome su locirani, od čega imaju koristi vlasnici okolnih zemljišta, a što takvi privredni objekti ne mogu naplatiti od njih; izgradnja železničke pruge, isto tako može uticati na privredni razvoj ranije nerazvijenih područja, pa ipak železničko preduzeće ne može to regulisati.

Sem ovako postavljenih uslova za dejstvo fiskalne politike, koji su delimično rezultat neefikasnosti delovanja tržišta, postoje i mnogo ozbiljniji slučajevi u kojima je korišćenje tržišnog mehanizma potpuno isključeno. Tu se radi o zadovoljenju opštih potreba koje ne može uopšte tržište organizovati, pa te potrebe bez intervencije države preko fiskalnog (budžetskog) sistema morale bi ostati ne podmirene. Karakterističan slučaj je sa podmirenjem potreba onih kategorija građana koji ne mogu da plate javne usluge, a ne mogu biti isključeni iz njihovog korišćenja (upotreba ulica, trgova, parkova i drugih objekata infrastrukture u obliku javnih dobara).

Pitanje koje se postavlja je: na koji se način može utvrditi preferencija takvih potreba? Građani to „neće rado” učiniti i zato mora država¹⁶⁾ Pa i ako postoji preferencija građana, ipak je pitanje da li se bez državnog učešća mogu potrebe podmiriti u optimalnom obimu.

Odlučivanje, radi utvrđivanja budžeta, u pogledu distribucije sredstava tj. usklađivanja u raspodeli prihoda i rashoda, postavlja problem „pravilnog stanja raspodele”.¹⁷⁾ Odluka o tome ne može biti doneta primenom tržišnog mehanizma, jer priroda razmene uslovlja-

¹⁶⁾ R. Musgrave: Teorija javnih finansija, str. 7.

¹⁷⁾ R. Musgrave: Teorija javnih finansija, str. 15.

va privatno vlasništvo stvari koje se razmenjuju. Pravilno stanje raspodele, koje može da obezbedi samo društveni uticaj zavisi od formulacije „čitave teorije budžeta” i nužno dovodi do niza najtežih etičkih, socijalnih i ekonomskih problema.¹⁸⁾

Odlučivanje o utvrđivanju budžeta ima za cilj da održava „visok stepen korišćenja sredstava i stabilnu vrednost novca”.¹⁹⁾ Pošto u uslovima nekontrolisane privrede dolazi do fluktuacija cena i zaposlenosti, pa mogu da se jave i neusklađenosti trajnijeg značaja u vidu nezaposlenosti i inflacije, javna (državna) privreda u zemljama tržišne privrede, mora da preuzme funkciju stabilizatora, da bi „u podnošljivim granicama zadržala odstupanja od visoke zaposlenosti i stabilnosti cena”.²⁰⁾ Tu leže koreni „kompenzacionih finansija” čiji se ciljevi mogu globalno izraziti u sledećem: podizanje nivoa tražnje (misli se na ukupnu tražnju) u vreme nezaposlenosti; smanjenje nivoa tražnje u vreme inflacije radi snižavanja potrošnje i njenog svođenja u granice proizvodnje koja se procenjuje po tekućim, a ne po povećanim cenama, i održavanje agregatnog nivoa novčanih rashoda, ako preovlađuje puna zaposlenost i stabilnost cena, kako bi se sprečio povratak nezaposlenosti ili inflacije.

Fiskalne odluke u pogledu ostvarivanja navedenih ciljeva kompenzacionog finansiranja veoma su raznovrsne i to za svaki pojedini od navedenih ciljeva. Tako se podizanje nivoa tražnje može obezbediti povećanjem budžetskih rashoda za plate i dobra (lični i materijalni rashodi), zatim se mogu povećavati rashodi stanovništva smanjenjem poreza ili transferom sredstava što dovodi do porasta njihovih dohodaka, a mogu se odluke donositi i sa ciljem da se obe ove mere kombinuju tj. povećaju i privatni i javni rashodi i sl. Sasvim suprotne odluke mogu se donositi ako nastupi inflacija, pa treba smanjivati nivo tražnje, jer onda je moguće usklađivanje tražnje sa ponudom ograničavanjem budžetske potrošnje ili povećanjem poreza i drugim merama. Održavanje agregatnog nivoa novčanih rashoda, što predstavlja treći cilj kompenzacionog finansiranja, može se sprovesti ekspanzijom tražnje „u srazmeri sa povećanjem proizvodnih kapaciteta”. U tom slučaju stopa privrednog rasta treba da se kreće uravnoteženo što bi omogućilo visoku zaposlenost i stabilan nivo cena. Tu je znači poenta budžetskog odlučivanja. I ovo se postiže transfernim rashodima i porezima. Tako ako se želi ekspanzija odgovarajućim budžetskim odlukama će se obezbediti viši nivo transfernih rashoda, ako je potrebna privredna kontrakcija, odlučiće se o povećanju nivoa poreza. Značajno je to da se budžetske odluke mogu odnositi samo na jednu ili drugu meru, a ne nikako na obe tj. i na transferne rashode i na poreze.

Ovde se da zapaziti jedna stvar, a ta je da odluke u pogledu alokacije sredstava i odluke u pogledu raspodele sredstava, kao i odluke u pogledu stabilizacije potpuno zavise jedna od druge i da svaka pojedinačno može biti pravilna samo ako su ostale dve optimalne. To čini

¹⁸⁾ Isto, str. 16.

¹⁹⁾ Isto, str. 17.

²⁰⁾ Isto, str. 17. (D. Odeljenje za stabilizaciju).

ceo proces odlučivanja složenim, pa se zato teorija R. Musgrava i naziva „složena teorija javnih finansija”.

Zato se i budžet pojavljuje kao svodni instrumentalni izraz međuzavisnog odlučivanja o tri navedena objekta (alokacija, distribucija i stabilizacija).

Poznato je da i sam R. Musgrav, koji je ostvario ovu konstrukciju „hipotetičnog budžeta”, dovodi u pitanje mogućnost njegove realizacije. Zato se zadržimo samo na ovoj konstrukciji kao teoretskom pokušaju unošenja promena u budžetsko odlučivanje.

Donošenje budžetskih odluka, shvaćeno kako u makro tako i u mikro obimu, predstavlja znači najosetljiviji domen u kome su nastupile možda i najbitnije promene. Promene su uslovljene političkim razlozima i posledica su demokratizacije društvenih odnosa.

U zemljama tržišne privrede, polazeći od savremene teorije Musgrav-a, da su javne (kollektivne) potrebe „nerazdvojan deo preferencije individualnih članova zajednica”, postoji jasno određena razlika između takvih potreba i individualnih potreba svakog pojedinca. Ove druge potrebe podmiruju se delovanjem tržišnog mehanizma pa su kupci prinuđeni da sami određuju preferenciju potreba i zato se pojavljuju na tržištu sa svojim potrebama kao tražnja. Pri zadovoljavanju kollektivnih tj. javnih potreba postupa se suprotno, jer upotreba ponuđene količine javnih dobara i usluga ne isključuje nikoga kao korisnika. U tom smislu javna dobra i usluge koristiće kako oni koji „doprinose” tako i oni koji „ne doprinose” obezbeđenju sredstava za njih. Zaključak bi bio da, pošto „niko nije isključen od korišćenja”, nema razloga da se potrošači izjašnjavaju o svojim pravim preferencijama.²¹⁾ U takvim uslovima dolazi do potrebe ispitivanja postupka pomoću kojega se mogu podstaknuti pojedinci da iznesu svoje preferencije. Tu istupa „mehanizam glasanja uz prisilnu primenu budžetskog plana o kome je doneta odluka”. Ovo samo po sebi nameće nova otvorena pitanja, a u prvome redu pitanje jedinstvenog rešenja u pogledu raspoložive količine i raspodele učešća u troškovima. Neki autori vide jedinstveno i optimalno rešenje ovoga „na granici korisnosti”. U vezi sa tim postaje značajno da li će i koji od postojećih sistema glasanja dati rešenja koja bi bila na „granici korisnosti” kao i na kojim načelima počiva izbor između tačaka na granici.

Prema navedenom pitanje se svodi na sistem parlamentarnog mehanizma u zemljama demokratije zapadnog tipa.

bb. Budžetsko odlučivanje u samoupravnom društvu

Pitanje budžetskog odlučivanja u uslovima samoupravnog društvenog mehanizma, za nas veoma je aktuelno. Ono se uglavnom izražava u potrebi uključivanja zainteresovanih struktura u odlučivanje o budžetskoj potrošnji.

Ovakav cilj odlučivanja postavlja nekoliko prethodnih uslova.

²¹⁾ R. Musgrave: Isto, str. 107.

Prvi je uslov odrediti koje su to društvene strukture čije je uključivanje u budžetsko odlučivanje potrebno. Svakako da su to najšire mase radnih ljudi i građana u odgovarajućoj društveno-političkoj zajednici. Takav uslov postavljaju Ustav SFRJ i republički i pokrajinski ustavi. Ustav SFRJ u čl. 118. st. 2. propisuje: „U okviru zakonom utvrđenog sistema izvora i vrste poreza, taksa i ostalih davanja, radni ljudi u opštini samostalno odlučuju o obimu i načinu finansiranja opštih društvenih potreba”. Znači Ustav određuje društvene kategorije koje su zainteresovane za budžetsku potrošnju, pa je njihovo uključivanje u odlučivanje o toj potrošnji neophodan uslov za to.

U zakonima republika i pokrajina koji regulišu finansiranje opštih društvenih potreba, ostvareno je pomenuto ustavno načelo tako što je propisano da radni ljudi i građani učestvuju najpre u prethodnom pripremnom stadijumu odlučivanja o budžetu tj. u razmatranju predloga budžeta.

Radni ljudi u budžetskom odlučivanju pojavljuju se preko svojih organizacija udruženog rada u delegatskom sistemu, a ne pojedinačno i izolovano. Zato je poseban uslov utvrditi kako su u odlučivanju zastupljene te organizacije, kao zajednice iz čijih se sredstava vrše izdvajanja za opštu društvenu potrošnju. U skladu sa ustavnim načelima opet preko svojih delegacija.

Međutim, zakoni koji su pomenuti, obezbeđuju učešće radnih ljudi preko zborova birača, dakle u okvirima društveno-političkih organizacija (socijalističkog saveza).

Zato je pitanje da li je potrebno uključiti, na odgovarajući način, i organizacije udruženog rada u proces budžetskog odlučivanja u toj predhodnoj i pripreмноj fazi, kakva je faza razmatranja predloga budžeta.

Može se pretpostaviti da delegatski sistem obezbeđuje učešće radnih zajednica udruženog rada u skupštinama pri odlučivanju o budžetu. Ali pošto je to docnija faza odlučivanja, ma da najbitnija, može se ipak postaviti pitanje zastupljenosti organizacija udruženog rada i u prethodnim fazama utvrđivanja i donošenja budžeta. Radi se o dva odvojena mesta odlučivanja, a to znači i o dva različita vremena u kojima se odlučuje.

Prirodno je da se mora postaviti i pitanje ekonomičnosti postupka budžetskog odlučivanja. Novi interpolirani nivoi i strukture mogu u znatnoj meri da utiču na usporavanje postupka budžetskog odlučivanja.

Jedno od značajnih pitanja vezano za budžetsko odlučivanje je kojim delom budžetskih sredstava pri odlučivanju mogu organi slobodno raspolagati. Uzimajući u obzir ukupnu masu budžetskih sredstava i strukturu budžetskih rashoda može se zaključiti da je taj deo relativno mali. Razlog tome su „anticipirana” sredstva predhodno angažovana za budžetsku potrošnju tako da su unapred raspoređena na odgovarajuće budžetske potrebe. Radi se naime o sredstvima koja se obezbeđuju za delatnost državnih organa, o sredstvima za otplaćivanje kredita i dr., a ova sredstva su znatna i predstavljaju pretežan deo ukupnih sredstava. Ona čak pokazuju tendenciju stalnog povećavanja, kao što je slučaj

sa sredstvima za lične dohotke u organima uprave koja se moraju povećavati zbog porasta troškova života, delovanja inflacionog pritiska i dr. U takvim uslovima je i polje za manevrisanje prilično suženo. Delovanje vanbudžetskih faktora sasvim je očevidno. Tako dolazi do toga da budžetski rashodi opadaju u realnim iznosima, ali nominalno su u znatnom porastu. U tom smislu i prethodno odlučivanje koje angažuje sredstva, po obimu veoma znatna, umanjuje važnost tekućeg odlučivanja.

4. Promene u materijalnoj strukturi budžeta

Svakako su značajne i one promene u budžetu koje otkrivaju njegovu novu materijalnu sadržinu. Te promene raskidaju sa administrativnim pristupom budžetu i posebno sa takvim odmeravanjem i procenom prihoda i rashoda budžeta u kome je bilo sve podređeno podmirenju potreba državnih organa i organizacija bez uvida u celinu privrednih kretanja.

Ekonomskim jezikom izražena takva promena je u većoj ekonomičnosti i racionalizaciji budžeta. Pri tome postupak budžetskog odlučivanja mora da doprinese ostvarenju ekonomičnosti i racionalizaciji budžeta.

Pod ekonomičnošću budžeta trebalo bi podrazumevati usklađenost budžeta u celini sa privrednim kretanjima. To drugim rečima znači uspostavljanje skladnih odnosa budžetskih veličina (prihoda i rashoda) sa kretanjima u ostvarenju društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka. Pod racionalnošću budžeta treba podrazumevati tendenciju da se sa što manje rashoda ostvari što povoljniji (ako ne i najpovoljniji) efekat.

Zahtev za ekonomičnošću i racionalizacijom budžeta postavljen je ne baš tako davno, ali ipak dovoljno davno da se može pratiti razvoj tog zahteva. Teoretskim i empirijskim posmatranjem odnosa budžetske potrošnje i društvenog proizvoda, u jednom dužem vremenskom intervalu, utvrđeno je da postoji bitno odstupanje rasta društvenog proizvoda od rasta budžetskih veličina uglavnom rashoda. To odstupanje je takvo da je budžetska potrošnja pokazivala brže kretanje rasta nego što je kretanje rasta društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka.

aa. Zemlje tržišne privrede

Do promena u materijalnoj strukturi budžeta, posebno je došlo u pogledu budžetskih izdataka (rashoda). Ove promene su uslovljene primenom jednog originalnog načina planiranja, programiranja i budžetiranja. On je u praksi poznat kao „Planning-Programming-Budgeting-System” (skraćeno PPBS).

Međutim, preduslov za primenu PPB Sistema je krupna promena u finansijskom planiranju u zemljama zapadne demokratije.

Planiranje institucionalno se povezuje sa budžetskim odlučivanjem tj. donošenjem makro i mikro budžetskih odluka.

Dok se planiranju u oblasti javnog finansiranja ranije prosto postavljao zadatak da utvrdi određene pretpostavke (prognoze) za državne prihode i rashode koje treba ostvariti u određenom periodu vremena (jednogodišnji period), došlo je kasnije do proširenja zadatka tog planiranja u tome smislu da se utvrde i finansijske posledice (konsekvence) političkih odluka vezanih za budžet i njegove prihode i rashode. Praktično znači da bi taj novi zadatak finansijskog planiranja bio da utvrdi finansijski ekvivalent političkih odluka²²⁾. Zato su okviri finansijskog planiranja znatno širi od klasičnog budžetskog načina planiranja.

Takvo kompleksnije finansijsko planiranje uzima za polaznu osnovu glavne ciljeve državnog programa, stanja privrednog položaja zemlje, predviđanja za ostvarenje relevantnih komponenti društvenog proizvoda i pre svega obezbeđenje potrebnih sredstava. Zbog toga finansijsko planiranje, sa ovako izmenjenim zadacima i sadržajem, pojavljuje se kao pomoćno sredstvo i za budžetsko odlučivanje u svim stupnjevima državne hijerarhije (organi uprave i vlada) i kao osnova za sve nivoe odlučivanja (uključujući i predstavničko telo i njegove komisije i odbore), pa najzad i kao potpuna informacija za odlučivanje koja ima karakter jedne savremene analitičke metode.

Zahtev koji se postavlja novom obliku finansijskog planiranja jeste da bude elastično i takvo da se može kontinuelno koristiti u granicama jednog stalnog procesa koji bi pružio mogućnost za trajno upravljanje, usklađivanje i kontrolu u domenu budžeta. Ovakav zahtev, postavljen finansijskom planiranju, nalaže i dosledniju primenu analize koja se mora tesno povezivati sa planiranjem da bi na taj način glavni ciljevi utvrđeni planom mogli biti analizirani, a rezultati takve analize poslužiti za buduće planiranje.

Jasno je da novi zadaci finansijskog planiranja jako odudaraju od budžetskog planiranja koje je do skora primenjivano. U tom smislu razlika se pojavljuje u više pravaca. Prvo, finansijski plan, za razliku od budžeta, nije obavezan akt. On sadrži samo osnovne orijentacije za ostvarivanje programa koji država sebi postavlja. Znači finansijski plan služi više kao orijentacija za legislativu, koja obezbeđuje bolji i pravilniji uvid u ekonomske i finansijske konsekvence pri donošenju konačnih odluka u skupštinama i njihovim telima.

Upoređenje finansijskog planiranja sa višegodišnjim budžetima, čija primena u nekim zemljama nije potpuno isključena, pokazuje opet da postoji među njima znatnija razlika. Finansijski plan može da stoji u čvršćoj ili slabijoj vezi sa jednogodišnjim i višegodišnjim budžetima, jer se u praksi događa da se uz višegodišnje budžete objavljuju i finansijski obuhvatniji planovi. Međutim, ovi planovi ostaju kao procena koja u odnosu na godišnje budžete daju trajnija predviđanja. Oni su naročito pogodni zbog toga što mogu ponuditi više alternativa, a to se u budžetskom planu ne može učiniti. Korišćenje takvih alternativa za odlučivanje je povoljno jer one mogu biti i međusobno povezane i zato one koje su najprihvatljivije biti preuzete u budžet.

---

²²⁾ W. Wittmann: Einführung in der Finanzwissenschaft, III. Teil, str. 97.

Još jedna odlika finansijskih planova razlikuje ih od budžeta a ta je da ovi planovi sadrže izdatke za velike projekte investicionog karaktera i to u celini pa nema onih detalja u izvršenju koji postoje u godišnjem budžetu.²³⁾

Sistem „Planiranje-Programiranje i Budžetiranje”, potrebno je praprhodno reći, čak i danas, posle više godina eksperimentisanja u nekoliko zemalja tržišne privrede, ostaje nedovoljno razjašnjen. Shvaćen kao instrument savremenijeg upravljanja u državnoj administraciji, on integriše u sebe ciljeve koje treba postići, planove kojima se ti ciljevi mogu ostvariti i postupak kontrole koji treba da pokaže uspeh planiranih ciljeva. U tom smislu, ovaj sistem je namenjen poboljšanju „kvaliteta” odlučivanja u okviru budžeta. Njime treba postići veću racionalnost, efikasnost i transparentnost političkih odluka donetih povodom i u vezi sa podmirenjem državnih potreba iz budžeta.

U okviru ovih pretpostavljenih pogodnosti koje pruža sistem PPB, treba primeniti: dugoročno planiranje, srednjoročno programiranje i kratkoročno budžetiranje. Na koji se način to ostvaruje? Tim putem što PPB sistem: 1. omogućava povezivanje budžeta sa višegodišnjim finansijskim planovima (dugoročno planiranje), 2. raspodelu sredstava prema programima za svaku pojedinu državnu funkciju (srednjoročno programiranje) i 3. primenu jedne posebne metode budžetske analize tz. metode najpovoljnijih troškova (kratkoročno budžetiranje).

Sa tri osnovne vremensko-planske veličine, PPB sistem pretpostavlja i odgovarajuće postupke: dugoročno planiranje, kao okvirno uspostavljanje ciljeva; srednjoročno programiranje, kao operativno projektovanje i kratkoročno budžetiranje, kao tekuće budžetsko planiranje, tako da se sve ove methodske faze povezuju i usklađuju. Ne treba ponavljati da se ovako integrirano planiranje mora stalno primenjivati kao permanentna planska akcija i delatnost.

U primenjivanju PPB sistema osnovu predstavlja funkcionalno raščlanjavanje budžeta po zadacima i programima. Otuda i potiče nova institucija „program-budžet”, pri čemu se primena ovoga „program-budžeta” ipak razlikuje od primene PPB sistema. Po dužini trajanja „program-budžet” je ili srednjoročni (pet godina) ili, što je ređe, dugoročni (deset i više godina). To je u očitoj suprotnosti sa inače jednogodišnjim trajanjem samoga klasičnog budžeta. Svaki program-budžet izrađuje se sa više alternativa radi mogućnosti izbora najpovoljnije alternative. Izbor alternativnih rešenja zavisi od područja koje budžet finansira. Međutim, osnovni cilj je da se sistematski ispitaju sve alternative za potrebe koje treba utvrditi i za izdatke koje treba predvideti kako bi se na osnovu takvog ispitivanja doneli zaključci koji bi sa uspehom mogli biti ostvareni. Drugim rečima pitanje je koje i kakve odluke treba doneti za određeni problem koji je otvoren.

Svaki „program-budžet” moraju pratiti iscrpne informacije, čiji je zadatak da u obliku posebnih izveštaja prikažu tekuće stanje i omoguće kontrolu, kao i da upotpune podatke sadržane u „program-budžetu, i alternativama. Takve informacije imaju, po pravilu, kara-

²³⁾ Dr M. Matejić, Javne finansije, Beograd, 1975., str. 370 i dalje.

akter jednog potpunog i zaokruženog sistema koji omogućava da se istaknu i objasne uzajamne zavisnosti između izdataka planiranih za podmirenje pojedinih potreba i koristi koja treba da bude realizovana takvom upotrebom sredstava.

Za „program-budžet” vezani su brojni problemi, a najopštiji i prema tome najznačajniji je problem izbora alokacije, odnosno name- ne sredstava. Pitanje se na primer može postaviti da li treba odlučiva- ti o izdvajanju više sredstava u buduće za nacionalnu odbranu ili za narodno zdravlje ili za istraživanja ruda i sl. Tu se radi o planiranju prioriternih potreba. Drugi problem, posle alokacije odnosi se na da- lja tekuća raščlanivanja državnih zadataka u odgovarajućoj oblasti.

Ovakvo funkcionalno raščlanivanje omogućava da se izvrši kom- paracija troškova tj. izdataka koji su potrebni i koristi koja može bi- ti ostvarena upotrebom sredstava za izdatke. Tehničko rešenje raščlani- vanja svodi se na izradu izveštaja u okviru svakog organa uprave (kao nosioca odgovarajuće državne funkcije) o zadacima koje treba ostvariti u određenoj godini. Od toga se sastavlja zbirni program ko- ji objedinjuje sve zadatke i funkcije i koji služi da se utvrdi predra- čun za duži vremenski period. U takvom višegodišnjem programu potrebno je da zadaci budu klasificirani prema važnosti i značaju koji ima- ju. Uporedo sa ovim izrađuje se i finansijski plan. Dugoročni pro- gram i finansijski planovi raspoređeni su u tri nivoa: program (na primer, za oblast zdravstva), program (na primer za zaštitu zdrav- lja) i elementi programiranja sadržani u osnovnim programima (na- primer, za obaveznu zdravstvenu zaštitu).

Promene koje je PPB sistem uneo u budžetsko planiranje i ti- me u veliko uticao na strukturu budžeta, pretpostavlja u daljoj fazi korišćenje postupka analiza najpovoljnijih troškova.²⁴⁾ Mada rezervi- san za odlučivanje kod velikih investicionih projekata, postupak ana- lize najpovoljnijih troškova (Benefit - Cost - Analysis) tokom vreme- na odomaćen je i primenjivan svuda gde je bilo moguće upoređiva- nje troškova i koristi od upotrebe sredstava. Stvarna primena ovoga postupka danas je povezana sa budžetom-programom.

U kojoj meri primena postupka analize najpovoljnijih troško- va doprinosi rešavanju određenih odnosa u kapitalističkoj privredi bilo je osnovno pitanje koje su sebi postavili zastupnici i protivnici ovoga, u prvo vreme, čisto tehničkog sredstva obračunavanja. U uvod- nom izlaganju o promenama koje su nastale u savremenom kapitali- stičkom društvu u utvrđivanju budžeta naglašeno je da se devijacije tržišnog mehanizma koregiraju ili otklanjaju državnim budžetom. Ka- ko državna „budžetska privreda” ne može da se razvija u skladu sa opštim privrednim razvojem, zbog neefikasnosti i njene ograničene spo- sobnosti da se prilagođava promenama u ekonomskim kretanjima, bi- lo je potrebno iznaći takav mehanizam koji će makar i palijativno mo- ći da potpomogne rešavanju pitanja efikasnosti, rentabilnosti i eko- nomičnosti državnih ulaganja, posebno onih investicionog karaktera.

---

²⁴⁾ Dr Miodrag Matejić, Javne finansije, Beograd, 1975., str. 372.

Tu je postavljen cilj ostvarivanja maksimalne koristi (neto-korist) sa najmanje troškova. Budući da se radi o domenu preraspodele putem budžeta pravi kriterijum je „društveno-proizvodni kriterijum”.²⁵⁾

b b. Naša zemlja

Ispitivanje mogućnosti usklađivanja finansijskog planiranja i planiranje budžeta može se postaviti kao zadatak i u našim uslovima.

Ne bi bilo zapreke ni društveno-političkih ni plansko-tehničkih da se pristupi finasijskom tj. budžetskom planiranju i u dužim rokovima od jedne godine koliko, po pravilu, traje budžetski period. Okvir za takvo planiranje može biti srednjoročni plan ekonomskog i društvenog razvoja, pa bi takvo finansijsko planiranje moglo biti povezano sa ovim planom. Neposredni objekt finansijskog planiranja u ovim razmerama trebalo bi da predstavlja budžetsku potrošnju čije se ostvarivanje predviđa u tom roku. Veoma je verovatno da bi uključivanje delova ovakvog srednjoročnog finansijskog planiranja u tekući godišnji budžet imalo društveno-politički i ekonomski značaj. On bi se ispoljavao u pogledu razvoja delatnosti koje su povezane sa opštom društvenom potrošnjom ali u isto vreme imao bi poseban značaj i za usklađivanje opšteg privrednog plana razvoja sa budžetom. To bi bilo i u delu novih intencija koje se predviđaju u društvenom samoupravnom planiranju.

Ovakvo dugoročnije finansijsko planiranje pretpostavlja da se budžetu svake godine postavi jasan i precizan cilj koji treba da ostvari, o čemu je već bilo govora. Takve ciljeve zatim bi trebalo povezati sa finansijskim planiranjem za duži vremenski period. Oba ova zahteva mogu se lako i u isto vreme ostvariti: kako osnovni cilj budžeta tako i konkretizacija cilja u utvrđivanju potreba i izvor sredstava.

Ne bi stvar trebalo tako uzeti da bi se time otvorio put za višegodišnje budžete, koji bi bili formalni akti. Tu bi se pre radilo o višegodišnjem planiranju opštedruštvene potrošnje. Pri tome treba istaći da postavljanje osnova razvoja budžetske potrošnje ne može biti dovoljno, jer ako se te osnove analiziraju dobile bi se samo opšte smernice. Zato planska tehnika treba da iznađe rešenja u kojima bi se finansijskim planovima dugoročnije utvrdili: glavni ciljevi opšte potrošnje (budžeta), konkretniji planski pokazatelji i vremenska dinamika ostvarenja kako opšteg cilja tako i konkretizovanih pokazatelja. To isto moglo bi se utvrditi i za tekuće godišnje budžete.

Kakvi bi mogli biti praktični rezultati dugoročnijeg budžetskog planiranja moglo bi se utvrditi samo na osnovu iskustva. Ali treba imati u vidu da bi se u oblasti finansijskog planiranja tj. budžeta i opšte društvene potrošnje dobili adekvatni pokazatelji koji već u osnovnim linijama postoje u opštim planskim proporcijama u planovima ekonomskog i društvenog razvoja. Na taj način razvijao bi se jedan nov i specifičan domen planiranja u opštoj potrošnji u granicama realnih potreba i mo-

²⁵⁾ W. B. Stolberg: Nutzen — Kosten — Analysen, Göttingen, 1968; H. C. Recktenwald: Die Ökonomische analyse: Hilfe für rationale Entscheidung in der Staatswirtschaft, Nutzen — Kosten — Analyse und Program — Budget, J. C. Mohr, Tübingen, 1970., str. 3.

gućnosti koje postoje u društvenim planovima. Tako bi se postavio odnos između opšteg planiranja ekonomskog i društvenog razvoja i finansijskog planiranja u kome bi finansijskim planovima bili razrađeni u celini oni pokazatelji društvenog planiranja izraženi u planovima društvenog i ekonomskog razvoja u opštim i svodnim proporcijama.

Posmatrano sa mikro aspekta u naš budžetski sistem ugrađeni su programi delatnosti organa i organizacija uprave. Na osnovu takvih programa obezbeđuju se i godišnja sredstva za finansiranje delatnosti iz programa. Kako programima moraju biti obuhvaćeni zadaci, poslovi, mere i akcije koje organi treba da obave za jednu godinu, postoji mogućnost da se programi izrađuju i za više godina i time razvoj opšte potrošnje perspektivnije obuhvata. O ovakvom perspektivnom obimu planiranja postoje i u našim propisima određene dispozicije, ali u praksi nisu bile do kraja sprovedene, naročito ako se radilo o višegodišnjem planiranju razvoja delatnosti odnosno o finansijskom planiranju u cilju trajnijeg obezbeđivanja sredstava. Zato bi ceo ovaj problem trebalo preispitati i utvrditi šta je i koliko ostvareno.

Dr MIODRAG MATEJIC
professeur à la Faculté
de droit de Niš

QU'EST-CE QUI A CHANGÉ DANS LE SYSTEME BUDGETAIRE ET DANS LE BUDGET

R é s u m é

Le développement de la société et de l'Etat dans les conditions contemporaines très dynamiques et complexes devait exercer l'influence sur le financement de l'Etat, et de ce fait aussi sur le système budgétaire et le budget. L'auteur a essayé d'expliquer les changements qui se sont produits en signalant les innovations qui sont les plus importantes. L'auteur se sert de la méthode comparative dans son exposé, en prenant en considération les pays de l'économie de marché, les pays socialistes et la Yougoslavie.

En tant que question préalable, dont dépendent les changements dans le système budgétaire et dans le budget, la question se pose aujourd'hui si le budget est nécessaire ou non, en général, et quelle sorte de budget est nécessaire. La réponse est affirmative, car les pays de l'économie de marché, les pays socialistes et la Yougoslavie se servent du budget en tant qu'instrument de financement des besoins sociaux déterminés, dont les sortes et le volume dépendent des conditions économiques et sociales générales.

Un des changements essentiels dans le système budgétaire et le budget l'auteur aperçoit dans les fonctions que le budget exerce. Il s'est appliqué à séparer les fonctions dites traditionnelles du budget des fonctions contemporaines, dans lesquelles se trouvent comprises, selon lui, la fonction planifiée et la fonction de contrôle avec leurs variantes, en analysant leur action et la possibilité de l'application dans tous les systèmes sociaux mentionnés. A ce propos il a particulièrement fixé son attention sur la possibilité de l'application de ces fonctions dans les conditions de l'autogestion et il a indiqué les hypothèses qui devraient exister pour que la fonction planifiée puisse prendre toute sa portée.

L'attention de l'auteur ont attiré, de même, les changements qui se sont produits dans le processus de l'adoption des décisions budgétaires, car l'adoption de ces décisions est différente dans les pays ayant des systèmes économiques et sociaux différents. Dans la sphère des changements qui avaient eu lieu dans les pays de l'économie de marché l'auteur a essayé d'expliquer en particulier les attitudes de la théorie exprimées dans les travaux de Musgrave et de certains autres théoriciens. Dans le système autogestionnaire de Yougoslavie, le système de délégation a influé dans une large mesure sur le processus de l'adoption des décisions budgétaires, par la représentation plus forte de toutes les structures sociales intéressés dans ces décisions. L'auteur considère que par le perfectionnement ultérieur du système de délégation on obtiendra dans ce domaine encore de meilleurs résultats.

La structure matérielle du budget, liée avec l'économie et la rationalisation de la consommation budgétaire, est examinée sous l'aspect de l'application du système qui est aujourd'hui l'objet des études intenses, système dit de „planification — programmation — préparation du budget” (PPB System), ainsi que du système de „dépenses les plus avantageuses” (Benefit-Cost-Analysis), de concert avec le „programme-budget”, dont l'application est de plus en plus fréquente dans les pays capitalistes. En ce qui concerne les circonstances yougoslaves, l'auteur s'est appliqué à examiner les possibilités de la liaison et de la coordination de la planification financière et de la planification de la consommation budgétaire. Il soutient l'opinion que pour la planification budgétaire à plus long terme les conditions essentielles existent, et avec celles-ci la liaison des plans budgétaires pour plusieurs années.

Dr DIMITRIJE KULIĆ
redovni profesor
Pravnog fakulteta u Nišu

IZBORNI SISTEM I IZBORNI POSTUPAK U USTAVU OD 1974. GOD.

I

Posle usvajanja Ustava SFRJ od 1963. godine ustavne promene izvršene ustavnim amandmanima od 26. decembra 1968. godine uslovile su i odgovarajuće izmene u skupštinskom sistemu Federacije.

Nužna posledica tako izmenjene strukture Savezne skupštine bila je donošenje novog Zakona o izboru i opozivu saveznih poslanika od 1969. godine kojim je u znatnoj meri bio izmenjen raniji kandidacioni i izborni postupak.

Koji su to osnovni razlozi bili zbog kojih je onda došlo do promene u strukturi Savezne skupštine 1968. godine i s tim u vezi do promene Zakona o izboru poslanika Savezne skupštine 1969. godine?

Usvajajući amandman VIII kojim je izmenjena struktura Savezne skupštine pošlo se od toga da bi u našim uslovima trebalo dalje razvijati sistem samoupravljanja u tome cilju, kako bi se stvorili povoljniji uslovi za što širu i slobodniju aktivnost radnih ljudi i građana u sistemu samoupravljanja, počev od opštine kao osnovne društveno-političke zajednice, pa sve do Federacije kao jedinstvenog sistema samoupravljanja. S tim u vezi, postavilo se i pitanje nove strukture skupštine Federacije koja je trebalo doslednije i potpunije da obezbedi ostvarivanje osnovnih načela Ustava SFRJ. Na ovaj način organizaciona struktura Savezne skupštine bila je Ustavnim amandmanima saobražena stepenu razvoja i podružtvljenja funkcije političke vlasti »odumiruće države«, gde se sve više izražavao karakter i priroda Federacije kao savezne države ravnopravnih i dobrovoljno ujedinjenih naroda, kao demokratske zajednice zasnovane na vlasti radnog naroda i na samoupravljanju.

Ovako shvaćena uloga Federacije trebalo je da omogući razvijanje jugoslovenskog federalizma kroz jednu ravnopravnu, dobrovoljnu i demokratsku međurepubličku saradnju, kroz jačanje kooperativne funkcije federalizma, kao novog oblika federalizma u Jugoslaviji koji se zasnivao i sve više izražavao u sistemu društvenog samoupravljanja u našoj zemlji. U tom pogledu Savezna skupština je trebalo doslednije da ostvaruje osnovna načela Ustava od 1963. godine kao i da doslednije ostvaruje ovaj Ustav u celini, u uslovima kada je Savezna skupština postala jedan integrirajući i kohezioni faktor Federacije.

Federacija je, istina, u svojoj istoriji gotovo otkad je postala pa sve do današnjeg dana, kao glavni svoj problem i svoj rezon postojanja, imala odnos savezne države prema njenim članicama.

Ustavnim amandmanima od 1967. i 1968. godine, a u skladu sa stvarnim potrebama i položajem republike, Savezna skupština je dobila značajno mesto posebno u odnosu i položaju naroda i narodnosti u sklopu Federacije. Prema tome značajna ustavna promena i ustavna novina u to vreme odnosila se na položaj i ulogu Federacije u ustavnom sistemu uopšte i na odnos i funkciju Federacije prema republikama i autonomnim pokrajinama.

Ustavno rešenje prema ovim ustavnim amandmanima pošlo je od toga, da je Ustavom bila prenaplašena uloga Federacije i da je Federacija dotle imala isuviše široke kompetencije kako u oblasti izgrađivanja društvenih odnosa tako i u oblasti društveno-ekonomskog i političkog sistema. S tim u vezi nova struktura Savezne skupštine trebalo je neposrednije i jače da izrazi ulogu republika i pokrajina i posebno da naglasi mesto i ulogu naroda i narodnosti u republici i pokrajini u sistemu federacije.

Prema intencijama ustavnog amandmana VIII od 1968. godine struktura Savezne skupštine trebalo je da izrazi federaciju kao zajednicu slobodnih i ravnopravnih naroda i narodnosti savezne države u okviru koje socijalističke republike kao unitarne države sa svojim narodima i narodnostima postaju aktivnije i uticajnije u kreiranju i sprovođenju politike Federacije. Sa povećanom ulogom i mestom republika i pokrajina u sistemu federacije, proširivanjem njihovih prava i nadležnosti istovremeno se povećava odgovornost ovih društveno političkih zajednica.

Nova struktura Savezne skupštine, međutim trebalo je da izrazi skupštinu Federacije kao aktivno telo Federacije u rešavanju aktuelnih problema društvene zajednice. Savezna skupština je, istina, i pre ustavnih amandmana svojim metodom, načinom i programom rada prevazilazila staru koncepciju i funkciju Skupštine kao čisto predstavničkog tela i kao isključivo zakonodavnog organa u obliku klasičnog parlamenta — skupštine kao političke reprezentacije, kakvu obično danas nalazimo u buržoaskim parlamentarnim demokratijama. Na osnovu tako shvaćene i koncipirane uloge Savezne skupštine, njenog položaja i njene funkcije u sistemu federacije došlo je i do promena u njenoj strukturi na taj način, što su bila ukinuta dva njena ranija veća (Savezno veće i Organizaciono političko veće).

Na osnovu amandmana VIII od 1968. godine Savezna skupština je i dalje ostala u petodomnom sastavu, ali položaj, odnosi i funkcije pojedinih veća Savezne skupštine bili su potpuno izmenjeni. To se odnosilo naročito na dva novo ustanovljena veća, na Veće naroda i Društveno-političko veće Savezne skupštine. Krupne promene u Saveznoj skupštini bile su izražene posebno u položaju i nadležnosti Veća naroda koje je u sistemu Federacije trebalo da ostvari ustavni koncept o većoj i naglašenoj ulozi republika i autonomnih pokrajina u kreiranju politike Federacije.

Takva situacija je nametnula i promene u izbornom sistemu i izbornom postupku.

Koje su to bile promene?

Zakon o izboru i opozivu saveznih poslanika od 22. januara 1969. godine i dalje je zadržao kombinovani sistem izbora u Jugoslaviji, tako,

što su prema ovom zakonu i dalje primenjivani neposredni i posredni izbori kao i izbori na delegatskom principu. Sva tri izborna oblika, dakle, bila su primenjena kod izbora poslanika u skupštinska veća Savezne skupštine.

Ipak najznačajnije promene prema ovom zakonu došle su u kandidacionom procesu. S tim u vezi, kao izrazita novina bila je naglašena uloga Socijalističkog saveza radnog naroda i to kako u postupku kandidovanja tako i u celokupnom izbornom postupku.

U izborima za predstavnička tela i posebno u izborima za Saveznu skupštinu, Socijalistički savez se pojavio kao osnovni nosilac i organizator društveno-političke aktivnosti u predlaganju i utvrđivanju kandidata.

Prema ovom zakonu Socijalistički savez radnog naroda je ostvarivao svoju ulogu u izbornom procesu, obezbeđujući tako aktivno učešće građana u kandidovanju i izboru za predstavnička tela. Socijalistički savez se više nije ograničavao isključivo i samo na organizovanje društveno-političke i propagandne izborne aktivnosti kao u ranijim izborima, već je on preuzimao najznačajnije funkcije i odgovornosti u celokupnom izbornom postupku.

Prema Zakonu o izboru saveznih poslanika od 1969. godine poslaničke kandidate za Veće naroda Savezne skupštine predlagale su republičke, odnosno pokrajinske konferencije SSRN, a za ostale poslaničke kandidate ovaj postupak su vršile opštinske kandidacione konferencije Socijalističkog saveza.

Kao masovna društveno-politička organizacija prema Ustavu od 1963. godine i u sastavu ustavnog sistema SFRJ, Socijalistički savez u izbornom postupku je uključio i sve druge društvene i političke organizacije (sindikalne i omladinske organizacije u prvom redu) kao i druga udruženja i društva a prema strukturi njihovog članstva. Socijalistički savez se u izborima prethodnog mandata Savezne skupštine pojavio kao mobilizator i organizator celokupne društveno-političke aktivnosti i organizacione aktivnosti u izborima, nastojeći da obezbedi demokratski postupak i zaštitu pune ustavnosti i zakonitosti izbora. U kandidacionom postupku se prvi put pojavljuju pretkandidacioni skupovi kao institucionizovani oblik pre utvrđivanja kandidata i kao organizovano evidentiranje kandidata.

Kandidaciona konferencija Socijalističkog saveza bila je novina u izbornom postupku u koje je Socijalistički savez imao zakonsko ovlašćenje da u okviru svojih organizacija i svoga članstva može utvrđivati i predlagati svoje kandidatske liste. Međutim, u finalnom delu kandidacionog postupka bilo je dato pravo zborovima birača da kandidatske liste predložene od kandidacionih konferencija SSRN mogu dopunjavati pa i menjati u skladu sa zakonskim ovlašćenjima ukoliko od strane kandidacione konferencije predloženi kandidati nisu postigli potrebnu većinu na zborovima birača.

U skladu sa Ustavnim amandmanom VIII tačka 2 st. 1 izbori za Veće naroda Savezne skupštine vršeni su od strane republičkih, odnosno pokrajinskih skupština. Ovde je bio primenjen delegatski princip nacionalne, odnosno republičke i pokrajinske paritetne zastupljenosti, prema

kome je svaka republika delegirala po 20, a svaka pokrajina po 10 poslanika u Veće naroda, tako da je ukupan sastav Veća naroda sačinjavalo 140 poslanika.

Ovakvim izbornim postupkom bila je izražena uloga republika i pokrajina u kreiranju politike Federacije.

Poslanici društveno-političkog veća Savezne skupštine bili su birani na principu neposrednih izbora od strane građana.

Pravo glasa za poslanike društveno-političkog veća imali su svi građani Jugoslavije koji su navršili 18 godina i koji su posedovali aktivno i pasivno biračko pravo.

Prema tome, izbori za društveno-političko veće bili su organizovani na teritorijalnom principu. Glasanje poslanika za ovo veće od strane građana vršeno je neposredno na biračkim mestima u okviru odgovarajuće izborne jedinice, tajnim glasanjem.

Izbori za Veća radnih zajednica (privredno, socijalno-zdravstveno i prosvetno-kulturno veće (Savezne skupštine) vršeni su pretežno na principu posrednih izbora, mada je bilo socijalističkih republika (Hrvatska) koje su i ove izbore vršile na principu neposrednih izbora.

Ova veća su na osnovu kandidatura datih u radnim organizacijama po strukovnom principu birana od strane izbornih tela koja su bila sastavljena od odbornika opštinskih skupština i delegata radnih zajednica, radnih organizacija i drugih oblika udruženog rada, kao i od strane delegata odgovarajućih zajednica određenih oblasti rada. Ovo je ujedno bila jedna od novina u izbornom postupku za ova veća, koja su uglavnom ostala pri ranijem položaju i nadležnostima kao i prema Ustavu SFRJ od 1963. godine.

II

Dosledna primena delegatskog sistema nemoguća je bez izbornog postupka koji taj sistem treba da ostvari i obezbedi. Zato izbori na delegatskom principu su prva i osnovna pretpostavka ustavne primene delegatskog sistema. Nema delegatskog sistema bez izbora na delegatskom principu.

Prilikom razmatranja ovog pitanja, međutim, ne treba gubiti iz vida činjenicu da se delegatski sistem ostvaruje kroz izbore na delegatskom principu, ali u jednom sasvim određenom i specifičnom obliku, s obzirom na to da svi delegatski sistemi nisu isti, pa prema tome ni svi izbori na delegatskom principu nisu identični.

Kao što smo napred istakli, delegatski izborni sistem omogućava da delegat zajedno sa drugim delegatima konstituiše jedan novi i viši forum, jedno novo telo. Izbor delegata je, u stvari, jedan nov izbor nekoga koji je već izabran u jedno telo, u jedan forum. Tako izabran član — delegat prethodno pripada jednom telu u koje je izabran, da bi zatim iz tog tela bio delegiran u jedno novo i više telo, u novi viši organ.

U našim specifičnim uslovima, s obzirom na karakter delegatskog sistema, izbori na delegatskom principu ostvaruju se tako, što se radni ljudi i građani prethodno neposredno izjašnjavaju i biraju članove delegacija, kao kolektivna zastupništva svojih ustavnih prava

i svojih interesa u okviru institucionalizirane organizacije udruženog rada, mesne zajednice ili neke druge organizacije i interesne zajednice.

Izbori na delegatskom principu u našem sistemu, prema tome prethodno konstituišu delegaciju kao jedan kolektivitet interesa onih koji su je izabrali. Dakle, delegacija nije postala nikakav prethodni organ vlasti niti institucija političke vladavine. Delegacija je, u stvari, organizovani skup radničke klase i građana kao *stalni* kolektivitet za realizovanje interesa zajedništva i pojedinačnih interesa i prava u okviru zajedništva. Ona je tumač volje i interesa radnika i građana i njihove asocijacije samoupravljanja i udruženog rada, odnosno mesne ili interesne zajednice. Ali, ona nije samo ni prosti informator ili tumač volje i interesa radnika. Delegacija je takav organizovan i izabran skup koji pre svega ostvaruje poverenje radnih ljudi i građana, koja neprekidno ostvaruje vezu između radnih ljudi i građana kao neposrednih njenih birača i izbornog tela a preko delegata u Skupštini društveno-političkih zajednica. Tako, delegacija nastaje kao rezultat izbora prvog stepena — neposrednih izbora.

Iz strukture delegacije u drugom stepenu izbora tj. iz same njene strukture bira se *delegat* kao izaslanik radnih ljudi i građana koje je neposredno izabrala delegacija kao svog zastupnika — delegata, u odgovarajuće veće skupštine društveno-političke zajednice. Izabrani delegat od strane delegacije jeste delegat delegacije, ali on je pre svega delegat i izaslanik organizacije udruženog rada, odnosno zajednice koja je birača celu delegaciju pa i njega kao člana te delegacije.

Međutim, pri izboru skupštinskih tela republičke odnosno pokrajinske skupštine i Skupštine SFRJ izbor delegata je nešto drukčiji nego li što je to slučaj sa delegatima veća skupštine opštine. Delegati pokrajinske, odnosno republičke skupštine i Skupštine SFRJ, isto tako potiču iz samoupravnih organizacija udruženog rada, zajednica i društveno političkih organizacija, međutim njihov definitivni izbor kao delegata odgovarajućeg veća skupština ovih širih društveno političkih zajednica vrše skupštine društveno-političkih zajednica. Na ovaj način konstituisanje skupština izgleda ovako:

a) Izbor delegata za skupštinska veća skupština opština dolazi na osnovu izbora delegata od strane delegacija osnovnih organizacija udruženog rada, mesnih i samoupravnih interesnih zajednica i društveno političkih organizacija;

b) Konstituisanje Skupštine Republike i Pokrajine dolazi na osnovu izbora delegata od strane skupština opština, odnosno njihovih odgovarajućih veća, a na osnovu istaknutih delegata od strane osnovnih samoupravnih organizacija, zajednica i društveno političkih organizacija;

c) Konstituisanje Skupštine SFRJ ostvaruje se u skladu sa prirodom i ulogom Federacije u novom ustavnom sistemu posle donošenja Ustava od 1974. godine, tako, što se delegati Saveznog veća Skupštine SFRJ biraju od strane skupština opština na njihovim zajedničkim sednicama a na osnovu predloga osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica, dok se delegati Veća republika i autonomnih pokrajina biraju od strane republičkih, odnosno pokrajinskih skupština kao njihove delegacije na paritetnoj osnovi.

U tom smislu, kao isključiv i jedini u našem savremenom izbornom sistemu prihvaćen izborni sistem je *delegatski izborni sistem* počev od osnovnih organizacija udruženog rada i samoupravnih organizacija i zajednica, pa preko opštine i pokrajine do Republike i Federacije.

Tako je delegatski sistem u Jugoslaviji postao jedan autohtoni i povezani izborni sistem. To je takav izborni sistem gde se celokupna zgrada skupštinskog sistema kreira odozdo, od osnovnih ćelija društva, od organizacija udruženog rada i zajednica da bi se obezbedilo ustavno načelo i princip rukovodeće uloge radničke klase.

III

Skupštinski sistem u Jugoslaviji uopšte, pa i skupštinski sistem Federacije posebno, postaje jedan neposredan oblik i izraz takvih produkcionih odnosa i samoupravljanja koji se uspostavljaju na udruženom radu. Svojim novim položajem skupštine se, kako smo rekli, konstituišu na delegatskom principu, sa ciljem obezbeđivanja vodeće uloge samoupravno organizovane radničke klase. U novom skupštinskom sistemu zasnovanom na delegatskom principu treba da se postigne jedna preorijentacija u načinu i uopšte u metodu rada skupštinskih tela. Umešto ranijeg predstavničkog položaja poslanika u skupštini, bez jedne čvršće, neposredne i homogene veze sa izbornim telom kao bazom, sadašnje skupštine treba da ostvare širi interes ovoga zajedništva kao skupštine društveno-političkih zajednica.

Skupštine postaju mesta samoupravnog odlučivanja oslonjene na organizovane radne ljude u organizacijama udruženog rada i u drugim samoupravnim organima i organizacijama. Prema tome, glavna podloga u metodu rada pa i u postupku odlučivanja u delegatskom principu postaju organizacije udruženog rada i samoupravne zajednice koje u svome sastavu imaju organizovane radne ljude sa određenim pravima i dužnostima koje proističu iz Ustava.

Socijalistički savez kao najšira društveno-politička organizacija Jugoslavije i u novom izbornom sistemu preuzima osnovnu ulogu i funkciju u izbornom postupku. Time Socijalistički savez, primajući tako značajnu ulogu u izbornom postupku postaje nosilac i velikih odgovornosti za ustavno i zakonito sprovođenje izbornih radnji.

Kao što je to bilo i u prethodnom izbornom sistemu i u savremenom izbornom postupku na osnovu pozitivnih propisa i ovlašćenja, Socijalistički savez se pojavljuje kao osnovni nosilac i organizator ne samo društveno-političke aktivnosti i političke propagande u predizbornom periodu, već je kao nosilac izborne aktivnosti u novom delegatskom sistemu Jugoslavije dobio svoju političku participaciju u samom skupštinskom sistemu time, što kao najšira društveno-politička organizacija ima ustavno pravo da učestvuje u svim skupštinskim telima od skupštine opštine do Federacije. To je ujedno i najznačajnija uloga i novina koju je Ustav Jugoslavije od 1974. godine dao Socijalističkom savezu radnog naroda. Svakako, od svega ovde postaje posebno značajna uloga Socijalističkog saveza radnog naroda u realizovanju revolucionarnog kursa Saveza komunista Jugoslavije, u ostvarivanju kadrovske

politike koja je sadržana u partijskim dokumentima X. Kongresa Saveza komunista Jugoslavije i posebno u odredbama Ustava SFRJ kao i odredbama republičkih i pokrajinskih ustava.

Socijalistički savez, dakle, dobija takvu ustavnu ulogu i političku dimenziju, prema kojoj on postaje najodgovorniji faktor u kreiranju kadrovske politike, u određivanju globalnog sastava i strukture skupštinskih tela i posebno u predlaganju svakog pojedinog kandidata. Međutim, uloga Socijalističkog saveza se ne svodi samo na njegovu »predizbornu« aktivnost, njegova funkcija se ne završava sa završenim izborima, te se izbor skupštinskih tela ne može shvatiti kao svršeni posao Socijalističkog saveza. Priroda delegatskog sistema i stim u vezi položaj Socijalističkog saveza u njemu, zahteva jedan *konstantni tok aktivnosti* Socijalističkog saveza radnog naroda u toku trajanja celokupnog mandata svake pojedine skupštine, kako sa stanovišta značaja njegove političke funkcije tako i sa stanovišta njegove ustavne obaveze kao učesnika i zastupnika političke strukture društva participirane u strukturu skupština društveno-političkih zajednica.

Socijalistički savez se prema tome zalaže za doslednu realizaciju delegatskog principa u duhu Ustava SFRJ. Aktivnost njegovih članova usmerena je ka ostvarivanju toga principa, za demokratsku kadrovsku politiku i primenu samoupravljanja kao ustavnog prava. Socijalistički savez se kao nosilac izborne aktivnosti i kao učesnik u životu delegatskog sistema organizovano bori za primenu Ustava. Konkretizacija jedne takve kadrovske orijentacije i aktivnosti, znači pre svega obezbeđenje odgovarajuće strukture delegata u skupštinama društveno-političkih zajednica prema srazmernoj zastupljenosti radnika, žena i omladine, kao i odgovarajuće nacionalne zastupljenosti u cilju obezbeđenja nacionalne ravnopravnosti i jednakosti naroda i narodnosti.

U kandidacionom postupku Socijalistički savez postaje glavna pokretačka snaga za predizborni dijalog, za demokratsku diskusiju o svakom kandidatu i istovremeno za ostvarivanje programa Socijalističkog saveza, kao i što postaje organizovana snaga i društvena kontrola izbora i izbornog postupka.

IV

Ustavom Jugoslavije pa ni Zakonom o izboru i opozivu delegata u Savezno veće Skupštine SFRJ nije izričito predviđen postupak evidentiranja kandidata za delegate Saveznog veća, odnosno Veća republika i autonomnih pokrajina Skupštine SFRJ. To isto nije predviđeno ni Zakonom o izboru i opozivu delegata republičkih, pokrajinskih i opštinskih skupština. Međutim, sama odredba Ustava o tome, da je Socijalistički savez radnog naroda osnovni nosilac i organizator društveno-političke aktivnosti u izborima dovoljna je da u tom smislu Socijalistički savez u postupku kandidovanja može predvideti sve one neophodne i logične izborne radnje i aktivnosti koje su sastavni deo izbornog postupka. Ustavotvorac, prema tome, nije hteo ustavnim odredbom da ulazi precizno u sve one radnje i postupke koje Socijalistički savez treba da ostvari na osnovu ustavnog ovlašćenja, nego je omogućio, da SSRN svojim internim pravilima predvidi pripremne mere i postupke u prvoj fazi kandidacionog postupka.

Tako, postupak evidentiranja kandidata za delegate Socijalistički savez radnog naroda ostvaruje na osnovu Zakona o izboru i opozivu delegata za svaku pojedinu skupštinu društveno-političke zajednice, ali, i na osnovu »pravila o izbornom postupku« kao Pravila društveno-političke organizacije — (Socijalističkog saveza radnog naroda) — na osnovu kojih se obezbeđuje Ustavom i zakonom dato pravo i obaveza SSRN u izbornom postupku.

Evidentiranje kandidata je, u stvari, prvo, globalno označavanje, kao moguće rešenje za izbor delegata u različita skupštinska tela. Ovo evidentiranje se vrši tako, što se na pretkandidacionim skupovima — konferencijama organizacija Socijalističkog saveza radnog naroda, Saveza sindikata, Saveza omladine i drugih odgovarajućih organizacija i društava i organa upravljanja, radni ljudi i građani izjašnjavaju i time utvrđuju potencijalne kandidate za članove delegacija, kako smo rekli, za svaku skupštinu društveno-političke zajednice posebno.

Na pretkandidacionim skupovima — konferencijama Socijalističkog saveza u postupku evidentiranja, vrši se označavanje potencijalnih kandidata za najodgovornije društvene funkcije u društveno-političkim zajednicama kao što su: funkcije predsednika i potpredsednika skupštine, predsednika i potpredsednika predsedništva Federacije, republike i pokrajine, predsednika i potpredsednika Saveznog, Republičkog i Pokrajinskog izvršnog veća, predsednika skupština opština i drugih odgovornih funkcija u skupštinskim telima.

Pretkandidacioni skupovi treba da omogućе blagovremeno isticanje imena svih onih kandidata za konstituisanje skupštinskih tela, koji od momenta evidentiranja na ovim skupovima postaje predmet pažnje celokupne javnosti, predmet diskusije i kritike, predmet iscrpne analize njihove prošlosti i njihovog rada a u skladu sa kadrovskom orijentacijom Socijalističkog saveza kao osnovnog nosioca političke predivorne aktivnosti.

Ovakvim organizovanjem i isticanjem potencijalnih kandidata, daje se mogućnost svakom radnom čoveku da u okviru SSRN može predlagati kandidate, može kritikovati predloge za kandidate koje su drugi učinili kao što se i može za i protiv izjašnjavati o svakom učinjenom predlogu. Institucioniziranje predlaganja kandidata u okviru SSRN došlo je kao potreba na osnovu velikih iskustava iz ranijih izbora, kada su mimo Socijalističkog saveza bile pojave da se od strane pojedinih organizovanih i neformalnih grupa pa i pojedinaca, najčešće uz grubo kršenje zakonskih odredbi i zakonskog ponašanja, čine različite izborne i protivzakonite radnje i manevri koji su imali za cilj pridobijanje funkcije vlasti i javnog ovlašćenja mimo kadrovske i političke orijentacije Socijalističkog saveza.

Evidentiranje, a onda i kandidovanje u okviru Socijalističkog saveza kao najšire društveno-političke organizacije i preko Saveza sindikata i Saveza omladine pod rukovodstvom SSRN, u kome su praktično članovi svi punoletni građani koji imaju pravo glasa, obezbeđuje ostvarivanje ustavnog prava o slobodi predlaganja i kandidovanja ali istovremeno i obezbeđuje društvenu kontrolu naročito u pokušajima protivzakonitog ponašanja u izbornom postupku.

Evidentiranje i predlaganje kandidata za članove delegacija vrši se na pretkandidacionim skupovima u osnovnim organizacijama udruženog rada, radnim zajednicama, mesnim zajednicama kao i na sastancima društveno-političkih i društvenih organizacija i udruženja. Kao što se vidi, veoma je široka lista organizacija i institucija koje pod rukovodstvom Socijalističkog saveza radnog naroda organizuju ove pretkandidacione skupove.

Na pretkandidacionim skupovima, kao i na sastancima društvenih organizacija i udruženja radnih ljudi i građana se prethodno upoznaju sa izbornom procedurom, odnosno sa izbornim postupkom i posebno sa principima delegatskog izbornog sistema, sa zadacima delegacija u skupštini, sa kriterijumima za izbor članova delegacija i delegata, sa načinom kandidovanja i sa celokupnim izbornim postupkom kao i sa rokovima u kojima ovaj postupak treba da se realizuje.

Pošto se na skupu prisutni radni ljudi i građani upoznaju sa izbornim dokumentima, pristupa se predlaganju kandidata za delegate za onu skupštinu društveno-političke zajednice za koju je zakazan pretkandidacioni skup.

Na pretkandidacionim skupovima se na isti način predlažu kandidati za članove delegacija osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica, delegati skupština društveno-političkih zajednica i kandidati za najodgovornije društvene funkcije u društveno-političkim zajednicama.

Radni čovek i građanin na pretkandidacionom skupu, kao predlagač, dužan je da obrazloži svoj predlog. Predlog treba da polazi od prihvaćenih kriterijuma i principa koje je utvrdio Socijalistički savez radnog naroda kao posebnih merila kadrovske politike u izboru delegata za skupštinska tela.

Kao evidentiran, smatra se svaki onaj kandidat za koga se izjasnila većina prisutnih kandidata na pretkandidacionom skupu. U ovom delu pretkandidacionog postupka još nije neophodan i pristanak predloženog, odnosno evidentiranog kandidata.

Evidentiranje predloženih kandidata vrši koordinacioni odbor kao specijalno organizovano telo za izbore pri Socijalističkom savezu radnog naroda, koji je ovlašćen da listu evidentiranih kandidata dostavi komisiji opštinske konferencije SSRN radi daljeg toka kandidacionog postupka.

Kandidacioni zborovi radnih ljudi su, u stvari, glavna faza kandidacionog postupka koja je utvrđena zakonom o izboru i opozivu delegata.

Kandidacioni zbor je završni deo kandidacionog postupka pre održavanja izbora.

Na koji se način organizuje postupak na kandidacionom zboru?

Sastav kandidacionog zbora u osnovnoj organizaciji udruženog rada sačinjavaju svi radni ljudi koji su zaposleni, odnosno koji rade sredstvima rada na koja postoji pravo svojine u poljoprivrednoj, zanatskoj, ugostiteljskoj i prevoznčkoj delatnosti, zajedno sa radnicima

sa kojima udružuju rad i sredstva rada. Ove zborove organizuje Savez sindikata sa Socijalističkim savezom u saradnji sa drugim društveno-političkim organizacijama i organima samoupravljanja.

Međutim, u okviru jedne organizacije udruženog rada, kao i u radnoj zajednici, može se organizovati više kandidacionih zborova. Broj kandidacionih zborova u okviru jedne organizacije udruženog rada ili neke druge organizacije koja ima pravo po zakonu da organizuje kandidacioni zbor u zavisnosti je od različitih okolnosti, kao što su udaljenost pojedinih radnih jedinica, pogona, raspored smena kao i drugi organizacioni i tehnički uslovi.

Kandidacionim zborom do izbora radnog predsedništva rukovodi predsednik Izvršnog odbora osnovne organizacije sindikata ili član izvršnog odbora koga je ovlastio odbor sindikata.

Da bi kandidacioni zbor mogao raditi i punovažno odlučivati potrebno je da na njemu prisustvuje najmanje 50% od broja zaposlenih radnika u toj organizaciji udruženog rada, odnosno 50% od broja radnika u tom delu organizacije udruženog rada koja je zakazala kandidacioni zbor.

Predsedništvo kandidacionog zbora je sastavljeno od 3 člana koji su na početku zbora izabrani od prisutnih na kandidacionoj konferenciji a koji rukovode daljim tokom kandidacione konferencije.

Na osnovu rezultata glasanja radno predsedništvo kandidacione konferencije utvrđuje i objavljuje listu kandidata za članove delegacije. Kandidacioni zbor vodi i svoj zapisnik utvrđen prema obrascu Savezne, odnosno Republičke izborne komisije.

Kao na pretkandidacionom skupu tako i na kandidacionom zboru građani se ponova prethodno upoznaju sa odredbama Zakona o izboru i opozivu delegata, sa pravilima kandidacionog postupka kao i sa ostalim tehničkim pitanjima kandidacione procedure.

Na kandidacionom zboru prisutni se zatim upoznaju sa izveštajem koordinacionog odbora SSRN, sa predlozima odnosno sa listom evidentiranih i mogućih kandidata za članove delegacije u osnovnim samoupravnim organizacijama kao i predlozima za delegate u skupštinska veća društveno-političkih zajednica, a koji su predlozi potekli sa pretkandidacionih skupova. Međutim, na kandidacionom zboru o upoznavanju sa izbornim dokumentima i predlozima koji su učinjeni na pretkandidacionim skupovima mogu se predlagati i drugi, novi kandidati, za delegate skupština odgovarajućih društveno-političkih zajednica, kao i za kandidate za najodgovornije funkcionere u njima.

Prilikom predlaganja novih kandidata na kandidacionom zboru svaki predlagač je dužan da svoj predlog obrazloži.

Na osnovu tako istaknutih kandidatura prema listi predloga sa pretkandidacionih skupova i novo predloženih kandidata prihvaćenih na samom kandidacionom zboru, utvrđuje se predlog liste kandidata za članove delegacije.

Kandidacioni zbor se po predloženoj listi — spisku učinjenih predloga izjašnjava pojedinačno, glasajući posebno o svakom predloženom kandidatu. Kao prihvaćen, smatra se onaj kandidat koji je dobio većinu glasova prisutnih na kandidacionom zboru, što znači, da je ovde

potrebna obična većina. Međutim, ako se prilikom glasanja utvrdi na listi manji broj kandidata od broja koji treba da se bira u sastav delegacije, na istom zboru se postupak predlaganja i glasanja o kandidatima ponavlja.

Glasanje na kandidacionom zboru je po pravilu javno. Ali, ako zbor bude tako odlučio, moguće je i tajno glasanje. Pri utvrđivanju liste kandidata redosled kandidata se utvrđuje prema broju glasova koji su kandidati dobili. U slučaju da su neki kandidati dobili jednak broj glasova, njihova imena se navode po azbučnom redu. Listu kandidata koju utvrdi kandidacioni zbor potpisuju članovi predsedništva zbora i zapisničar.

Na isti način organizuju se i kandidacioni zborovi radnih ljudi i građana u mesnim zajednicama, zatim zborovi radnih ljudi koji rade sredstvima rada na koja postoji pravo svojine u poljoprivrednoj delatnosti u zanatskoj, ugostiteljskoj i prevoznčkoj delatnosti, koji rade sredstvima rada na kojima postoji pravo svojine. Na isti način rade i zborovi za utvrđivanje delegata u veća udruženog rada i veća mesnih zajednica Skupštine opštine.

Kandidacione zborove radnih ljudi i građana u mesnim zajednicama čine svi radni ljudi i građani koji su navršili 18 godina života i stekli aktivno i pasivno biračko pravo, a imaju prebivalište na području mesne zajednice. Ove kandidacione zborove u mesnim zajednicama organizuje Socijalistički savez radnog naroda u saradnji sa drugim društveno-političkim organizacijama koje postoje na području mesne zajednice.

Za punovažno odlučivanje na kandidacionom zboru mesne zajednice potrebno je prisustvo najmanje 1/10 radnih ljudi i građana koji žive na teritoriji mesne zajednice, a koji imaju biračko pravo. U slučaju da na zboru ne bude prisutna 1/10 birača sa teritorije mesne zajednice, kandidacioni zbor može punovažno da radi i odlučuje po isteku jednog sata od časa kad je zbor bio zakazan, ali taj broj prisutnih ne može biti manji od 50 radnih ljudi i građana.

Kandidacioni zbor radnih ljudi koji rade sredstvima rada na kojima postoji pravo svojine u poljoprivrednoj delatnosti čine svi radni ljudi koji rade sredstvima rada na koja postoji pravo svojine i članovi njihovih domaćinstava koji se bave poljoprivrednom delatnošću na području jedne mesne zajednice, ako su navršili 18 godina života. I ovde je organizator zbora Socijalistički savez radnog naroda.

Kvorum za održavanje ovog zbora je prisutna 1/10 zemljoradnika od ukupnog broja zemljoradnika koji imaju pravo glasa.

U oblasti koje čine radni ljudi u zanatskoj, ugostiteljskoj i prevoznčkoj delatnosti koji rade sredstvima rada na koje postoji pravo svojine, zajedno sa radnicima sa kojima udružuju svoj rad i sredstva rada, kandidacioni zbor se organizuje od strane SSRN u okviru zajednice, komore ili nekog drugog oblika udruživanja na teritoriji opštine. I ovde je potrebno prisustvo najmanje 1/10 od ukupnog broja radnih ljudi ovih delatnosti predviđenih za jedan kandidacioni zbor.

Na osnovu ovako provedenog kandidovanja predsedavajući kandidacionog zbora utvrđuje kandidatsku listu i dostavlja izbornoj komisiji opštinske konferencije SSRN.

Posle održanih kandidacionih zborova izbor delegata u veće udruženog rada i u veće mesnih zajednica skupštine opštine ima svoj dalji tok.

Treba ukazati na to, da održani kandidacioni zborovi nisu definitivno rešili pitanje izbora delegata za skupštinu opštine. Kandidacioni skupovi su samo odredili svoje kandidate za članove delegacija iz kojih treba birati delegate za skupštinska tela.

Posle provedenih izbora i izabranih delegacija stvoreni su uslovi da se iz sastava delegacije izaberu njihovi izaslanici — delegati kao članovi skupštinskih tela, odnosno kao članovi veća skupštine opštine. Kandidacioni zborovi su prema tome istakli svoje grupno zastupništvo — delegaciju, koja sada iz svog sastava bira delegata ili odgovarajući broj delegata kao članova skupštinskog tela, čime se ostvaruje smisao delegatskog sistema.

Pošto su, dakle, posle provedenih izbora za članove delegacija u organizacijama udruženog rada, mesnim i drugim zajednicama i organizacijama izabrani članovi delegacija, pristupa se izboru samih delegata.

Kandidate za delegate utvrđuje kandidaciona konferencija izborne jedinice na osnovu predloga delegacija osnovnih samoupravnih organizacija ili zajednica i članova izvršnog odbora osnovne organizacije sindikata odnosno članova izvršnog odbora mesne organizacije SSRN.

U slučaju da izbornu jedinicu sačinjava više osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica, kandidacionu konferenciju izborne jedinice sačinjavaju delegacije osnovnih samoupravnih organizacija ili zajednica i članovi izvršnih odbora osnovnih organizacija sindikata, odnosno članovi izvršnih odbora mesnih organizacija Socijalističkog saveza radnog naroda. Međutim, ako nastupe objektivni razlozi (zbog veličine izborne jedinice, zbog odgovarajuće udaljenosti pojedinih organizacija i sl.), kandidaciona konferencija se može organizovati od strane predstavnika delegacija i predstavnika rukovodstva osnovnih organizacija sindikata, odnosno mesnih organizacija SSRN.

Zakazivanje kandidacione konferencije koju čini jedna osnovna samoupravna organizacija ili zajednica, vrši predsednik osnovne organizacije sindikata, odnosno predsednik mesne organizacije SSRN.

Ukoliko izbornu jedinicu sačinjava više osnovnih samoupravnih organizacija ili zajednica, onda kandidacionu konferenciju izborne jedinice saziva Predsedništvo Saveza sindikata opštine, odnosno Izvršni odbor opštinske konferencije SSRN. U tom slučaju njenim radom bi rukovodio predstavnik organa koji je kao sazivač sazvao kandidacionu konferenciju.

Kvorum za održavanje i odlučivanje na kandidacionoj konferenciji sačinjava 2/3 njenih članova pod uslovom da su zastupljene sve delegacije.

Na kandidacionoj konferenciji bira se predsedništvo koje rukovodi konferencijom.

Na konferenciji se od strane sazivača (od SSRN ili Saveza sindikata) podnosi izveštaj, te se na ovaj način vrši upoznavanje sa evidentiranim kandidatima za delegate za odgovarajuće skupštinsko veće skupštine opštine, tj. za veće udruženog rada, odnosno za veće mesnih zajednica.

Pošto je učinjen predlog za delegate i sastave delegacija, kandidaciona konferencija pristupa utvrđivanju liste kandidata za delegate. Ovde je važno napomenuti da će se kao usvojeni prihvatiti svaki kandidat za delegata, ako je njegov predlog podržala najmanje 1/10 svih članova kandidacione konferencije.

Po pravilu kandidaciona konferencija listu kandidata za delegate utvrđuje javnim glasanjem, što ne znači, ako konferencija tako bude odlučila, da se utvrđivanje liste kandidata za delegate ne bi moglo vršiti i tajnim glasanjem.

Predlog liste kandidata za delegate posle njenog usvajanja iznosi se na glasanje.

Po završenom postupku kandidovanja kandidata za delegate na kandidacionoj konferenciji pristupa se postupku glasanja.

Redosled kandidata na listi kandidata ustanovljava se na osnovu broja glasova koje su pojedini kandidati dobili na kandidacionoj konferenciji i to obično počevši od kandidata koji je dobio najveći broj glasova na kandidatskoj listi, a u slučaju da su pojedini kandidati dobili isti broj glasova, onda se kandidati stavljaju na kandidatsku listu prema azbučnom redu.

Lista kandidata za izbor delegata mora da sadrži najmanje onoliko kandidata koliko ta izborna jedinica bira delegata u veće udruženog rada ili u veće mesnih zajednica.

Pošto je lista kandidata utvrđena i ista bude potpisana od svih članova predsedništva i zapisničara kandidacione konferencije, predsedništvo kandidacione konferencije ovu listu dostavlja opštinskoj izbornoj komisiji i izornoj komisiji opštinske konferencije SSRN i to najkasnije u roku od 7 dana pre dana koji je određen za održavanje izbora.

Predlog kandidata koji se dostavlja opštinskoj izornoj komisiji mora da sadrži i pismenu saglasnost svakog usvojenog kandidata pre nego se ista od strane komisije bude potvrdila.

Na ovaj način obavljene su sve kandidacione radnje i time su stvoreni uslovi za vođenje izbornog postupka.

V

Kandidacioni postupak proveden na pretkandidacionim skupovima, kandidacionim zborovima i kandidacionim konferencijama je u stvari predizborni postupak za izbor delegata u skupštinu opštine.

Prema Zakonu o izboru i opozivu delegata u skupštine opština Socijalističke Republike Srbije,¹ u svaku skupštinu opštine biraju se tri veća i to:

¹) »Službeni glasnik SES« br. 8 od 25. II 1974. godine.

1. Veće udruženog rada,
2. Veće mesnih zajednica
3. Društveno-političko veće.

Ovakva struktura skupštinskih veća u skupštini opštine, kako je napred istaknuto, ostvaruje primenu delegatskog principa na taj način, što svako pojedino veće u skupštini opštine predstavlja delegaciju odgovarajuće strukture radnih ljudi.

Delegat veća udruženog rada biraju delegacije radnih ljudi u osnovnim organizacijama udruženog rada, radnih ljudi koji rade u poljoprivrednoj, zanatskoj i ugostiteljskoj i prevozničkoj delatnosti sredstvima rada na kojima postoji pravo svojine, zajedno sa radnicima sa kojima udružuju svoj rad i sredstva rada, organizovanim u zajednice i druge oblike udruživanja kao i radnih ljudi u radnim zajednicama državnih organa, društveno-političkih zajednica i udruženja i u drugim radnim zajednicama koje nisu organizovane kao organizacije udruženog rada, zatim vojnih i građanskih lica koja su na službi u oružanim snagama SFRJ.

Veće mesnih zajednica se konstituiše iz sastava delegacija koje su pod rukovodstvom Socijalističkog saveza izabrane u mesnim zajednicama.

Društveno-političko veće se konstituiše od delegacije koja je u okviru Socijalističkog saveza radnog naroda izabrana od strane društveno-političkih organizacija, odnosno od radnih ljudi iz sastava ovih organizacija.

Izbor delegata iz sastava pomenutih delegacija za svako od ova tri veća skupštine opštine, vrši se kako na osnovu zakona, tako i na osnovu statuta svake pojedine opštine. Tako se, na primer, broj delegata u svako pojedino veće skupštine opštine utvrđuje odlukom skupštine opštine u skladu sa strukturom opštine, što je u zavisnosti od broja osnovnih organizacija udruženog rada i drugih organizacija i zajednica koje biraju članove delegacija iz kojih se biraju delegati za ova tri pomenuta veća.

Konačan postupak oko kandidovanja delegata vrši kandidaciona konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda u opštini koja utvrđuje listu kandidata za delegate u pojedina veća skupštine opštine na osnovu predloga delegacija osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica.

Izbore za delegate veća skupštine opštine raspisuje predsednik Skupštine Socijalističke Republike Srbije.

Rok za održavanje izbora za skupštine opština je najdocnije 15 dana pre isteka mandata delegata prethodnog saziva.

Zakonom je utvrđeno da od dana raspisanih izbora do dana izbora ne može proteći više od dva meseca niti manje od mesec dana.

Zakonom o izboru i opozivu delegata skupština opštine izbor delegata u pojedina veća skupština opštine vrši se istog dana na celoj teritoriji Republike.

Sprovođenje izbora za skupštine opština povereno je opštinskim izbornim komisijama, koje imenuju članove biračkog odbora za ove izbore.

Pošto opštinska izborna komisija primi predlog liste kandidata pristupa ispitivanju zakonitosti postupka koji je vodila kandidaciona konferencija, pa ukoliko nađe pojedine nepravilnosti, odnosno ako utvrdi formalne nedostatke, ona će zahtevati od kandidacione konferencije da sve nedostatke otkloni u roku od 24 časa. Nepostupanje po zahtevima izborne komisije i neotklanjanje nedostataka na koje je ukazala izborna komisija, povlači donošenje rešenja od strane opštinske izborne komisije o odbijanju predloga. Ukoliko opštinska izborna komisija nađe da je postupak obavljen na način kako je Zakonom predviđeno, ona će u tome slučaju potvrditi kandidature i najdocije deset dana pre dana određenog za izbore delegata, oglasom objaviti listu kandidata.

Izbor delegata u veće udruženog rada i veće mesnih zajednica skupštine opštine vrši se na sastanku delegacije za izbor delegata u veće udruženog rada i veće mesnih zajednica.

Ovaj sastanak saziva predsednik radničkog saveta, odnosno drugog odgovarajućeg organa upravljanja i to najkasnije u roku od 5 dana od dana koji je utvrđen za izbor delegata. Ukoliko ovaj sastanak ne bi bio zakazan u određenom roku, sastanak bi sazvala opštinska izborna komisija u roku od 3 dana. Rezultate glasanja u ovom slučaju ne utvrđuje sastanak delegacije, nego opštinska izborna komisija pošto primi izborni materijal i izborne rezultate — glasačke listiće sa svih sastanka delegacija.

Utvrđeni rezultat od strane izborne komisije je definitivan i prema njemu se proglašavaju izabrani članovi veća udruženog rada i veća mesnih zajednica skupštine opštine.

Izbor delegata u društveno-političko veće skupštine opštine vrši se na biračkim mestima koja je odredila opštinska izborna komisija.

Prema predloženoj listi kandidata za delegate koju je predložila opštinska kandidaciona konferencija, glasanje se vrši neposredno na biračkim mestima koja je odredila opštinska izborna komisija i gde pravo glasa imaju svi građani koji su navršili 18 godina života.

Izveštajem opštinske izborne komisije sa svih biračkih mesta koja su birala ove delegate, utvrđuje se sastav izabranih delegata društveno-političkog veća skupštine opštine.

Nepravilnosti u sprovođenju izbornog postupka mogu se ustanoviti posle obavljenih izbora i objavljenih izbornih rezultata. Ove nepravilnosti utvrđuje opštinska izborna komisija.

Ukoliko opštinska izborna komisija ustanovi nepravilnost izbora na pojedinim biračkim mestima, onda će se na tim biračkim mestima izbori ponoviti (član 55, 56. i 57. Zakona o izboru i opozivu delegata skupština opština).

Provedenom kandidaturom ili postupkom izbora pojedinih kandidata može doći do povrede Zakona o izboru i opozivu delegata skupštine opštine. Takve povrede su moguće prilikom održavanja zborova, kandidacionih konferencija, sednica delegacija na kojima se vrši izbor delegata ili kod razmatranja predloga za opoziv delegata. Te nepravil-

nosti mogu da nastupe i u radu biračkih odbora, pri vođenju postupka glasanja, utvrđivanja izbornih rezultata itd., čime se može povrediti kako aktivno tako i pasivno biračko pravo.

Zakonom o izboru i opozivu delegata skupština opština (član 60 »Sl. glasnik SRS« broj 8 od 25. 2. 1974. godine) u pogledu mogućih nepravilnosti i protivzakonitosti u vođenju kandidacionog i izbornog postupka obezbeđena je zaštita izbornog prava, tako što je onima čije je izborno pravo povređeno dato pravo prigovora.

Prigovor se podnosi opštinskoj izbornoj komisiji i njega mogu da podnesu:

1. svaki kandidat, odnosno delegat čiji se opoziv predlaže,
2. svaki član delegacije,
3. svaki radni čovek koji ima pravo učešća na zboru, odnosno ima pravo da glasa, da bira i da bude biran.

Na osnovu učinjenih prigovora opštinska izborna komisija prethodno proverava tačnost navoda prigovora, te ukoliko utvrdi nepravilnosti u radu kandidacionih zborova, kandidacionih konferencija ili biračkih odbora, donosi odluku o poništavanju rada zbora, odnosno kandidacione konferencije ili biračkog odbora i u tom pogledu saziva novi zbor, odnosno kandidacionu konferenciju.

Zakonom je dato posebno pravo podnosiocima kandidatske liste koji protiv rešenja izborne komisije mogu podneti žalbu na osnovu koje treba da se utvrdi da li su bili ispunjeni uslovi za potvrdu liste kandidata. Žalba se podnosi Vrhovnom sudu Srbije u roku od 48 časova po prijemu rešenja, a Vrhovni sud Srbije odlučuje po žalbi isto tako u roku od 48 časova po njenom prijemu.

VI

U skladu sa novom ulogom i položajem u sistemu federacije Skupština SFRJ je definisana kao organ društvenog samoupravljanja i kao najviši organ vlasti u okviru prava i dužnosti federacije.

S obzirom na široka ovlašćenja i prava prenesena sa Federacije na republike i autonomne pokrajine, kao što smo napred istakli, u strukturi Skupštine SFRJ je moralo da dođe do promena u skladu sa njenom funkcijom i njenim novim nadležnostima prema Ustavu od 1974. godine.

Novim Ustavom Socijalističke republike i autonomne pokrajine preuzele su regulativu gotovo svih osnovnih delatnosti iz života i rada radnih ljudi i građana. Socijalno-zdravstvene, prosvetno-kulturne i privredne aktivnosti kao ranije utvrđene nadležnosti federacije, posle usvajanja novog Ustava prenesene su u nadležnost republika i pokrajina. Federacija je zadržala uglavnom obezbeđivanje zajedničkog jugoslovenskog tržišta, narodnu odbranu i spoljne poslove kao svoje nadležnosti i time nije više u položaju da ostvaruje svoju strukturu kao u ranijem mandatnom periodu u tzv. petodomnom sastavu pa su i potrebe za postojanje ranijeg socijalno-zdravstvenog, prosvetno-kulturnog i privrednog veća u novoj strukturi skupštine SFRJ prestale da postoje.

Najviši i najznačajniji organ Federacije — Skupština SFRJ je zato ustanovljena kao dvodomno telo, ali u jednoj sasvim novoj ulozi i poziciji u skladu sa primenom delegatskog principa koji je najvišem telu Federacije dao osnovni pečat.

Izbor delegata za Savezno veće Skupštine SFRJ vrši se na osnovu liste kandidata. Delegates za Savezno veće Skupštine Jugoslavije biraju skupštine opština na njihovim zajedničkim sednicama svih opštinskih veća.

U Savezno veće bira se po 30 delegata iz svake socijalističke republike i po 20 delegata iz svake autonomne pokrajine i to iz samoupravnih organizacija, zajednica i društveno-političkih organizacija, ukupno 220 delegata.

Skupštinu opštine, odnosno zasedanje skupštine, saziva predsednik skupštine opštine i to zajedničku sednicu svih skupštinskih veća na kojoj treba da se izvrši izbor delegata za Savezno veće Skupštine SFRJ.

U slučaju da predsednik Skupštine opštine ne sazove sednicu za izbor delegata u Savezno veće u određenom zakonskom roku, sednicu saziva u roku od 3 dana Opštinska izborna komisija.

Predsednik skupštine opštine rukovodi ovom sednicom do izbora radnog predsedništva koje sačinjavaju predsedavajući (jedan od delegata skupštine opštine) i 2 člana delegata skupštine opštine. Kao što se vidi, procedura oko izbora delegata za Savezno veće Skupštine SFRJ, podrazumeva prethodno obavljene izbore za delegate skupština opština.

Zakon izričito ukazuje na nemogućnost izbora za predsedavajućeg zasedanjem skupštine opštine onog člana delegata Skupštine opštine koji je istaknut za kandidata za delegata Saveznog veća.

Kvorum za izbor delegata za Savezno veće Skupštine SFRJ na sednici skupštine opštine je prisutna većina delegata iz sastava svakog veća skupštine opštine, što znači, jedan više od polovine od ukupnog broja članova svakoga veća:

Ukoliko se sednica nije mogla održati zbog nedovoljnog broja prisutnih delegata, onda se nova sednica skupštine opštine zakazuje i održava najkasnije u roku od 5 dana za koji je bila zakazana prva sednica radi izbora delegata za Savezno veće.

Ako je na sednici Skupštine opštine obezbeđen zakonom predviđeni kvorum za punovažno glasanje, odnosno za izbor delegata za Savezno veće, celokupan materijal i postupak izbora organizuje i sprovodi opštinska izborna konferencija. U tom cilju opštinska izborna komisija priprema potreban broj glasačkih listića kao i drugi materijal koji je neophodan za normalno i zakonito sprovođenje izbora.

Zakon izričito predviđa da glasački listić sadrži:

1. označenje da se izbor vrši za delegate u Savezno veće;
2. naziv skupštine opštine;
3. prezime i ime svih kandidata redom kako su označeni na kandidatskoj listi koju je utvrdila kandidaciona konferencija SSRN republike, odnosno autonomne pokrajine.

Po obavljenom tajnom glasanju, predsedništvo na zasedanju skupštine opštine utvrđuje rezultat glasanja.

Utvrđivanje rezultata glasanja vrši se tako što se prethodno utvrđuje broj delegata skupštine opštine koji je glasao, a zatim utvrđuje se rezultat u pogledu broja glasova za svakog pojedinog kandidata.

Celokupan materijal o sprovedenim izborima dostavlja se Opštinskoj izbornoj komisiji koja ga posle provere sa stanovišta zakonitosti provedenih izbora zajedno sa svojim mišljenjem dostavlja republičkoj, odnosno pokrajinskoj izbornoj komisiji.

Konačne rezultate glasanja, na osnovu izveštaja opštinskih izbornih komisija iz republika, odnosno autonomne pokrajine, utvrđuje republička izborna komisija.

Izabranim se smatra onaj kandidat koji je dobio većinu glasova u skupštinama opština na čijim teritorijama živi većina radnih ljudi i građana republike, odnosno autonomne pokrajine koji po zakonu imaju pravo da biraju delegacije mesnih zajednica.

U slučaju da se izbornim rezultatima utvrdi da je većinu glasova dobilo više od 30 kandidata (u republici) odnosno od 20 (u autonomnoj pokrajini), smatra se da su za delegate Saveznog veća Skupštine SFRJ izabrani oni delegati koji su do predviđenog broja od 30 (u republici) odnosno do 20 (u autonomnoj pokrajini) dobili najveći broj glasova.

Savezno veće Skupštine SFRJ sastaje se na svojoj prvoj sednici najkasnije do isteka mandata delegata čiji mandat ističe. Tu prvu sednicu Saveznog veća saziva predsednik skupštine SFRJ ranijeg saziva.

Delegati za Savezno veće Skupštine SFRJ biraju se na period od 4 godine. Jedanput izabrani delegat može biti biran najviše još jednom, te niko ne može biti biran više od dva puta uzastopno.

Ako je neko od delegata iz razloga koji su zakonom predviđeni prestao da vrši funkciju delegata, onda se na njegovo mesto vrše dopunski izbori na vreme koliko je do isteka mandata ostalo delegatu čiji je mandat prestao. Novoizabrani delegat na dopunskim izborima posle isteka dopunskog, odnosno njegovog prvog mandata može još dva puta uzastopno biti biran za delegata, ili samo još jednom, ukoliko je njegov prethodni mandat trajao preko dve godine.

Zakonom o izboru i opozivu delegata Saveznog veća Skupštine SFRJ utvrđuje se inkompantibilnost funkcije delegata u Saveznom veću Skupštine SFRJ sa funkcijama u saveznim organima uprave, sa dužnostima u Saveznom izvršnom veću, sa funkcijom sudije Ustavnog suda Jugoslavije, ili Saveznog suda, Saveznog javnog tužioca i Saveznog društvenog pravobranioca samoupravljanja.

U ovom pogledu Zakon o izboru i opozivu delegata Saveznog veća Skupštine SFRJ je i jasan i precizan.

Prema ovom zakonu mandat delegata u Saveznom veću prestaće u sledećim slučajevima:

1. Ako je delegat izgubio opšte biračko pravo.
2. Ako je pravosnažnom sudskom odlukom bezuslovno osuđen na zatvorsku kaznu u trajanju dužu od 6 meseci, ili ako je osuđen na neku drugu težu kaznu.

Ako je pravosnažnom presudom proglašen krivim za krivično delo protiv naroda i države ili protiv čovečnosti i međunarodnog prava, ili ako je osuđen za bilo koje drugo krivično delo koje ga čini nepodobnim.

3. Ako bude opozvan od izbornog tela.

4. Ako je podneo ostavku po svojoj volji.

5. Ako se utvrdi da je došlo do inkompantibilnosti funkcija koje su prema zakonu nespojive sa funkcijom delegata Saveznog veća.

U svakom slučaju koji je napred pomenut kao osnov za prestanak mandata delegata Saveznog veća odlučuje samo Savezno veće Skupštine SFRJ.

VII

S obzirom na novu i izmenjenu ulogu Skupštine SFRJ u novom ustavnom sistemu Jugoslavije, Veće republike i pokrajina konstituiše se od delegacija republika i autonomnih pokrajina.

Veće republika i pokrajina je do sada bilo nepoznato u skupštinskom sistemu Jugoslavije i prema svojoj nadležnosti u Federaciji ono obezbeđuje novi i naglašeni položaj i ulogu socijalističkih republika i autonomnih pokrajina u ostvarivanju politike Federacije.

Prema članu 292. Ustava SFRJ »Veće republika i pokrajina sačinjavaju po 12 delegata iz skupština svake republike i po 8 delegata iz skupštine svake autonomne pokrajine«, što znači da Veće republika i autonomnih pokrajina broji ukupno 88 delegata.

U skladu sa položajem koji Veće republika i pokrajina ima u Skupštini SFRJ, izbor delegata za ovo Veće, logično, došao je od strane republika i pokrajina, na osnovu Zakona o izboru i opozivu delegata u Veće republika i pokrajina svake pojedine socijalističke republike i autonomne pokrajine.

Struktura veća republika i pokrajina nastaje iz sastava delegata skupština republika i autonomnih pokrajina, što neminovno uslovljava prethodne izbore skupština republika i pokrajina.

Prema zakonu o izboru i opozivu delegata u Veće republika i pokrajina Socijalističke Republike Srbije²⁾ „Izbor delegacije vrši Skupština Socijalističke Republike Srbije (dalje: Skupština) na zajedničkoj sednici svih veća. (Član 3. Zakona o izboru i opozivu delegata Veća republika i pokrajina Skupštine Socijalističke Republike Srbije).

Izbor delegacije vrši se posle održanih izbora za delegate.

Izbor delegacije mora biti izvršen najdocnije 15 dana pre prvog sastanka Veća republika i pokrajina Skupštine SFRJ« (član 4. Zakona o izboru i opozivu delegata Veća republika i pokrajina.³⁾

Princip delegatskog sistema u izborima za ovo Veće, podrazumeva da samo delegat republičke, odnosno pokrajinske skupštine može biti biran za delegata.

Postupak kandidovanja za delegate ovoga Veća vrši Socijalistički savez radnog naroda i to u okviru kandidacione konferencije SSRN u svakoj republici, odnosno pokrajini, na taj način, što se na ovim kandidacionim konferencijama utvrđuje lista kandidata.

²⁾ Zakon o izboru i opozivu delegata Veća republika i pokrajina. — »Sl. glasnik SRS br 8 od 25. februara 1974. godine

³⁾ Zakon o izboru i opozivu delegata Veća republika i pokrajina. — »Sl. glasnik SRS br. 8 od 25. II 1974. godine.

Utvrđena kandidatska lista od strane Socijalističkog saveza radnog naroda iznosi pred skupštinu svake pojedine republike i pokrajine koja tajnim glasanjem odlučuje o izboru predloženih kandidata za delegate.

Izbor predloženih kandidata za delegate vrši se na zajedničkoj sednici svih veća skupštine republike odnosno pokrajine, na kojoj je potrebno prisustvo većine delegata svakog skupštinskog veća. Ukoliko na prvoj sednici ne bude obezbeđen zakonom predviđeni kvorum i sednica zbog toga ne bude održana, nova zajednička sednica skupštine zakazuje se u roku od sedam dana.

Celokupnim postupkom izbora delegata za Veće republika i pokrajina Skupštine SFRJ rukovodi predsednik skupštine republike odnosno pokrajine. U slučaju da sa liste kandidata ne bude izabran onoliki broj delegata koji je predviđen po ustavu (12 iz republike i 8 iz svake pokrajinske skupštine) onda se pristupa ponovnom glasanju za izbor ostalog broja članova. Taj postupak će se ponavljati sve dotle dok ne bude izabran onoliki broj kandidata koliko je ustavom predviđeno iz svake republike, odnosno pokrajine.

Rezultate glasanja proglašava predsednik skupštine kao predavajući sednice.

Prema Zakonu o izboru i opozivu delegata u Veće republika i pokrajina, mandat izabranom delegatu može prestati u sledećim slučajevima:

1. opozivom,
2. ostavkom,
3. ako je nastupio slučaj inkompatibilnosti funkcije člana delegacije sa nekom drugom funkcijom, i
4. prestankom svojstva na osnovu koga je izabran za člana delegacije.

Opozivanje člana delegacije vrši se na predlog Veća Skupštine ili na predlog Republičke konferencije SSRN.

Kao što se odlučivalo o izboru, isto tako prilikom opoziva, izborno telo odlučuje tajnim glasanjem na zajedničkoj sednici svih veća skupštine.

Izabrana delegacija iz svake republičke i pokrajinske skupštine jeste sastavni deo Veća republika i pokrajina Skupštine SFRJ.

LE SYSTÈME ÉLECTORAL ET LA PROCÉDURE ÉLECTORALE DANS LA CONSTITUTION DE 1974

R é s u m é

Le principe de délégation est la caractéristique fondamentale du système électoral yougoslave après l'adoption de la Constitution de la République Socialiste Fédérative de Yougoslavie de 1974.

Le système de délégation dans la RSF de Yougoslavie représente le moyen et le mode de la réalisation de la prémisses fondamentale de la Constitution dans les centres de décision de la société, dans les assemblées des communautés socio-politiques où on adopte les décisions définitives pour le développement ultérieur de la société socialiste.

La caractéristique essentielle du principe de délégation dans la constitution des assemblées des communautés socio-politiques est que le processus de la prise des décisions dans l'assemblée ne se réalise pas par les représentants politiques généraux, d'après le lieu d'habitation, sur le principe territorial ou sur la représentation de travail dans le sens global, mais par la délégation en tant que type spécifique de l'institution politique, on assure directement la présence des intérêts des travailleurs organisés, où le délégué assume l'entière responsabilité directe envers les travailleurs et les citoyens qui l'ont élus.

Le système de délégation donne la possibilité que dans l'assemblée de la communauté socio-politique se réalisent les intérêts et les droits des travailleurs organisés dans les organisations de travail associé et dans les autres organisations et communautés autogestionnaires.

Dans le système constitutionnel de la RSF de Yougoslavie la délégation ne représente pas dans le sens classique la représentation politique avec le mandat politique général, la représentation politique des «citoyens» de structures politiques différentes du type d'une société bourgeoise classique, mais c'est la délégation des travailleurs organisés selon le principe autogestionnaire que assurent la présence directe des intérêts, qui s'expriment et se réalisent dans la base sociale même. Par conséquent, la délégation dans le système d'assemblée de la RSF de Yougoslavie n'est pas la représentation individuelle mais la représentation de la collectivité et des intérêts collectifs.

Sur les bases d'un tel rôle et du système de délégation ainsi posé il était inévitable qu'il en résulte un mode entièrement nouveau dans l'élection des délégués et des délégations dans le système électoral de la Yougoslavie.

La procédure électoral dans ce système est caractérisée par les nouveautés suivantes:

a) Les élections sur le principe de délégation pour tous les corps d'assemblée constituent au préalable la **délégation** en tant qu'une collectivité d'intérêts de ceux qui l'ont élue. La délégation est le corps permanent au cours d'une période de mandat des assemblées dans lesquelles elle délègue ses délégués.

b) Les délégués-membres des corps d'assemblée sont élus par les délégations, en tant que leurs membres préalablement élus et ceux dans l'assemblée de la communauté socio-politique entrent comme représentants des travailleurs qui ont élu la délégation, mais aussi comme représentants de la délégation même à laquelle ils sont constamment responsables et avec laquelle ils sont en relation directe.

c) La Ligue socialiste du peuple travailleur, en tant qu'organisation socio-politique la plus large de la Yougoslavie dans les nouvelles élections assume la

fonction principale dans la procédure électorale. De cette manière la Ligue socialiste assume un rôle important dans le système électoral et dans la procédure électorale à partir de l'établissement de l'état administratif du jour et de la candidature des délégations et des délégués ainsi qu'au cours des élections.

La Ligue socialiste du peuple travailleur acquiert une telle dimension constitutionnelle, d'après laquelle elle devient le facteur le plus responsable dans la création de la politique de cadre, dans la détermination de la composition globale de la structure de cadre des corps d'assemblée et en particulier dans la proposition de chaque candidat. De cette manière, le rôle de la Ligue socialiste du peuple travailleur ne se réduit pas, comme auparavant, seulement à son «activité préélectorale», mais son rôle se prolonge au cours de la procédure électorale tout entière et pendant toute la durée du mandat du corps électoral dans l'assemblée de la communauté socio-politique.

d) Le processus électoral sur le principe de délégation se réalise dans le système tout entier de la RSF de Yougoslavie dans les communautés socio-politiques à partir des communautés locales, en passant par les communes, les provinces autonomes, les républiques fédérées socialistes jusqu'à la Fédération, y comprises les organisations de travail associé, les communautés d'intérêts autonomes et les autres organisations et communautés socio-politiques dans le système de délégation unique de la micro-société et de la macro-société.

Dr. DRAGOLJUB STOJANOVIC,
redovni profesor
Pravnog fakulteta u Nišu

ISTORIJSKI RAZVOJ GRAĐANSKOG PRAVA I GRAĐANSKOPRAVNE NAUKE

§ 1. Značaj Justinijanove kodifikacije za razvoj nauke građanskog prava

1. Za istoriju građanskog prava i građansko-pravne teorije nesumnjivo glavni je izvor rimsko pravo sadržano u Justinijanovoj kodifikaciji, koju su glosatori u 11 veku nazivali Corpus iuris. Ona se sastojala iz četiri dela: a) Institutionen — udžbenika prava izrađenog na osnovama Gajevih Institucija sa zakonskom snagom od 533 godine; b) Digesta ili Pandekta — Zbirka izvoda iz rukopisa 39 pravnika iz klasičnog perioda rimskog prava, stupila na snagu 30. decembra 533 godine; c) Codex — sadrži carske konstitucije od Hadrijana do Justinijana — stupio na snagu 29. decembra 534 godine; d) Novele — sadrže zakone koje je doneo Justinijan iz perioda 535 — 565 godine.

2. U Justinijanovom kodeksu, naročito u Digestama ili Pandektama i Institucijama sakupljene su sve tvorevine i dostignuća pravne teorije rimskih pravnika klasičnog perioda i prenete i konzervirane u prvobitnom tekstu kada su nastale.

3. Justinijanova kodifikacija postaje kruna razvoja rimskog prava, a naročito građanskog prava sadržanog u Digestama, koje verno održava robnonovčane odnose u rimskom društvu i svojim formama olakšava promet preko konsensualnih i kauzalnih ugovora u tom prvom društvu »prostih robnih proizvođača«. Sa propašću Rimske imperije i pojavom novog društvenog poretka — feudalizma u čitavoj Evropi, sa zatvorenom autohtonom, naturalnom privredom i kolektivnom feudalnom svojinom, u kojoj vlastela razvija centralizovanu državnu vlast, sa prevlašću običajnog, partikularnog prava, nije moglo biti ni govora o primeni rimskog prava, razvijenog za jedno društvo čija je karakteristika postojanje robnonovčane privrede, pa samim tim ni za građanskim pravom koje odgovara tim odnosima i predstavlja njihovu pravnu nadgradnju.

4. Za oživljavanje građanskog prava i dalji razvoj građansko-pravne teorije sa tačke dometa rimskih pravnika, bilo je neophodno da se promene društveno ekonomski odnosi ranog feudalizma, da se razvije trgovina i tržište i da se izađe iz okvira čiste neutralne proizvodnje za potrebe jednog feuda. Takvom razvoju doprineli su krstaški ratovi, koji su oživeli trgovinu između Istoka i Zapada, zatim razvoj pomorskog saobraćaja u Sredozemlju što je povuklo za sobom razvoj gradova u Italiji, zatim posle otkrića Amerike i gradova u Spaniji, Francuskoj,

Holandiji, u kojima počinje da cveta trgovina i zanatstvo. Običajno pravo partikularnog i lokalnog značaja nije moglo da zadovolji potrebe trgovaca, koji su težili za jednim većim tržištem i jedinstvenim pravilima prometa, koja se neće menjati »sa promenom poštanskih kočija« i zavisiti od samovolje pojedinih feudalnih gospodara. Pod takvim pritiskom, na srednjovekovnim univerzitetima počinje da se izučava rimsko pravo, pravo koje se od pozitivnog prava toga vremena razlikovalo svojom univerzalnošću, jer je predstavljalo pravni poredak visoke kulture, koje je nadmašivalo feudalno pozitivno i zatvoreno pravo i istovremeno pobuđivalo osećaj suprotan feudalnoj stvarnosti toga doba, za ponovnim stvaranjem jedne jedinstvene, autoritativne države, u kojoj će i pravo biti jedinstveno. Model za takvo pravo bio je nađen u Justinijanovoj kodifikaciji, koja postaje uzor za recepciju rimskog prava. Na srednjovekovnim univerzitetima nastava rimskog prava od XII — XVIII veka se neprekidno usavršavala, njegova pravila su se komentarisala, dopunjavala i prilagođavala potrebama vremena, metode pravne teorije dopunjavale, jedna škola smenjivala drugu.

§ 2. Razne škole u nauci građanskog prava

a. — Škola glosatora

5. Jedna od prvih škola koja je počela da se bavi recepcijom rimskog prava, onako kako je ono bilo dato u Justinijanovoj kodifikacija, bila je škola glosatora. Njeni počeci vezuju se za ime Irnerius-a profesora rimskog prava na Univerzitetu u Bolonji 1100 godine. Njega sredinom 12. veka slede: Bulgarus, Martinius, Jocabus i Hugo (tzv. *gualtator doctores*), da bi krajem 13. veka, bila zamenjena novom školom postglosatora ili komentatora. Za glosatore je Justinijanov *Corpus iuris civilis* bio za pravo takav izvor, kakav je za kanoniste Biblija i njihov metod se sastojao u komentaranju pojedinih delova Kodeksa onako kako su oni dati, sa željom da se tačno interpretiraju i eventualno otklone protivurečnosti u njima. Oni se nisu trudili da rimske tekstove prilagode potrebama svoga vremena. To su pre svega teoretičari skolastičari koji su primenjivali dogmatske metode na *Corpus iuris civilis*, u čijoj pojedinačnoj egzegezi nema mesta za prilagođavanje njegovih pravila promenjenim društvenim i ekonomskim prilikama u kojima su živeli. Za njih je Justinijanov kodeks knjiga sa autoritetom bez pogo- vora koju treba tumačiti a ne produbljivati, usavršavati i prilagođavati potrebama svog vremena. Bavili su se komentaranjem pojedinih delova Justinijanovog *Corpus iuris*-a nepovezujući ih u jednu sistematsku celinu.

Svoja objašnjenja u egzegezi teksta koga su tumačili pisali su u formi kratkih pribeleški — glosa uz *Corpus iuris*, najpre između redova (tzv. *Glossae interlineares* u kojima su objašnjavali smisao pojedinih reči u tekstu), a kasnije na ivici teksta — tzv. *Glossae marginales*. Otuda i potiče naziv za ovu školu — glosatori.

b. — Škola postglosatora

Od 14. do 16. veka nastala je nova škola postglosatora, nazvana komentatorima koja je sledila nove ciljeve i imala drukčije zadatke od glosatora. Komentatori su otišli jedan korak dalje od glosatora. Oni se nisu bavili isključivo istraživanjem rimskih izvora prava, niti su ponavljali rešenja pronađena u rimskom pravu, već su rimsku pravnu teoriju upotpunjavali i dalje razvijali, oslobađajući se sve više od stavova i metoda koji su vladali u periodu donošenja Justinijanove kodifikacije. U ovom periodu se razvijaju nove pravne discipline, trgovačko i međunarodno privatno pravo. Haos koji je vladao u Digestama i empirijsko kazuistički metod rimske pravne nauke, zamenjuje se sistematskim izlaganjima i obradama pojedinih pravnih instituta. Služeći se sistematsko-deduktivnom metodom, komentatori su postavljali pravila sa mnogobrojnim proširenjima (*ampliaciones*) i ograničenjima (*limitationes*), razlikovanjima (*distinctiones*) i podrazlikovanjima, podelama i potpodelama, poređenjima pravnih instituta. Oni su osnivači evropske pravne nauke.

Njih je više zanimala praktična primena pravnih saznanja u životu i dalji razvoj prava i vrlo često su davali stručna mišljenja o pojedinim pravnim problemima. Doktrinu glosatora su tako oblikovali (komentarišući njihove glose na rimskim izvornim tekstovima), da je ona bila prilagođavana potrebama i shvatanjima vremena u kome su živeli i radili, nalazeći odgovarajuća rešenja za pozitivno pravo statuta, običajno pravo i italijansku praksu. Ovakvim svojim radom omogućili su da se proširi recepcija rimskog prava van Italije. Tako se stvorilo jedno modernizovano rimsko pravo koje je odgovaralo novim odnosima u društvu — *usus modernus Pandectarum*. Glavni predstavnici škole postglosatora su bili Durantis, Bartolus i Baldus.

c. — Elegantna škola

7. Opšti razvoj umetnosti i nauke u 16. veku imao je odraza i na pravnu nauku. Centar pravne nauke 16. veka je Francuska, u kojoj postaje vladajuća tzv. elegantna škola, koja je pod velikim uticajem duha humanizma i renesanse. Predstavnici ove škole služe se sistematskom i harmoničnom metodom u obradi prava, ponovo se vraćaju rimskim izvorima prava, vrše sa velikim žarom i pravničkim osećajem egzegezu *Corpus iuris*, čiji sadržaj ne tretiraju samo kao zakon Justinijana, već ga shvataju kao delo koje je rezultat razvoja pravne misli kroz vekove. Rimsko pravo, sadržano u čistom obliku, predstavlja za predstavnike elegantne škole u Francuskoj jedan *ratio scripta* (*raison écrite*, pisani razum). Ako u rimskim zakonima nema odgovarajućeg rešenja, treba pronaći druga razumna rešenja.

Najsajjniji predstavnici ove elegantne škole, koja se još naziva francuskom školom, bili su: Jacobus Cujacius (1552—1590) i Hugo Donnellus (1527—1591). Zahvaljujući Jacobus-u Cujacius-u koji je predavao pravo na Univerzitetu u Buržu i na drugim univerzitetima nije ostalo nijedno mesto u *Corpus iuris* nerazjašnjeno. On je do današnjih dana ostao najveći pravni interpretator i egzegetičar tekstova.

Hugo Donellus bio je takođe u početku profesor prava u Buržu ali je kao kalvinista morao da napusti otadžbinu i da pobegne pravo za Hajdelberg a zatim za Lajden. Donellus je bio ogorčeni protivnik Jacoubs-a Cujacius-a i na suprot njemu kao egzegetičaru, zastupao je dogmatsko — sistematski metod. Njegov Commentarii juris civilis je najobuhvatnije izlaganje celokupnog privatnog prava, delo koje je i danas za pravnu teoriju dragoceno.

Izučavanje građanskog prava i primena Corpus iuris civilisa za praktične potrebe, pod uticajem elegantne francuske škole, proširilo se u Nemačkoj, Portugaliji, Španiji i u drugim zemljama zapadne i srednje Evrope.

d. — Škola praktičara

8. Od 16 do 18 veka preovlađuje škola praktičara. Ona sledi samo praktične ciljeve: prilagođavanju i izlaganju prava za neposrednu praktičnu primenu. Dok je Francuska elegantna škola uopštavala rimsko pravo kao svetsko pravo, praktičari žele da stvore nacionalno pravo i teoriju i sve više počinju da odvajaju rešenja nacionalnog prava od rimskog. Glavni predstavnik ove škole u Nemačkoj je bio Benedikt Carpzow (1595 — 1666), gde je inače ova škola imala veliki broj sledbenika.

e. — Škola prirodnog prava

9. Još od epohe postglosatora u pravnoj nauci sve više se probija tendencija da se pri sistematskoj obradi Justinijanove kodifikacije prava ono prilagodi potrebama vremena i da se oslobodi okvira prvobitnih uzora, razvijajući se u nezavisnu disciplinu. Toj želji, koja je odgovarala i potrebama buržoazije koja je počela da se formira i krilu feudalnog društva, da se stvori jedno novo pravo zasnovano na pravdnosti i ravnopravnosti subjekata i da se ukine dotadašnje feudalno uređenje koje je počivalo na nepravednosti, nejednakosti i povlasticama, odgovaralo je učenje jedne nove škole prirodnog prava, koja od sredine 17 veka, a naročito u 18 veku, postaje vladajuća na univerzitetima. Ova škola imala je veliki značaj za dalji razvoj građanskog prava, ali je naročito njen doprinos bio u pogledu razvoja državnog i javnog prava za koje nije bilo uzora u rimskim izvorima.

Nova škola ističe zahtev da se pravo zasniva na razumu i da ono mora imati univerzalno važenje. Po njoj pored ili iznad pozitivnog prava postoji jedno više pravo koje je nepromenljivo, večno, jer je proizašlo iz razuma, iz prirode ljudi i prirode stvari i kao takvo mora imati prednost nad pozitivnim pravom. Ono u najmanju ruku mora bar dopunjavati pozitivno pravo i služiti njegovom usavršavanju.

Škola prirodnog prava je u okviru novog shvatanja prava uvela pojam subjektivnog prava, koji je rimskim pravicima bio nepoznat. Ideja o univerzalnom i nepromenljivom prirodnom pravu, u svim zemljama i za sva vremena, doprinela je stupanju lokalnih i regionalnih pravnih običaja u jedinstven pravni sistem koji je odgovarao buržoaziji, toj novoj klasi, čije su osnovne institucije privatna svojina, lične

slobode, jednakost, sloboda ugovaranja i testiranja, postale prirodna, nepromenljiva, ljudskim razumom određena prava. Ako pozitivno pravo ne priznaje ova prirodna prava, podanici imaju pravo da takav »neprirodan« i »nepravičan« poredak sruše. Tako je buržoazija u školi prirodnog prava dobila ideološko oružje u borbi za ukidanje kmetstva, za oslobođenje zemlje od feudalnih tereta, ukidanje staleža, cehova i gildi, za ukidanje mučenja i procesa protiv veštica, ublaženje teških krivičnih kazni, za obrazovanje i opšte priznanje nekih međunarodnopravnih principa, za afirmaciju slobode veroispovesti i kulture. Razum postaje glavno oružje u borbi protiv feudalnog misticizma.

Prirodnopravna škola doprinela je daljem usavršavanju rimskog prava. Mnogi pripadnici ove škole tvrdili su da rimsko privatno pravo koje se predaje na univerzitetima (usus modernus Pandectarum), odgovara razumu, tako da je prirodno pravo sa privatnim pravom činilo jedinstvo. Jedan od najvažnijih predstavnika škole prirodnog prava Hugo Grotius u svom Uvodu u holandsku pravnu nauku (knjizi koja nije bila pisana na latinskom već na holandskom 1631) isticao je da postoji identitet između rimskog prava i prirodnog prava izvedenog iz razuma. I u delu francuskog civiliste Dome («Les lois civiles dans leur ordre naturel» koje je izašlo krajem 17 veka) nailazimo na sličnu ideju. Postaje preovlađajuća ideja da pravila rimskog prava treba uvek primenjivati kad ona ne protivureče razumu, osećaju pravičnosti i društvenim potrebama 17 i 18 veka. »Prirodno pravo nije pružilo prakti nikakav sistem koji bi zamenio rimsko pravo. Njegov uticaj se ogleda samo u detaljima, jer ono nije stvorilo nikakve nove osnove već je služilo samo harmoniziranju različitih rešenja i doprinelo modernizaciji prava« (René David: Uvod u velike pravne sistema današnjice — nemački prevod Grasmann-a, München — Berlin 1966, s. 47).

Rimsko pravo nije moglo da posluži kao model za izgradnju javnog prava, jer u Rimu nije bilo razvijeno ni ustavno ni upravno pravo. Škola prirodnog prava je imala presudnog uticaja na razvoj ovih pravnih disciplina. Njoj pripada zasluga za stvaranje teorije društvenog ugovora, za afirmisanje ideje o ljudskim pravima i garantovanju slobode ličnosti.

f. — Istorijska škola

10. Krajem 18 i početkom 19 veka kao reakcija na školu prirodnog prava u Nemačkoj se pojavljuje istorijska škola, sa glasnim predstavnicima Savinijem i Puhtom, čija je osnovna teza — pravo je proizvod istorije, izraz narodnog duha, a ne slobodno stvaralaštvo »mudrog zakonodavca«, niti proizvod razuma. Ono ima svoju istorijsku genezu i nastajalo je postepeno, tako da se ono bez istorije datog društva ne može shvatiti. Polazeći od stava da je pravo nužno organski proizvod »narodnog duha«, da se pravna nauka isključivo zasniva na istorijskim istraživanjima, istorijska škola i njeni predstavnici su bili veliki protivnici ideje kodifikacije prava koja postaje dominantna u 19 veku.

Velika je zasluga istorijske škole u proučavanju izvora prava, naročito Justinijanovog Corpus iuris civilis-a, koga su predstavnici ove

škole označavali kao »čist« izvor rimskog prava. Zahvaljujući istorijskoj školi razvio se kritički stav pri proučavanju izvora rimskog prava, usavršene su metode tumačenja prava, izgrađeni su mnogi pravni pojmovi i poboljšala se sistematika kroz povećanu apstraktnost opšteg učenja i jasno razlikovanje pravnih odnosa po njihovoj pravnoj prirodi.

Iako su predstavnici nemačke istorijske škole pokušavali da u duhu svog učenja stvore nemačko pravo, koje bi se razlikovalo od rimskog prava, taj pokušaj je ostao bez rezultata, sem kod nekoliko instituta privatnog prava. Nije bilo više moguće osloboditi nemačko pravo dubokih rimskih uticaja i na neki način »nacionalizirati ga«. Proučavajući nemačko pravo, a naročito Nemački građanski zakonik, Salej je došao do konstatacije »da hteti izbaciti rimsko pravo iz Nemačkog građanskog zakonika znači — stvoriti Nemački zakonik bez nemačkog prava« (Saleilles, Introduction à l'étude du code civil allemand, Paris, 1904, 8).

Naglašavanje istorijske škole, da ona želi da stvori nacionalno nemačko pravo, koje bi se razlikovalo od rimskog svetskog prava na kraju se svelo na nacionalne recepcije rimskog prava, bar u Evropi, pa je i Nemačka pod uticajem te recepcije izgradila svoju kodifikaciju. Od sredine 18 veka recepcija rimskog prava kroči sebi put i to u jednom obliku usavršenog rimskog prava-usus modernus Pandectarum — čijem širenju su doprineli Vindšajd i Dernburg. Romanistička pravna nauka koja je pripremila tu recepciju daleko je išla šire preko obima istraživanja Savinjija i pripadnika istorijske škole, koji su se najčešće bavili istraživanjem rimskog prava u delima klasičnih pravnika.

11. Ponovno oživljavanje studija rimskog prava od strane pravne teorije u 19 veku imalo je za razvoj građanskog prava ogroman značaj. Stvara se građansko-pravna terminologija, pojmovi i shvatanja o pojedinim institutima na podlozi romanističke nauke, usvaja se podela pravnog sistema na javno i privatno pravo, razrađuje se pojam subjektivnog prava, stvarnih i obligacionih prava, pojam plodouživanja, službenosti, zastarelosti, naloga, ugovora o radu i mnogi drugi pojmovi sa kojima i danas operišemo u pravnoj argumentaciji. Rimsko pravo kao pravo jednog otvorenog društva prvih robnih proizvođača u istoriji, poslužilo je kao osnova za mnoge kodifikacije u Evropi u 19 veku — stvarajući jednu zajedničku osnovu koja je omogućila da rešenja u mnogim građanskim zakonicima budu vrlo slična, čak i kad se težilo ka nacionalnim rešenjima.

g. — Škola pojmovne jurisprudencije

12. Krajem 19 veka pravna nauka se sve više bavi praktičnim zadacima prava. Neprekidno se pri izučavanju prava kao primarno pitanje postavlja da li pravo služi svom cilju, da li su pojedinačni pravni instituti pravični, na kakvim interesima počivaju pojedine pravne norme? U Nemačkoj se pojavljuje škola pojmovne jurisprudencije (Vindšajd, Puhta i dr.). Po njoj se pravni sistem sastoji iz logički poređanih pojmova koji se slažu u jednu piramidu i izvode jedan iz drugoga.

Po ovoj školi zadatak sudije je da samo vrši logičku supsumciju činjeničnog stanja pod pravne pojmove, jer pravni poredak predstavlja zatvoreni sistem pravnih pojmova u kome nema praznina, pa je samostvar logike da se pronađu adekvatna rešenja, koja su u pravnom sistemu sigurno sadržana.

h. — Škola interesne jurisprudencije

13. Rudolf Jering je bio jedan od prvih pobornika orijentacije da se u pravu istražuje cilj kome ono služi. To je naročito došlo do izražaja u njegovom delu »Cilj u pravu« (»Zweck im Recht«). Ovo shvatanje dobilo je mnogo pristalica u 20. veku i jedan od glavnih njegovih nastavljača bio je Philipp Heck, predstavnik škole interesne jurisprudencije u pravu. Po Heck-u zakonske norme su usmerene ne samo da razgraniče interese, već su one samo proizvod interesa kao i sve druge norme. Zakoni su »rezultante protivrečnih interesa u svakoj pravnoj zajednici«. »Treba tačno istorijski saznati realne interese koji su prouzrokovali zakon i saznate interese uzeti u obzir kod odlučivanja u konkretnom slučaju«.

Heck naglašava da je glavna metoda ove škole usmerena na »praktičnu pravnu nauku« koja istražuje »puteve do jednog krajnjeg cilja, uticaja na život.« Ona nije usmerena na neke teoretske ciljeve, već joj je jedini zadatak »da sudiji olakša njegovu službu, da mu kroz istraživanje zakona i životnih odnosa pripremi odgovarajuću odluku.« Tumačenje pravnih normi, po Heck-u treba da pređe preko predstava zakonodavca »na kauzalne interese koji su uslovili zakon«. Pravna teorija mora da ima »ove krajnje ciljeve u vidu kod svake pojedinačne operacije, kod svakog konstituisanja pojmova«.

Ispitajući cilj u pravu, da li pojedini pravni instituti odgovaraju etičkim, socijalnim i privrednim zadacima svoga vremena, škola interesne jurisprudencije doprinela je formiranju novih pravnih instituta i novih pravnih disciplina koje su bile rezultat praktičnih potreba vremena (radno pravo, stambeno pravo, autorsko pravo, pravo industrijske svojine). Modifikuju se mnoge grane prava, a u privatnom pravu se uočava tendencija specijalizacije, koja doprinosi da se iz građanskog prava odvoje posebne grane prava. Sve više se naglašava uloga sudske prakse u razvoju prava i povratni uticaj teorije na praksu. La doctrine propose et la jurisprudence dispose.

i. — Novi pravci u nauci građanskog prava u 20. veku

14. U 20. veku se više ne naglašava nacionalnost prava, kao što je to radila istorijska škola, već se čine pokušaji da se u različitim pravnim porecima pronađu zajednički, univerzalni elementi, koji povezuju a ne razdvajaju različita prava. Iz sve veće povezanosti, naročito na ekonomskom planu, između pojedinih nacija, proizilazi tendencija razvoja, jednog novog metoda, jedne nove škole — uporednopravne teorije, čiji je zadatak da u različitim pravnim porecima otkriva zajednička

rešenja koja služe ostvarenju istih ciljeva. Uporedno pravo je od ogromnog značaja i za istraživanje svog sopstvenog prava i za usavršavanje njegovih rešenja — krčeći tako put za jedno ujednačavanje prava gde god je to moguće i potrebno na internacionalnom nivou (pomenimo samo neke najvažnije međunarodne konvencije u kojima je izjednačeno pravo u oblasti menice i čeka 1912 i 1930 godine, zatim, međunarodna kupoprodaja, Parisku Konvenciju o zaštiti industrijske svojine od 1883, Konvenciju o zaštiti autorskog prava od 1952, Međunarodnu konvenciju o prevozu putnika i robe na železnici od 1952., Varšavsko — Hašku konvenciju o izjednačenju pravila o prevozu u međunarodnom vazdušnom saobraćaju i mnoge druge).

Iako je danas uporednopravna metoda u proučavanju različitih građanskopravnih poredaka dobila u nauci građanskog prava istaknuto mesto ne sme se nikako ispustiti iz vida činjenica da je pravo socijalni fenomen, kome su ideološki, klasni interesi preovlađujući za njegovu sadržinu, da je forma u pravu samo skelet koji mora biti ispunjen klasnom sadržinom, koja je određujući faktor, pa se u traženju sličnosti između pojedinih rešenja u različitim pravnim porecima o tome mora voditi računa. Čak i kad se radi o istim institutima, o istim pojmovima u pravima kapitalističkih i socijalističkih država, klasna suština je različita i vrednosti drukčije.

LE DÉVELOPPEMENT HISTORIQUE DU DROIT CIVIL ET DE LA SCIENCE
DE DROIT CIVIL

— R é s u m é —

L'auteur a présenté un aperçu des différentes écoles dans la science de droit civil depuis le Douzième jusqu'au Vingtième siècles. A partir de la première école des glossateurs qui s'était adonnée à la réception du droit romain au Douzième siècle, en passant par les postglossateurs, l'école élégante, l'école des praticiens, l'école de droit naturel, l'école historique, l'école de la jurisprudence conceptive et d'intérêts, jusqu'aux différents courants dans la science de droit civil au Vingtième siècle est exposé le développement de la doctrine du droit civil et les influences prononcées des diverses écoles sur le développement intégral du droit civil dans les diverses époques de la société humaine.

L'auteur souligne que la méthode juridique comparée dans l'étude des différents ordres de droit civil occupe aujourd'hui dans la science de droit civil une place très importante. Cependant, malgré cela il ne faut absolument pas perdre de vue le fait que le droit est un phénomène social, pour le contenu duquel les intérêts de classe sont dominants, que la forme dans le droit n'est qu'un squelette qui doit être rempli par le contenu de classe, qui est le facteur déterminant, de sorte que dans la recherche de l'analogie entre les diverses solutions dans les différents ordres juridiques il faut tenir compte de ce fait. Même lorsqu'il s'agit des mêmes institutions, des mêmes notions dans le droit des pays capitalistes, l'essence de classe est différente et les valeurs sont distinctes.

... [faded text] ...

... [faded text] ...

... [faded text] ...

... [faded text] ...

Dr. MIHAILO MITIĆ,
redovni profesor
Pravnog fakulteta u Nišu

BRAČNO PRAVO SR SRBIJE

(Bez pravnih posledica razvoda i brakorazvodnog postupka)

OPŠTE NAPOMENE

1. SR Srbija sastoji se iz dve Pokrajine (SAP Vojvodine i SAP Kosova) i užeg područja Srbije. S obzirom na ustavni položaj Pokrajina, u SR Srbiji prisutna su, u domenu porodičnog zakonodavstva, tri pravna područja. U okviru tih područja, nakon donošenja novih Ustava iz 1974. godine, primenjuje se jedan Republički i dva Pokrajinska zakona o braku. Prvi Zakon o braku na teritoriji SR Srbije, donela je Republika Srbija za svoje uže područje 30 decembra 1974. godine, SAP Kosovo za svoje područje 31 decembra 1974. godine, a SAP Vojvodina 20 februara 1975. godine. Vakacio legis Zakona o braku SR Srbije za njeno uže područje iznosi dva dana, tako da je Zakon stupio na snagu 1 januara 1975. godine. Isti period za upoznavanje Zakona o braku SAP Kosova iznosi jedan dan, te je Zakon stupio na snagu 1 januara 1975. godine — dakle, istog dana kada i Zakon o braku SR Srbije za njeno uže područje. Vakacio legis za Zakon o braku SAP Vojvodine iznosi 40 dana, tako da je Zakon stupio na snagu 1 aprila 1975. godine.

Nije teško primetiti da je vreme predviđeno za upoznavanje sa Zakonom o braku na užem području SR Srbije i području SAP Kosova, normirano veoma kratko, što je u očitoj nesrazmeri sa značajem zakona i njegovim mestom u našem pravnom sistemu. Ispoljena žurba u donošenju zakona i njegovoj primeni ne može se ničim opravdati. Na žalost, ovaj manir u radu zakonodavca postaje sve prisutniji sa malo izgleda da se takva praksa napusti. Nešto regularniji rok za upoznavanje zakona dat je jedino u Zakonu o braku SAP Vojvodine, što samo potvrđuje da je normalno postupanje ne samo poželjno, već i moguće.

2. Donošenje novog zakonodavstva o braku u SR Srbiji posledica je izvršenih ustavnih promena po kojima zakonodavstvo iz domena porodičnih odnosa spada u nadležnost Republike Srbije i njenih Pokrajina. Pre ovih ustavnih reformi na teritoriji SR Srbije zajedno sa njenim Pokrajinama, primenjivao se Savezni osnovni zakon o braku iz 1946. godine, čiji je regulativni domen obuhvatao celo područje SFR Jugoslavije. Savezni zakon o braku je dobrim delom poslužio kao osnov za izradu Republičkog i Pokrajinskih zakona o braku na teritoriji SR Srbije. Imajući u vidu tu činjenicu, u ovom napisu, u kome želimo da komparativno i kritički prikazemo najbitnije karakteristike novog

Republičkog i Pokrajinskog zakonodavstva o braku koje je u primeni na području SR Srbije, neće biti reči o onim institutima bračnog prava koji su preuzeti iz ranijeg Saveznog zakona o braku. Polazimo od toga da su oni poznati, te da nije neophodno da se na njima posebno zadržavamo.

Isto tako, zbog ograničenosti prostora, ovom prilikom neće biti reči o pravnim posledicama razvoda i brakorazvodnom postupku koji su prisutni u Zakonu o braku SR Srbije i Pokrajinskom zakonodavstvu o braku.

I. PРАВNA TEHNIKA, SISTEMATIKA I TERMINOLOGIJA

Zakon o braku SR Srbije, kao i zakonodavstvo o braku Pokrajina tretiraju istu problematiku vezanu za pojam braka, uslove za sklapanje braka, lične i imovinske odnose bračnih drugova, pretpostavke za nepunovažnost braka, razvod braka, pravne posledice razvoda, brakorazvodnu proceduru i vanbračne odnose. Iako razmatraju i regulišu iste pravne institute iz domena bračnog prava, ova zakonodavstva se služe različitim metodom u korišćenju pravne tehnike, u primeni kodeksne sistematike i upotrebi stručne terminologije.

1. Ako počemo od kvantitativnog pristupa zakonodavstvima koja razmatramo, onda se može konstatovati da Zakon o braku SAP Kosova ima najmanji broj zakonskih članova (ukupno 92), a Zakon o braku SR Srbije najveći broj (ukupno 105). Zakon o braku SAP Vojvodine u ovom pogledu zauzima srednje stanovište služeći se cifrom od 96 zakonskih članova. Ovaj broj članova bio je daleko manji u Nacrtu zakona o braku SR Srbije (ukupno 87) i poslednjoj verziji Saveznog zakona o braku (ukupno 85). Porast kvantitativne dimenzije Republičkog i Pokrajinskog zakonodavstva o braku posledica je inkorporiranja ranijeg posebnog Republičkog zakona o imovinskim odnosima bračnih drugova SR Srbije sa svojih 16 članova u tekst Republičkog i Pokrajinskog zakona o braku koji se odnosi na odeljak o pravima i dužnostima bračnih drugova (SR Srbija, SAP Kosovo), odnosno o imovinskim odnosima bračnih drugova (SAP Vojvodina). Uvećan broj zakonskih članova posledica je i veoma detaljne razrade brakorazvodne procedure, što nije bio slučaj u ranijem Saveznom zakonu o braku. Nakon donošenja Zakona o parničnom postupku, odredbe o postupku u brakorazvodnim sporovima koje su bile prisutne u Osnovnom zakonu o braku, prenete su u Zakon o parničnom postupku i to u njegov odeljak o posebnim postupcima. Na ovaj način, zahtev da se procesne odredbe sistematski odvoje od pravnih normi materijalne prirode, bio je prihvaćen. Savezni zakon o braku zadržao je samo odredbe procesnog karaktera koje su imale izuzetno osobene i specifične dimenzije kao što je slučaj sa podnošenjem tužbe za razvod braka od strane staratelja umno obolelog ili nesposobnog za rasuđivanje bračnog druga, i sa slučajem ulaganja protivtužbe za razvod braka povodom brakorazvodnog uzroka preljube, zbog koga se, usled oprostaja ili protoka roka, tužba za razvod braka ne može podneti.

Svojevremeno bilo je opravdanih primedbi da razlozi doslednosti nalažu da se i ove procesne odredbe prenesu u Zakon o parničnom

postupku. Zbog toga, postupak zakonodavca SR Srbije i njenih Pokrajina, kojim su masovno uvećane procesne odredbe u zakonodavstvu o braku, zaslužuje posebnu kritičku ocenu. Potreba za sinhronizovanjem zakonskih tekstova je imperativan zahtev koji mora biti respektovan u svakom pravnom sistemu pa i našem. Činjenica da različite komisije pripremaju različite zakonske tekstove ne predstavlja prihvatljivo objašnjenje za parcijalno, nesređeno i gotovo kampanjsko prilaženje izradi zakonskih tekstova. Rad na novom Zakonu o parničnom postupku ne može zaostajati za radom na ostalim zakonskim propisima, tako da jedna komisija ne oseća potrebu da usklađuje svoj rad sa delatnošću druge komisije. Ovakav površan, nesinhronizovan, nekompleksan i u celini nesistematičan pristup izradi zakonskih propisa, neminovno mora dovesti do izvesne nepreglednosti zakonskih tekstova, njihovog dupliranja, neusklađenosti pa i protivurečnosti, a što objektivno izaziva neželjenu potrebu za čestim izmenama i dopunama već donetih zakona.

2. Za razliku od ranijeg Saveznog zakona o braku, Republički i Pokrajinski zakoni o braku ne sadrže odredbe o bračnom pravu sa elementom inostranosti. Ovakav postupak rezultat je opravdanog stava da norme Međunarodnog privatnog prava treba kodifikovati u posebnom zakonu. Ovo utoliko pre, što je preovladalo mišljenje da i norme o unutrašnjem sukobu zakona u domenu građanskog, statusnog, porodičnog i naslednog prava treba kodifikovati u izdvojenom zakonskom tekstu. Ovakvim postupkom postiže se bolja sistematika, veća preglednost propisa, kao i veća preciznost u određivanju predmeta svakog normativnog akta.

3. Raspored unutrašnje građe zakonskih propisa koje razmatramo nije jednak. Naime, broj odeljaka je različit u zakonodavstvu o braku SR Srbije i njenih Pokrajina. Najveći broj odeljaka sadrži Zakon o braku SAP Vojvodine (ukupno 8), a zakon o braku SR Srbije i SAP Kosova nešto manje (ukupno 6). Raniji Savezni zakon o braku imao je sedam odeljaka od kojih je jedan bio posvećen odredbama o bračnom pravu sa elementom inostranosti. Ako se izostavi odeljak o normama Međunarodnog privatnog prava, onda Zakon o braku SR Srbije i SAP Kosova prihvataju broj odeljaka iz ranijeg Saveznog zakona o braku. Isti broj odeljaka imao je poslednji Nacrt zakona o braku SR Srbije.

Zakon o braku SAP Vojvodine ima dva odeljka više, jer imovinske odnose bračnih drugova tretira u posebnom odeljku, a uvodne odredbe od svega dva zakonska člana, kao prvi odeljak. Iako je unutrašnja sistematika zakonske građe posledica i afiniteta zakonodavca, po sebi se nameće pitanje: da li je neophodno uvodne odredbe od svega dva člana grupisati u poseban odeljak?

4. Zakon o braku SR Srbije, kao i bračno zakonodavstvo njenih Pokrajina, služe se različitom terminologijom prilikom označavanja početnih odredaba koje uvode u sadržaj zakonskog teksta. Tako te odredbe Zakon o braku SAP Vojvodine naziva: »Uvodne odredbe«; Zakon o braku SR Srbije: »Opšte odredbe«; a Zakon o braku SAP Kosova: »Osnovne odredbe«. Za ove preliminarne propise raniji Savezni Zakon o braku koristio je kratak izraz: »Uvod«. Istim terminom služi se i poslednji Nacrt zakona o braku SR Srbije.

5. Sistematika propisa u Zakonu o braku SR Srbije, SAP Kosova i SAP Vojvodine, zasniva se na nešto novim, a u nečemu i na sasvim drukčijim principima od onih na kojima se zasniva sistematizacija Saveznog zakona o braku.

Tako, bivši Osnovni zakon o braku u glavi prvoj grupiše odredbe o pravima i dužnostima bračnih drugova, a u glavi drugoj, norme o uslovima za zaključenje braka. Međutim, Zakon o braku SR Srbije i SAP Kosova, kao i poslednji Nacrt zakona o braku SR Srbije, u glavi prvoj sadrže propise o uslovima za sklapanje braka, a u glavi trećoj odredbe o pravima i dužnostima bračnih drugova.

Zakon o braku SAP Vojvodine, na prvi pogled, kao da se u pogledu metode sređivanja normi, koristi koncepcijom Osnovnog zakona o braku. Naime, u Zakonu o braku SAP Vojvodine prvo se izlažu odredbe o pravima i dužnostima bračnih drugova, a zatim norme o uslovima za zaključenje braka. Međutim, Zakon o braku SAP Vojvodine zasniva se na sistematizaciji koja se suštinski razlikuje od one koja je prihvaćena u bivšem Osnovnom zakonu o braku, i od sistematike kojom se služi Zakon o braku SR Srbije i SAP Kosova. Tako je glava druga Zakona o braku SAP Vojvodine, za razliku od sistematike Osnovnog zakona o braku i Zakonu o braku SR Srbije i SAP Kosova, podeljena, po onome što obuhvata, sa glavom petom tog zakona. Naime, u glavi drugoj Zakona o braku SAP Vojvodine prisutne su odredbe o pravima i dužnostima bračnih drugova, a u glavi petoj, norme o imovinskim odnosima bračnih drugova. Na prvi pogled čini se da je zakonodavac SAP Vojvodine hteo da odvoji prava i dužnosti bračnih drugova čisto lične prirode, od onih prava i dužnosti koja imaju imovinski karakter, odnosno lični karakter imovinskog sadržaja. Međutim, ako je na tome insistirao, onda zakonodavac SAP Vojvodine nije bio dosledan, jer se u glavi drugoj nalaze norme o zajedničkoj imovini bračnih drugova, a bilo bi normalnije da se te odredbe nalaze u sastavu glave pete koja tretira imovinske odnose bračnih drugova.

S druge strane, imovinski odnosi bračnih drugova ulaze u sastav prava i dužnosti bračnih drugova, te je onda logičnije da ti odnosi budu regulisani u sklopu glave druge koja je posvećena pravima i dužnostima bračnih drugova.

Zbog toga se čini da je sistematika Zakona o braku SR Srbije i SAP Kosova, kao i ranije važećeg Osnovnog zakona o braku, kad je reč o koncepciji koncentracije svih prava i dužnosti bračnih drugova u okviru jedne glave — prihvatljivija, jer je preglednija, preciznija i doslednija u svojoj zamisli.

6. Prema ustavnim odredbama SR Srbije, kao i ustavnim normama SAP Kosova i SAP Vojvodine, Zakon o braku SR Srbije (njeno uže područje) sadrži osnovne principe i načela koja su zajednička za sva tri pravna područja koja su prisutna na teritoriji SR Srbije. Polazeći od ovih ustavnih postavki, zakonodavac SAP Kosova je smatrao da u svom Zakonu o braku ne treba da unese te zajedničke odredbe. Nasuprot ovom stanovištu, zakonodavac SAP Vojvodine uneo je u svoj tekst Zakona o braku i te zajedničke odredbe koje su formulisane u Zakonu o braku SR Srbije. Zakonodavac SAP Kosova je verovatno smatrao da unošenje tih zajedničkih odredbi predstavlja zakonsku tautolo-

giju koja je u suprotnosti sa kriterijem pravne preciznosti, zatim odnosom višeg i nižeg propisa, i najzad, sa osnovnim estetskim zahtevima zakonodavne stilistike. Zbog ovakvog postupka zakonodavca, Zakon o braku SAP Kosova ne predstavlja samostalan, završen, kompletan kodeks propisa o bračnim odnosima, čime je svoju neposrednu primenu doveo u zavisnost od posrednog korišćenja i samog teksta Zakona o braku SR Srbije. Zakonodavac SAP Vojvodine nije tako postupio, pa se Zakon o braku SAP Vojvodine pojavljuje kao celovit i savršeni propis.

Mislimo da se smisao ustavnih odredbi o osnovnim bračnim načelima ne sastoji u tome da se Pokrajinski zakon o braku, s obzirom na zajedničke odredbe koje sadrži Zakon o braku SR Srbije, treba da pojave, u sklopu pravnog sistema Pokrajine, kao zakonodavni fragmenti. Zahtev za poštovanjem jedinstvenih opštih interesa u domenu bračnih odnosa na celoj teritoriji SR Srbije u čiji okvir su uključene i njene Pokrajine, izražen je samo u neophodnosti prisutne sadržajne podudarnosti propisa koji se odnose na tačno određenu sferu bračnih institucija, a ne i na potrebu subordiniranog izvođenja Pokrajinskog zakona o braku iz Republičkog zakona iste sadržine. Zakonodavac SAP Vojvodine je, pa našem mišljenju, bolje osetio i razumeo smisao ovih zajedničkih normi, pa je prilikom izrade svog Zakona o braku prezentirao, bar što se tiče zakonodavne tehnike, jedan bolji i za praksu upotrebljiviji zakonski tekst. Ovo utoliko više, što zakonodavac SAP Kosova nije bio dosledan u provođenju svoje koncepcije, jer je u jednom slučaju odstupio od nje prihvatajući zakonski tekst iz Zakona o braku SR Srbije koji ima jedinstvenu primenu (čl. 70 st. 1). To je slučaj sa normom koja se odnosi na sudsku odluku o čuvanju, vaspitanju i izdržavanju dece nakon razvoda braka (čl. 59 st. 1).

7. Između Zakona o braku SR Srbije i Pokrajinskih zakona o braku, prisutna je razlika u metodologiji izrade pravnih propisa, kao i u normativnoj obradi pojedinih pravnih instituta. Tako, n. pr. Zakon o braku SR Srbije, kao i Zakon o braku SAP Kosova, obrađuju ustanovu izdržavanja bračnih drugova nakon razvoda braka u jednom zakonskom propisu (čl. 72, odnosno, čl. 60) kreirajući ga u izrazito razuđenom vidu od sedam stavova (SR Srbija), odnosno šest stavova (SAP Kosovo). Međutim, Zakon o braku SAP Vojvodine isti ovaj institut normira u sedam posebnih zakonskih propisa (od čl. 63 do čl. 69). Raniji Savezni zakon o braku, čiji je propis o izdržavanju bračnih drugova nakon razvoda braka bio daleko kraći bez tendencije za dubljim i širim razrađivanjem ovog instituta, tretira ustanovu izdržavanja, kao i Zakon o braku SR Srbije i SAP Kosova, samo u jednom zakonskom članu.

Ne osporavajući vrednost koncepcije pravnotehničke prirode koju primenjuje Zakon o braku SAP Vojvodine, čini nam se da je metod koji insistira na koncepciji jednog instituta u okviru jednog normativnog člana, a koji praktikuje Zakon o braku SR Srbije i SAP Kosova, pogodniji za primenu propisa i da je bliži zahtevima jedne preglednije, sažetije (dakle, ne i rasplintute) unutrašnje pravne sistematike.

8. Između zakonskih tekstova koje razmatramo, prisutna je izvesna razlika i u korišćenju zakonske terminologije.

Tako, Zakon o braku SR Srbije i SAP Kosova, prilikom formulacije pojedinih bračnih smetnji koriste izraz: »Ne može zaključiti brak«; a Zakon o braku SAP Vojvodine termin: »Nije dozvoljeno zaključenje braka«.

Zakon o braku SR Srbije i SAP Vojvodine, označavaju osobe koje ne mogu zaključiti brak usled svoje psihičke obolesti: »Duševno bolesnim licima«; a Zakon o braku SAP Kosova, te iste osobe naziva: »Umobolnim licima«.

Zakon o braku SAP Vojvodine i SAP Kosova, nazivaju odvojenu imovinu bračnih drugova: »Posebna imovina«; a Zakon o braku SR Srbije: »Sopstvena imovina«. Termin »sopstvena imovina« prisutan je u poslednjem Nacrtu zakona o braku SR Srbije, a preuzet je iz čl. 7 ranijeg Saveznog zakona o braku. Termin »sopstvena imovina«, koji upotrebljava Zakon o braku SR Srbije čini nam se manje adekvatnim od izraza: »posebna imovina« kojim se služi Pokrajinsko zakonodavstvo o braku. Pravno posmatrano imovina je širi pojam od svojine, jer svojinska prava ulaze u sastav imovine jednog lica zajedno sa ostalim imovinskim pravima te osobe (obligacionim, ličnim imovinskim pravima, a po nekim mišljenjima i stambenim pravom). Izraz sopstvenik u našem jeziku je mnogo bliži pojmu vlasnik, nego širokom izrazu: titular imovinskih prava. Zbog toga, upotreba reči »sopstvena imovina« nosi u sebi potencijalnu težnju da se imovina identifikuje sa predmetom povodom koga nastaje svojinsko pravo. Međutim, predmet prava svojine, koji ulazi u sastav imovinske mase, nije identičan sa pojmom imovine kao skupom različitih prava i obaveza. U tom smislu ne može se biti sopstvenik imovine, jer imovina sadrži u sebi i pravnu kategoriju sopstvenosti. Zbog toga, ako se već ne upotrebljava izraz: »Imovina bračnog druga«, i »Zajednička imovina bračnih drugova«, daleko je prikladnije i pravno preciznije (da ne kažemo jasnije) upotreba termina »posebna« od »sopstvena« imovina.

Zakon o braku SR Srbije, kao i raniji Savezni zakon o braku, podvlači da brak ne mogu zaključiti krvni srodnici po ocu ili »materii«. Povodom istih ovih odredaba, Zakon o braku SAP Vojvodine i SAP Kosova, upotrebljavaju umesto izraza »po materii«, termin »po majci«. Iako oba izraza nisu jezički nepravilna, čini nam se da je daleko prikladnija i melodioznija upotreba izraza »po majci«, nego »po materii«.

Zakon o braku SAP Vojvodine i SAP Kosova, konzekventno insistiraju na izostavljanju termina »verenici« za označavanje lica koja žele da zakluče brak. Ova dva zakona te osobe nazivaju: »Budući bračni drugovi«. Međutim, Zakon o braku SR Srbije, naslanjajući se u ovom pogledu na raniji Savezni zakon o braku i svoj poslednji Nacrt, uporno koristi izraz: »Verenici«. Naravno, i verenici su budući bračni drugovi, a s druge strane, verenički odnos ne mora dovesti do braka kao što do braka ne mora dovesti ni odnos budućih bračnih drugova. Zbog toga, između ovih termina nema na prvi pogled suštinske razlike. Pa ipak čini nam se da izostavljanje termina »verenici« nije sasvim umesno ako naše pravo, prema interpretaciji sudske prakse, daje veridbi određeno pravno dejstvo. S druge strane, Zakon o braku SAP Vojvodine uvodi

jedan poseban (ublaženi) oblik veridbe bez obzira što je izričito tako ne naziva, te je izostavljanje termina »verenici« bar za ovaj zakon u najmanju ruku diskutabilno.

I na kraju ovog odeljka, valja istaći, da prilikom formulacije bračne smetnje nedostatka volje, Zakon o braku SR Srbije i SAP Kosova, kao i raniji Savezni zakon o braku, koriste izraz »ženik« i »nevesta« za označavanje verenika, odnosno budućih bračnih drugova. Međutim, ovaj u svemu prevaziđen i u izvesnom smislu arhaičan izraz napušta Zakon o braku SAP Vojvodine.

II. ODNOS REPUBLICKOG I POKRAJINSKOG ZAKONODAVSTVA O BRAKU

1. Prema Ustavu SR Srbije (čl. 300 st. 1 tač. 5) i Pokrajinskim ustavima, SR Srbija svojim Zakonom o braku, koji se prevashodno **primenjuje na njenom užem području**, određuje osnovna načela o braku i bračnim odnosima. Ta osnovna načela jedinstveno se primenjuju na sva tri pravna područja koja su prisutna na teritoriji SR Srbije. Značaj braka i bračnih odnosa sa stanovišta društvenih interesa i potreba bračnih drugova je izuzetan, pa se smatra da ta osnovna načela u okviru jedne Republike moraju imati jedinstvenu primenu. To jedinstvo pravnog područja ostale Republike obezbeđuju ustavnopravnom unitarnošću svojih normi koja nije prisutna u SR Srbiji s obzirom na ustavopravni položaj Pokrajina. Zbog toga se u SR Srbiji insistira na neophodnom respektovanju nužnih različitosti koje su istorijski određene, uz poštovanje tačno označenih zajedničkih interesa koji ne samo da simbolizuju, već i efektivno izražavaju pravno i političko jedinstvo SR Srbije i njenih Pokrajina.

Prema Zakonu o braku SR Srbije (čl. 104), ta osnovna načela, koja su zajednička, odnose se na određivanje:

a) *Pojma braka*; (Brak predstavlja zakonom uređenu zajednicu života muškarca i žene, što znači: da brak mogu zaključiti samo osobe različitog pola; da brak predstavlja zajednicu života muškarca i žene; i da je ta zajednica nastala pod određenim materijalnim i formalnim pretpostavkama koje su određene zakonom).

b) *Uslova za postojanje i punovažnost braka*; (Da bi brak pravno postojao zahteva se prisustvo: različitosti polova bračnih drugova; da postoji saglasna volja bračnih drugova za zasnivanje bračne zajednice, — da je volja izjavljena, da je podudarna po svom sadržaju, da je lično data, i da nije modificirana uslovom i rokom; i da je brak zaključen u zakonom predviđenoj formi. Da bi brak koji postoji bio punovažan neophodno je prisustvo: jednog afirmativnog zahteva izraženog u sklapanju braka radi zasnivanja zajednice života bračnih drugova; i jedne negativne kategorije izražene u odsustvu bračnih smetnji za sklapanje braka. Bračne smetnje su razlog za ništavost braka i ta činjenica ulazi u sastav jedinstvenih normi. Međutim, vrste i broj bračnih smetnji koje čine brak ništavim, nisu određene normama koje imaju jedinstven karakter, sem smetnje bračnosti s obzirom da monogamija proizlazi iz same koncepcije o pojmu braka).

c) *Dejstva poništenog braka na status dece*; (Deca rođena u poništenom braku uvek imaju status bračne dece. Savesnost ili odsustvo savesnosti roditelja prilikom zaključenja ništavog braka, nisu od uticaja na određivanje pravnog položaja dece koja su rođena u takvom braku. Time je za naše pravo bez značaja i konstrukcija kanonskog prava o putativnom braku).

d) *Prava i dužnosti bračnih drugova*; (Ta prava i dužnosti su veoma različita i kreću se od čisto ličnih prava kao što su: obaveza vernosti, moralnog pomaganja, izbora rada i zanimanja, vođenja zajedničkog života, izbora domicila i prezimena; preko ličnih prava imovinskog sadržaja kao što su: alimentaciona prava bez određivanja pretpostavki za gubitak tog prava, i obaveza izdržavanja porodice; do čisto imovinskih prava i obaveza u koja spadaju: određivanje pravnog položaja bračnih drugova povodom posebne i zajedničke imovine, i ograničenja u domenu ugovornog imovinskog režima, ali ne i odgovornosti za obaveze koje nastaju zadovoljavanjem tekućih potreba bračne zajednice, u pogledu odgovornosti bračnih drugova zajedničke odredbe se odnose na utvrđivanje neodgovornosti bračnog druga za obaveze koje je njegov bračni drug imao pre stupanja u brak i koje je zasnovao nakon sklapanja braka za svoje lične potrebe).

e) *Načina prestanka braka*; (Brak koji je punovažan prestaje prirodni i pravnim putem. U prvom slučaju brak prestaje smrću bračnog druga, a u drugom slučaju — proglašenjem nestalog bračnog druga umrlim i razvodom. Međutim, ako je razvod zajednički (jedinствен) način za prestanak braka, pojedini brakorazvodni uzroci ne moraju biti istovetni u Republičkom i Pokrajinskom zakonodavstvu. Pojedini brakorazvodni uzroci ne izjednačavaju se sa pojmom razvoda. Razvod je daleko širi i odvojen pojam od uzroka zbog kojih se brak može razvesti).

f) *Dejstva razvoda na čuvanje, vaspitanje i izdržavanje dece sa kriterijem za odmeravanje i promenu visine izdržavanja*; (Presuda o razvodu braka, ako su u braku rođena deca, mora da sadrži i odluku o njihovom smeštaju (zbrinjavanju) nakon prestanka braka razvodom. Odluka se donosi ex officio i tiče se kompleksnog tretmana položaja dece — njihovog čuvanja, vaspitanja i izdržavanja. Međutim, konkretna odluka o tome kome će se roditelju deca dodeliti (kriterijumi za tu odluku), kao i način vršenja roditeljskog prava od strane roditelja kod koga se deca ne nalaze, ne ulazi u sklop jedinstvenih normi koje se jednoobrazno primenjuju na celoj teritoriji SR Srbije; s druge strane, kriterijumi za određivanje visine izdržavanja imaju karakter zajedničkih normi zajedno sa mogućnošću da se zahteva promena sudske odluke kako bi se iznos izdržavanja uskladio sa promenjenim materijalnim prilikama).

2. Ako se bliže sagledaju i uporede zajedničke odredbe koje su na osnovu ustavnih normi date u Zakonu o braku SR Srbije, sa odgovarajućim odredbama Zakona o braku SAP Kosova i SAP Vojvodine, onda se može konstatovati da je između Zakona o braku SR Srbije i Zakona o braku SAP Kosova ostvareno jedinstvo (jednoobraznost) normi koje se odnose na osnovne principe i postavke braka i bračnih odnosa uopšte. Zakon o braku SAP Kosova, sem u jednom slučaju, (odluka o deci nakon razvoda braka), prećutno akceptira, što znači da izri-

čito ne normira (sem opet u istom slučaju) one principe i načela bračnog prava koja se jedinstveno primenjuju na celoj teritoriji SR Srbije. Ovaj specifičan pristup Zakona o braku SAP Kosova jedinstvenim normama koje su prisutne u Zakonu o braku SR Srbije, isključuje mogućnost pojave kolizije između ova dva zakonska teksta, a preko nje i moguće neustavnosti izvesnih odredaba Zakona o braku SAP Kosova.

Međutim, ovakav zaključak, u njegovoj celini, ne može se izvesti ako se u ovom domenu obavi upoređivanje pojedinih tekstova Zakona o braku SR Srbije i Zakona o braku SAP Vojvodine. Tako, prema Zakonu o braku SR Srbije uslovi za postojanje i punovažnost braka ulaze u sastav onih principa koji su zajednički za Republiku Srbiju i njene Pokrajine. U čl. 104 Zakona o braku SR Srbije ističe se, pored ostalog, da se odredba čl. 3 toga zakona jedinstveno primenjuje »na celoj teritoriji Republike u smislu čl. 300 st. 1 tač. 5 Ustava Socijalističke Republike Srbije«. Ako pogledamo odredbu čl. 3 Zakona o braku SR Srbije, onda možemo konstatovati da je njen sadržaj ovako formulisani:

»Za postojanje braka potrebno je da su dva lica različitog pola izjavila pred nadležnim organom saglasnost da stupe u brak«.

Iz ove zakonske formulacije nije teško izvući zaključak da Zakon o braku SR Srbije prihvata koncepciju o postojećem, odnosno nepostojećem braku koja je bila prisutna i u ranijem Saveznom zakonu o braku, i da insistira da ta koncepcija bude jedinstveno prihvaćena na celoj teritoriji SR Srbije. Ovu koncepciju, kao zajedničku, prihvata Zakon o braku SAP Kosova, što, međutim, ne čini i Zakon o braku SAP Vojvodine. Naime, Zakon o braku SAP Vojvodine ne prihvata koncepciju o postojećem, odnosno nepostojećem braku, već u okviru nepunovažnih brakova akceptira samo oblik ništavog braka. Po tom zakonu, brak koji se smatra nepostojećim, može biti samo ništav (čl. 31 u vezi čl. 8). Ovakav zaključak izvodi se iz čl. 8 Zakona o braku SAP Vojvodine, koji je ovako formulisani:

»Brak je zaključen kada dva lica različitog pola izjave pred nadležnim organom saglasnost da stupe u brak«.

Kada se ovaj propis čl. 8 Zakona o braku SAP Vojvodine, uporedi sa citiranim čl. 3 Zakona o braku SR Srbije, onda se može primetiti da su te dve odredbe identične u svom sadržaju, sem u bitnom početnom delu. Naime, čl. 3 Zakona o braku insistira na formulaciji:

»Za postojanje (podvukao M. M.) braka potrebno je...«

Ovaj početni deo iz formulacije čl. 3 Zakona o braku SR Srbije, Zakon o braku SAP Vojvodine odbacuje iako čl. 3 predstavlja normu jedinstvenog karaktera koja se primenjuje, preko Zakona o braku SAP Vojvodine, na teritoriji te Pokrajine. Drugim rečima, u čl. 3 je jasno izraženo prisustvo koncepcije o postojećem braku, a Zakon o braku SAP Vojvodine tu koncepciju, koja je zajednička, ne prihvata, čime izražava svoju neusaglašenost sa zajedničkim odredbama Zakona o braku SR Srbije.

Rasprava o daljoj opravdanosti teorije o nepostojećem braku još je prisutna u pravnoj nauci, i mnoga zakonodavstva ovu koncepciju napuštaju (u našem Republičkom zakonodavstvu to je slučaj sa Zakonom o braku SR Makedonije). Međutim, ostaje izvan svake sumnje da je teorijsko razmatranje o opravdanosti daljeg prisustva nepostojećih brakova jedno naučno zanimljivo pitanje, ali da je u konkretnom slučaju zakonodavac SAP Vojvodine bio dužan da praktično prihvati koncepciju o nepostojećem braku nezavisno od toga kakav je njegov stav o vrednosti te koncepcije, jer to nalažu ustavne odredbe SR Srbije, pa i odredbe samog ustava SAP Vojvodine. Zbog toga se ovakvim postupanjem nameće pitanje o potrebi ocene ustavnosti Zakona o braku SAP Vojvodine u njegovom delu kojim negira zajedničku koncepciju o nepostojećem braku.

Na prvi pogled moglo bi izgledati da odredbe o nevažnosti braka u Zakonu o braku SR Srbije, u čijem sastavu se nalaze pretpostavke koje čine brak nepostojećim i ništavim, nemaju karakter jedinstvenih normi, jer to nije izričito istaknuto u čl. 104 Zakona o braku SR Srbije. Međutim, ta prividnost se brzo uklanja ako se pogleda na sadržaj norme čl. 24 st. 1 Zakona o braku SR Srbije, u kojoj se ističe da:

»Brak pri čijem sklapanju nisu bili ispunjeni uslovi za postojanje braka smatra se da nije ni postojao (čl. 3)«.

Prema tome, čl. 24 st. 1 Zakona o braku SR Srbije izričito upućuje na svoj čl. 3 u kome je data definicija postojećeg, pa time i nepostojećeg braka, a koja je odredba zajednička i za Pokrajinske zakone o braku. Da Zakon o braku SAP Vojvodine decidirano ne prihvata koncepciju o postojećem braku vidi se i po tome što akceptira sve zajedničke odredbe iz Zakona o braku SR Srbije i izričito ih normira sem čl. 3 u kome su date pretpostavke za postojanje braka i u kome se posebno podvlači prisustvo (čak i terminološki) instituta postojećeg braka. Osim toga, u svojim Prelaznim i završnim odredbama (čl. 92), Zakon o braku SAP Vojvodine reguliše dejstva ranije nepostojećih brakova i to ne prema svojim odredbama koje ga negiraju, već prema ranije važećim propisima koji su taj oblik nevažnog braka prihvatili (posebno OZB). U tom smislu treba primetiti da se uslovi za punovažnost braka ne mogu identifikovati sa pretpostavkama za postojanje braka ako Zakon o braku SR Srbije izričito insistira na koncepciji o postojećem braku. Zbog toga, mislimo, da Zakon o braku SAP Vojvodine, koji je ostao bez koncepcije o postojećem braku treba u tom pogledu zakonskom novelom dopuniti.

Drugi problem koji je prisutan u domenu usklađivanja Zakona o braku SR Srbije i njenih Pokrajina, kad je reč o zajedničkim odredbama, odnosi se na odsustvo norme u Zakonu o braku SAP Vojvodine koja reguliše sadržaj odluke suda o razvodu braka u pogledu čuvanja, vaspitanja i izdržavanja dece, i koja određuje kriterijume za odmeravanje visine dosuđenog izdržavanja sa pretpostavkama za promenu te odluke kako bi se iznos dosuđenog izdržavanja uskladio sa promenjenim materijalnim prilikama. Te odredbe koje su prisutne u čl. 70 st. 1 i čl. 71 st. 1 Republičkog zakona, zajedničke su i za Pokrajine u smislu

čl. 104 Zakona o braku SR Srbije. Ako se ima u vidu da Zakon o braku SAP Vojvodine, načelno, nema stav koji prihvata Zakon o braku SAP Kosova u pogledu prećutnog akceptiranja zajedničkih odredbi, onda ovaj propust zakonodavca SAP Vojvodine ukazuje na proširivanje njegovog stava da: zajedničke odredbe ne smatra uvek zajedničkim.

Zajedničke norme se moraju respektovati i cela problematika ne može se prenositi na teren normativne sistematike, ili bolje reći, na određivanje predmeta jednog normativnog akta. Naime, zakonodavac SAP Vojvodine je smatrao da se sve odredbe koje se odnose na čuvanje, vaspitanje i izdržavanje dece nakon razvoda braka treba da nađu u Zakonu o odnosima roditelja i dece, a ne u Zakonu o braku. Zbog toga je tako i postupio kada je doneo svoj Zakon o odnosima roditelja i dece. U tom smislu, posmatrano suštinski, ova veoma značajna pravna oblast nije ostala neregulisana, ali je došlo do raskoraka između SR Srbije i SAP Vojvodine o tome kojim normativnim aktom to treba učiniti. Da se radi o jednom teorijskom razmatranju pri pristupanju sistematizaciji normi iz domena porodičnih odnosa, svakako da bi se stav zakonodavca SAP Vojvodine mogao braniti sa puno ubedljivih argumenata. Međutim, u konkretnom slučaju nije u pitanju teorijska ocena, već neophodnost da SAP Vojvodina u svom Zakonu o braku respektuje ustavne odredbe koje nalažu da norme Zakona o braku SR Srbije koje se odnose na odluku o čuvanju, vaspitanju i izdržavanju dece nakon razvoda braka, imaju zajedničku primenu i u Pokrajinskom zakonodavstvu o braku. U tom smislu, mišljenja smo da Zakon o braku SAP Vojvodine treba dopuniti, kako bi zajedno sa Zakonom o braku SAP Kosova, koji te odredbe sadrži, bio u skladu sa ustavnim zahtevom o poštovanju jedinjenih normi u okviru konkretnih zakona, a ne pravnog sistema u celini.

III. VERIDBA

U pogledu ustanove veridbe, Zakon o braku SR Srbije kao i Pokrajinsko zakonodavstvo zauzimaju različit stav. Zakon o braku SAP Vojvodine, za razliku od Zakona o braku SR Srbije i SAP Kosova koji to ne čine, izričito normira jednu specifičnu (ublaženu) varijantu ustanove veridbe. Tako, u svom čl. 23 Zakon o braku SAP Vojvodine ističe:

»Brak se ne može zaključiti pre isteka roka od 30 dana od podnošenja prijave za sklapanje braka.

Iz opravdanih razloga nadležni organ uprave može rešenjem dozvoliti da se brak zaključi i pre isteka tog roka«.

Iz ovih odredaba rezultira:

- a) da se veridba kao pravna ustanova prihvata;
- b) da se veridba zaključuje u pismenoj formi podnošenjem prijave od strane verenika za sklapanje braka;
- c) da je zakonom tačno određeno minimalno trajanje veridbe (30 dana);
- d) da je komponenta javnosti jedan od bitnih elemenata forme veridbe;

e) da se veridba raskida pismenim putem obaveštavanjem matičara o prestanku volje da se brak zaključi.

Ovakvim pristupom ustanovi veridbe, Zakon o braku SAP Vojvodine obeležio je na jasan i nesumnjiv način momenat sklapanja i raskida veridbe. Unošenjem elementa javnosti (pasivno sudelovanje matičara) učinjen je još izvesnijim i sigurnijim sam momenat nastanka veridbe, kao i trenutak njenog prestanka jednostranim aktom ili sporazumnim zahtevom verenika.

Ovakav koncept veridbe prisutan je i u sovjetskom pravu. Vremensko razdoblje od 30 dana, kojim se određuje minimalno trajanje ustanove veridbe, sadrži i Kodeks o braku i porodici RSFSR (čl. 14). Iz ove činjenice nije teško zaključiti, da je sovjetski koncept veridbe, koji je bio prisutan u poslednjem Nacrtu zakona o braku SR Srbije, preuzeo i Zakon o braku SAP Vojvodine.

Rok od 30 dana koliko iznosi najkraći period trajanja veridbe, a koji se rok iz opravdanih razloga može skratiti, ima za cilj da spreči brzopleti ulazak u brak bez dovoljnog razmišljanja i sagledavanja svih pretpostavki koje čine osnovu jednog usklađenog braka. Žurba je najveći protivnik budućih bračnih drugova. Zbog toga se postavljenim rokom postiže najvažniji zadatak veridbe: da se smišljeno, ozbiljno i obazrivo, a ne površno i neodgovorno pripremi i pravno organizuje buduća bračna zajednica.

Zakon o braku SAP Vojvodine nema odredaba koje se odnose na pravne posledice raskinute veridbe u pogledu primljenih poklona i naknade štete zbog učinjenih izdataka oko veridbe i pripreme za sklapanje braka. Norme ove vrste nema ni Zakon o braku SR Srbije, niti Zakon o braku SAP Kosova koji izričito i ne pominju ustanovu veridbe. Međutim, treba primetiti da iste odredbe nije imao ni raniji Savezni zakon o braku, pa to nije smetalo našim prvostepenim sudovima, pa i Vrhovnom sudu Jugoslavije, da pravnim posledicama veridbe daju ono dejstvo koje se smatra opravdanim i prihvatljivim. Obaveza vraćanja poklona zasniva se na principima o neosnovanom obogaćenju sem ukoliko se raskid veridbe zahteva iz niskih i nečasnih pobuda. Naknada štete se u principu ne dosuđuje osim ako se ustanova veridbe zloupotrebljava odsustvom bilo kakve namere da se brak zaključi. U takvom slučaju pravo na naknadu štete izvodi se ne iz neopravdanog raskida veridbe, već iz protivpravnog akta kojim se svesno išlo za tim da se drugom nanese šteta izigravanjem običaja o sklapanju veridbe. Prema tome, naknada štete je deliktne a ne ugovorne prirode. Opravdano je očekivati, jer nisu prisutni nikakvi ozbiljni razlozi koji bi ovakvo shvatanje izmenili, da će naši sudovi, u pogledu dejstva raskinute veridbe, nastaviti sa ovom praksom.

IV NEPOSTOJEĆI I NIŠTAV BRAK

Raniji Savezni zakon o braku, koji se primenjivao na celoj teritoriji SFR Jugoslavije, poznavao je od nepunovažnih brakova: nepostojeći i ništav brak. Takav je danas slučaj sa Zakonom o braku SR Srbije i Zakonom o braku SAP Kosova. Brak pri čijem sklapanju nisu is-

punjeni bitni uslovi za njegovo postojanje je nepostojeći brak, a brak pri čijem zasnivanju su bile prisutne bračne smetnje, koji nije zaključen na način predviđen zakonom, i koji nije sklopljen u cilju vođenja zajedničkog života — smatra se ništavim.

Nasuprot ovoj koncepciji, Zakon o braku SAP Vojvodine poznaje samo ništav a ne i nepostojeći brak. Brak se smatra nepunovažnim (ništavim): ako nisu ispunjeni uslovi za njegovo sklapanje (ako nije ispunjen zahtev o prisutnoj razlici polova i saglasnoj volji bračnih drugova za ulazak u brak); ako je brak sklopljen u prisustvu bračnih smetnji; ako brak nije sklopljen u cilju vođenja zajedničkog života; i najzad, ako je brak sklopljen preko punomoćnika mimo odredaba koje regulišu ovakav vid zaključenja braka (nije pribavljena dozvola nadležnog državnog organa za sklapanje braka preko punomoćnika; ako su oba bračna druga bila zastupana punomoćnikom; i konačno, ako je brak sklopljen uz punomoćje koje je starije od tri meseca).

Kad je reč o ništavim brakovima vredno je pomenuti i jednu krupnu pogrešku koja je učinjena u Zakonu o braku SAP Kosova. Ova pogreška posledica je svakako nedovoljne pažnje prilikom redigovanja zakonskog teksta i već naše poslovične žurbe u trenutku donošenja opštih normativnih akata.

Raniji Savezni zakon o braku smatrao je bračnom smetnjom krvno srodstvo u pravoj ushodnoj i nishodnoj liniji bez obzira na stepen srodstva, kao i pobočno krvno srodstvo do četvrtog stepena, s tim što je srodstvo u četvrtom stepenu tretirao kao otklonjivu smetnju ako je sklapanje braka između ovih srodnika u skladu sa narodnim shvatanjima i običajima. Istovremeno, ovaj zakon je podigao na stepen bračne smetnje i srodstvo po tazbini u prvom stepenu prave ushodne i nishodne linije, s tim što je ovu smetnju smatrao otklonjivom ako sklapanje braka između ovih srodnika nalažu »važni razlozi«.

U odnosu na ovaj raniji zakonski tekst, Zakon o braku SR Srbije, kao i Pokrajinski zakoni o braku ne daju više krvnom srodstvu u četvrtom stepenu pobočne linije karakter otklonjive bračne smetnje. Istovremeno, stav prema srodstvu po tazbini ostao je neizmenjen.

Unošenjem potpunog usvojenja u krug bračnih smetnji, Zakon o braku SAP Kosova, kao i Zakon o braku SR Srbije, tretiraju ovaj oblik građanskog srodstva na isti način kao i krvno srodstvo. Prema tome, brak između građanskih srodnika koji se zasniva na potpunom usvojenju predstavlja neuklonjivu bračnu smetnju. To je izričito normirano u čl. 7 Zakona o braku SAP Kosova:

»Potpuno usvojenje predstavlja smetnju za stupanje u brak.

Srodstvo zasnovano potpunim usvojenjem predstavlja smetnju za zaključenje braka kao i krvno srodstvo«.

Međutim, Zakon o braku SAP Kosova u narednim svojim odredbama kao da zaboravlja na sadržaj čl. 7 koji potpuno usvojenje reguliše kao bračnu smetnju, i na čl. 5 koji određuje krug krvnih srodnika između kojih nije dopušteno sklapanje braka. Raniji Savezni zakon o braku tretirao je krvno srodstvo u četvrtom stepenu pobočne linije,

kao i srodstvo po tazbini u prvom stepenu prave ushodne i nishodne linije kao otklonjivu bračnu smetnju, te je smatrao da se brak koji su ova lica zaključila ne mora poništiti ako sud naknadno pruži svoju saglasnost za sklapanje braka između ovih osoba. To je raniji Savezni zakon o braku izričito istakao u svom čl. 39 st. 2:

»Ako je brak zaključen između srodnika po krvi ili po tazbini između kojih je brak moguć samo po dozvoli suda (čl. 18 i 19), može sud kome je podneta tužba za poništenje braka dati ovu dozvolu naknadno«.

Zakon o braku SR Srbije ima sličnu odredbu, ali isključuje krvne srodnike pošto srodstvo u četvrtom stepenu pobočne linije predstavlja neotklonjivu bračnu smetnju. Tako se u čl. 29 Zakona o braku SR Srbije ističe.

»Ništav je brak između srodnika po krvi po osnovu potpunog usvojenja ili po tazbini između kojih zakon ne dozvoljava brak.

Ako je brak zaključen između srodnika po tazbini između kojih je brak moguć samo po dozvoli suda (čl. 11), može sud kome je podneta tužba za poništenje braka dati ovu dozvolu naknadno«.

Prema tome, nije teško izvući zaključak da Zakon o braku SR Srbije iz st. 2 čl. 29 isključuje krvne srodnike u četvrtom stepenu, jer brak između njih više nije dopušten, a istovremeno isključuje i građanske srodnike po osnovu potpunog usvojenja, jer ovi građanski srodnici imaju isti pravni položaj kao i srodnici po krvi.

Međutim, Zakon o braku SAP Kosova u svom čl. 25 st. 2, koji se odnosi na ovu problematiku, predviđa ove okolnosti iako se konceptski, u pogledu određivanja kruga srodnika između kojih sklapanje braka nije dopušteno, zasniva na istim postavkama kao i Zakon o braku SR Srbije. Tako, umesto da formuliše svoj čl. 25 st. 2 na isti ili sličan način kao što je formulisano u čl. 29 st. 2 Zakona o braku SR Srbije, Zakon o braku SAP Kosova vraća se na prevaziđene koncepcije ranijeg Saveznog zakona o braku čije koncepcije u pogledu srodstva kao bračne smetnje i sam napušta. Postupajući ovako nedosledno, Zakon o braku SAP Kosova ovu problematiku na ovakav način razrađuje u svom čl. 25:

»Ništav je brak između srodnika po krvi, po osnovu potpunog usvojenja ili po tazbini između kojih zakon ne dozvoljava brak.

Ako je brak zaključen između srodnika po krvi, po osnovu potpunog usvojenja (podvukao M. M.) ili po tazbini između kojih je brak moguć samo po dozvoli suda (čl. 7 i 8) (podvukao M. M.), može sud kome je podneta tužba za poništenje braka dati ovu dozvolu naknadno«.

Iz stava 2 citiranog čl. 25 Zakona o braku SAP Kosova proizlazi kao da po tom zakonu postoji krug krvnih srodnika u četvrtom stepenu

pobočne linije između kojih je zaključenje braka dopušteno ako ovi srodnici izdejtstvuju odobrenje prethodno ili naknadno od strane suda. Međutim, čl. 5 Zakona o braku SAP Kosova koji određuje krug krvnih srodnika između kojih nije dopušteno zaključenje braka, decidirano stoji na stanovištu da zaključenje braka između krvnih srodnika u četvrtom stepenu pobočne linije nije dopušteno. Drugim rečima, za razliku od stava ranijeg Saveznog zakona o braku, krvno srodstvo u četvrtom stepenu pobočne linije predstavlja neotklonjivu bračnu smetnju. Zbog toga postoji otvorena i gruba protivurečnost između čl. 5 Zakona o braku SAP Kosova i čl. 25 st. 2 istog zakona.

S druge strane, ta protivurečnost je prisutna i u pogledu građanskog srodstva koje se zasniva potpunim usvojenjem. Prema čl. 7 Zakona o braku SAP Kosova čiju smo odredbu citirali, građansko srodstvo koje proističe iz potpunog usvojenja predstavlja neuklonjivu bračnu smetnju i deli istu pravnu sudbinu kao i krvno srodstvo u pravoj i pobočnoj liniji do četvrtog stepena zaključno. Zbog toga u najmanju ruku zbunjuje i začuđuje kad Zakon o braku SAP Kosova u svom čl. 25 st. 2 ističe da se zaključenje braka između građanskih srodnika pod određenim uslovima dopušta iako se u navedenom čl. 7 takva mogućnost isključuje.

Prisustvo ovih protivurečnosti može se protumačiti kao posledica prihvatanja novih koncepcija na kojima se ne zasniva raniji Savezni zakon o braku i to u pogledu bračne smetnje krvnog srodstva (njenog definitivnog kruga sa isključenjem mogućnosti dispencije), kao i bračne smetnje potpunog usvojenja, i mehaničkog prenošenja starih tekstova iz ranijeg Saveznog zakona o braku, a kojima u novim uslovima i kontekstu novih koncepcija, nema apsolutno mesta. Stari propisi odnose se na stari krug bračnih smetnji, i zbog toga zvuče anahronično i zaboravljeno u tekstovima sasvim novog sadržaja.

Međutim, nije isključena i mogućnost da se Zakon o braku SAP Kosova naslonio na koncepcije koje su bile prisutne u poslednjem Nacrtu Zakona o braku SR Srbije ali im nije ostao dosledan, već je delom prihvatio i one koje od Nacrta odstupaju, a na kojima se zasniva Zakon o braku SR Srbije. Do ovog zaključka navodi nas činjenica o potpunoj podudarnosti po sadržaju čl. 31 Nacrta zakona o braku SR Srbije, i čl. 25 Zakona o braku SAP Kosova. Tako je čl. 31 Nacrta ovako formulisano:

»Ništav je brak između srodnika po krvi, po osnovu potpunog usvojenja ili po tazbini između kojih zakon ne dozvoljava brak.

Ako je brak zaključen između srodnika po krvi, po osnovu potpunog usvojenja ili po tazbini između kojih je brak moguć samo po dozvoli suda (čl. 8 i 11), može sud kome je podneta tužba za poništenje braka dati ovu dozvolu naknadno«.

Ovakva stilizacija čl. 31 poslednjeg Nacrta zakona o braku SR Srbije sasvim je razumljiva ako se ima u vidu da Nacrt u čl. 8 st. 2, kao i ranije Savezni zakon o braku, dopušta sklapanje braka između krvnih srodnika u četvrtom stepenu pobočne linije ako je to u skladu sa narod-

nim shvatanjem i običajima. Zbog toga ako su brak zaključila ova lica bez odobrenja suda, može se ovako sklopljeni brak proglasiti punovažnim naknadnim izdavanjem saglasnosti od strane suda, ako je održanje takvog braka u skladu sa narodnim shvatanjima i običajima.

S druge strane, građansko srodstvo koje se zasniva na potpunom usvojenju, proizvodi u pogledu punovažnosti braka isto dejstvo kao i krvno srodstvo. Zbog toga je brak između srodnika čije se srodstvo zasniva na potpunom usvojenju — ništav. Međutim, ako su u pitanju građanski srodnici u četvrtom stepenu pobočne linije, onda analogno krvnom srodstvu sa kojim se građansko srodstvo izjednačava, može se dopustiti sklapanje braka između građanskih srodnika na osnovu potpunog usvojenja ako je to u skladu sa narodnim shvatanjem i običajima.

Prema tome, Nacrt zakona o braku SR Srbije bio je dosledan u svojim shvatanjima, i njegove odredbe predstavljaju kompletnu i usklađenu celinu. Međutim, Zakonu o braku SAP Kosova, u ovom pogledu, ne mogu se dati takve karakteristike. Prihvatajući s jedne strane koncepciju iz jednog dela Nacrta zakona o braku SR Srbije, a s druge strane stanovište iz Zakona o braku SR Srbije koji je u tom delu u suprotnosti sa svojim Nacrtom, Zakon o braku SAP Kosova morao je zapasti u protivurečnost iz koje može izaći samo izmenom čl. 25 st. 2 iz koga treba ukloniti rečenicu: »... srodnika po krvi, po osnovu potpunog usvojenja...«

Očigledno je da Zakon o braku SAP Kosova stoji na stanovištu da krvno srodstvo u četvrtom stepenu pobočne linije predstavlja neotklonjivu smetnju. Zbog toga je neodrživa mogućnost naknadnog saniranja braka koji su ova lica zaključila. Analogno tome u brak ne mogu ući ni ovi srodnici građanskog srodstva koje se zasniva na potpunom usvojenju, te je deplasirano normirati u čl. 25 st. 2 mogućnost da se ovi srodnici nađu u punovažnom braku naknadnim odobrenjem od strane suda. Brak između ovih lica nije moguć ni u kom slučaju i na tome insistira i sam čl. 7 Zakona o braku SAP Kosova. Zbog toga se korekcija čl. 25 st. 2 nameće kao neophodna i urgentna kako u praksi ne bi stvarao teškoće koje se ne mogu savladati.

V. ZAKLJUČENJE BRAKA PREKO PUNOMOĆNIKA

1. Zaključenje braka spada u strogo lične pravne akte, te zastupanje bračnih drugova prilikom venčanja nije dopušteno. Zakonsko zastupanje je u potpunosti isključeno. Na ovim postavkama zasniva se raniji Savezni zakon o braku. Isti princip prihvata i Zakon o braku SR Srbije, kao i Pokrajinsko zakonodavstvo o braku.

a) Ugovorno zastupanje (predstavljanje bračnog druga preko punomoćnika) u aktu zaključenja braka u mnogim stranim zakonodavstvima nije dopušteno. U nekim pravima (recimo francuskom), zastupanje bračnog druga punomoćnikom smatra se krajnje izuzetnom pojavom koja se odobrava u neredovnim prilikama koje stvara ratno stanje.

Raniji Savezni zakon o braku dopuštao je sklapanje braka preko punomoćnika samo u krajnje izuzetnim okolnostima. U svom čl. 31:

st. 1 ovaj Savezni zakon je te izuzetne okolnosti obeležio rečima: »U naročito opravdanim slučajevima«. Prema tome, izuzetne okolnosti koje dopuštaju da se brak zaključi preko punomoćnika moraju imati krajnje osoben karakter kako bi se odstupilo od inače čvrstog pravila da se brak lično zaključuje. Te krajnje izuzetne okolnosti obeležene su i istaknuto podvučene izrazom »naročito«. Prema tome, nisu u pitanju opravdani slučajevi u nešto širem smislu ovog pojma, već slučajevi koji su dati u njegovom krajnje suženom i ograničenom vidu. Na ovom nagašenom potencijalu restriktivne koncepcije opravdanog slučaja koji je prisutan u ranijem Saveznom zakonu o braku, insistira i Zakon o braku SAP Vojvodine. Tako se u čl. 26 st. 1 ovog zakona ističe:

»U naročito opravdanim slučajevima (podvukao M. M.) nadležni organ uprave opštine u kojoj će se brak zaključiti može dozvoliti rešenjem da se brak zaključi i putem punomoćnika«.

Nasuprot ovom stavu, koji je prisutan u ranijem Saveznom zakonu o braku i Zakonu o braku SAP Vojvodine, Zakon o braku SR Srbije i Zakon o braku SAP Kosova kao da ne insistiraju na ovako rigoroznom prilaženju pojmu »izuzetne okolnosti« koje dopuštaju zaključenje braka preko punomoćnika. Tako se čl. 20 st. 1 Zakona o braku SR Srbije, odnosno čl. 17 st. 1 Zakona o braku SAP Kosova, zadovoljavaju označavanjem izuzetnih okolnosti samo izrazom »opravdani slučaj« bez dopune sa rečju: »naročito«.

»U opravdanim slučajevima (podvukao M. M.) brak se može zaključiti i preko punomoćnika«.

b) Prilikom zaključenja braka preko punomoćnika samo jedan bračni drug može biti zastupan punomoćnikom. Ovaj zahtev koji je prisutan u ranijem Saveznom zakonu o braku, prihvata i Zakon o braku SR Srbije, kao i Pokrajinski zakoni o braku.

c) Prema Saveznom zakonu o braku, punomoćje da bi bilo u stanju da proizvede svoje dejstvo, mora biti izdato u vidu javne isprave, što znači da mora biti sastavljeno od državnog organa ili ustanove u propisanom obliku i u granicama njihove nadležnosti. Ovaj zahtev u pogledu forme punomoćja prihvata Zakon o braku SR Srbije, kao i Zakon o braku SAP Kosova. Tako se u čl. 20 st. 3 Zakona o braku SR Srbije, odnosno čl. 17 st. 3 Zakona o braku SAP Kosova ističe:

»Punomoćje mora biti izdato u obliku javne isprave...«

Međutim, na ovom zahtevu da punomoćje mora imati karakter javne isprave ne insistira Zakon o braku SAP Vojvodine. Po tom zakonu punomoćje može imati i oblik privatne isprave uz dopunski zahtev da potpis na punomoćju mora biti overen od strane nadležnog državnog organa. Overa potpisa, koju u praksi vrši sud ili upravni organ, ne daje ispravi javni karakter. Overa ima samo takav pravni domašaj da se potpisu ne može osporiti njegova autentičnost, a punomoćje kao pravna isprava i dalje zadržava svoj privatni karakter. Ovaj izmenjen stav u pogledu forme punomoćja verovatno je rezultat pritiska događaja koji su u životu i praksi sudova i do sada bili prisutni, a po ko-

jima se toleriraju i punomoćja koja imaju privatni karakter pod uslovom da je potpis izdavaoca punomoćja overen od strane nadležnog državnog organa. Ako je ovakav oblik punomoćja već uspeo da obezbedi svoje prisustvo u pravnom saobraćaju, Zakon o braku SAP Vojvodine je verovatno smatrao da ne treba insistirati na strožijim zahtevima forme. Naše je mišljenje da je zakonodavac SAP Vojvodine dobro postupio ovakvim ublažavanjem forme kao pravnog akta.

d) Punomoćje za sklapanje braka ima specijalan karakter. Za razliku od opšteg (generalnog) punomoćja u kome je punomoćnik ovlašćen da zastupa pravne interese izdavaoca punomoćja u odnosima sa bilo kojim licem i povodom bilo koga pravnog posla, kod punomoćja koje ima specijalni karakter, punomoćnik može stupiti u pravne odnose samo sa tačnom označenim licem koje je u punomoćju navedeno i povodom tačno određenog pravnog posla. Prema tome, u specijalnom punomoćju mora biti označeno lice koje punomoćje izdaje, zatim ime osobe koja se pojavljuje u ulozi punomoćnika, potom ime lica sa kojim punomoćnik treba da stupi u pravne odnose, i najzad, sadržaj pravnog posla koji treba da zaključi.

U ranijem Saveznom zakonu o braku, punomoćje za sklapanje braka je imalo specijalni karakter. Isti je slučaj i u Zakonu o braku SR Srbije, odnosno Zakonu o braku SAP Kosova. Tako se u čl. 20 st. 3 Zakona o braku SR Srbije i čl. 17 st. 3 Zakona o braku SAP Kosova ističe da u punomoćju:

»... mora biti tačno označeno lice s kojim izdavalac punomoćja namerava zaključiti brak.«

Istu odredbu, samo u obliku njene dublje i preciznije razrade, sadrži i Zakon o braku SAP Vojvodine. Tako se u čl. 26 st. 4 toga zakona ističe:

»Punomoćje sadrži naročito: naznaku da je za zaključenje braka i podatke o licu sa kojim izdavalac punomoćju želi da zaključi brak (naročito lično ime, datum i mesto rođenja)«.

Ako se uporede ova dva citirana teksta u kojima se insistira na specijalnom punomoćju, onda nije teško konstatovati da Zakon o braku SR Srbije i Zakon o braku SAP Kosova daju nedovoljne elemente za identifikaciju specijalnog punomoćja. Služeći se takvom zakonskom metodologijom, zakonodavac u oba slučaja računa na dopunu koju u ovom slučaju mora učiniti pravna teorija.

Nasuprot ovakvom postupku, Zakon o braku SAP Vojvodine otišao je nešto dalje nego što je neophodno za obeležavanje punomoćja kao specijalnog akta. Uz potrebu da se označi tačno određena namena punomoćja (za sklapanje braka), kao i osoba sa kojom treba stupiti u pravni odnos (lice sa kojim punomoćnik u ime izdavaoca punomoćja treba da zaključi brak), Zakon o braku SAP Vojvodine insistira i na ne baš neophodnim elementima specijalnog punomoćja kao što su označavanje datuma i mesta rođenja lica sa kojim punomoćnik treba da zaključi brak. Iako ovi momenti nisu suvišni, oni u svakom slučaju nisu neophodni.

2. Uslovi za sklapanje braka preko punomoćnika su tačno zakonom određeni. Zbog toga se prirodno nameće pitanje: koje su pravne posledice nepridržavanja zakonom određenih zahteva za sklapanje braka putem punomoćnika?

Po ranijem Saveznom zakonu o braku, ova problematika nije bila precizno regulisana. Prema čl. 40 toga zakona, brak se smatra ništavim, ali ne u svim slučajevima nepoštovanja čl. 31 u kome se određuju uslovi za sklapanje braka preko punomoćnika. Ovakav zaključak se izvodi iz same formulacije čl. 40 ranijeg Saveznog zakona o braku i činjenice koju ovaj zakon podvlači: da nema ništavosti braka bez uzroka koji su u zakonu tačno označeni. Tako se u čl. 36 toga zakona podvlači:

»Brak se može poništiti samo u slučajevima izrično predviđenim u zakonu«.

Istovremeno u čl. 40 se ističe:

»Ništav je brak ako pri njegovom sklapanju nisu bila prisutna oba bračna druga, ili jedan bračni drug i punomoćnik drugog (čl. 31)«.

Prema tome, sudeći po sadržaju čl. 40 ranijeg Saveznog zakona o braku, brak se može poništiti ako nisu poštovani zahtevi za sklapanje braka preko punomoćnika samo u dva slučaja: (a) ako su oba bračna druga bila zastupana punomoćnikom; i (b) ako je prilikom sklapanja braka bio odsutan bračni drug sa kojim treba zaključiti brak, odnosno punomoćnik koji u ime izdavaoca punomoćja treba da brak sklopi.

U pravnoj teoriji i komentatornoj literaturi koja je razrađivala raniji Savezni zakon o braku, smatralo se da brak neće biti ništav ako je: zaključenje braka preko punomoćnika obavljeno bez odobrenja nadležnog državnog organa; ako punomoćje nema karakter javne isprave; i ako je brak zaključen i posle isteka roka od tri meseca za koje vreme punomoćje proizvodi svoje dejstvo. Drugim rečima, negiranje ovih zahteva vezanih za sklapanje braka preko punomoćnika nemaju za posledicu sankciju ništavosti braka, već njihovo nepoštovanje može eventualno dovesti do disciplinske odgovornosti nadležnog državnog organa koji je omogućio sklapanje braka bez respektovanja uslova koji se zahtevaju za zaključenje braka preko punomoćnika. Istovremeno smatralo se da će brak biti ništav ako nisu poštovani zahtevi koji se ističu u čl. 40. kao i u slučaju ako punomoćje nije imalo specijalni karakter (izostavljena je priroda pravnog posla zbog koga je punomoćje izdato, kao i ime osobe sa kojom punomoćnik treba da zaključi brak u ime izdavaoca punomoćja).

Imajući verovatno u vidu ova lutanja u pravnoj teoriji i sudskoj praksi oko tumačenja pretpostavki za ništavost braka u slučaju nepoštovanja zakonskih uslova za sklapanje braka preko punomoćnika, Zakon o braku SAP Vojvodine nastojao je da precizno odredi uslove koji brak u ovom slučaju čine ništavim. Tako se u čl. 38 Zakona o braku SAP Vojvodine, povodom ove problematike, ističe:

»Ništav je brak koji je zaključen putem punomoćnika bez dozvole nadležnog organa ili koji su

zaključili punomoćnici i jednog i drugog bračnog druga ili koji je zaključen uz punomoćje starije od tri meseca».

Prema tome, Zakon o braku SAP Vojvodine postupa daleko rigoroznije, odnosno daleko šire od ranijeg Saveznog zakona o braku kada određuje pretpostavke za ništavost braka u ovom slučaju. Naime, brak će biti ništav u tri slučaja i to: (a) ako je zaključen preko punomoćnika bez odobrenja nadležnog državnog organa; (b) ako je sklopljen posle isteka roka od tri meseca kolika je važnost punomoćja; i (c) ako su oba bračna druga bila zastupana punomoćnikom.

Istovremeno iz ove konstatacije rezultira da se brak neće proglasiti ništavim ako je sklopljen: (a) putem punomoćja na kome potpis izdavaoca nije overen; i (b) ako punomoćje nema specijalni karakter (nije označeno lice sa kojim brak treba zaključiti, niti priroda pravnog posla zbog koga se punomoćje izdaje).

Polazeći od istog iskustva koje je u praksi formirano primenom ranijeg Saveznog zakona o braku, Zakon o braku SR Srbije kao i Zakon o braku SAP Kosova, u ovom slučaju, u još većoj meri nego Zakon o braku SAP Vojvodine, preciziraju i daleko šire razrađuju pretpostavke za ništavost braka. Tako se u čl. 26 Zakona o braku SR Srbije, odnosno čl. 22 Zakona o braku SAP Kosova, generalno ali zato i veoma kompleksno ističe:

»Ništav je brak koji nije zaključen na način predviđen ovim zakonom«.

Ako se ima u vidu da Zakon o braku SR Srbije i SAP Kosova nemaju posebne odredbe o ništavosti braka usled nepoštovanja zahteva o sklapanju braka preko punomoćnika koje ima raniji Savezni zakon o braku i Zakon o braku SAP Vojvodine, onda se kao uzroci za ništavost braka sklopljenog preko punomoćnika uzimaju svi uslovi koji se zahtevaju za zaključenje braka na ovaj način. Naime, brak se može zaključiti preko punomoćnika i to je jedan od načina na koji se brak sklapa. Zbog toga, ako nisu poštovani zahtevi za sklapanje braka na ovaj način, brak se smatra ništavim. Iz ovih postavki rezultira da je po Zakonu o braku SR Srbije i SAP Kosova brak u ovom slučaju ništav: (a) ako je zaključen preko punomoćnika bez odobrenja nadležnog organa; (b) ako punomoćje, na osnovu koga je brak zaključen, nema karakter javne isprave; (c) ako punomoćje nema specijalni karakter (nije označeno lice sa kojim treba brak zaključiti, niti je naznačeno da se ovlašćenja punomoćnika kreću samo u pravcu sklapanja tačno određenog braka); (d) ako je brak zaključen posle isteka roka od tri meseca za koje vreme punomoćje proizvodi svoje dejstvo; i (e) ako su oba bračna druga bila zastupana punomoćnikom prilikom sklapanja braka.

Prema tome, ako na kraju izvedemo zaključak: raniji Savezni zakon o braku proglašava brak ništavim u slučaju nepoštovanja zahteva o sklapanju braka preko punomoćnika samo u dva slučaja, dok četiri preostala zahteva ostavlja bez dejstva ništavosti na sklopljeni brak; Zakon o braku SAP Vojvodine tretira brak ništavim usled nepoštovanja tri zahteva postavljena zakonom o sklapanju braka preko punomoć-

nika, dok dva preostala ostavlja bez dejstva ništavosti; i najzad, Zakon o braku SR Srbije i SAP Kosova smatraju brak ništavim ako nisu poštovana pet zahteva za sklapanje braka preko punomoćnika, a izvan dejstva ništavosti ne ostavlja nijedan zahtev.

Pri oceni ovih stavova teško je reći koji je najprihvatljiviji. Ako se pođe od postavke da sklopljeni brak treba očuvati kad god je to moguće te razloge ništavosti svesti na najužu meru, onda je stav ranijeg Saveznog zakona o braku najprikladniji. Međutim, ako se insistira da se poštuju pretpostavke za sklapanje braka preko punomoćnika u njihovoj celini jer su kao takve i normirane, onda nema sumnje da je rigorozna koncepcija Zakona o braku SR Srbije i SAP Kosova u skladu sa zakonom i potrebom njegove dosledne primene.

VI. BRAČNE SMETNJE

Raniji Savezni zakon o braku poznao je pet bračnih smetnji: bračnost; umobolnost i nesposobnost za rasuđivanje; srodstvo; maloletstvo; i nedostatak volje. Sve ove bračne smetnje prihvata i Zakon o braku SR Srbije kao i Pokrajinsko zakonodavstvo o braku. Pa ipak, ako ne postoji razlika u broju i nazivu bračnih smetnji, valja primetiti da je razlika prisutna u pogledu sadržaja dve bračne smetnje: (a) maloletstva; i (b) srodstva. Razliku možemo uočiti i u pogledu formulacije bračne smetnje: umobolnosti i nesposobnosti za rasuđivanje. Ostale bračne smetnje su identične sa odgovarajućim smetnjama u ranijem Saveznom zakonu o braku.

A. Maloletstvo

Na osnovu čl. 21 ranijeg Saveznog zakona o braku, lice koje nije navršilo osamnaest godina ne može stupiti u brak. Maloletstvo predstavlja bračnu smetnju iz pravnih, etičkih i bioloških razloga. Bračna zajednica zahteva kompletne ličnosti u fizičkom i intelektualnom kao i u moralnom pogledu. Po ipak, s obzirom na objektivistički kriterijum o podeli lica na maloletne i punoletne osobe, moguća su odstupanja i to pre svega među onim licima koja imaju status maloletnih osoba. Primenom subjektivističkog kriterijuma može se utvrditi da su izvesna maloletna lica sazrela pre vremena određenog za nastanak punoletstva. Ovakvi maloletnici, koji prema individualnoj proceni njihovih opštih kapacitetnih karakteristika imaju sva svojstva poslovno sposobnih subjekata, stiču posebnu poslovnu sposobnost za sklapanje braka. U sklop pretpostavki čijom procenom se određuje sposobnost maloletnika za stupanje u brak, ulazi i uzrast nepunoletne osobe. Raniji Savezni zakon o braku nije određivao donju starosnu granicu preko koje se ne može preći prilikom utvrđivanja bračne sposobnosti maloletnika. Zbog toga se najpre smatralo da je zakonodavac mislio na uzrast od četrnaest godina kao starosno doba kojim se nepunoletna lica dele na starije (razumne) i mlađe (nerazumne) maloletnike. Vremenom je sudska praksa ovaj uzrast podigla na doba starosti od šesnaest godina. Prema tome,

raniji Savezni zakon o braku tretirao je starije maloletstvo, uz prisustvo ostalih subjektivnih pretpostavki, kao otklonjivu bračnu smetnju. To je raniji Savezni zakon o braku izričito i istakao u svom čl. 21 st. 2:

»Iz opravdanih razloga može nadležni opštinski sud dozvoliti stupanje u brak i pre ovog uzrasta«. (Misli se na uzrast od osamnaest godina koji se pominje u stavu prvom ovog zakonskog propisa — primedba M. M.)

U odnosu na citirani propis ranijeg Saveznog zakona o braku, Zakon o braku SR Srbije kao i Pokrajinski zakoni o braku imaju daleko precizniju i kompletniju odredbu na osnovu koje se određuje kada će se maloletstvo tretirati kao otklonjiva bračna smetnja. Ta odredba koja je prisutna u čl. 12. st. 2 Zakona o braku SR Srbije, odnosno u čl. 16 st. 2 Zakona o braku SAP Vojvodine, i čl. 9 Zakona o braku SAP Kosova, jednoobrazno je prezentirana na ovaj način:

»Iz opravdanih razloga može sud dozvoliti stupanje u brak maloletnom licu starijem od 16 godina, ako utvrdi da je to lice dostiglo telesnu i duševnu zrelost potrebnu za vršenje prava i dužnosti u braku«.

Iz ove formulacije navedenog zakonskog propisa nije teško izvući zaključak da Zakon o braku SR Srbije i Pokrajinska zakonodavstva o braku daju materijalnim pretpostavkama za sticanje posebne bračne sposobnosti maloletnih lica dva značenja: subjektivno i objektivno. U krug subjektivnih pretpostavki materijalne prirode spadaju: najniži uzrast od šesnaest godina; i konstatovano prisustvo duševne i telesne zrelosti maloletnika. U sastav objektivne pretpostavke materijalne prirode ulazi: opravdan razlog da maloletno lice zaključi brak pre navršenog punoletstva. Ova koncepcija o maloletstvu kao otklonjivoj bračnoj smetnji u svojoj suštini predstavlja zakonsku obradu izraženih stavova iz Uputstva Vrhovnog suda Jugoslavije o postupanju sudova pri rešavanju molbi za dozvolu stupanja u brak od 22 marta 1949 godine. No, bez obzira na svoje stvarno poreklo kojim je navedeni tekst inspirisan, Zakon o braku SR Srbije, kao i Pokrajinsko zakonodavstvo o braku učinili su ogroman korak napred u odnosu na odgovarajuće šture i fragmentarne odredbe ranijeg Saveznog zakona o braku.

B. Srodstvo

Prema ranijem Saveznom zakonu o braku, u sastav bračne smetnje srodstva ulazilo je krvno srodstvo (bez obzira da li se zasniva na braku ili vanbračnom odnosu) i srodstvo po tazbini. Građansko srodstvo koje nastaje usvojenjem imalo je u odnosu na brak samo dejstvo bračne zabrane. U pogledu srodstva po tazbini, Zakon o braku SR Srbije kao i Pokrajinsko zakonodavstvo o braku imaju isti stav kao i raniji Savezni zakon o braku. Međutim, u odnosu na krvno srodstvo kao bračnu smetnju i dejstvo građanskog srodstva na punovažnost za-

snovane bračne zajednice, Zakon o braku SR Srbije kao i Pokrajinsko zakonodavstvo o braku unose izvesne novine.

a) *Krvno srodstvo*. Raniji Savezni zakon o braku tretirao je krvno srodstvo u pravoj ushodnoj i nishodnoj liniji, bez obzira na stepen srodstva, kao neotklonjivu bračnu smetnju. U ovom pogledu ne postoji razlika između ranijeg Saveznog zakona o braku i Zakona o braku SR Srbije, odnosno Pokrajinskih zakona o braku.

Međutim, raniji Savezni zakon o braku tretirao je krvno srodstvo u četvrtom stepenu pobočne linije kao otklonjivu bračnu smetnju pod uslovom da je sklapanje braka između ovih srodnika u skladu sa narodnim shvatanjima i običajima u sredini gde se taj brak sklapa ili odakle ta lica potiču. Ovaj zakonski propis, zbog svog saveznog karaktera, imao je primenu na celom području SFR Jugoslavije u čijim granicama postoje i oblasti u kojima je sklapanje braka između krvnih srodnika u četvrtom stepenu pobočne linije bilo dopušteno prema ranijim propisima (obično verskog karaktera) koji su se primenjivali pre stupanja na snagu Saveznog zakona o braku. Pošto je ovakvo ponašanje dobilo karakter određene tradicije, raniji Savezni zakon o braku nastojao je da te prisutne istorijske i etničke osobenosti dođu do izražaja ako na tome budući bračni drugovi insistiraju.

Ocenjujući ovakav stav ranijeg Saveznog zakona o braku koji je u tom pogledu morao biti fleksibilniji s obzirom na širinu svog prostiranja i uskost dometa pojedinih narodnih shvatanja i običaja, Zakon o braku SR Srbije, koji se primenjuje na samo jednom delu područja SFR Jugoslavije, mogao je u ovom pogledu biti daleko konkretniji i određeniji. Pošto na području uže Srbije sklapanje braka između krvnih srodnika u četvrtom stepenu pobočne linije ne predstavlja ponašanje koje je u skladu sa prisutnim narodnim shvatanjem i običajima, to je Zakon o braku SR Srbije zauzeo stanovište da ovaj oblik krvnog srodstva ulazi u sastav neotklonjivih smetnji za sklapanje braka. Isti stav u ovom pogledu zauzimaju i Zakon o braku SAP Vojvodine i SAP Kosova.

b) *Građansko srodstvo*. Raniji Savezni zakon o braku tretirao je građansko srodstvo koje nastaje sklapanjem usvojenja kao bračnu zabranu, a ne kao bračnu smetnju. Zakon o braku SAP Vojvodine postupa na isti način. Treba primetiti da ovaj zakon ne provodi razliku između potpunog i nepotpunog usvojenja, kao što ne čini ni Zakon o usvojenju SAP Vojvodine, tako da ovaj zakon o braku tretira usvojenje, odnosno dva oblika nepotpunog usvojenja, na isti način.

Međutim, nasuprot ovom stavu, Zakon o braku SR Srbije, kao i Zakon o braku SAP Kosova, prihvataju podelu usvojenja na potpuno i nepotpuno i bez prisustva svog Zakona o usvojenju, s tim što potpunom usvojenju daju dejstvo bračne smetnje, a nepotpunom samo karakter bračne zabrane. Potpuno usvojenje kao bračna smetnja izjednačava se po svojim karakteristikama sa smetnjom krvnog srodstva, što je u skladu sa koncepcijom o dejstvu potpunog usvojenja. Potreba da se ustanova usvojenja učini stabilnom i čvrstom a ujedno i proširi krug motiva za sklapanje usvojenja bez unošenja elementa neizvesnosti u ishod zasnovanih roditeljskih odnosa u neposrednoj budućnosti, i na-

meće zahtev da se potpuno usvojenje kao pravni odnos izjednači sa krvnim srodstvom kao prirodnim odnosom. Ako se ovakva koncepcija prihvati, onda zahtev doslednosti nalaže da se ovakav oblik usvojenja, analogno krvnom srodstvu sa kojim se po dejstvu poklapa, tretira u bračnom pravu kao bračna smetnja. Zakon o braku SR Srbije i SAP Kosova su tako i postupili.

C. Umobolnost i nesposobnost za rasuđivanje

Bračna smetnja Umobolnost i nesposobnost za rasuđivanje bila je prisutna u ranijem Saveznom zakonu o braku. Ovu bračnu smetnju prihvata Zakon o braku SR Srbije kao i Pokrajinsko zakonodavstvo o braku. Zakon o braku SR Srbije, kao i Zakon o braku SAP Kosova akceptiraju, u svojoj suštini, zakonsku formulaciju ove bračne smetnje koja je bila normirana u ranijem Saveznom zakonu o braku. Izvesne razlike koje se mogu primetiti odnose se samo na termin na kome Zakon o braku SR Srbije insistira koristeći izraz »duševno bolesno lice« (to čini i Zakon o braku SAP Vojvodine), umesto »umobolno lice« koje je u upotrebi i u bivšem Saveznom zakonu o braku. Međutim, Zakon o braku SAP Kosova nema u ovom pogledu isti stav kao Zakon o braku SR Srbije i SAP Vojvodine, već zadržava stari termin »umobolno lice« iz ranijeg Saveznog zakona o braku. Kad je već reč o ovim terminološkim razmatranjima i proceni čini nam se da se treba podsetiti da je umobolnost samo jedan oblik duševne bolesti te da je u tom kontekstu izraz »duševna obolelost« po svemu sudeći adekvatniji i bolji, jer kao širi i kompleksniji sadrži u sebi i kategoriju umne obolelosti.

No, izvan ovih terminoloških nepodudarnosti treba istaći da Zakon o braku SAP Vojvodine, za razliku od Zakona o braku SR Srbije i SAP Kosova, proširuje novom kategorijom formulaciju bračne smetnje Umobolnost i nesposobnost za rasuđivanje u odnosu na onu koja je bila prisutna u ranijem Saveznom zakonu o braku. Naime, pored duševne bolesti i nesposobnosti za rasuđivanje, Zakon o braku SAP Vojvodine unosi i kategoriju duševne nerazvijenosti. Tako u svom čl. 12 Zakon o braku SAP Vojvodine daje ovakvu formulaciju ove bračne smetnje:

»Nije dozvoljeno da zaključi brak duševno bolesno lice, *duševno nerazvijeno lice* (podvukao M. M.) i lice nesposobno za rasuđivanje«.

Neposrednom i ne baš produbljenom analizom citiranog propisa može se zaključiti da Zakon o braku SAP Vojvodine, za razliku od Zakona o braku SR Srbije i SAP Kosova, koji ne pominju izričito slučaj »duševno nerazvijenih lica«, prihvata nešto širu i obuhvatniju koncepciju ove bračne smetnje. Međutim, taj brzi i površni utisak može nas samo prevariti. Već se u pravnoj teoriji i komentatornoj literaturi, koja se bavi ovom bračnom smetnjom iz ranijeg Saveznog zakona o braku, može primetiti da izostavljanje izraza »duševno nerazvijeno lice« iz čl. 17 tog zakona, ne ostavlja izvan kruga ove bračne smetnje i tu kategoriju lica. Naime, duševna nerazvijenost (oligophrenia, umna zaostalost)

samo je jedan od mogućih uzroka (zajedno sa trovanjem alkoholom, opojnim drogama, olovom, bromom, odnosno uticajem staračke izlupelosti) za nastanak nesposobnosti za rasuđivanje. Prema tome, kategorija nesposobnosti za rasuđivanje već sadrži u sebi, pored drugih uzroka, i slučaj duševno nerazvijenih lica. Zbog toga, ako se već htelo da navede jedan od uzroka nesposobnosti za rasuđivanje, onda se mogao navesti i neki od drugih mogućih uzroka koji nisu ništa manje značajni za nastanak nesposobnosti za normalno (pravilno) rasuđivanje. Ako se, međutim, želelo da se posebno istakne slučaj duševno nerazvijenih lica, onda je stilizacija ovog citiranog zakonskog propisa neprikladna, jer u tom slučaju ne može postojati sveza »i« između reči, odnosno pojmo-va: duševno nerazvijeno lice i lice nesposobno za rasuđivanje. Takvom formulacijom, koju je upotrebio Zakon o braku SAP Vojvodine, moglo bi se zaključiti da je duševna nerazvijenost odvojena kategorija od nesposobnosti za rasuđivanje. Istina, ako pođemo od ovakvog rezonovanja, onda bi se moglo primetiti da je duševna bolest isto tako sadržana u kategoriji nesposobnosti za rasuđivanje, te da taj oblik psihičkog poremećaja, zajedno sa duševnom nerazvijenošću, ne bi trebalo izričito pominjati. Međutim, pojam duševne oboležnosti kao bračne smetnje već je do te mere u pravnoj teoriji i zakonodavnoj praksi istaknut i prisutan, da njegovo izostavljanje teško može doći u obzir. Ako zakonodavac SAP Vojvodine ima isto takvo mišljenje i u pogledu duševne nerazvijenosti, onda je njegov postupak u proširenju formulacije ove bračne smetnje u svakom slučaju opravdan. U tom smislu, posebno isticanje duševne nerazvijenosti kao bračne smetnje nije pogrešno, ali nije ni neophodno.

VII. DELEGIRANA MESNA NADLEŽNOST ZA SKLAPANJE BRAKA

Prema ranijem Saveznom zakonu o braku mesna nadležnost za sklapanje braka određuje se prema Skupštini opštine na čijoj teritoriji oba buduća bračna druga imaju svoje prebivalište, odnosno boravište. Međutim, brak se može zaključiti i u Skupštini opštine na čijoj teritoriji bračni drugovi nemaju svoje prebivalište ni boravište ako mesno nadležna Skupština, na zahtev verenika, izda saglasnost za sklapanje braka. Ova saglasnost mesno nadležne Skupštine opštine pravno predstavlja prenošenje (delegiranje) mesne nadležnosti sa te opštine na mesno nenadležnu Skupštinu opštine. Prema tome, ako mesno nadležna Skupština opštine ne delegira svoju mesnu nadležnost, brak se ne može zaključiti pred mesno nenadležnom Skupštinom opštine.

Ovu koncepciju o delegiranoj mesnoj nadležnosti prihvata Zakon o braku SAP Vojvodine i normira je u svom čl. 19 st. 3:

»Brak se može zaključiti i pred nadležnim organom druge opštine i na drugom matičnom području na teritoriji iste opštine, uz dozvolu nadležnog organa uprave opštine u kojoj bi se brak imao zaključiti...«

Smisao i cilj delegirane nadležnosti sastoji se u potrebi da se olakša zaključenje braka i omogući budućim bračnim drugovima da izraze svoje osobene želje koje mogu biti respektovane s obzirom na izuzetni trenutak stupanja u brak.

Međutim, treba primetiti da i delegirana nadležnost može objektivno predstavljati prepreku za nesmetano i brže stupanje u bračnu zajednicu, jer se ona mora prethodno izdejtstvovati zahtevom budućih bračnih drugova. Iz same ove činjenice rezultira i mogućnost da se delegiranje nadležnosti uskrati od strane mesno nadležne Skupštine. Time želja budućih bračnih drugova, ma koliko bila opravdana, može ostati nezadovoljena. Zbog toga se u poslednje vreme sve više insistira na napuštanju delegirane nadležnosti, pa i strogog zahteva o poštovanju mesne nadležnosti. U tom smislu mnoga zakonodavstva dozvoljavaju zaključenje braka i pred mesno nenadležnim državnim organom pod uslovom da se stvarna nadležnost poštuje. Prema tome, brak se može zaključiti pred bilo kojim državnim organom koji je stvarno nadležan. Ovo stanovište prihvata u svemu Zakon o braku SR Srbije i SAP Kosova. Tako se u čl. 15 st. 3 Zakona o braku SR Srbije, odnosno čl. 12 st. 3 Zakona o braku SAP Kosova ističe:

»Verenici (odnosno, budući bračni drugovi — SAP Kosovo) mogu zaključiti brak i pred nadležnim organom druge opštine«.

Napuštanje delegirane mesne nadležnosti i rigoroznog insistiranja na poštovanju mesne nadležnosti uopšte, u skladu je sa savremenim intencijama. Zahtevi koji se vezuju za obezbeđenje saznanja o eventualnim prisutnim bračnim smetnjama i zabranama, u čemu leži i opravdanje ustanove mesne nadležnosti prilikom sklapanja braka, postaje predmet unutrašnjeg administriranja opštine u koje poslove buduće bračne drugove ne treba uvlačiti i nepotrebno opterećivati.

VIII. IZDRŽAVANJE BRAČNIH DRUGOVA ZA VREME TRAJANJA BRAKA

Zakon o braku SR Srbije, Pokrajinsko zakonodavstvo o braku, kao i raniji Savezni zakon o braku imaju, posmatrano pre svega pravnotehnički, različit pristup ustanovi izdržavanja bračnih drugova za vreme trajanja braka. Tako, raniji Savezni zakon o braku normira samo uslove za nastanak prava na izdržavanje bračnih drugova dok istovremeno izostavlja odredbe o prestanku prava na izdržavanje supružnika za vreme trajanja braka. Sa svoje strane, Zakon o braku SAP Kosova izričito normira samo pretpostavke za prestanak prava na izdržavanje bračnih drugova za vreme trajanja braka dok ujedno izostavlja odredbe o pretpostavkama za nastanak prava na izdržavanje u ovom slučaju. (Istina, može se reći da ih prećutno prihvata, pošto te odredbe ulaze u sastav normi koje se jedinstveno primenjuju na celoj teritoriji SR Srbije). I najzad, Zakon o braku SR Srbije i SAP Vojvodine normiraju pretpostavke za nastanak prava na izdržavanje bračnih drugova za vreme trajanja braka kao i uslove za prestanak tog prava uz dalje pravno prisustvo bračne zajednice.

Pored ovih pravnotehničkih neujednačenosti, treba primetiti da je prisutna i suštinska razlika između Zakona o braku SR Srbije i Pokrajinskih zakona o braku kao i ranijeg Saveznog zakona o braku u pogledu mogućnosti prestanka prava na izdržavanje bračnih drugova za vreme trajanja braka. U tom smislu je čl. 11 bivšeg Saveznog zakona o braku tako formulisan da je normativno isključivao mogućnost prestanka prava na izdržavanje bračnog druga koji je svojim skrivljenim postupkom izazvao prekid faktičke bračne zajednice. Ovu koncepciju zakonodavca, koji je insistirao na angažovanom prisustvu kompletnih obaveza bračnih drugova za vreme pravnog trajanja braka, počela je da menja sudska praksa smatrajući da bračni drug, koji je kriv za prekid faktičke bračne zajednice i pri pravno prisutnom braku, nema pravo na izdržavanje. Ovaj stav sudske prakse prihvata Zakon o braku SR Srbije kao i Pokrajinsko zakonodavstvo o braku. Tako, Zakon o braku SR Srbije u čl. 44 st. 2, kao i Zakon o braku SAP Kosova u čl. 36 ističu:

»Bračni drug koji je zlonamerno ili bez opravdanog razloga trajno napustio svog bračnog druga, nema pravo na izdržavanje od njega«.

Iz ovakve zakonske formulacije proizlazi da je uslov za prestanak prava na izdržavanje za vreme pravnog trajanja braka vezan za dve pretpostavke: (a) da je trajno prestala faktička bračna zajednica; i (b) da je bračni drug koji traži izdržavanje zlonamerno i bez opravdanog razloga napustio svog bračnog druga.

Trajni prestanak bračne zajednice može se odrediti prisutnom objektivnom komponentom (dužinom trajanja prekida faktičke bračne zajednice), kao i potvrđenim subjektivnim zahtevom (koji se izražava u čvrstoj, odlučnoj nameri bračnog druga da faktičku bračnu zajednicu više ne uspostavi). Element trajnog prekida faktičke bračne zajednice ne mora biti obeležen namerom da se podnese tužba za razvod braka.

Pravo na izdržavanje u ovom slučaju gubi se ako je bračni drug koji traži izdržavanje kriv za prekid faktičke bračne zajednice. Skrivljeno ponašanje u ovom slučaju obeležava se izrazima: »zlonamerno napuštanje zajednice« i »prekidanje faktičke bračne zajednice bez opravdanog razloga«. Razlikovanje »zlonamernosti« od napuštanja zajednice »bez opravdanog razloga« nema značaja za gubitak prava na izdržavanje. U jednom i u drugom slučaju pravo na izdržavanje se gubi. Čini se, međutim, da slučaj »zlonamernog« napuštanja bračne zajednice nosi u sebi pretpostavku o protivpravnom postupku (krivici) jačeg intenziteta od mogućnosti prestanka faktičke komponente braka putem napuštanja bračne zajednice »bez opravdanog razloga«. Međutim, kako ovo razlikovanje nema poseban praktični značaj, to su u pravnoj teoriji i pre donošenja Zakona o braku SR Srbije i SAP Kosova učinjene vrlo ozbiljne primedbe o neopravdanosti provođenja ove podele u domenu subjektivne sfere koja određuje uslove za prestanak prava na izdržavanje u ovom slučaju. Polazeći od ovih opravdanih kritičkih primedbi, Zakon o braku SAP Vojvodine ne prihvata tu podelu, te samo insistira na slučaju prekida faktičke bračne zajednice »bez opravdanog razloga«. Tako se u čl. 45 st. 2 ističe:

»Nema pravo na izdržavanje bračni drug koji je bez opravdanog razloga raskinuo zajednicu života«.

Iz ove citirane odredbe Zakona o braku SAP Vojvodine nije teško primetiti da čl. 45 st. 2 ne insistira na komponenti trajnog napuštanja bračne zajednice od strane bračnog druga koji izdržavanje traži. Prema tome, po Zakonu o braku SAP Vojvodine pravo na izdržavanje bračni drug gubi onog trenutka kada je bez opravdanog razloga napustio bračnu zajednicu nezavisno od momenta koliko ovaj prekid faktičke bračne zajednice traje. Čini se da se ovakav stav Zakona o braku SAP Vojvodine može samo pozitivno oceniti, jer se protivpravnost jednog postupka ispituje u trenutku kad je učinjen, a ne u kombinaciji sa dužinom trajanja prekida faktičke bračne zajednice. Potreba za izdržavanjem bračnog druga nastaje, po prirodi stvari, onog trenutka kada je faktička komponenta bračne zajednice prekinuta. Bračni drug od toga trenutka više nema sredstva za izdržavanje koja je do tada podmirivao u zajednici života sa ostavljenim bračnim drugom. Međutim, takvom bračnom drugu ne treba pružiti sredstva za izdržavanje ni od tog početnog trenutka u prekidu faktičke bračne zajednice, jer je svojim skrivljenim postupkom doveo do prekida faktičke bračne zajednice, pa time i do nastanka potrebe za svojim izdržavanjem od drugog bračnog druga. Prisutna namera za trajnim prekidom faktičke bračne zajednice nije neophodna, pošto se bračna zajednica smatra raskinutom i kada je ta namera bez trajne (definitivne) tendencije. U protivnom moglo bi se tražiti izdržavanje i u slučaju prekida faktičke bračne komponente pod izgovorom da napuštanje bračne zajednice bez opravdanog razloga, nema trajno već nekakvo »dogledno« (privremeno dejstvo napuštanje zajednice da se zadovolje izvesne afekcione i seksualne potrebe, pa da se zatim produži bračna zajednica). Zbog toga smo mišljenja da je koncepcija Zakona o braku SAP Vojvodine u ovom pogledu prihvatljivija od koncepcije koja je prisutna u Zakonu o braku SR Srbije i SAP Kosova.

IX. RAZVOD BRAKA

A. Brakorazvodni sistemi

Raniji Savezni zakon o braku zasnivao se na mešovitom brakorazvodnom sistemu bez uvažavanja varijante o stepenovanju krivice. Isključivo krivom bračnom drugu ne priznaje se pravo na tužbu za razvod braka, a razvod se može izreći i u odsustvu krivice bračnih drugova usled prisustva teške poremećenosti u odnosima bračnih drugova koja čini dalji zajednički život nepodnošljivim. Tako je bivši Savezni zakon o braku iz sistema sankcije (krivice) prihvatio brakorazvodne uzroke: preljubu; rađenje o glavi; zlostavljanje, teške uvrede i nečastan život; zlonamerno i neopravdano napuštanje; i osudu na kaznu; a iz sistema teške poremećenosti: umobolnost i nesposobnost za rasuđivanje; nestalost; i nepodnošljiv zajednički život.

U odnosu na raniji Savezni zakon o braku, Zakon o braku SR Srbije i Pakrajinsko zakonodavstvo o braku zasnivaju se na sasvim suprotnom ili nešto drukčijem brakorazvodnom sistemu.

Tako, Zakon o braku SAP Vojvodine zasniva se na čistom sistemu teške poremećenosti sa njegovim pozitivnim i negativnim odlikama. Brak se može razvesti u odsustvu krivice bračnih drugova, kao i po zahtevu isključivo krivog bračnog druga. Bitno je da je zajednički život postao nepodnošljiv u toj meri da je dalje održavanje braka postalo nemoguće. Pritom nije odlučujuće kako je do te poremećenosti došlo, odnosno ko je od bračnih drugova i kakvim ponašanjem doprineo da do nje dođe.

U odnosu na raniji Savezni zakon o braku, Zakon o braku SR Srbije i SAP Kosova prihvataju sistem teške poremećenosti ali ne u njegovom potpunom vidu, već sa izvesnom blagom korekcijom sistema sankcije. Tako, u načelu, ova dva Zakona o braku ne dopuštaju da se brak razvede ako tužbu podnosi bračni drug koji je isključivo kriv za poremećaj bračnih odnosa (što odlikuje sistem sankcije), ali istovremeno priznaju pravo na razvod bračnom drugu ako je u braku nastao duži prekid faktičke bračne zajednice uz odsustvo etičke povezanosti bračnih drugova. Iz ovakve koncepcije nije teško izvući zaključak da isključivo krivi bračni drug može podneti tužbu za razvod braka ako se njegova isključiva krivica povezuje sa faktom nastalog dugogodišnjeg odvojenog života koji je on izazvao, što je karakteristika sistema teške poremećenosti. Prema tome, po Zakonu o braku SR Srbije i Zakonu o braku SAP Kosova prihvata se svojevrsni oblik mešovitog brakorazvodnog sistema uz mogućnost primene, u tačno određenom slučaju, i čistog sistema teške poremećenosti.

Zakon o braku SR Srbije razlikuje se od Zakona o braku SAP Vojvodine i SAP Kosova, kao i od ranijeg Saveznog zakona o braku, što prihvata koncepciju o stepenovanju krivice. Sporno je da li je teži, odnosno veći stepen krivice razlog za gubitak prava na tužbu kao što je slučaj u nekim evropskim zakonodavstvima. Naime, ova pretpostavka nije izričito predviđena normama o uslovima za razvod braka, već u odredbama o posledicama razvoda prilikom određivanja pretpostavki za nastanak prava na izdržavanje u korist krivog bračnog druga. No, nezavisno od ovog momenta, koji je važan za sistematiku normi, kategorija stepenovanja krivice je prisutna u Zakonu o braku SR Srbije i o njoj se mora voditi računa bez obzira na formulaciju odredaba o razvodu braka u kojoj ona nije izričito prisutna.

B. Vrste brakorazvodnih uzroka

U ranijem Saveznom zakonu o braku bilo je prisutno osam brakorazvodnih uzroka i to: (1) nepodnošljiv zajednički život; (2) preljuba; (3) rađenje o glavi; (4) zlostavljanje, teške uvrede i nečastan život; (5) neizlečiva umna bolest; (6) zlonamerno i neopravdano napuštanje bračnog druga; (7) nestalost; i (8) osuda na kaznu bračnog druga.

U odnosu na bivši Savezni zakon o braku, Zakon o braku SAP Vojvodine, u pogledu broja uzroka za razvod braka, u najvećoj meri

napušta koncepcije ranijeg zakona. Iz tog zakona, Zakon o braku SAP Vojvodine prihvata jedino brakorazvodni uzrok: nepodnošljiv zajednički život, a unosi nov brakorazvodni uzrok: sporazumni razvod. Prema tome, Zakon o braku SAP Vojvodine sadrži samo dva brakorazvodna uzroka, što je u odnosu na ranijih osam приметно manje.

Nasuprot stavu Zakona o braku SAP Vojvodine, Zakon o braku SR Srbije kao i Zakon o braku SAP Kosova prihvataju sve brakorazvodne uzroke iz ranijeg Saveznog zakona o braku i unose dva nova brakorazvodna uzroka: dugogodišnji odvojen život; i sporazumni razvod, koji prihvata i Zakon o braku SAP Vojvodine. Prema tome, Zakon o braku SR Srbije i SAP Kosova imaju deset brakorazvodnih uzroka, i to dva više od ranijeg Saveznog zakona o braku, a osam više u odnosu na Zakon o braku SAP Vojvodine. Ti brakorazvodni uzroci su: (1) sporazumni razvod; (2) nepodnošljiv život; (3) odvojen život bračnih drugova; (4) preljuba; (5) rađenje o glavi; (6) zlostavljanje, teške uvrede i nečastan život; (7) neizlečiva umna bolest i nesposobnost za rasuđivanje; (8) zlonamerno i neopravdano napuštanje bračnog druga; (9) nestalost bračnog druga; i (10) osuda na kaznu.

Broj brakorazvodnih uzroka, sam po sebi, ne izražava savršenost ili nekompletnost prihvaćene brakorazvodne koncepcije. Poznato je da ima zakonodavstava sa samo jednim brakorazvodnim uzrokom i onih čiji se broj približava cifri od dvadeset. Bitno je jedino da li se insistira na značajnom naglašavanju pojedinih posebnih brakorazvodnih uzroka ukoliko se veruje u njihovu vaspitnu misiju i sposobnost da svojom preciznošću unesu više sigurnosti i određenosti u primenjeni sistem brakorazvodnih uzroka. Ona zakonodavstva koja u to nisu ubeđena obično koriste samo jedan, generalni brakorazvodni uzrok kao što čini i Zakon o braku SAP Vojvodine.

C. Pojedini brakorazvodni uzroci

a) *Sporazumni razvod.* Zakon o braku SAP Vojvodine prihvata koncepciju sporazumnog razvoda sa ograničenjem. Brak se može razvesti na osnovu sporazuma bračnih drugova ako je: (1) brak trajao najmanje dve godine; i (2) ako su se bračni drugovi sporazumeli (bez overe sporazuma u sudu) o smeštaju, izdržavanju, podizanju i vaspitanju zajedničke dece kojoj je to potrebno (maloletna ili punoletna deca koja su poslovno nesposobna).

Sporazum o smeštaju, vaspitanju i izdržavanju dece mora biti u skladu sa interesima dece. Ako to nije slučaj, razvod braka po ovom osnovu ne može se dopustiti.

Zahtev o dužini trajanja braka ima za cilj da se izbegnu, koliko je to moguće, brzopleti i lakomisleni razvodi, pre nego što se bračna zajednica i stabilizovala. Prve godine bračnog života obično su ispunjene uzajamnim upoznavanjem i prilagođavanjem bračnih drugova što zahteva puno strpljenja, razumevanja, ali pre svega i dovoljno vremena. Zbog toga se ne može zahtevati razvod po ovom osnovu pre nego što se bračnim drugovima pruži mogućnost da dublje uđu u tokove bračne zajednice.

Nasuprot ovoj koncepciji sporazumnog razvoda, Zakon o braku SR Srbije i SAP Kosova, prihvataju koncepciju sporazumnog razvoda bez ograničenja. Tako po ovim zakonima, za sporazumni razvod braka ne zahteva se bilo kakvo ograničenje ili uslov o dužini trajanja braka. Za razvod po ovom osnovu dovoljno je da su bračni drugovi o tome postigli sporazum nezavisno od toga da li su postigli i saglasnost o smeštaju i izdržavanju dece nakon razvoda braka. Specifičnost ustanove sporazumnog razvoda bez ograničenja izražava se u mogućnosti da odluku o razvodu braka donese predsednik veća a ne sudsko veće. Šta više, predsednik veća je ovlašćen da donese presudu o razvodu braka na samom ročištu mirenja ako dođe do zaključka da mirenje nije uspeo.

Kad je reč o sporazumnom razvodu, treba primetiti da Zakon o braku SAP Kosova nema izričitu odredbu o sporazumnom razvodu u odeljku o uzrocima za razvod braka, kao što je to slučaj sa Zakonom o braku SR Srbije i SAP Vojvodine. U svom čl. 28 st. 2 Zakon o braku SAP Kosova akceptira doslovno odredbu iz ranijeg čl. 53 st. 2 ranijeg Saveznog zakona o braku koji nije poznavao ustanovu sporazumnog razvoda, već samo koncepciju o sporazumnom zahtevu za razvod braka. Preko sporazumnog zahteva bračnim drugovima se dopušta da zajednički podnesu tužbu za razvod braka kako ne bi podnosili zasebne tužbe. Za sporazumni zahtev vezana je procesna dužnost bračnih drugova da navedu opravdane razloge zbog kojih traže razvod braka i da o tome pruže potrebne dokaze. Na taj način, sporazumni zahtev nije jedan od mogućih uzroka za razvod braka, već procesni institut o subjektivnoj kumulaciji više tužbenih zahteva. Nasuprot tome, sporazumni razvod predstavlja jedan od mogućih uzroka za razvod braka. Na osnovu ovog brakorazvodnog uzroka ne ocenjuje se odnos bračnih drugova, već punovažnost izražene volje da brak prestane razvodom. Zbog toga se prilikom razvoda braka na osnovu sporazuma bračnih drugova ne izvode dokazi o poremećaju bračnih odnosa, pošto sam sporazum prećutno izražava prisutnost tog poremećaja. U tom smislu čl. 48 st. 2 Zakona o braku SAP Kosova ne sadrži u sebi ustanovu sporazumnog razvoda, već koncepciju o sporazumnom zahtevu za razvod braka:

»Smatraće se naročito da je zajednički život supruge postao nepodnošljiv ako oba bračna druga navodeći opravdane razloge sporazumno traže razvod braka«.

Ova očigledna nepreciznost pa i pogrešan pristup Zakona o braku SAP Kosova jednom brakorazvodnom uzroku, verovatno neće stvarati teškoće u praksi s obzirom da procesne odredbe ovog zakona definirano i bliže razrađuju neposrednu primenu ustanove sporazumnog razvoda. Međutim, strogo uzevši ove procesne odredbe nemaju svoj oslonac u materijalnim normama koje određuju uzroke za prestanak braka razvodom. To će zahtevati jednu izuzetno angažovanu primenu ekstenzivne metode tumačenja propisa koja će se približiti granici kojom se interpretacijom propisa napušta njegova stvarna sadržina.

b) *Nepodnošljiv zajednički život.* Prilikom koncipiranja ovog brakorazvodnog uzroka obično postoje dve metode. Po jednoj, koja je bila prisutna u ranijem Saveznom zakonu o braku, opšti (generalni)

brakorazvodni uzrok formuliše se u vidu nastojanja da se neki od mogućih, a ujedno i tipičnih, uzroka koji dovode do poremećaja u bračnim odnosima, izdvoje iz svoje anonimnosti i učine vidljivim kako bi karakteristike ovog brakorazvodnog uzroka postale jasnije i dostupnije praksi. Zbog toga se u vidu egzemplarnog nabrajanja navode neki od mogućih uzroka za poremećaj bračnih odnosa kao: nesaglasnost naravi; trajni nesporazum; i neuklonjivo neprijateljstvo. Ovu koncepciju prihvata i Zakon o braku SR Srbije kao i Zakon o braku SAP Kosova.

Nasuprot ovoj koncepciji, Zakon o braku SAP Vojvodine formuliše opšti (generalni) uzrok za razvod braka u vidu najšireg prihvatanja svih anonimnih uzroka koji mogu dovesti do poremećaja bračnih odnosa, bez vidljivog i otvorenog ukazivanja na bilo koji od njih. Tako se u čl. 60 Zakona o braku SAP Vojvodine ističe:

»Bračni drug može tražiti razvod braka ako je zajednički život postao nepodnošljiv za oba ili jednog od njih u tolikoj meri da je dalje održanje braka postalo nemoguće«.

Prihvatanje jednog ili drugog metoda prilikom koncipiranja opšteg (generalnog) brakorazvodnog uzroka nije od posebnog značaja za krajnji cilj koji se ovim brakorazvodnim uzrokom želi postići. Konstrukcija formulacije više je vezana za pridavanje eventualnog značaja lakšoj orijentaciji sudova prilikom primene ovog brakorazvodnog uzroka.

c) *Odvojen život bračnih drugova.* Brakorazvodni uzrok Odvojen život bračnih drugova, kao i sporazumni razvod, nije bio prisutan u ranijem Saveznom zakonu o braku. Zasnivajući uzroke za razvod braka na mešovitom brakorazvodnom sistemu uz posebno respektovanje zahteva da bračni drug koji je isključivo kriv za poremećaj bračnih odnosa ne može tražiti razvod braka, raniji Savezni zakon o braku nije predvideo mogućnost da se brak razvede samom činjenicom prekida faktičke bračne zajednice.

Međutim, brak predstavlja potpunu zajednicu života bračnih drugova, te ako se takva zajednica ne održava usled odvojenog života bračnih drugova koji traje izvesno vreme protivno volji jednog bračnog druga, onda takav brak gubi svoj smisao. Zbog toga, Zakon o braku SR Srbije i SAP Kosova prihvataju brakorazvodni uzrok Odvojen život bračnih drugova. Na osnovu ovog uzroka za razvod braka, razvod se može tražiti ako je prekid zajednice života trajao duže od tri godine. Tužbu za razvod braka po ovom osnovu može podneti i bračni drug čijom je krivicom nastao poremećaj u bračnim odnosima. Na ovaj način otvoreno se odstupa od principa da bračni drug ne može zahtevati razvod ako se poziva na uzrok koji je sam izazvao. Smisao razvoda po koncepciji ovog brakorazvodnog uzroka leži ne u pružanju satisfakcije bračnom drugu povređenom u njegovim pravima i afekcionim interesima koji su u braku prisutni, već u potrebi da se neuspeli brakovi bez obzira na uzrok poremećaja uklone sa pozornice bračnog života. Brak ne može opstati ako se daljem održavanju bračnog života protivi jedan

bračni drug; s druge strane, poremećeni brakovi koji se ne razvedu deluju kao negativni primer za one koji u brak žele da stupe, pa i na one koji su već u braku.

Brakorazvodni uzrok Odvojen život bračnih drugova u Zakonu o braku SR Srbije i SAP Kosova ima relativni karakter, što znači da može dovesti do razvoda braka, iako je odvojen život bračnih drugova trajao duže od tri godine, samo pod uslovom da je dalji zajednički život bračnih drugova postao nepodnošljiv i da se objektivno ne može očekivati da se bračna zajednica opet uspostavi. Tako se u čl. 59 st. 3 Zakona o braku SR Srbije, odnosno u čl. 48 st. 4 Zakona o braku SAP Kosova ističe:

»Svaki bračni drug može tražiti razvod braka po proteku tri godine odvojenog života. Tada će sud dozvoliti razvod samo ako se, pošto ispita sve okolnosti, uveri da ne postoji nikakva nada da će doći do ponovnog uspostavljanja bračne zajednice i izmirenja supruge«.

Prema tome, za nastanak brakorazvodnog uzroka Odvojen život bračnih drugova zahteva se prisustvo ne samo objektivne pretpostavke o dužini trajanja odvojenog života bračnih drugova, već i subjektivna komponenta izražena u nepodnošljivom daljem zajedničkom životu bračnih drugova.

Zakon o braku SAP Vojvodine nema odredbu kojom se izričito normira brakorazvodni uzrok Odvojen život bračnih drugova. Ovaj zakon ne prihvata nijedan poseban brakorazvodni uzrok, ali dopušta razvod i u ovim okolnostima na osnovu svog opšteg (generalnog) brakorazvodnog uzroka koji prećutno sadrži sve uzroke za razvod braka pa i odvojen život bračnih drugova.

X. VANBRAČNA ZAJEDNICA

Raniji Savezni zakon o braku nije imao odredbu koja se odnosi na vanbračnu zajednicu. Odnosi vanbračnih drugova, prema stanovištu sudske prakse, bili su rešavani u skladu sa Uputstvom Vrhovnog suda Jugoslavije o načinu rešavanja sporova koji nastaju u vezi sa vanbračnim zajednicama od 4 marta 1954. godine. U tom Uputstvu vanbračnom drugu priznaje se pravo na naknadu vrednosti prinovka na imovini vanbračnog druga, zatim pravo na naknadu vrednosti utroška svoje stvari u domaćinstvu vanbračnog druga, potom na pravo svojine ili tražbeno pravo povodom stvari pribavljene zajedničkim radom u vanbračnoj zajednici u zavisnosti od većeg doprinosa u sticanju nepokretnosti, i najzad pravo na naknadu za uloženi rad. Jednom reči: vanbračna i bračna zajednica nisu imale jednaki tretman. Dok bračni drugovi stiču pravo svojine na nepokretnosti, jedan od vanbračnih drugova uvek stiče samo tražbeno pravo; s druge strane, bračni drugovi su dužni da se uzajamno izdržavaju, a ta dužnost nije prisutna između vanbračnih drugova; i konačno, brak je osnov za nastanak naslednog prava bračnih drugova a među vanbračnim drugovima uzajamno zakonsko nasleđivanje je isključeno.

Zakon o braku SAP Vojvodine, kao i raniji Savezni zakon o braku, nema odredbe o vanbračnoj zajednici, tako da se može izvesti zaključak da Zakon o braku SAP Vojvodine pravi oštru razliku u dejstvu bračne i vanbračne zajednice u ličnoj, lično imovinskoj i čisto imovinskoj sferi. Prema tome, odredbe Zakona o braku ne primenjuju se na vanbračne drugove, a njihovi odnosi imovinske prirode, uz pasivan stav zakona, ostavljene su da se rešavaju u duhu Uputstva Vrhovnog suda Jugoslavije iz 1954. godine.

Međutim, Zakon o braku SR Srbije, a posebno Zakon o braku SAP Kosova iz osnova menjaju svoj stav prema vanbračnoj zajednici i to u domenu alimentacionog prava i svojinskih odnosa.

A. Alimentaciono pravo vanbračnih drugova

Prema zakonu o braku SR Srbije obaveza izdržavanja je prisutna između vanbračnih drugova. Istina, u zakonu se o ovome ne zauzima otvoren i direktan stav, već se zaključak o prisustvu ovog prava, odnosno dužnosti izdržavanja vanbračnih drugova, izvodi indirektnim putem iz činjenice da pravo na izdržavanje od bivšeg bračnog druga prestaje zasnivanjem vanbračne zajednice. Tako se u čl. 72 st. 3 Zakona o braku ističe:

»Pravo na izdržavanje prestaje... kada razvedeni bračni drug... *zasnuje vanbračnu zajednicu* podvukao M. M.)...«

Iz ovakve normativne formulacije proizlazi da vanbračni drug od trenutka zasnivanja vanbračne zajednice preuzima na sebe dužnost izdržavanja vanbračnog druga koju je do tada imao razvedeni bračni drug. Prema tome, izdržavanje je prisutno između vanbračnih drugova, i to pravo, odnosno dužnost nastaje momentom zasnivanja vanbračne zajednice. Drukčiji zaključak se ne može izvesti, a najmanje da formiranje vanbračne zajednice ima značenje prestanka dužnosti izdržavanja razvedenog bračnog druga bez nastanka prava na izdržavanje od vanbračnog druga. Zasnivanje vanbračne zajednice nema karakter nedostojnog ponašanja. Osim toga nedostojnost se u čl. 72 st. 7 Zakona o braku SR Srbije tretira kao poseban razlog za prestanak prava na izdržavanje pored razloga vezanog za sklapanje braka i zasnivanje vanbračne zajednice. Prema tome, to su odvojeni i posebni razlozi za prestanak prava na izdržavanje. Sklapanjem braka obavezu izdržavanja razvedenog bračnog druga preuzima njegov novi bračni drug, te je materijalno zbrinjavanje razvedenog bračnog druga obezbeđeno. Ako se takav zaključak ne bi izveo i za zasnovanu vanbračnu zajednicu, onda razvedeni bračni drug ostaje bez sredstava za svoju egzistenciju.

Kad je reč o ovoj problematici, treba primetiti da je u poslednjem Nacrtu zakona o braku SR Srbije bila prisutna odredba o dužnosti vanbračnih drugova na međusobno izdržavanje. Tako se u čl. 60 pomenutog Nacrta ističe:

»... U cilju ostvarivanja prava... *na izdržavanje* (podvukao M.M.), može se dokazivati da je između muškarca i žene postojala dugogodišnja trajna zajednica slična braku«.

Neakceptiranjem ove odredbe od strane Zakona o braku SR Srbije iz njegovog poslednjeg Nacrta, uz zadržavanje odredbe o prestanku prava na izdržavanje razvedenog bračnog druga zasnivanjem vanbračne zajednice a koja je odredba u Nacrtu prisutna, Zakon o braku SR Srbije, usled van svake sumnje, rdave konačne redakcije kao da je zapao u ozbiljnu protivrečnost koja nosi u sebi obeležja jednog nesređenog i nedovršenog pristupa ovoj problematici. Pa ipak, sadržaj zakonskog teksta obavezuje na svoju primenu, te se zaključak o obavezi izdržavanja mora izvesti kao pravno prisutna obaveza.

Dužnost uzajamnog izdržavanja vanbračnih drugova prisutna je i u Zakonu o braku SAP Kosova. Međutim, za razliku od Zakona o braku SR Srbije, obaveza izdržavanja je u Zakonu o braku SAP Kosova izričito i direktno normirana. Tako se u čl. 46 Zakona o braku SAP Kosova doslovno ističe, kao i u Nacrtu zakona o braku SR Srbije:

»... U cilju ostvarivanja prava... *na izdržavanje*, može se dokazivati da je između muškarca i žene postojala dugogodišnja trajna zajednica slična braku«.

Prema tome, u citiranoj odredbi se sasvim određeno ističe da su vanbračni drugovi dužni da se uzajamno izdržavaju. Jedini uslov za izdržavanje (pored opštih i posebnih pretpostavki) izražen je u zahtevu da je vanbračna zajednica duže vremena trajala.

Pojam »dužeg trajanja zajednice života«, kao pretpostavke za prerastanje vanbračnog odnosa u vanbračnu zajednicu, ima karakter faktičkog pitanja. Zbog toga nema mesta primeni analogije sa Zakonom o nasleđivanju SAP Kosova po kome pravo na nasleđivanje vanbračnih drugova nastaje ako je vanbračna zajednica bez dece trajala duže od 15 godina, odnosno duže od 5 godina ako su u vanbračnoj zajednici rođena deca. Da je zakonodavac Kosova hteo da tačno odredi vremensku pretpostavku o dužini trajanja vanbračne zajednice kao uslova za nastanak prava na izdržavanje, on bi to izričito učinio u Zakonu o braku kao što je to uradio u Zakonu o nasleđivanju. Zbog toga izostavljanje precizne vremenske komponente dovodi do toga da se prisustvo vanbračne zajednice ima ceniti u svakom konkretnom slučaju na osnovu utvrđene dužine njenog trajanja.

Na kraju treba prmetiti da ako između vanbračnih drugova postoji obaveza izdržavanja, onda prestaje pravo na naknadu za rad koji je vanbračni drug uložio za negu vanbračnog druga u bolesti, kao i za čuvanje i podizanje njegove dece iz ranije bračne ili vanbračne zajednice.

B. Svojinski odnosi vanbračnih drugova

Po zakonu o braku SAP Kosova, za razliku od Zakona o braku SR Srbije i SAP Vojvodine gde to nije slučaj, vanbračna i bračna zajednica se potpuno izjednačavaju pri određivanju pravnih karakteristika vanbračne tekovine i zajedničke imovine bračnih drugova. Imovina koju su vanbračni drugovi stekli tokom trajanja vanbračne zajednice predstavlja njihovu zajedničku vanbračnu imovinu i na nju se primenjuju isti pravni principi koji se odnose i na zajedničku imovinu bračnih drugova. Ovakav stav Zakon o braku SAP Kosova iznosi u svom čl. 46:

»... U cilju ostvarivanja prava na udeo u zajednički stečenoj imovini... može se dokazivati da je između muškarca i žene postojala dugogodišnja trajna zajednica slična braku«.

Prema tome, po ovoj odredbi, udeo vanbračnih drugova u zajedničkoj svojini određuju se na osnovu njihovog doprinosa u sticanju nepokretnosti, a pravna priroda udela vanbračnih drugova određena je ne tražbenim zahtevom, već obostranim stvarnim pravom, odnosno svojinskim ovlašćenjem. Time se vanbračna tekovina, u pogledu svojih pravnih karakteristika, u potpunosti izjednačava sa zajedničkom imovinom bračnih drugova.

Povodom ove problematike, na kraju treba primetiti da u poslednje vreme i naši sudovi zauzimaju stanovište da vanbračnoj zajednici koja je duže vremena trajala i koja se zasniva na »čvrstoj vezi« (termin iz sudske odluke) vanbračnih drugova, treba dati isto dejstvo kao i bračnoj zajednici. U tom pogledu posebno je karakteristična odluka Vrhovnog suda Jugoslavije Gz 8/69 od 22 aprila 1969 godine, kao i Vrhovnog suda SR Srbije Gzz 278/70 od 4 decembra 1970 godine po kojoj se i pravo na stan priznaje vanbračnom drugu.

Dr MIHAÏLO MITIĆ
professeur à la Faculté
de droit de Niš

LE DROIT DE MARIAGE DE LA RÉPUBLIQUE SOCIALISTE DE SERBIE

(sans les conséquences juridiques du divorce et de la procédure de divorce)

— R é s u m é —

La République Socialiste de Serbie est composée de deux provinces autonomes (la Province Socialiste Autonome de Voïvodine et la Province Socialiste Autonome de Kossovo) et du territoire restreint de la Serbie. Eu égard à la condition constitutionnelle des provinces autonomes, dans le domaine de la législation familiale de la République Socialiste de Serbie il y a trois sphères juridiques. Dans le cadre de ces sphères sont appliquées: une loi sur le mariage de la République fédérée et deux lois sur le mariage des provinces autonomes. La première Loi sur le mariage sur le territoire de la RS de Serbie a été adoptée par la République de Serbie pour son territoire restreint le 30 décembre 1974, la PSA de Kossovo pour son territoire un jour plus tard et la PSA de Voïvodine le 20 février 1975.

Le but de cet écrit est de présenter comparativement les caractéristiques principales de la nouvelle législation de la République fédérée et des provinces autonomes sur le mariage, qui est appliquée sur le territoire de la RS de Serbie, et en particulier les caractéristiques qui les rendent réciproquement différentes et qui les écartent de l'ancienne Loi fédérale sur le mariage.

On peut remarquer les différences tout d'abord dans le domaine juridico-technique et dans la sphère de la systématique de la terminologie juridique. La plus volumineuse est la Loi sur le mariage de la RS de Serbie, et la plus petit nombre de dispositions contient la Loi sur le mariage de la PSA de Kossovo. Dans la Loi sur le mariage de la RS Serbie se trouvent les dispositions qui ont l'application commune sur tout le territoire de la RS de Serbie les provinces autonomes y comprises et à ces dispositions doivent se soumettre les normes de la législation sur le mariage des provinces autonomes. Cependant, on peut remarquer que ce n'est pas toujours le cas, en particulier quand il s'agit de mariages inexistant, de sorte que la Loi sur le mariage de la PSA de Voïvodine devra effectuer des corrections dans ce sens. Les dispositions relatives aux fiançailles ne se trouvent que dans la Loi sur le mariage de la PSA de Voïvodine, et la différence existe aussi en ce qui concerne le mode de conclusion du mariage par l'intermédiaire de mandataire. Les empêchements au mariage sont généralement les mêmes, exception fait de l'empêchement de l'adoption totale qui n'est pas prévue par la Loi sur le mariage de la PSA de Voïvodine. La compétence locale déléguée n'est maintenue que dans la Loi sur le mariage de la PSA de Voïvodine.

En ce qui concerne le divorce on peut constater la différence sur ce qui se rapporte au nombre des causes de divorce. Ainsi, la Loi sur le mariage de la PSA de Voïvodine n'admet que deux causes de divorce, tandis que les lois sur le mariage de la PSA de Kossovo et de la RS de Serbie prévoient dix causes de divorce, dont elles ont en commun le divorce par consentement mutuel et le divorce pour cause d'incompatibilité d'humeur.

La communauté extraconjugale est laissée en dehors de la réglementation juridique par la Loi sur le mariage de la PSA de Voïvodine. La Loi sur le mariage de la RS de Serbie attribue à la communauté extraconjugale une certaine importance, en particulier dans le domaine de la pension alimentaire. Cependant, la Loi sur le mariage de la PSA de Kossovo identifie la communauté extraconjugale avec la communauté conjugale dans le domaine du droit à la pension alimentaire, des rapports de propriété et du droit de succession.

POJAM I VRSTE UMIŠLJAJA

1. Opšti pogled na vinost

Vinost, kao psihički odnos učinioca prema krivičnom delu kao rezultatu svoje radnje, je neophodna pretpostavka za krivičnu odgovornost i kažnjivost. Da bi kazna mogla biti primenjena prema učiniocu svršenog ili pokušanog dela, potrebno je da, pored prouzrokovane posledice odnosno voljno preduzete radnje u cilju prouzrokovanja iste, postoji i krivica u odnosu na ostvareno ili započeto a ne ostvareno prouzrokovanje. Drugim rečima, pored krivičnog dela, svršenog ili pokušanog, kao objektivnog čina, potrebno je da postoji i krivica kao subjektivni uslov da bi kazna mogla biti primenjena. Primena kazne nalazi svoj osnov, pa i svoju svrhu, u skrivljenosti dela, u krivici za njegovo prouzrokovanje slobodno preduzetom radnjom od strane čoveka. Slobodno preduzeta radnja može postojati samo u odsustvu prinude i neuračunljivosti, na osnovu voljnog opredeljenja. Otuda samo uračunljiv izvršilac, koji je slobodnim opredeljenjem preduzeo radnju i njome prouzrokovao ili pokušao da prouzrokuje društveno opasnu posledicu, može biti vin. a samo vin izvršilac jeste krivično odgovoran i može biti kažnjen.

Jasno je da vinost mora postojati u vreme preduzimanja radnje, odnosno u ono vreme kada je trebalo da se radnja preduzme, bez obzira na to kada je posledica nastala. Bitno je to da je posledica sagledana, tj. predviđena ili pretpostavljena kao moguća ili pak da se mogla pretpostaviti, a ne činjenica da li je nastala odmah pošto je radnja ostvarena ili nešto kasnije, posle protoka izvesnog vremena. Baš zato što vinost obuhvata ne samo radnju već i posledicu i uzročni odnos, dakle, krivično delo u celini, ona mora postojati pre preduzimanja radnje izvršenja ili bar u vreme preduzimanja delatnosti koje ulaze u sastav radnje izvršenja, a ne i posle njihovog okončanja.

Kad govorimo o vinosti kao psihičkom odnosu učinioca prema svom delu, mi taj odnos pratimo uglavnom kroz sadržaj svesti i voljni izraz njegovog stava. Sigurno je da se psihički odnos ne iscrpljuje kroz ova dva elementa. Psihička ličnost je veoma bogata i složena pa se i odnos te ličnosti, kako prema zbivanjima u spoljnom svetu tako i prema svojim sopstvenim aktima, odvija nevidljivo kroz jedan složen mehanizam. Preciznije rečeno, svest i volja nisu jedini elementi kroz koje se odražava stav ličnosti prema zbivanjima u spoljnom svetu. U određivanju, ili bolje rečeno, u formiranju i usmeravanju, tog

stava učestvuje čitav niz elemenata koji ulaze u sastav čovekove ličnosti. Međutim, prema saznanjima, koja mi posedujemo na ovom stupnju razvoja psihologije, u strukturi tih elemenata psihološke ličnosti, najvažniju ulogu imaju baš svest i volja u domenu ispoljavanja te ličnosti. Svi ostali elementi, kod normalnog čoveka i u normalnim uslovima života, imaju sporednu ulogu kako u pogledu formiranja tako i u pogledu ispoljavanja vinosti.

S obzirom na to da li su u momentu izvršenja dela kod učinoca dela bila zastupljena oba elementa, tj. i svest i volja u odnosu na posledicu kao društveno opasan i socijalno neprihvatljiv akt, ili samo jedan, tj. samo svest odnosno mogućnost svesti — postoje dva različita oblika ispoljavanja vinosti. Ta dva oblika su umišljaj i nehat. Vladajuće je mišljenje da izvan ovih oblika nema niti može biti krivice. Zbivanja izvan svere mogućnosti čovekovog saznanja u konkretnim okolnostima pripadaju sveri objektivne uzročnosti i zakonomerne slučajnosti. Takva zbivanja pripadaju slučaju (casus). Pošto ostaju izvan svere prostiranja vinosti kao svere spoznaje, ona nisu od interesa za krivično pravo.

Između umišljaja i nehata postoji bitna razlika. Umišljaj predstavlja voljni odnos, a nehat izlazi iz okvira voljnog dejstva i prostire se izvan njega. Nehat se kreće u sferi spoznaje, jer je odraz saznanja ili mogućeg saznanja nastanka posledice dela ali je izvan voljnog opredeljenja te ličnosti prema mogućoj posledici. Zbog tog nedostatka voljnog elementa, on nije čisto subjektivna kategorija. On sadrži u sebi, pored psihološke i socijalno-pravne elemente koji vode ka objektivizaciji odgovornosti. Njegovo postojanje je društvena nužnost, koja na žalost, sve više širi prostor njegove primene. Vinost, kao subjektivna kategorija nalazi svoj puni izraz kroz postojanje umišljaja. Stoga ćemo se zadržati na problemu pojma i pojavnih formi umišljaja kao najizrazitijeg oblika krivice u oblasti krivičnog prava.

2. Pojam umišljaja

Sama reč umišljaj označava osmišljenu radnju kojom se želi da postigne određeni rezultat. To je preduzimanje unapred predviđene, projektovane i osmišljene delatnosti. Predstava u svesti postoji pre fizičkog ostvarenja akta radnje. Fizički akt radnje se i preduzima pod dejstvom predstave. Istovremeno, to je i voljni akt kojim se hoće takođe predviđeni rezultat ili se, pak, odobrava njegovo prouzrokovanje. Uopšte uzev, sve čovekove delatnosti, osim malog broja izuzetaka, su svesne i voljne, tj. predviđene u svesti kao projekcije i usmerene na postizanje rezultata koji se žele ili na koje se pristaje. Na svakoj čovekovo radnji leži pečat njegove volje. Volja se preko radnje, kao ciljne delatnosti, proteže i na posledicu. Kao psihološka kategorija, volja je neodvojiva od svesti. Svaka voljna delatnost nužno predpostavlja njeno prethodno projektovanje i osmišljavanje uslova za njeno realizovanje kao i projektovanje i osmišljavanje rezultata koji će biti ostvareni njenim izvršenjem. Nemoguće je zamisliti umišljajnu delatnost a da ona nije prethodno projektovana i usmerena na posti-

zanje određenog rezultata i da ne postoji opredeljenost ličnosti prema tom rezultatu. Samo takva delatnost je umišljajna delatnost.

Umišljaj u krivičnompravnomo smislu postoji kada je preduzeta radnja kojom je prouzrokovana predviđena društveno opasna posledica koja se kao takva htela ili želela ili se pak na njeno prouzrokovanje pristalo radi postizanja nekog drugog rezultata čiji je ona uzgredni ali nužni — istovremeni, prethodni ili naknadni proizvod.

Svest i volja kod umišljaja prostiru se na krivično delo u celini. To što mi često tražimo postojanje ovih elemenata u odnosu na posledicu, kao fizički akt krivičnog dela, ne predstavlja odstupanje, već potvrđivanje postojanja odnosa prema delu kao celini. Već smo rekli, da svest i volja nisu jedini, nego najznačajniji elementi izražavanja odnosa izvršioca prema delu. Kad je reč o umišljaju treba reći da posebnu ulogu mogu imati osećanja i motivi.

Čovekova delatnost odvija se u sveri određenih emocija. Njegov odnos prema delu, kako prema radnji tako i prema posledici, proučen je emocionalnim stanjima koja, u većoj ili manjoj meri, utiču na taj odnos. Može se čak govoriti i o emocionalnom odnosu prema radnji i posledici krivičnog dela. Ponekad, emocije mogu postojati samo prema radnji ili pak samo prema posledici. Zbog stalne prisutnosti i snage uticaja emocija na preduzimanje ili usmeravanje radnji u pojedinim slučajevima kao i uticaja na samu volju, emocionalna strana ne može biti potpuno zanemarena.¹⁾ Ona nije element delo, jer će ona postojati bez obzira na postojanje i karakter emocija, ali emocionalni uticaj nije bez značaja na sveukupni čovekov odnos prema delu, a posebno na formiranje posebnih oblika umišljaja, o čemu će posebno biti reči. U uskoj vezi sa formiranjem umišljaja je i motiv. Može se slobodno tvrditi da nema niti može biti umišljajne delatnosti bez postojanja motiva. Motiv je osnova svake voljne ljudske radnje, a umišljaj je izrazito voljna radnja usmerena na postizanje određenog cilja. Taj akter koji izaziva radnju i usmerava je prema cilju je upravo motiv.²⁾

Pa ipak, bez obzira na uticaj ovih, i nekih drugih elemenata psihološke ličnosti (npr. namere, intelegencije, karaktera itd.), svest i volja ostaju odlučujući elementi za postojanje umišljaja bez obzira na njegov oblik ispoljavanja. Zato ćemo razmotriti njihov međusobni odnos i njihovu sadržinu. Bez voljnog odnosa prema posledici, kao što je već rečeno, nema pravog i potpunog psihološkog odnosa ličnosti, a voljni odnos može postojati samo na bazi saznanja, odnosno svesti o posledici. Danas je opšte prihvaćeno stanovište da bez postojanja oba ova elementa nema umišljaja. Međutim, treba reći, da je u krivičnompravnoj literaturi dugo postojao sukob između teorije svesti i teorije volje oko uloge elemenata u formiranju umišljaja. Ovaj sukob je proizašao iz nepoznavanja psihološke povezanosti između svesti i volje kao čovekovih sposobnosti. Predstavnici i jedne i druge teorije polazili su od metafizičke koncepcije o njihovoj samostalnosti i nezavisnosti, pa su zato i smatrali da je za postojanje umišljaja dovoljan

¹⁾ Kurs sovjetskogo ugotovnog prava, Moskva, 1970, tom II, str. 288—290.

²⁾ Opširnije o tome dr Lj. Jovanović: Motiv i vinost, Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu, 1972, str. 65-82.

samo jedan elemenat i to onaj koji oni zastupaju. Tako, po teoriji svesti, umišljaj postoji ako je izvršilac bio svestan svoje radnje i posledice koja će iz nje proizaći ili može proizaći, dok po teoriji volje umišljaj postoji samo tada ako se posledica koja se ostvaruje svojom radnjom hoće odnosno želi. Umišljaj bi, prema teoriji predstave (svesti) obuhvatio i one posledice koje su predviđene kao moguće. Drugim rečima, dosledno primenjivana ova teorija proširuje umišljaj na domen svesnog nehata. Suprotno ovoj, teorija volje ne prihvatajući nikakav pristanak, eliminiše eventualni umišljaj i tako sužava domen prostiranja umišljaja a proširuje nehat. Posmatrano sa kriminalno-političkog stanovišta, teorija predstave je konzervativnija od teorije volje u pogledu obima i oštine primene represije, ali je i ova druga neprihvatljiva zbog jednostranosti i nerealnosti. Sa naučnog stanovišta savremene psihologije, one su neodržive jer umišljaj ne može postojati samo na bazi predstave bez voljenog odnosa. Još manje može postojati samo na bazi volje jer ne može postojati nikakav odnos bez saznanja, odnosno ne može hteti i želeći nešto o čemu ne postoji nikakva predstava. Volja izvire iz saznanja, a oslanja se na osećajnu bazu, praćena motivacijom. Njena snaga je u tome da prema saznom i željenom upravi motivima usmerenu radnju na postizanje određenog rezultata, tj. posledice i da lomeći unutrašnje i spoljne prepreke dovede radnju do kraja i realizuje posledicu.

S obzirom da postojanje umišljaja zahteva postojanje i svesti i volje, to je neophodno da se sagleda obim njihovog prostiranja, da se ustanovi šta treba da obuhvati svest a na šta se odnosi volja. Može se reći, da postoji opšta saglasnost o tome da svest treba da obuhvati konkretnu pojavu bića krivičnog dela. To znači, da u svesti učinioca treba da postoji predstava o onim stvarnim obeležjima krivičnog dela koja su zakonom određena kao njegovi bitni konstitutivni elementi bez kojih ono kao takvo ne može postojati. Praktično posmatrano, učinilac dela mora da bude svestan činjenice, i to pre izvršenja ili u vreme izvršenja radnje, da će sa tom radnjom, sa određenim sredstvima i na određenom objektu, sigurno ili verovatno proizvesti određenu posledicu ili pak da je svestan da je može proizvesti. Prema tome, svest mora da obuhvati radnju, posledicu ili uzročni odnos.

Radnja mora biti predviđena u konkretnom vidu, tj. moraju biti predviđene sve neophodne delatnosti koje treba da budu izvršene, kojim redom i sa kojim sredstvima treba da se ostvare; zatim, na kom objektu, na kom mestu i u kom vremenu moraju biti izvedene predviđene delatnosti. I posledica mora biti predviđena u konkretnom obliku. Ona mora biti sagledana kao neizbežan, verovatan ili moguć rezultat radnje koja se preduzima ili se namerava preduzeti. Učinilac predviđa posledicu kao proizvod svoje radnje ako zna da će tom svojom radnjom izazvati jedan zakonomerni, prirodno nužni tok zbivanja, koji će se završiti njenim prouzrokoivanjem. Unapred projektovana kauzalna zbivanja koja čine uzročnu vezu između radnje i posledice, kao i unapred projektovana posledica, mogu se u nekim pojednostima i detaljima razlikovati od zbivanja koja su se realizovala, odnosno od ostvarene posledice. Za postojanje umišljaja nije potrebno da se događaj realizuje potpuno i do detalja onako kako ga je učinilac

zamislilo. Izvesna odstupanja su nužna. Ono što je potrebno to je: da je iz ostvarene voljne radnje proizašla ona posledica koja je predviđena kao neizbežna, verovatna ili moguća i da se realizovala približno onako kako je zamišljena, tj. eventualna odstupanja u nekim detaljima koji nisu bitni za postojanje tog dela. Naravno, ukoliko je neki detalj bitan za postojanje dela a nije obuhvaćen svešću onda nema umišljaja u odnosu na to delo.

Postavlja se pitanje: da li svest, pored stvarnih okolnosti dela, treba da obuhvati i takve elemente dela kao što su društvena opasnost, protivpravnost i određenost dela u zakonu. Drugim rečima, da li svest kod umišljaja treba da sadrži i društveni i pravni značaj dela ili pak to nije potrebno. Odmah da kažemo da je ovo jedno od najspornijih pitanja u oblasti problematike vinosti. Po psihološkoj koncepciji vinosti, za umišljaj nije potrebno postojanje svesti ni o jednom od ovih elemenata dela, ni o društvenoj opasnosti, ni o protivpravnosti, niti, pak, o određenosti dela u zakonu. Dovoljna je svest o stvarnim okolnostima dela i ništa više.³⁾ Prema normativnoj i psihološko-normativnoj koncepciji, za postojanje umišljaja potrebna je svest o protivpravnosti, odnosno o društvenoj opasnosti i protivpravnosti. To zbog toga što je to jedan, odnosno dva elementa dela. Govorili smo u jedini i množini zato što postoji razlika u shvatanju protivpravnosti i društvene opasnosti. Naime, po jednom shvatanju, postoji samo jedan element a ne dva. To je element protivpravnosti koji se može pojaviti u materijalnom i formalnom smislu. Društvena opasnost nije ništa drugo do materijalni izraz protivpravnosti. Sasvim je logično, da iz ovakvog shvatanja protivpravnosti nužno sledi i stav da svest mora da sadrži element protivpravnosti kod umišljaja. Po drugom shvatanju, društvena opasnost i protivpravnost su dva, usko povezana, ali samostalna elementa krivičnog dela. Ovo drugo stanovište je nešto raširenije, a po našem mišljenju i ispravnije.

Međutim, ni kod onih koji smatraju da su društvena opasnost i protivpravnost dva samostalna elementa, nema saglasnosti da li kod umišljaja treba da budu obuhvaćena svešću ili ne. Po nekima dovoljna je da bude sadržana samo društvena opasnost, dok po drugima, svest mora da sadrži oba elementa. U istorijskom razvoju nauke i teorije bilo je perioda kad je preovladavala čas jedna čas druga koncepcija, i to ne samo u različitim zemljama već i u jednoj te istoj zemlji.⁴⁾

Naše zakonodavstvo ne zahteva postojanje svesti o društvenom i pravnom značaju dela. Znači li to da umišljajni izvršilac krivičnog dela zaista i nema takvo saznanje o delu. Ne, nikako. To što zakonodavac ne traži postojanje svesti o društvenoj opasnosti, tj. asocijalnosti dela, ni svest o protivpravnosti, tj. o protivdužnog ponašanja, proizilazi iz činjenice da to nije posebno posebno utvrđivati. Postoji pretpostavka da svako uračunljivo lice poseduje svest o društveno štetnim i nedozvoljenim aktivnostima i da zato nije ni potrebno ove elemente unositi u umišljaj. Inače, ne može se ni zamisliti da bi umišljajni uči-

³⁾ N. Srzentić — dr A. Stajić: Krivično pravo FNRJ, Opšti deo, Beograd, 1961. str. 209. dr J. Tahović: Krivično pravo, Opšti deo, Beograd, 1961. str. 172—173.

⁴⁾ Kurs sovjetskoga ugovornog prava, Tom II, Moskva, 1970, str. 300.

nilac mogao biti bez predstave o društvenoj štetnosti ostvarene posledice, odnosno posledice koja se htela ostvariti. Po našem mišljenju, sama svest o stvarnim okolnostima dela nužno obuhvata i društveni karakter dela odnosno njegov socijalni značaj. To zbog toga što društveno opasan karakter dela manifestuje kroz posledicu o kojoj se uvek mora imati predstava. A učinilac kad predviđa posledicu, on predviđa kao realnu promenu na objektu napada i to u vidu njegovog uništenja, oštećenja ili mogućnosti da do toga dođe. A ako je svestan posledice kao realne promene, koja se sastoji u uništenju ili oštećenju nekog dobra, onda je on svestan i štetnosti takve posledice za društvo, njene socijalne neprihvatljivosti. To znači da je svestan i da mora biti svestan socijalnog značaja, odnosno društvenog karaktera dela, što znači društvene opasnosti dela. Svest o protivpravnosti, nedopuštenosti i zabranjenosti ne mora da postoji u smislu poznavanja pravnih normi kojima je protivno delo, niti njegovu zakonsku zabranjenost i kvalifikaciju. Svest o protivpravnosti pa i zabranjenosti sadržana je i iscrpljuje se kroz svest o štetnom karakteru dela, o njegovoj društvenoj opasnosti sadržanoj u posledici povrede ili ugrožavanja. Svest o protivpravnosti potrebna je samo u slučaju kada je predviđena kao posebno obeležje konkretnog krivičnog dela.

Svest učinioca dela o posledici i drugim stvarnim okolnostima može, po svojem intenzitetu, biti različita. Tako, učinilac može biti siguran u pogledu nastupanja posledice, može postojati svest o verovatnoći ili mogućnosti njenog nastupanja. Uopšte uzev, prema sadržini, punoći i jasnoći predstave, svest se može pojaviti u četiri stepena i to kao: sigurnost, izvesnost, verovatnoća i mogućnost prouzrokovanja posledice sa radnjom koja se preduzima ili koja se namerava preduzeti. Kod postojanja sigurnosti predstava o radnji, posledici i kauzalnom odnosu je potpuna, detaljna, čista i jasna, tj. svi elementi su osvetljeni i fiksirani. Posledica je vidljiva kao neizbežan rezultat radnje. Kod izvesnosti slika o događaju nije tako potpuna i čista. Ona ne sadrži neke detalje iz činjeničkog stanja u kauzalnom lancu pa stoga i nema one sigurnosti kao kod prvog stepna. To međutim, ne znači da postoji sumnja u pogledu nastanka posledice dela, već je manja sigurnost u neizbežnost. Zato je ona izvesna a ne neizbežna i neumitna. Kod verovatnoće kao trećeg stepena svesti neki elementi iz kauzalnog lanca nisu jasno osvetljeni tako da se naziru kao u izmaglici a sama posledica kao da je povučena iz fokusa malo u stranu. I upravo ta nejasnoća, ta zamagljenost u kauzalnom lancu isključuje sigurnost i izvesnost ali postoji jedna verovatnoća da će posledica nastati, da su detalji koji su dovoljno nevidljivi, snažni akteri u uzročnom lancu. Naime, pojedini delovi uzročnog lanca ostaju nevidljivi tako da se ne zna dali je lanac isprekidan ili ne i da li će posledica nastati ili ne.

Volja, kao najizrazitiji elemenat psihološkog odnosa ličnosti prema delu, sagledava se kroz nastalu posledicu. Postojanje volje u odnosu na posledicu ukazuje na postojanje nekog saglašavanja sa ostvarenjem krivičnog dela.⁵⁾ Razume se, da i voljni odnos, to

⁵⁾ N. Srzentić — dr A. Stajić, isto delo, str. 212.

saglašavanje učinioca sa delom takođe može biti različito po svom intenzitetu ispoljavanja, pre svega i stepenovanja. Po pravilu, izdvajaju se dva stepena izražavanja volje. Prvi stepen je htenje, a drugi pristajanje. Stvarno, međutim, postoje tri stepena. Naime, negira se ili zanemaruje željenje kao samostalni stepen volje. Smatra se da su htenje i željenje sinonimi ili pak da htenje sadrži u sebi željenje. To nije tačno. Ovo su dva posebna, po jačini različita stepena ispoljavanja volje. Htenje je imeprativni oblik ispoljavanja volje i sadrži u sebi isključivost u opredeljenju. Željenje kao imeprativni i isključivi oblik proizilazi iz namere i predstavlja koncentrisanu usmerenost prema cilju koji mora biti ostvaren. Kod željenja nema takve povezanosti sa namerom pa ni takve koncentrisanosti i usmerenosti volje. Najzad, treći stepen voljnog izraza je pristajanje, dopuštanje ili odobravanje posledice kao rezultata radnje koja se niti hoće niti želi. Po pravilu, do pristajanja u odnosu na nastalu posledicu dolazi zato što se hoće neki drugi rezultati, koji povlači nastanak i ove posledice, pa da bi se ostvario taj rezultat, obuhvaćen htenjem ili željenjem, pristaje se i na nastanak ove neželjene posledice.

3. VRSTE UMIŠLJAJA

Umišljaj se može pojaviti u više različitih formi. Neke od tih formi su gotovo opšte prihvaćene, neke postoje samo u zakonodavstvima pojedinih država ili se pojavljuju u izuzetnim slučajevima i imaju specifični karakter, dok izvestan broj ima samo istorijski značaj. Sve ove vrste umišljaja mogu se podeliti na dve grupe i to na opšte i posebne vrste, s obzirom na zajednički ili specifičan karakter zastupljenih elemenata. Tako, opšti karakter imaju direktni i eventualni umišljaj, jer sadrže elemente koji su takvi da čine osnovne karakteristike svake druge vrste umišljaja koji opet pored ovih poseduju neku specifičnost. Zbog postojanja tih specifičnosti, koje mogu i ne moraju imati posebno pravno dejstvo, svi ovi pojavnici oblici čine posebnu grupu umišljaja.

a) *Direktni i eventualni umišljaj.* Direktni umišljaj (dolus directus) postoji kad je učinilac bio svestan svoga dela i hteo njegovo izvršenje. Eventualni umišljaj (dolus eventualis) postoji onda kada je učinilac bio svestan svoga dela i pristao na njegovo izvršenje. Da li će postojati direktni ili eventualni umišljaj zavisi od toga koji je stepen svesti i koji stepen volje postojao kod učinioca u odnosu na celokupno krivično delo, a posebno u odnosu na posledicu kao rezultata radnje i to u momentu preduzimanja radnje.

Upoređenjem definicija direktnog i eventualnog umišljaja, uočljiva je razlika kod stepena voljnog odnosa, pri čemu je kod direktnog to htenje, a kod eventualnog pristajanje. Što se tiče svesti, tu kao da nema nikakve razlike. Naime, i za eventualni umišljaj se zahteva postojanje svesti u bilo kom stepenu, s tim da na voljnoj strani postoji pristajanje. Drugim rečima, polazi se od postavke da pristajanje na posledicu može postojati kod bilo kog stepena svesti i da se, pre-

ma tome, svest kod eventualnog umišljaja može pojaviti u svim na pred pomenutim stepenima. To nije sasvim tačno, jer su izvesne konstrukcije realno teško ostvarljive ili čak i nemoguće. Tako, ako je učini-lac svestan posledice tako da je sasvim siguran u njeno nastupanje, tj. da će ona neizostavno nastupiti, onda je teško zamisliti da on takvu posledicu neće i ne želi nego samo pristaje. Ako je on potpuno siguran u nastupanje posledice iz radnje koju preduzima ili namerava da preduzme pa radnju i izvede, onda on takvu posledicu i hoće ili želi, tako da tu postoji direktni umišljaj.

Direktni umišljaj, po pravilu, postoji onda kada dođe do spavanja svesti u obliku sigurnosti ili izvesnosti o nastupanju posledice sa voljom izraženom u vidu htenja ili željenja te posledice, a ne neke druge. Izuzetno, direktni umišljaj bi mogao postojati i onda kada postoji verovatnoća u pogledu nastupanja posledice ako se ta posledica hoće ili želi. Ovakvi slučajevi nisu nemogući, ali su u praksi veoma retki, jer životno je pravilo da se hoće ili želi ono što se zna, što se dobro poznaje, da postoji neka sigurnost u poznato, sigurnost, koja isključuje u najvećem mogućem stepenu spoznaje, neočekivana iznenađenja. Logično je onda da se eventualni umišljaj može pojaviti onda kada se svest sastoji u verovatnoći ili mogućnosti nastupanja posledice iz radnje koja se preduzima ili namerava preduzeti i na čije se nastupanje pristaje. Sam pristanak, kao najslabiji vid saglašavanja, govori o činjenici da se preduzetom radnjom htela ostvariti neka druga posledica, neki drugi rezultat, a ne ta posledica koja je nuz proizvod one željene. Radnja je motivisana i ciljno usmerena na prouzrokovanje neke druge, društveno opasne ili pak društveno korisne radnje, ali se kao prateća pojava prouzrokuje i ova društveno opasna neželjena, ali predviđena kao verovatna i moguća posledica. Pristanak u odnosu na ovu prati htenje prve, ciljne posledice.

Razlika, dakle, između direktnog i eventualnog umišljaja ne sastoji se samo u ispoljavanju jačeg i slabijeg stepena volje, već i u postojanju različitih stepena svesti u odnosu na posledicu krivičnog dela. To što se i u teoriji i u praksi insistira i ukazuje na razliku u pogledu ispoljavanja volje a ne i na razliku u pogledu sadržaja svesti, proizilazi iz činjenice što se ta razlika jasnije vidi i lakše dokazuje u oblasti volje nego u oblasti svesti.

Polazeći od činjenice da je direktni umišljaj teža vrsta od eventualnog, jer sadrži krivicu u punijem izrazu kao psihološku i socijalno-etičku kategoriju, trebalo bi da zbog toga povlači i težu kaznu. Drugim rečima, društvena osuda, izražena kroz kaznu, treba da bude teža za krivično delo izvršeno sa direktnim od tog istog dela izvršenog sa eventualnim umišljajem. Međutim zakonodavstva ne predviđaju nikakvu razliku u kažnjavanju koja bi obavezivala sudove. Takav stav proizilazi iz činjenice što se smatra da se načelno ne bi mogao unapred i sa sigurnošću tvrditi da je društvena opasnost učinioca, pa i samog dela, veća samim tim što je ono izvršeno sa direktnim umišljajem. U nekim slučajevima baš postojanje eventualnog umišljaja može da ukazuje na karakter učinioca dela, na njegov nonsalantan i ne baš savestan odnos prema ljudskim i društvenim vrednostima. Uglavnom zbog toga zakonodavstva ne prihvataju načelnu razliku u kažnjavanju za ove dve

vrste umišljaja, određenu putem zakona, već prepuštaju sudovima da oni s obzirom na sve okolnosti odmere kaznu za izvršeno krivično delo uzimajući u obzir i stepen vinosti tj. da li je delo učinjeno sa umišljajem i sa kojom vrstom umišljaja, sa direktnim ili eventualnim, pri čemu prvi ima karakter otežavajuće okolnosti u odnosu na drugi. Ovo se jasno vidi u slučaju kada se za krivično delo traži postojanje umišljaja, što znači bilo direktnog ili eventualnog da bi kazna mogla biti izrečena. Jasno je da u takvom slučaju postojanje direktnog umišljaja može imati ulogu otežavajuće okolnosti.⁶⁾ Takvu mogućnost predviđa i naš Krivični zakonik u čl. 38. u sklopu ostalih otežavajućih okolnosti.

Najzad, treba reći da neka dela mogu biti izvršena samo sa direktnim a neka opet, koja se po pravilu vrše iz nehata, mogu biti učinjena sa eventualnim umišljajem ali ne i sa direktnim. Samo sa direktnim umišljajem se mogu izvršiti krivična dela gde zakon za postojanje dela traži znanje kao najviši stepen svesti u pogledu posledice dela i drugih stvarnih okolnosti. Isto tako, samo sa direktnim umišljajem mogu biti izvršena i ona krivična dela gde postoji namera bilo kao elemenat bića, bilo kao usmerenost na postizanje nekog daljeg cilja izvan neposredne posledice krivičnog dela. U slučajevima gde se za postojanje dela traži direktni umišljaj, postojanje eventualnog umišljaja znači da u konkretnom slučaju nema tog, ali može postojati neko drugo krivično delo. Na suprot tome, ako se kod krivičnih dela, koja se mogu izvršiti samo sa eventualnim umišljajem ili iz nehata, ustanovi postojanje direktnog umišljaja onda nije u pitanju to, već neko drugo, po kvalifikaciji teže krivično delo koje ima istu posledicu. Tako, ako bi se kod krivičnog dela nesavesnog lečenja bolesnika utvrdilo da u odnosu na posledicu smrti postoji prikriveni direktni umišljaj, onda i nema tog dela, jer je u pitanju krivično delo ubistva.

Između direktnog i eventualnog umišljaja može doći do idealnog stacaja, tj. da se ostvare oba u istom događaju, prouzrokovanog jedinom radnjom. To je slučaj kada se predviđa jedna posledica kao sigurna i izvesna a druga kao moguća, pri čemu se ova druga ne želi, ali zbog neodložnog ostvarenja prve pristaje i na prouzrokovanje ove. Ako se ostvare obe, a u izvesnim slučajevima i ako se ostvari samo druga a prva ostane u pokušaju, imaćemo slučaj oba umišljaja. Realni sticaj između direktnog i eventualnog umišljaja nema neki posebni značaj.

b) *Posebne vrste umišljaja.* U našoj krivično-pravnoj teoriji pod ovim nazivom podrazumevaju se sve vrste umišljaja osim direktnog i eventualnog, bez obzira na njihov značaj. Reč je o specifičnim vrstama umišljaja koje nemaju podjednaki značaj u savremenim krivičnim zakonodavstvima. Najveći broj od njih ima, kao što smo već rekli, samo istorijski značaj. Ali bez obzira na praktični značaj svi su oni od interesa za teoretsko proučavanje, jer govore o evoluciji ljudske misli u oblasti krivične odgovornosti, a pre svega, o njenom uprošćavanju i prilagođavanju shvatanjima i zahtevima savremenog života kao što su realnost i praktičnost.

⁶⁾ Dr J. Tahović, isto delo, str. 173.

Starija krivičnopravna teorija vršila je klasifikaciju svih vrsta umišljaja ili dolusa, kako su se tada nazivali, na dve grupe s obzirom na unutrašnji i spoljašni osnov formiranja pojedinih oblika. Prema unutrašnjem osnovu deoba umišljaja se vrši s obzirom na dužinu i dubinu razmišljanja učinioca o izvršenju dela, pre svega posledice, dok spoljašnji osnov odražava stepen svesti, odnosno jačinu saznanja o sigurnosti odnosno manjoj ili većoj mogućnosti nastanka posledice.⁷ Ovakva deoba umišljaja sobzirom na unutrašnji i spoljašnji osnov nije naučno opravdana. Stepem svesti o prouzrokovanju posledice nije nikakva spoljna strana, već proces koji se odvija takođe u psihološkoj ličnosti učinioca dela. I dužina razmišljanja i dubina misli kao i sigurnost o nastanku posledice su veoma značajni elementi za oblikovanje pojedinih vrsta umišljaja, ali svi ti elementi su samo delovi jedinstvenog procesa mišljenja, koji je psihološka kategorija i kao takva ne može biti spoljašnja. Ona se ispoljava ali nije spoljašnja. Zato i ne može biti reči o unutrašnjem i spoljašnjem osnovu za deobu umišljaja, već njihovu deobu možemo činiti s obzirom na dominaciju pojedinih elemenata koji karakterišu pojedine vrste umišljaja. Polazeći od tih specifičnih karakteristika izložićemo najvažnije vrste umišljaja i ukazati na njihov naučni i praktični značaj.

Na osnovu dužine i dubine razmišljanja o izvršenju dela, razlikuju se dve vrste umišljaja poznatih pod nazivima: dolus praemeditatus i dolus impetus, dok se sve ostale vrste razlikuju prema stepenu i obliku svesti o bitnim obeležjima dela, posebno o obeležjima i karakteristikama posledice. U našem daljem izlaganju pored predumišljaja i iznenadnog umišljaja razmotrićemo još i sledeće vrste: direktni i indirektni, alternativni i eventualni, prethodni i naknadni, generalni i specijalni umišljaj.

1) Dolus praemeditatus i dolus impetis (repentinus) ili predumišljaj i iznenadni umišljaj.

Dolus praemeditatus ili predumišljaj postoji onda kada je odluka o izvršenju krivičnog dela doneta promišljeno i hladnokrvno, u jednom većem ili manjem vremenskom intervalu pre nego što je preduzeta radnja izvršenja. Predumišljaj se karakteriše sledećim specifičnostima: promišljenošću, hladnokrvnošću i donošenju odluke i vremenskom distancom između smišljenosti dela i njegovog izvršenja. Promišljenost ili smišljenost govori o svesnom i svestranom sagledavanju svih stvarnih okolnosti dela posle čega sledi donošenje odluke o izvršenju radnje i prouzrokovanju posledice. Najčešće izvršenju radnje predhodi planiranje radnje izvršenja i obavaljanje predhodnih tj pripremljenih radnji, u cilju uspešnog i efikasnog ostvarenja radnje izvršenja. Hladnokrvnost u donošenju odluke treba da znači to da odluka nije doneta naglo, naprečac, pod uticajem snažnih emocija tj afekta srdžbe, straha ili razjarenosti, već je vršena procena kroz neometano razmišljanje od snažnih izazovnih spoljnih faktora. Odluka je ovde rezultat čovekovog određenja, koje je snažno motivisano, pri čemu pošto se izgradilo to određenje, ono je ostalo nepromenjeno sve do

⁷) J. Đ. Avakumović: Teorija kaznenog prava, prva sveska, Beograd, 1888. g., str. 436—438.

izvršenja dela. I upravo u toj nepromenljivosti zauzetog stava, tj. donete odluke, u jednom vremenskom intervalu, ispoljava se čvrstina volje u ostvarenju kriminalnog akta. Ta nepromenljivost, istrajnost i čvrstina volje određenosti inspirisala je subjektiviste da je nazovu zlom, malicioznom voljom koja je zbog snažne motivacije istovremeno usmerena na ostvarenje radnje i prouzrokovanje posledice kao ciljnog efekta. Kod predumišljaja, prema J. Avakumoviću, zla volja izbija na površinu svom snagom tako da je često nemoguće da se zauzastavi.⁸⁾ Što se tiče vremenskog intervala, među poznavaoacima ove vrste umišljaja, nema neke određenosti. To može biti veoma dug, ali i relativno kratak vremenski razmak između donete odluke i pristupanja njenoj realizaciji.

Zbog svih tih odlika predumišljaj je, kao dejstvujuća vrsta umišljaja, zadržao svoje mesto u krivičnim zakonodavstvima zapadnoevropskih i angloameričkih zemalja i zakonodavstvima drugih zemalja koja su se razvijala pod uticajem ovih. U poređenju sa ostalim posebnim vrstama, predumišljaj je najčešća vrsta umišljaja tako da njegovo postojanje povlači težu kvalifikaciju dela pa samim tim i strože kažnjavanje ili se, pak, uzima kao obavezna ili fakultativna otežavajuća okolnost. Tako, npr. za ubistvo sa umišljajem, prema francuskom krivičnom zakonodavstvu kažnjava se doživotnom robijom, a za ubistvo sa predumišljajem smrtnom kaznom.⁹⁾

Naše krivično zakonodavstvo ne poznaje predumišljaj kao posebnu vrstu umišljaja tako da se on može smatrati samo kao pojedini oblik direktnog umišljaja. Međutim, njegovo postojanje moglo bi u sklopu otežavajućih okolnosti biti uzeto u obzir kod odmeravanja kazne. Sigurno je da njegove karakteristike ne mogu ostati nezapažene od suda i ne mogu ostati bez uticaja na sudsko uverenje o društvenoj opasnosti učinioca dela, što je svakako od značaja za odmeravanje kazne. On ne može da deluje kao kvalifikatorna ili pooštravajuća okolnost, već samo kao moguća otežavajuća okolnost, tj. okolnost koju sud može ali ne mora uzeti u obzir kod određivanja kazne. Njegovo praktično dejstvo na određivanje visine kazne zavisno je od ukupnog sklopa okolnosti pod kojima je delo izvršeno.

Dolus impetus ili efektivni umišljaj, koji je poznat i kao dolus repentinus ili iznenadni umišljaj, je po svojim karakteristikama potpuno suprotan predumišljaju. On se sastoji u donošenju odluke o izvršenju dela iznenadno, naprečac ili na mah a na bazi jakog afektivnog uzbuđenja, pri čemu, neposredno iza odluke, gotovo istog trenutka, sledi radnja izvršenja. Karakteristika ovog umišljaja je postojanje afekta izazvanog od strane žrtve krivičnog dela ili oštećenog i preduzimanje radnje pod dejstvom afekta, odmah pošto je misao o radnji i posledici oformljena u odluku. Afektima se smatraju duševni potresi koji su izazvani navalom snažnih osećanja, komplikovanih predstavama koje nastupaju i polaze najčešće naglo, većinom sužavaju svesnost i praćeni su telesnim pojavama.¹⁰⁾ Afekti su bujice navalnih ose-

⁸⁾ J. Avakumović: isto delo, str. 441.

⁹⁾ Pierre Bouzat: Traite de droit penal et de Criminologie, Tom I, Paris 1970, p. 259.

¹⁰⁾ Dr D. Jeftić: Sudska psihopatologija, Beograd, 1960, str. 42.

ćanja koja se izlivaju i, lomeći kontrolu ponašanja, svom žestinom pokreću duševnu aktivnost na donošenje momentalne odluke i fizičku aktivnost na isto tako naglo izvršenje te momentalne donete odluke. Dakle, pod uticajem afekta, učinilac tek što je zamislio delo odmah je rešio da ga izvrši i skoro istovremeno ili neposredno iza toga pristupa izvršenju, a da od navalne siline afekta nije mogao niti imao vremena da razmisli o posledici kao rezultatu radnje, o njenoj veličini, srazmernosti sa izazovom, potrebi, itd. Delo je rezultat neosmišljene i nedozrele odluke. Budući da je odluka doneta naglo, pod dejstvom nezadrživog izliva uzbuđenja, koje je dovelo do sužavanja svesti i slabljenja snage volje pa stoga i kontrole ponašanja, to je ova vrsta umišljaja suprotna predumišljaju gde su osmišljenost i istrajnost odluke bitna obeležja kriminalne volje. S obzirom na dubinu konstitutivnih elemenata on je po svom kvalitetu najslabija vrsta umišljaja.

Afektivni ili iznenadni umišljaj ima dvojako dejstvo. Naime, on može delovati kao privilegovana i kao olakšavajuća okolnost. Kao privilegovana okolnost, on ulazi u sastav bića krivičnog dela, predstavlja njegov element i dovodi do predviđanja blaže vrste kazne ili, pak, do manjeg iznosa od kazne predviđene za to isto delo učinjeno sa nekom drugom vrstom umišljaja. Najpoznatije privilegovano krivično delo izgrađeno na bazi afektivnog umišljaja je ubistvo namah, poznato još i kao ubistvo u afektu. Ima autora koji smatraju da privilegovanost dela ne proizilazi iz afektivnog umišljaja kao takvog, već iz činjenice što se oštećeni ponašao protivpravno i što je takvim ponašanjem izazvao učinioca dela da mu nanese povredu.¹¹⁾ Sigurno je da afekat treba da bude izazvan od strane povređenog, odnosno oštećenog, ali osnov privilegovanosti dela nije u protivpravnom izazivanju već u dejstvu tako izazvanog afekta na ponašanje koje se pretvara u kriminalni akt. Drugim rečima, izazivanje afekta od strane povređenog je uslov, a sam afekat osnov za postojanje iznenadnog umišljaja kao privilegovane okolnosti koja ulazi u sastav dela.

Kod krivičnih dela gde afektivni umišljaj nema karakter privilegovane okolnosti, on može imati karakter olakšavajuće okolnosti. Ovde se može postaviti pitanje: da li će on imati karakter olakšavajuće okolnosti kod odmeravanja kazne samo u slučaju kada je povređeno dobro izazivača afekta ili će takvu ulogu imati i onda kada je pod njegovim dejstvom povređeno i dobro trećeg lica, odnosno samo njegovo dobro. U prvom slučaju njegovo dejstvo olakšavajuće okolnosti je nesporno kao što to može biti u drugom slučaju. Pa ipak čini nam se da i u slučajevima druge vrste, postojanje neskrivljenog afekta može imati uticaj olakšavajuće okolnosti. To nije pravilo, već mogućnost, što zavisi od konkretne situacije.

Naš Krivični zakonik ne poznaje u opštem delu afektivni umišljaj kao samostalnu vrstu, ali priznaje njegovo dejstvo kao privilegovane okolnosti kod krivičnog dela ubistva na mah. Međutim, kod krivičnih dela kao što su: telesne povrede, verbalni delikti, krivična dela dovođenja u opasnost život ljudi ili imovinu opšte-opasnom radnjom ili sredstvom, on se može pojaviti kao olakšavajuća okolnost. Najzad, treba reći da postoje dela koja se ne mogu izvršiti sa ovom

¹¹⁾ G. Zlobin — B. Nikiforov: Umisel i ego formi, Moskva, 1972, str. 110.

vrstom umišljaja. Takva bi npr. bila krivična dela falsifikovanja, pre-
vare, pronevere, tj. veći broj krivičnih dela protiv imovine, naroda
i države, pravosuđa, itd. Afektivni, odnosno iznenadni umišljaj je
ograničen na izvestan broj krivičnih dela koja se po svojoj prirodi
mogu odmah izvršiti pošto se misao pretvori munjevito u odluku
bez ikakvih priprema i bez odlaganja. Takva su dela protiv života i
tela, verbalni delikti kao i dela oštećenja ili uništenja tuđe stvari.
U izuzetno objektivnoj situaciji mogu biti učinjena i neka druga de-
la vezana za opštu bezbednost ljudi i imovine pa i neki drugi objekt.
Takve situacije bi bile kada u momentu afektivne eksplozije lice ras-
polaže nekim opšte opasnim sredstvom ili ga može oduzeti i upo-
trebiti.

Između predumišljaja i iznenadnog umišljaja može da dođe do
izvesnih komplikacija tako da se jedna vrsta transformiše u drugu,
pri čemu se postavlja pitanje: da li je moguć sticaj, a ako nije koja vr-
sta ima prednost primene. Ukratko rečeno, ove dve vrste umišljaja su
protne su po svojoj prirodi i međusobno se isključuju. Sticaj nije mo-
guć. Moguć je samo prividni sticaj i to u tri slučaja. Prvi slučaj je ka-
da je odluka doneta u afektu, tj. impetusu a delo izvršeno posle dužeg
vremena neometanog razmišljanja, tj sa predumišljajem. Jasno je da
ovde afekat ne utiče imperativno na radnju, radnja nije pod njegovom
neodoljivom silinom, pa stoga postoji predumišljaj, odnosno direktni
umišljaj tamo gde se ovaj ne priznaje kao posebna vrsta. Drugi slučaj
bi bio obrnut da je delo započeto u „hladnokrvnoj smišljenosti” tj. da
odluka doneta bez uticaja afektivnog stanja, ali da je izvršenje ostva-
reno pod neposrednim dejstvom afekta izazvanog od oštećenog odnos-
no povređenog lica. Ako bi se ustanovilo da delo ne bi bilo izvršeno
bez postojanja afekta koji je neposredno izazvano od oštećenog, onda
bi postojao iznenadni umišljaj. Ako je to samo prilika da se pod vidom
afekta izvrši delo o čijem izvršenju postoji nepokolebiva odluka, onda
je afektni umišljaj isključen. Najzad, ako lice pristupi smišljenom i
željenom vršenju dela pa u toku izvršenja naiđe na otpor, usled čega
dođe do afekta besa, srdžbe ili prepasti tako da izvršilac pod njego-
vim dejstvom ostvari posledicu kakvu je ranije predvideo ili težu. Ova-
kav afekat bez uticaja je na svest i volju projektovane i željene posse-
dice.

2) *Dolus determinatus i dolus indeterminatus ili određeni i neo-
druženi umišljaj.* Dolus determinatus ili određeni umišljaj postoji on-
da kada je učinilac dela, sagledavajući stvarne okolnosti dela, predvi-
deo baš onakvu posledicu kakva je ona stvarno i nastupila u kokret-
nom slučaju. Zamišljena u svesti projektovana posledica i realizovana
posledica radnjom izvršenja se poklapaju u svim bitnim obeležjima.
Istovremeno takva posledica se i htela tako da imamo poklapanje i
na voljnoj strani. A pošto je željena posledica i ostvarena onda je i
motiv, koji je pokrenuo akciju, zadovoljio težnju i ugasio se. Određe-
ni umišljaj je direktni umišljaj u njegovom najčistijem vidu. On je,
dakle, najizrazitiji vid direktnog umišljaja.

Dolus indeterminatus ili neodređeni umišljaj sastoji se u tome
što učinilac predviđa posledicu u opštim crtama, globalno, bez sigurno-
nosti u pogledu onih konkretnih obeležja koja je čine individualno odre-

đenom. Ova vrsta umišljaja je karakteristična jer se pojavljuje bivaletno kao alternativni i kao eventualni umišljaj, pri čemu u prvom slučaju može predstavljati i varijantu direktnog umišljaja pored eventualnog, tj. može se pojaviti i kao direktni i kao eventualni, a u drugom slučaju samo kao eventualni umišljaj.¹²⁾

Sticaj između određenog i neodređenog umišljaja mogućan je i u svemu sličan sticaju direktnog i eventualnog umišljaja.

3) *Dolus alternativus i dolus eventualis ili alternativni i eventualni umišljaj*. Ove dve vrste umišljaja su u stvari dva oblika ispoljavanja neodređenog umišljaja tako da se može postaviti pitanje njihove samostalnosti. Međutim, bez obzira na to što proizilaze iz neodređenog umišljaja kao njegove varijante, oni se proučavaju kao posebne vrste iz metodoloških razloga.

Dolus alternativus ili alternativni umišljaj postoji onda kada učinilac predviđa dve ili više posledica pri čemu se one međusobno isključuju tako da može biti ostvarena samo jedna. Tako ako neko puca na dva čoveka koji razgovaraju iz puške on zna da jednim metkom može ubiti jednog i upravo to i hoće da ubije ma koga od njih. Zbog neodređenosti ličnosti nekada se ovaj dolus smatrao neodređenim. Međutim očigledno je da se ovde radi o alternativnom ali direktnom umišljaju. Drugim rečima, imamo idealni sticaj direktnog i alternativnog umišljaja što čini specifičnu varijantu direktnog umišljaja. Ako imamo slučaj da pored posledice koja je cilj delatnosti može da bude ostvarena jedna od dve ili više posledica, onda imamo alternativni eventualni umišljaj, ako dođe do nastupanja te neželjene posledice koja se usvaja zbog naodložnosti ostvarenja prve, ciljane posledice. Tako uz direktni imamo i eventualni alternativni umišljaj.¹³⁾

Dolus eventualis ili eventualni umišljaj postoji onda kada učinilac predviđa dve ili više posledica, pri čemu jednu kao više sigurnu a ostale kao manje sigurne, tj. moguće. Tako, ako neko puca iz puške sa jednim metkom u gomilu ljudi on predviđa da će sa velikom verovatnošću ubiti jednog, ali predviđa mogućnost da ubije dva ili više lica. Ako, dakle umesto jednog ubije dva lica, onda bi bio ostvaren dolus eventualis. Ova vrsta eventualnog umišljaja se razlikuje od eventualnog umišljaja iz našeg KZ. On je neka vrsta simbioze između direktnog i eventualnog umišljaja i svesnog nehata. Njime su obuhvaćene i takve situacije koje se nazivaju cupla dolo determinata, gde postoji sticaj između umišljaja i nehata. Danas se ova vrsta umišljaja retko sreće i to u zakonodstvima nekih zapadnih zemalja u okviru dolusa indeterminatusa. Umesto cuple dolo determinata izrađen je pojam dela kvalifikovan težom posledicom. Polje prostiranja eventualnog umišljaja suženo je na mogućnost predviđanja posledice i pristanak na nju, tako da njega nema tamo gde se prostire direktni umišljaj kao ni tamo gde je nehat, tj. svera nevoljnog zbivanja.

4. *Dolus generalis i dolus specialis ili generalni i specijalni umišljaj*. Ove dve vrste umišljaja pojavljuju se kao varijante neodređenog i određenog umišljaja. One su vremenom postale samostalne vrste zahvaljujući specifičnostima koje proizilaze iz slučaja kada učinilac de-

¹²⁾ Dr J. Tahović, op. cit. str. 177.

¹³⁾ G. Zlobin — B. Nikiforov, isto, str. 110.

la prouzrokuje posledicu ne prvom, već naknadnom radnjom, koja je usmerena na isti objekat napada. I upravo na bazi različitog tumačenja ovog slučaja nastala su i ova dva suprotna dolusa.

Dolus generalis ili generalni umišljaj postoji onda kada učinilac pogrešno veruje da je preduzetom radnjom proizveo onu posledicu koju je hteo pa preduzima drugu radnju prema istom objektu, ali u drugom cilju, i tek sa ovom drugom radnjom ostvaruje onu željenu posledicu koju smatra da je proizveo prvom radnjom. Takav bi slučaj postojao onda kada lice A. udari teškim predmetom lice B. pa verujući da ga je ubilo, baci ga u reku da bi sakrio delo i tim bacanjem u vodu prouzrokuje smrt utopljenjem za koju veruje da je već prouzrokovana udarcem. Naime, prvom radnjom, tj udarcem lica B. je bilo samo onesvešćeno, a ne i ubijeno, kako je izvršilac verovao, tako da je smrtna posledica nastala tek izvršenjem druge radnje.

Dolus generalis se formira na bazi postojanja kauzalnog odnosa između prve i druge radnje, jer ta povezanost dovodi do obrazovanja jedinstvenog bića krivičnog dela. Naime, zato što se radnje nadovezuju, one se pojavljuju kao faze u ostvarenju iste posledice, pa se zato uzima da postoji jedan umišljaj koji se prostire i na nastala odstupanja od zamišljenog toka i projektovanog ishoda, tj. posledice. U navedenom primeru postojalo bi umišljajno lišenje života, jer bi se umišljaj koji postoji u odnosu na prvu radnju i očekivanu posledicu proširio i na drugu radnju i njenu posledicu.¹⁴⁾

Po drugom stanovištu, koje je danas uglavnom vladajuće, nema ovde nikakvog dolusa prema nastaloj posledici, jer se ne poklapaju predviđena i željena sa nastalom posledicom. Generalni umišljaj je neosnovana konstrukcija nastala spajanjem povezanih akata uz postojanje zablude o nastaloj posledici iz prve radnje. Postoje dva različita stava kod učinioca koja odražavaju i dva različita stepena vinosti u sticaju. To su umišljaj i nehat. Dakle, lice A. iz našeg primera, odgovaralo bi za pokušaj ubistva i ubistvo iz nehata ukoliko bi bili ispunjeni uslovi za postojanje nehata. Iz ovakve konstrukcije nastalo je kvalifikovano krivično delo.

Dolus specialis ili specijalni umišljaj bi postojao onda kada bi nastala baš onakva posledica kakvu je učinilac predvideo i hteo, tj. sa svim onim specifičnim obeležjima koja je čine individualno određenom. On je stvoren kao protivrečnost, kao suprotnost generalnom umišljaju. Ovako posmatran on nije ništa drugo do direktni umišljaj u određenom obliku.

U savremenom pravu dolus specialis se karakteriše postojanjem namere da se krivičnim delom ostvari neki cilj koji se nalazi izvan bića krivičnog dela, pri čemu nema tog dela ako nema takve namere kod učinioca u momentu preduzimanja radnje izvršenja. Tipičan primer je ubistvo predstavnika vlasti ne radi njegovog uništenja već u nameri obaranja državnog uređenja. Ova vrsta umišljaja kvalifikovana namerom, koja je usmerena ka ostvarenju cilja izvan bića krivičnog dela, poznata je još i kao dolus coloratis. Dejstvo ove vrste umišljaja je dvojakó: može imati kvalifikatorni karakter, a može se uzi-

¹⁴⁾ Dr M. Aćimović: Krivično pravo, Opšti deo, Subotica, 1937. god. str. 95—96; Dr J. Tahović, isto delo, str. 178.

mati kao otežavajuća okolnost kod odmeravanja kazne. Po pravilu, kao kvalifikatorna okolnost pojavljuje se kod političkih krivičnih dela, dok bi kod nekih drugih njegovo postojanje moglo imati karakter otežavajuće okolnosti kod odmeravanja kazne.¹⁵⁾

5) *Dolus antecedens i dolus subsequens ili prethodni i naknadni umišljaj*. Stvorena na bazi vremena u pogledu zauzimanja internog stava prema ostvarenom delu, ova deoba danas ima istorijski ali ne i praktični značaj.

Dolus antecedens ili prethodni umišljaj postoji onda kada je radnja izvršenja krivičnog dela preduzeta tek pošto je odluka o izvršenju dela doneta. A odluka koja je doneta obuhvata i misaoni i voljni proces, što znači da je u njoj sadržana svest o stvarnim okolnostima dela i htenje, željenje ili pristajanje na to da se to delo izvrši.

Dolus subsequens (*consensuens*) ili naknadni umišljaj postoji onda kada učinilac odobrava delo koje je izvršio a o kome prethodno nije imao nikakav voljni odnos ili ga čak nije ni predviđao.

Ako uporedimo ove dve vrste umišljaja, videćemo da naknadni umišljaj predstavlja jednu neosnovanu konstrukciju koja je, nažalost, imala u nekadašnjem zakonodavstvu i praktično dejstvo. Tako je, prema bavarskom krivičnom zakoniku iz 1751. godine kažnjavano kao saučesnik ono lice koje bi se solidarizalo sa učiniocem već izvršenog krivičnog dela, kao i lice koje je odobralo izvršeno krivično delo.¹⁶⁾ Ne treba ukazivati na to da ovde nema nikakvog saučesništva pa ni odgovornosti ovih lica za već izvršena dela za čije izvršenje nisu ni znala. Naknadno odobravanje bilo svog ili tuđeg dela nema nikakvog osnova za umišljajnu odgovornost. Taj naknadni umišljaj kao stav prema već izvršenom delu bez ikakvog je stvarnog uticaja na to delo. To može biti činjenica koja karakteriše čoveka, njegovu sklonost ili njegov karakter, ali ne može formirati krivičnu odgovornost u odnosu na događaj koji se zbio izvan njene svere. Naknadno odobravanje jednog nehatno izvršenog krivičnog dela ne može, dakle, ovo pretvoriti u umišljeno delo, ali može biti uzeto u obzir kod odmeravanja kazne. Naknadna saglasnost sa tuđim delom, javno izražena, može biti, pod određenim uslovima, neko samostalno krivično delo propagandnog karaktera, ali nikako ne može biti saučesništvo u već ostvarenom delu ni objektivno ni subjektivno. Prema tome, ova podela je bez praktičnog značaja, jer svaki umišljaj mora biti prethodni, a naknadni umišljaj nije umišljaj; on je kao stav izvan svere odgovornosti u pogledu izvršenog dela.

4. ZAKLJUČAK

Ako izloženim vrstama umišljaja dodamo još neke kao što su: *dolus velatus*, *dolus opertus*, *dolus simplex*, itd. možemo konstantovati da nauka krivičnog prava poznaje veliki broj ispoljavanja voljnog odnosa čoveka prema delu kao njegovom ostvarenju. Taj veliki broj govori nam, s jedne strane o stupnju društvenog razvoja, posebno o stepenu

¹⁵⁾ G. Zlobin — B. Nikiforov, op. cit. str. 110.

¹⁶⁾ Dr Lj. Jovanović: Pogledi i shvatanja o saučesništvu, Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu, 1974, str. 76.

razvoja naučne spoznaje, o političkim težnjama i kriminalnoj politici, a s druge strane o težnji krivičnopravne nauke da se utvrde stvarni oblici i stepeni ispoljavanja čovekovog internog stava koji odražava njegovu krivicu. Ta težnja da se što realnije odredi krivica prema stvarnom psihološkom stavu učinoca prema delu u momentu njegovog vršenja, vodila je od obilja mogućih formi umišljaja ka manjem broju koji najtipičnije odražavaju pojedine moguće faze psihološkog stava. Zbog toga neki od navedenih umišljaja pripadaju istoriji i nemaju nikakav značaj za savremeno krivično zakonodavstvo, neki su od značaja kao okolnosti kod odmeravanja kazne, dok jedan mali broj ima praktičan značaj za određivanje stepna vinosti.

Zastupljenost pojedinih vrsta umišljaja u savremenom zakonodavstvu nije ista, već različita. Jedan broj krivičnih zakona poznaje samo direktni i eventualni umišljaj kao opšte vrste koje se mogu pojaviti kod svakog krivičnog dela, osim izuzetaka, dok se neka druga vrsta može pojaviti u vezi sa nekim krivičnim delom kao kvalifikatorna ili privilegovana okolnost. U ovu grupu spadaju u glavnom krivični zakoni socijalističkih zemalja. Kao kvalifikatorna okolnost pojavljuje se specijalni umišljaj, a kao privilegovana afektivni, odnosno iznenadni umišljaj. Predumišljaj se priznaje uglavnom kao fakultativna otežavajuća okolnost, dok ostale vrste umišljaja nemaju nikakav praktičan značaj na planu krivične odgovornosti i kažnjivosti.

Suprotno ovome neka zakonodavstva poznaju kao opšte vrste predumišljaj i umišljaj. Eventualni umišljaj kao samostalna vrsta nije poznat u nekim pravima kao što su englesko, francusko i belgijско. U ovim zakonodavstvima pored predumišljaja, kao najteže vrste umišljaja, kao najlakše vrste, poznati su još direktni i indirektni umišljaj. Zadržana je, dakle, stara deoba umišljaja na direktni i indirektni, pri čemu eventualni umišljaj predstavlja samo varijantu indirektnog umišljaja koji se po svojoj sadržini razlikuje od eventualnog umišljaja iz našeg KZ.

I upravo ova raznolikost zakonodavstva u pogledu usvajanja i njihovo različito dejstvo na primenu kazne opravdavaju potrebu njihovog proučavanja.

Dr LJUBIŠA JOVANOVIĆ
professeur à la Faculté
de droit de Niš

LA NOTION ET LES SORTES DE LA PRÉMÉDITATION

R é s u m é

En examinant la notion de la préméditation l'auteur a consacré une attention particulière aux éléments qui rentrent dans la composition de la préméditation et à la gradation de la conscience et de la volonté. Il considère que dans la formation de la préméditation, à part la conscience et la volonté, participe une série d'éléments de la structure de la personnalité humaine, mais que les motifs jouent un rôle spécial. La conscience et la volonté constituent le contenu de chaque rapport de préméditation, mais elles sont toujours suivies des catégories déterminées de sentiments et de motifs qui influent puissamment sur l'intérêt, l'attention et la force de la volonté et de cette façon aussi sur la formation des sortes déterminées de la préméditation. C'est pourquoi l'étude des sentiments, et surtout des motifs, est très importante pour la délimitation des diverses sortes de la manifestation de la culpabilité, et même de certaines sortes de préméditation.

Tant la conscience que la volonté, en tant qu'éléments décisifs de chaque préméditation peuvent se manifester à des degrés différents eu égard à l'intensité de la manifestation. Ainsi, la conscience relative à la conséquence peut se manifester à quatre degrés différents et la volonté à trois degrés différents. La conscience peut se manifester sous forme de sûreté, de certitude, de probabilité et de possibilité que conséquence résultera de l'action entreprise. Le rapport de volonté à l'égard de la conséquence de l'infraction peut se manifester en tant que volition, intention ou consentement à la conséquence qui est prévue en tant que résultat sûr, certain, probable ou possible de l'action entreprise ou qu'on a l'intention d'entreprendre. En fonction du fait quel degré de la conscience et quel degré de la volonté s'uniront dépendra aussi quel sorte de préméditation existera — directe ou éventuelle. Considérée en principe, la préméditation directe existera toujours quand n'importe quel degré de la conscience s'unit avec la volition ou avec l'intention, et la préméditation éventuelle existera quand n'importe quel degré de la conscience s'unit avec le consentement en tant que degré le plus faible du rapport de volonté. Cela signifierait que le rapport de volonté ne joue pas un rôle important dans la formation de l'une ou de l'autre sorte de la préméditation. Une telle croyance n'est pas exacte. L'auteur considère que pour l'existence de la préméditation directe il est nécessaire que la conscience existe sous forme de sûreté ou de certitude, et la volonté sous forme de volition ou de l'intention, et que pour l'existence de la préméditation éventuelle il est nécessaire que la conscience soit exprimée sous forme de probabilité ou de possibilité de la naissance de la conséquence, et que du côté de la volonté existe le consentement à une telle conséquence.

En exposant les nombreuses sortes de préméditation l'auteur remarque que pour le droit criminel contemporain un petit nombre seulement présente une importance pratique, tels que: *dolus impetus* ou *repentinus* et *dolus praemeditatus*, tandis que toutes les autres sortes n'ont généralement qu'une importance historique. Leur étude se rapporte à l'évolution de la pensée humaine dans le domaine de la responsabilité pénale, et surtout à sa simplification et son adaptation aux exigences de la vie contemporaine, exigences de la réalité et du caractère pratique.

Dr MOMČILO DIMITRIJEVIĆ,
redovni profesor Pravnog fakulteta u Nišu

OSNOVNA PITANJA KONSTITUISANJA I FUNKCIONISANJA SAMOUPRAVNIH INTERESNIH ZAJEDNICA

Iako su samoupravne interesne zajednice imale preteču u društvenim fondovima, ipak se osnivaju i razvijaju na sasvim drugim principima, te predstavljaju svojevrsne i nove institucije. Pored toga društveni fondovi i nisu postojali u svim oblastima i delatnostima u kojima se osnivaju samoupravne interesne zajednice. Tako se samoupravne interesne zajednice pojavljuju kao nove institucije sa posebnim mestom i ulogom u našem celokupnom sistemu. One se osnivaju u mnogobrojnim oblastima: društvenim delatnostima, socijalnom osiguranju, stambenoj oblasti, komunalnim delatnostima i oblasti materijalne proizvodnje. Raznovrsnost oblasti u kojima se osnivaju razni principi na kojima se vrši osnivanje i funkcionisanje ovih zajednica, kao i nepostojanje prakse i brojnih i većih teorijskih zahvata u ovoj oblasti,¹⁾ čini prilično teškoće kako u potpunom sagledavanju materije tako i u praktičnom radu samoupravnih interesnih zajednica. Ovo pogotovu što se vrlo brzo pristupa rešavanju brojnih pitanja koja se moraju pravilno i dobro rešavati i usmeravati radi daljeg perspektivnog razvoja. To s druge strane zahteva vrlo studiozan i odgovoran posao kako danas, u momentu konstituisanja, tako i kasnije stalno u funkcionisanju samoupravnih interesnih zajednica.

1. U konstituisanju a i u funkcionisanju samoupravnih interesnih zajednica treba poći od osnove, da samoupravne interesne zajednice radni ljudi osnivaju radi zadovoljavanja svojih ličnih i zajedničkih potreba i interesa i radi usklađivanja rada u oblasti za koju osnivaju interesnu zajednicu sa tim potrebama i interesima. To je polazište i suština interesnih zajednica koja se mora ostvariti sa ovim institucijama. U toj osnovi mogu se izdvojiti dva elementa. Prvo, da interesne zajednice osnivaju radni ljudi radi zadovoljavanja svojih ličnih i zajedničkih potreba i interesa i drugo, da ih osnivaju radi usklađivanja rada u određenoj oblasti u kojoj se osnivaju interesne zajednice sa potrebama i interesima koji treba da se zadovolje putem interesnih zajednica. U prvom elementu teško se nalazi specifičnost interesnih zajednica. Potrebe i interesi, kako lični, pojedinačni, tako i zajednički, zadovoljavaju se preko organizacija udruženog rada u određenim delatnostima. Tako preko škola i drugih obrazovnih organizacija i nadalje u svakoj drugoj delatnosti preko određenih orga-

¹⁾ vidi Dr Momčilo Dimitrijević: Samoupravna interesna zajednica, monografija, Zavod za ekonomiku uslužnih delatnosti, ul. Maršala Birjuzova br.10, Beograd 1975., i literaturu u ovoj monografiji na str. 219.

nizacija. Posebnost kod interesnih zajednica sagledava se naročito kada se potrebe i interesi povežu sa oblastima u kojima se osnivaju interesne zajednice. Naime, interesne zajednice povezuju organizacije udruženog rada koje pružaju usluge u određenoj delatnosti i radne ljude kojima se od tih organizacija pružaju usluge. Samoupravne interesne zajednice predstavljaju oblike samoupravne integracije u određenim delatnostima i tim putem i oblikom vrše zadovoljenje potreba i interesa, kako pojedinačnih tako i zajedničkih i opštih.

Interesne zajednice se osnivaju, s obzirom na karakter zadovoljavanja potreba i interesa, u posebnim delatnostima koje nose svoja obeležja i razlike u odnosu na druge delatnosti. Tako se samoupravne interesne zajednice osnivaju u društvenim delatnostima (obrazovanju, kulturi, nauci itd.), socijalnom osiguranju, stambenoj oblasti, komunalnim delatnostima i delatnostima materijalne proizvodnje. U ovim poslednjim ako je trajno obavljanje tih delatnosti neophodno radi zadovoljavanja potreba. Potrebe u ovim oblastima drukčijeg su karaktera od drugih delatnosti. To se sagledava prirodom delatnosti. Društvene delatnosti, socijalno osiguranje itd. zadovoljavaju potrebe radnih ljudi koje nisu proizvodnog karaktera. One u samoj svojoj suštini imaju nečeg duhovnog, humanog i društvenog, što ih odvaja od proizvodnih delatnosti. Čak i kad delatnosti za koje se osnivaju interesne zajednice nose izvestan proizvodni karakter, kakav je slučaj sa delatnostima materijalne proizvodnje, onda to mogu biti samo one delatnosti čije je trajno obavljanje neophodno za zadovoljavanje potreba određenih korisnika (energetika, vodoprivreda, saobraćaj i slično). Dakle, sve delatnosti materijalne proizvodnje ne mogu biti obuhvaćene samoupravnim interesnim zajednicama, te da nose karakter, suštinu i proces stvaranja i izgrađivanja odnosa putem ovih institucija. Tako se samoupravne interesne zajednice pojavljuju samo u određenim oblastima i to s obzirom na karakter potreba koje se zadovoljavaju, da je trajno obavljanje delatnosti neophodno za zadovoljavanje potreba određenih korisnika. Kod izvesnih delatnosti (obrazovanje, kultura, nauka, socijalno osiguranje itd.) to nije potrebno isticati, jer je karakter tih delatnosti u celini takav, da je trajno obavljanje tih delatnosti neophodno radi zadovoljavanja potreba radnih ljudi. Međutim, kada su u pitanju delatnosti materijalne proizvodnje to treba istaći, jer se kod svih ovih delatnosti ne pojavljuje ovaj elemenat, naime samo kod nekih (energetika, saobraćaj itd.) je trajno obavljanje delatnosti neophodno radi zadovoljavanja potreba radnih ljudi. Tako se može zaključiti da karakter delatnosti u stvari određuje oblasti i delatnosti u kojima se osnivaju interesne zajednice. Naime, da se interesne zajednice osnivaju u onim delatnostima u kojima je trajno obavljanje poslova neophodno radi zadovoljavanja potreba korisnika.

U ovim delatnostima pružaju se usluge ili pak proizvodi (u obrazovanju, kulturi, nauci ili pak u saobraćaju, energetici ili kojoj drugoj delatnosti materijalne proizvodnje). S jedne strane imamo određene institucije koje vrše delatnosti, pružaju usluge i, s druge strane, korisnike usluga, radne ljude i građane kojima se zadovoljavaju potrebe. To stvara i određene interese radnih ljudi, raznih organizacija i zajednica kao i društva u celini. Usluge se pružaju preko raznih organiza-

cija u određenim delatnostima: obrazovanju, kulturi, zdravlju itd. Samoupravne interesne zajednice ne pružaju usluge neposredno. Prema tome, interesne zajednice nisu organizacije koje pružaju usluge radnim ljudima i građanima, već su zajednice, interesno povezivanje i zajedništvo u oblasti zadovoljavanja potreba i interesa radnih ljudi. Samoupravne interesne zajednice u sferi zadovoljavanja potreba i interesa imaju za zadatak da ostvare zajedništvo, da u tome usklade rad organizacija koje pružaju usluge i daju proizvode sa potrebama i interesima radnih ljudi koje se zadovoljavaju od organizacija udruženog rada. Tako dolazimo do drugog elementa, suštine i osnove samoupravnih interesnih zajednica. Zbog toga se i osnivaju interesne zajednice.

Drugi elemenat je mnogo važniji. On je tesno povezan s prvim. On pokazuje suštinu i značaj samoupravnih interesnih zajednica. Samoupravne interesne zajednice osnivaju se radi usklađivanja rada u određenoj oblasti sa potrebama i interesima koji se zadovoljavaju tim radom. Treba kroz samoupravne interesne zajednice uskladiti rad pojedinih organizacija koje pružaju usluge sa potrebama i interesima koji se zadovoljavaju radom od tih organizacija. Tako samoupravne interesne zajednice postaju mesto u kome radni ljudi vrše to usklađivanje rada i potreba, stvaraju samoupravno zajedništvo. To je posebna vrsta samoupravne integracije i samoupravnog rešavanja bitnih društvenih problema.

2. Ovo usklađivanje vrši se pod određenim društvenim uslovima i okolnostima. Taj proces usklađivanja vrše sami radni ljudi i to s jedne strane oni koji pružaju usluge, obavljaju rad u organizacijama udruženog rada koje pružaju usluge (obrazovne, naučne i druge organizacije), a s druge strane radni ljudi i građani kojima se pružaju usluge. Naravno da u takvom odnosu radni ljudi mogu vršiti usklađivanje samo prema određenim uslovima i mogućnostima društva. Radni ljudi plaćaju doprinose interesnim zajednicama iz svojih ličnih dohodaka i iz dohodka osnovnih organizacija udruženog rada. Zbog toga oni, poznavajući materijalne mogućnosti kao i potrebe koje treba da budu zadovoljene, najbolje mogu i vršiti usklađivanje između ove dve strane: potreba i interesa, s jedne, i rada, pružanja usluga radi zadovoljavanja tih potreba i interesa, s druge strane.

Ovo usklađivanje vrši se van državne organizacije, u samoupravnoj interesnoj zajednici koju osnivaju sami radni ljudi. Država određuje u kojoj se oblasti osnivaju interesne zajednice ili čak i koje se zajednice moraju osnivati, ali sami radni ljudi samoupravnim sporazumom osnivaju zajednicu i uređuju odnose u njoj. Mogu postojati određeni principi i norme, naročito kod onih zajednica koje se moraju osnovati, ali samo uređivanje odnosa u zajednici, usklađivanje rada na zadovoljavanje potreba sa potrebama i interesima koje se zadovoljavaju je stvar samih radnih ljudi koji to ostvaruju kroz samoupravnu interesnu zajednicu. Tako se samoupravna interesna zajednica pojavljuje kao poseban, prilično društveni institut, zajednica samoupravnog organizovanja društva.

Radni ljudi i građani osnivaju samoupravnu interesnu zajednicu samoupravnim sporazumom. Ovim aktom, kao i statutom i drugim samoupravnim aktima, uređuju se prava, obaveze i odgovornosti

u međusobnim odnosima u samoupravnoj interesnoj zajednici. Tako se samoupravnim aktima sporazumno regulišu pitanja organizovanja i funkcionisanja samoupravnih interesnih zajednica. Naravno da ova materija nije bez ikakve veze sa ustavom i zakonom. Ustav je dao osnovne principe osnivanja i funkcionisanja interesnih zajednica, odredio u kojim se oblastima osnivaju interesne zajednice, na kojim principima počivaju određene vrste interesnih zajednica, odredio osnove samoupravljanja itd. Zakonima su isto dalje regulisana izvesna osnovna pitanja, naročito kod onih interesnih zajednica kod kojih postoji obaveza osnivanja. Međutim, samo osnivanja i dalje regulisanje odnosa, razrada ustavnih i zakonskih principa i osnova leži na samim radnim ljudima i građanima koji osnivaju interesnu zajednicu. Cela ta materija reguliše se samoupravnim aktima. To daje poseban, društveni i samoupravni karakter interesnim zajednicama.

Ovakvo rešenje u konstituisanju i funkcionisanju interesnih zajednica stvara i odgovornost radnih ljudi i građana. Sada tu materiju regulišu radni ljudi i građani. Oni u raznim i vrlo važnim delatnostima rešavaju mnoga pitanja koja je nekada uređivala država. Tako planiranje, programiranje, raspodelu dohodka itd. To stvara veliku odgovornost radnih ljudi i građana, jer su u pitanju poslovi od opšteg interesa. U interesnim zajednicama treba rešavati lične i pojedinačne potrebe i interese ali vršiti i njihova usaglašavanja, iznalaziti zajedničko i opšte.

3. Rešavanje vrlo važnih poslova zadovoljavanja potreba interesa radnih ljudi i građana u osnovnim oblastima života društva vodi samoupravne interesne zajednice određenom povezivanju sa skupštinama društveno-političkih zajednica i njenih organa. U ovim skupštinama vrši se objedinjavanje svih poslova u određenoj društveno-političkoj zajednici, usklađuju delatnosti i aktivnosti, određuje opšta politika i razvoj u čemu i delatnosti za koje se osnivaju interesne zajednice dobijaju odgovarajuće mesto. Organi skupštine društveno-političke zajednice (izvršni, upravni i drugi) u okviru svojih nadležnosti imaju određene odnose sa samoupravnim interesnim zajednicama. To su razni odnosi, odnosi pomoći, saradnje, ali i određene kontrole. Tako se između samoupravnih interesnih zajednica i skupština društveno-političkih zajednica i njenih organa stvaraju odnosi povezanosti i jedinstva iako su samoupravni interesne zajednice samoupravne i više društvene institucije.

Ta povezanost se sagledava i kroz akte kojima se reguliše materija samoupravnih interesnih zajednica. Principi osnivanja i funkcionisanja samoupravnih interesnih zajednica određeni su u ustavu a kod mnogih interesnih zajednica i u zakonu. Tako imamo razrađenu materiju o interesnim zajednicama društvenih delatnosti, socijalnog osiguranja i drugih oblasti u zakonima. Samoupravni sporazumi o osnivanju samoupravnih interesnih zajednica i drugi samoupravni akti interesnih zajednica dalje razrađuju materiju i regulišu odnose. Ovi akti moraju poštovati odredbe ustava i zakona. Time se stvara jedinstvo pravnog i samoupravnog sistema, dolazi do povezanosti između samoupravnih

interesnih zajednica kao samoupravnih i više društvenih tela i skupština društveno-političkih zajednica i njenih organa koji još uvek imaju karakter državnih organa.

Međutim, sama transformacija i razvoj našeg sistema čini od skupština društveno političkih zajednica, te i njihovih organa, tela koja sve više gube pravi klasični karakter državnog mehanizma. To se sagledava u raznim manifestacijama, kako u samom konstituisanju tih skupština kao delegatskih tela, tako i u samom njihovom funkcionisanju. Tako skupštine nisu više prvenstveno organi vlasti, već organi društvenog samoupravljanja. U tome i samoupravne interesne zajednice čine doprinos. Kod mnogih samoupravnih interesnih zajednica (primer samoupravne interesne zajednice društvenih delatnosti) skupštine interesnih zajednica zajedno kao ravnopravno veće sa ostalim većima skupštine društveno-političke zajednice rešavaju o pitanjima iz određene oblasti. Tako dolazi do vrlo jake povezanosti između interesnih zajednica i skupština društveno-političkih zajednica, zajedničko rešavanje osnovnih pitanja a istovremeno i do zajedničke odgovornosti u odlučivanju i vođenju politike. Ovakav način povezivanja stvara i jedan nov način rada, odgovornosti i kontrolu. Udruženi rad preko skupština samoupravnih interesnih zajednica i skupština društveno-političkih zajednica sve više ovladava celokupnom reprodukcijom. To predstavlja poseban kvalitet u funkcionisanju samoupravnih interesnih zajednica i njihovom povezivanju sa skupštinama društveno-političkih zajednica i njihovim organima.

Međutim, to ne sme uticati nepovoljno na kontrolu koja se mora razvijati u svakom vidu. Kontrola i odgovornost moraju postojati, jer u radu, ma koliko on bio podruštvljen i makoliko da se vrši od tela van države, uvek su mogući prekršaji, povrede pravnih i samoupravnih normi, te i nužna potreba odgovornosti i kontrole. Obavljanje poslova od mnogih samoupravnih organizacija i zajednica, pa prema tome i od samoupravnih interesnih zajednica i njihovo povezivanje sa skupštinama društveno-političkih zajednica ne daje sigurnu garanciju da će se norme poštovati. Vrlo često se dešava da se vređaju norme, kako pravne tako i samoupravne. Zbog toga je i neophodno potrebno organizovati i obezbeđivati uvek odgovornost i kontrolu, kako pravnu tako i vanpravnu (političku i društvenu), kako kontrolu od strane državnih organa tako i od društvenih i samoupravnih tela (samoupravna radnička kontrola i druga).

4. U konstituisanju i funkcionisanju samoupravnih interesnih zajednica neophodno je ostvariti određene principe koji su vezani za pojedine vrste interesnih zajednica. Naime, samoupravne interesne zajednice se osnivaju za pojedine vrste delatnosti koje imaju određena obeležja, karakteristike, što utiče da samoupravne interesne zajednice u tim oblastima obavljaju poslove po određenim principima. Tako, društvene delatnosti nose obeležja po kojima se razlikuju od delatnosti u stambenoj oblasti ili od delatnosti materijalne proizvodnje. Društvene delatnosti (obrazovanje, kultura, nauka itd.) ne mogu se izjednačiti sa energetikom, saobraćajem i drugim delatnostima materijalne proizvodnje. Razlike u delatnostima uslovljavaju i drukčije principe

konstituisanja i funkcionisanja samoupravnih interesnih zajednica. Tako se kod raznih vrsta interesnih zajednica pojavljuju i razni principi.

Međutim, iako su delatnosti za koje se osnivaju interesne zajednice različite, ipak između njih ima i sličnosti. Mnoge od tih delatnosti imaju dodirnih tačaka. Tako ima dosta veze između socijalne zaštite koja pripada oblasti društvenih delatnosti i socijalnog osiguranja koje čini posebnu oblast za koju se osnivaju samoupravne interesne zajednice. I kod jedne i kod druge delatnosti ima sličnosti koja je u karakteru poslova a što time povlači primenu principa uzajamnosti i solidarnosti i kod samoupravnih interesnih zajednica u socijalnoj zaštiti i kod samoupravnih interesnih zajednica u oblasti penzijskog i invalidskog osiguranja. S druge strane pak, u tim delatnostima ima i razlika što povlači različite principe konstituisanja i funkcionisanja samoupravnih interesnih zajednica. Naime, u društvenim delatnostima dolazi do razmene rada, jer se rad meri kako u oblasti proizvodnih tako i neproizvodnih, društvenih delatnosti. Međutim, u penzijskom, invalidskom ili drugom vidu socijalnog osiguranja u kojima radni ljudi obezbeđuju svoju socijalnu sigurnost, ne dolazi do razmene rada, jer se rad i ne vrši, već dolazi do primene principa minulog rada, u pitanju je rad koji je obavljen i na osnovu njega treba da se osnivaju i funkcionišu samoupravne interesne zajednice. Zbog toga, svaka vrsta samoupravnih interesnih zajednica ima svoje principe, iako se može desiti da su neki od tih principa prisutni i kod više vrsti interesnih zajednica s obzirom na izvesne sličnosti i dodirnih tačaka između delatnosti za koje se osnivaju interesne zajednice.

Kako imamo samoupravnih interesnih zajednica u oblasti društvenih delatnosti, socijalnog osiguranja, u stambenoj oblasti i oblasti materijalne proizvodnje, to u svakoj od ovih vrsta interesnih zajednica razlikujemo određene principe.

a) Samoupravne interesne zajednice u oblasti društvenih delatnosti. — Kod ovih interesnih zajednica važe sledeći principi: uzajamnost i solidarnost, slobodna razmena rada, udruživanje rada i sredstva i ravnopravno i zajedničko odlučivanje. Radnici i drugi radni ljudi u oblasti obrazovanja, nauke, kulture, zdravstva i socijalne zaštite zajedno sa radnicima organizacija udruženog rada koje obavljaju delatnosti u ovim oblastima ostvaruju svoje lične i zajedničke potrebe i interese na načelima uzajamnosti i solidarnosti. Između korisnika usluga i davalaca usluga dolazi do ravnopravnih odnosa, uzajamnih i samoupravnih. Oni imaju zajedničke interese. Davaoci usluga i korisnici usluga nalaze se u uzajamnom odnosu zavisnosti i povezanosti. Davaoci usluga su zainteresovani da njihove usluge budu odgovarajuće korisnicima a ovi da usluge budu što bolje i odgovore njihovim potrebama. Ta uzajamnost i stvara potrebu udruživanja rada i sredstava. Korisnici i davoci usluga udružuju svoja sredstva i rad i to još više stvara odnos uzajamnosti i solidarnosti između njih. To pogotovo što su i jedni i drugi ravnopravni i zajedno odlučuju o obavljanju društvenih delatnosti. Putem samoupravnih interesnih zajednica dolazi do približavanja, zajednice ravnopravnih odnosa korisnika i davalaca usluga. Oni ravnopravno i zajednički odlučuju o svim poslovima, što ih još više

zbližuje i ostvaruje načela uzajamnosti i solidarnosti. Isto tako i same društvene delatnosti u svom karakteru nose elemente uzajamnosti i solidarnosti. Radi se o delatnostima (obrazovanju, kulturi itd.) koje su potrebne svim ljudima, čitavom društvu, predstavljaju po svom karakteru opšte dobro društva i taj karakter sve više dobija punu afirmaciju i smisao u ovakvoj povezanosti i principima samoupravnih interesnih zajednica.

U ovim principima od posebnog značaja je slobodna razmena rada. To naročito karakteriše ovu vrstu samoupravnih interesnih zajednica i predstavlja jedan od najvećih kvaliteta. Naime, kroz samoupravne interesne zajednice potrebno je slobodno, bez državnog aparata, pritiska, komandovanja i dirigovanja, izvršiti razmenu rada između radnika. Međutim, za ovo je neophodno potrebno ostvariti, prave dohodovne odnose, poći od vrednovanja rada i upoređivanjem rada vršiti razmenu. Stvaranje dohodovnih odnosa i ovladavanjima u svim njihovim manifestacijama od strane samih radnika i radnih ljudi je kategorički imperativ promene i razvoja društveno-ekonomskog i političkog sistema. U tome je nužno vrednovanje rada i utvrđivanje pravih merila i principa. Od toga se mora poći, stalno vršiti usavršavanja i iznalazili tačne, stvarne, a ne formalne pokazatelje. U početku je vrlo teško potpuno ovladati ovom oblašću, ali uporni i kontinuirani napori sigurno će dati pozitivne i uspešne rezultate. U takvom procesu se može vršiti i upoređivanje i razmena rada što ustvari omogućuje jednak društveno-ekonomski položaj radnika organizacija udruženog rada koje obavljaju društvene delatnosti sa radnicima u drugim organizacijama udruženog rada. To ustvari daje pravu suštinu i smisao svim principima i primenu celog našeg društveno-ekonomskog i političkog sistema u ovim interesnim zajednicama, pa i šire, preko njih u svim manifestacijama društveno-ekonomskog i političkog sistema.

b) Samoupravne interesne zajednice u oblasti socijalnog osiguranja (penzijskog, invalidskog i drugih vidova socijalnog osiguranja). Kod ovih interesnih zajednica dva su principa prisutna: princip uzajamnosti i solidarnosti i princip minulog rada. Uzajamnost i solidarnost su naročito razvijeni u ovoj oblasti s obzirom na karakter delatnosti. Ovaj princip susrećemo i u predhodnoj vrsti samoupravnih interesnih zajednica, ali kod interesnih zajednica socijalnog osiguranja ovaj princip je u funkciji socijalne sigurnosti. Radni ljudi osnivaju ovu vrstu interesnih zajednica rada svoje socijalne sigurnosti. Ovaj elemenat je bitna komponenta uzajamnosti i solidarnosti. Radni ljudi treba da obezbede svoj položaj u slučaju određenih nezgoda, invaliditeta, starosti, da obezbede svoju socijalnu sigurnost. To se manifestuje u raznim vidovima socijalnog osiguranja, invalidskog penzijskog i drugog, ali i u drugim oblastima u kojima se, udruživanjem sredstava u zajedničke fondove, ostvaruju određeni zajednički interesi na načelima uzajamnosti i solidarnosti.

Kod raznih vidova socijalnog osiguranja (penzijskog i invalidskog) prisutan je i princip minulog rada. Radi se o investiranom radu u toku radnog procesa, radu koji su radni ljudi u toku svog radnog veka uložili i akumulirali u društvene vrednosti. To naravno treba pravilno oceniti i vrednovati, te uneti kao bitan princip prilikom kon-

stituisanja i funkcionisanja samoupravnih interesnih zajednica u ovim oblastima. Dok u prethodnoj vrsti interesnih zajednica, zajednica u društvenim delatnostima imamo razmenu rada između proizvodnih i neproizvodnih delatnosti, između davalaca i korisnika usluga, dotle kod interesnih zajednica u penzijskom i invalidskom osiguranju mora biti prisutan rad u drugom vidu, u vidu minulog rada.

c) Samoupravne interesne zajednice u stambenoj oblasti. — U ovoj oblasti radni ljudi, neposredno i preko svojih organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica, osnivaju samoupravne interesne zajednice u kojima udružuju sredstva za stambenu izgradnju, utvrđuju politiku i program te izgradnje i zajedno sa stanarima upravljaju stambenim zgradama i stanovima u društvenoj svojini i ostvaruju druge zajedničke interese. Kod ovih interesnih zajednica ne pojavljuju se principi koje imamo kod prethodnih zajednica (uzajamnost i solidarnost, razmena rada, minuli rad itd.). Kod samoupravnih interesnih zajednica u stambenoj oblasti radni ljudi udružuju sredstva radi zadovoljavanja svojih ličnih i zajedničkih potreba i interesa. Tu dolazi do izražaja ekonomski momenat, udružuju se sredstva radi izgradnje stanova. Ovo udruživanje je neophodno u ovoj oblasti, s obzirom na prednosti koje se dobijaju tim putem u pogledu izgradnje stanova, s jedne strane, i podizanja društvenog standarda, s druge strane. Rešavanje stambenog pitanja je jedan od bitnih elemenata društvenog standarda, te predstavlja jednu od važnih oblasti interesnog organizovanja i zajedništva.

Iz ovoga proizilazi i ravnopravno i zajedničko odlučivanje radnih ljudi kroz ove samoupravne interesne zajednice, što dovodi do posebnog, samoupravnog rešavanja, bitnog preobražaja odlučivanja u ovoj oblasti. Tako se kod ovih interesnih zajednica pojavljuju kao principi: princip udruživanja sredstava i ravnopravnog i zajedničkog odlučivanja.

Međutim, s obzirom na važnost stambenog problema i njegovog uticaja na društveni standard, s jedne, i nedostatka sredstava kod izvesnih kategorija lica i organizacija, s druge strane, kod ovih samoupravnih interesnih zajednica vrlo je prisutan u određenom vidu princip uzajamnosti i solidarnosti (fond solidarnosti). Primenom ovog principa rešena su do sada mnoga stambena pitanja, što pokazuje i određenu realnost primene uzajamnosti i solidarnosti. Ovo ukazuje i na mogućnost primene ovog principa i u drugim delatnostima.

Princip uzajamnosti i solidarnosti je vrlo širok, može se primenjivati u raznim vidovima i načinima kao i u raznim oblastima. Međutim, uvek se moraju poštovati i drugi principi, a naročito princip raspodele prema radu i princip dohotka. Uzajamnost i solidarnost imaju svoju vrednost, suštinu i smisao, samo uz poštovanje drugih osnovnih principa samoupravnog socijalističkog društva, naročito u oblasti sticanja i raspodele dohotka.

d) Samoupravne interesne zajednice u oblasti materijalne proizvodnje. — U ovoj oblasti, po pravilu, ne osnivaju se samoupravne interesne zajednice. Materijalna proizvodnja čini ekonomiku i u njoj se vrše samoupravne integracije, udruživanje sredstava i rada na drugi način. Međutim, ako je trajno obavljanje ovih delatnosti neophodno

za zadovoljavanje potreba određenih korisnika, kao što je to slučaj kod komunalnih delatnosti, energetike, vodoprivrede, saobraćaja i drugih delatnosti, onda se mogu osnivati samoupravne interesne zajednice radi zadovoljavanja potreba radnih ljudi. Samoupravne interesne zajednice se osnivaju između organizacija udruženog rada koje obavljaju usluge i daju proizvode i korisnika koji koriste njihove proizvode i usluge.

Dok se u prethodnim delatnostima osnivanje samoupravnih interesnih zajednica javlja obavezno u ovoj vrsti se pojavljuje kao mogućnost. Samoupravne interesne zajednice se osnivaju ako se utvrdi da je to potrebno s obzirom na karakter delatnosti, neophodnost njihovog trajnog obavljanja radi zadovoljavanja potreba radnih ljudi i građana. Mnoge od tih delatnosti su vezane za komunu, njene specifičnosti i razvoj, što ukazuje na potrebu daljeg konstituisanja samoupravnih interesnih zajednica u okviru komunalnog sistema. Dok se u prethodnim delatnostima određuju samoupravne interesne zajednice, u ovoj oblasti je ostavljena mogućnost konstituisanja vrlo raznovrsnih samoupravnih interesnih zajednica, kako onih koje su vezane za komunu i komunalne delatnosti, tako i drugih koje su mnoge šire (oblast energetike, vodoprivrede i dr.).

Kod ovih interesnih zajednica pojavljuju se više ekonomski principi, ali oni ne deluju u punoj svojoj primeni. Postoje određene intervencije društva i uticaji, jer su u pitanju delatnosti čije je trajno obavljanje neophodno radi zadovoljavanja potreba radnih ljudi. Tako, društvo utiče na cene ovih proizvoda i usluga, na način i kvalitet tih proizvoda i usluga itd. Karakter tih delatnosti nosi izvesne društvene elemente i njihov uticaj. U tome dolazi i do neposrednog učešća korisnika u rešavanju mnogih pitanja i problema rada ovih interesnih zajednica tako da se može u tome istaći princip ravnopravnosti i zajedničkog odlučivanja davalaca i korisnika usluga i proizvoda. Uticaj društva može biti i veći ukoliko su interesne zajednice ove oblasti od posebnog društvenog interesa.

e) Samoupravne interesne zajednice od posebnog društvenog interesa. — Ove interesne zajednice imaju poseban položaj s obzirom na poslove koje obavljaju. Dok su prethodne interesne zajednice podeljene i vezane za određene vrste delatnosti, ove se zajednice vezuju za značaj delatnosti. Tako se ovakve interesne zajednice mogu javljati u svakoj vrsti predhodnih interesnih zajednica. I one se javljaju naročito u oblasti društvenih delatnosti i socijalnog osiguranja ali i u oblasti materijalne proizvodnje. Sve zavisi od karaktera delatnosti, vrste poslova koje su od posebnog društvenog interesa. Tako, obrazovanje, socijalna zaštita, socijalno osiguranje itd. Taj karakter delatnosti, odnosno poslova, utvrđuje se zakonom ili na zakonu zasnovanom odlukom skupštine društveno političke zajednice. Prema tome, republička odnosno pokrajinska skupština i skupština opštine određuju karakter ovih delatnosti odnosno poslova koje vrše interesne zajednice. Taj se karakter može menjati s obzirom na razvoj društvenih odnosa, te vremenom izvesne delatnosti, odnosno poslovi, sticati ili gubiti taj karakter.

Kod ovakvih interesnih zajednica postoji poseban režim s obzirom na karakter delatnosti, odnosno poslova, poseban njihov društveni interes. Taj režim se sastoji u određenoj intervenciji društva, ali uvek čuvajući osnovna obeležja samoupravnih interesnih zajednica — da su to interesna zajedništva radnih ljudi, udruživanja sredstava i rada radnih ljudi radi zadovoljavanja njihovih ličnih i zajedničkih potreba i interesa i radi usklađivanja rada u oblasti za koje se osnivaju interesne zajednice sa potrebama i interesima u tim oblastima.

Karakteristične intervencije društva su u tome da se zakonom, odnosno na zakonu zasnovanom odlukom skupštine društveno-političke zajednice, može utvrditi obaveza osnivanja, ili i osnovati samoupravna interesna zajednica. Zatim, da se utvrde načela za organizaciju samoupravne interesne zajednice, za međusobne odnose u njoj i propisati obaveza plaćanja doprinosa zajednici. Najzad, skupština društveno-političke zajednice može doneti odluku kojom se privremeno rešava pitanje od kojeg bitno zavisi rad interesne zajednice ako zajednica ne donese odluku o tom pitanju.

U tom odnosu obavljanja poslova od posebnog društvenog interesa dužnost je samoupravne interesne zajednice da obavlja delatnost, odnosno poslove na način kako je to utvrđeno zakonom, odnosno odlukom skupštine društveno-političke zajednice. Tako se stvara poseban položaj, uslovi konstituisanja i funkcionisanja ovih zajednica.

Međutim, ovakav položaj ne umanjuje mogućnost primene svih principa a naročito regulisanje odnosa samoupravnim sporazumevanjem i ravnopravnim i zajedničkim odlučivanjima davalaca i korisnika usluga. Aktima skupštine društveno-političke zajednice određuju se samo osnovna pitanja i principi osnivanja i funkcionisanja, ali svi ostali odnosi, kao i razrada principa, ostavljeni su radnim ljudima da samoupravnim aktima regulišu odnose. Tako se stvara skladnost između intervencije i samoupravnog zajedništva kod ovih interesnih zajednica kao nužnost učešća svih društvenih snaga. Ovo zbog toga što su u pitanju delatnosti koje su važne ne samo za korisnike i davaoce usluga, već i za čitavo društvo, nisu samo u pitanju posebne i zajedničke, već i opšte potrebe i interesi.

5. Za razvoj samoupravnih interesnih zajednica i ostvarenje njihove suštine, mesta i sloge u našem celokupnom sistemu vrlo je važno razviti samoupravljanje. To dolazi i kao posledica samog karaktera samoupravnih interesnih zajednica. One su zajednice radnih ljudi, samoupravnih organizacija i zajednica. Osnivaju se i odnosi u njima regulišu samoupravnim sporazumom. To je oblik samoupravnog interesnog organizovanja i povezivanja sredstava i rada. Sve to jasno ukazuje da se samoupravljanje u interesnim zajednicama mora maksimalno razvijati. U svim oblicima i organima samoupravljanja mora doći do izražaja karakter samoupravnih interesnih zajednica.

Najviši organ samoupravljanja u interesnoj zajednici je skupština. Ona upravlja poslovima. A izvršne poslove skupština može poveriti izvršnim organima koji za svoj rad odgovaraju skupštini. Koji će izvršni organ biti u interesnoj zajednici, stvar je samoupravnog organizovanja interesne zajednice. Ona svojim aktima određuje izvršne organe koji mogu biti kolektivni i individualni, sa raznim nazivima i

poslovima izvršne funkcije. Svaka interesna zajednica to reguliše prema svojim potrebama i interesima. U rešavanju tog pitanja samoupravne interesne zajednice treba da koriste iskustva složenih organizacija udruženog rada, jer i samoupravne interesne zajednice predstavljaju jednu vrstu složene organizacije samoupravne integracije, naravno sui generis. Međutim, treba istaći da su to uvek izvršni organi i da za svoj rad odgovaraju skupštini. Skupština je organ upravljanja i najviši organ a ostali organi su izvršni i odgovorni skupštini.

Skupštinu samoupravne interesne zajednice čine delegati koje biraju radni ljudi i organizacije udruženog rada i druge samoupravne organizacije i zajednice kao članovi interesne zajednice. Ustav ne reguliše pitanje sastava skupštine za sve samoupravne interesne zajednice. Jedino to određuje kod samoupravnih interesnih zajednica koje osnivaju radni ljudi i njihove organizacije i zajednice radi zadovoljavanja svojih potreba i interesa i radnici organizacija udruženog rada koje obavljaju delatnosti u oblasti za koje se osniva interesna zajednica. Kod tih interesnih zajednica Ustav određuje da se skupština ima organizovati tako da se obezbedi ravnopravno odlučivanje jedne i druge strane, davalaca i korisnika usluga, radnika organizacija udruženog rada koje obavljaju usluge i radnih ljudi, njihovih organizacija i zajednica čije se potrebe i interesi zadovoljavaju. Konstituisanje ovakve skupštine uređuje se samoupravnim sporazumima i statutom samoupravne interesne zajednice. Skupštine se mogu organizovati kao „dvo-domne“, sastavljene iz dva ili više veća u kojima će se izražavati određene grupe, vrste interesa članica zajednice, ali mogu se organizovati i kao „jednodomne“ u kojima će se interesi članica zajednice izražavati kroz određenu zastupljenost članica putem broja delegata i načelima ravnopravnog delovanja i odlučivanja delegata u skupštini i njenim radnim telima. Kod skupština sastavljenih iz dva ili više delova (veća), veća korisnika i veća davalaca usluga, delovi se ne mogu javljati kao viši i niži, niti suprotni jedni drugome. Sam karakter i suština samoupravnih interesnih zajednica je u usaglašavanju potreba i interesa, na stvaranju zajedništva putem sporazumevanja i iznalaženja zajedničkih rešenja. To treba u raznim vidovima i oblicima, te i kroz skupštinu, kao najvažniji organ u interesnoj zajednici, ostvarivati, tražiti zajednička rešenja putem ravnopravnog delovanja i odlučivanja.

Iako za sve vrste samoupravnih interesnih zajednica nije određen sastav skupštine, ipak se, iz položaja i karaktera interesnih zajednica, mogu naći osnovi na kojima se moraju konstituisati skupštine u svim interesnim zajednicama. Osnovno je kod samoupravnih interesnih zajednica da vrše delatnosti i poslove od bitne važnosti za društvo, da interesnu zajednicu osnivaju radni ljudi, samoupravne organizacije i zajednice kao ravnopravni članovi, da su se oni samoupravno sporazumeli o međusobnim odnosima u zajednici i da zajednički, u svom i opštem interesu vrše delatnosti i poslove. Suština odnosa u samoupravnim interesnim zajednicama je u ravnopravnosti članova, u sporazumnoj i ravnopravnoj rešavanju zajedničkih pitanja i problema, zadovoljavanju pojedinačnih i zajedničkih potreba i ostvarivanju pojedinačnih i zajedničkih interesa. Ravnopravnost odnosa i odlučivanja o međusobnim pravima, obavezama i odgovornosti u samoupravnoj in-

teresnoj zajednici je njihova osnova, bit konstituisanja i funkcionisanja svake samoupravne interesne zajednice. Od toga se mora uvek poći, te skupština, baš kao najvažniji organ samoupravne interesne zajednice, mora uvek biti izraz osnovne suštine samoupravne interesne zajednice. U skupštini delegati moraju biti ravnopravni i zajednički odlučivati.

Skupština ima najvažnije poslove u interesnoj zajednici, poslove u kojima se manifestuje funkcija upravljanja. Kako su to brojni i raznovrsni poslovi, teško ih je sve izneti. Međutim, osnovni bi bili sledeći:

a) utvrđivanje politike razvoja i unapređivanje delatnosti i donošenje planova i programa rada i razvoja;

b) utvrđivanje mera za sprovođenje politike i planova i programa rada i razvoja;

c) biranje i razrešavanje izvršnih organa;

d) staranje o javnosti rada i informisanosti;

e) kontrolisanje rada izvršnih organa i službi interesne zajednice; i

f) donošenje najvažnijih akata (statuta, planova, programa itd.).

S obzirom na specifičnosti interesnih zajednica, pojaviće se i posebni poslovi. Samoupravne interesne zajednice svojim aktima moraju regulisati nadležnost skupštine, odrediti njene poslove i funkcije, i tom prilikom izraziti i specifičnosti pojedinih poslova.

Pored poslova upravljanja, skupština može obavljati i izvršne poslove, mada veliki deo ovih poslova treba prepustiti izvršnim organima. Izvršni organi mogu imati različite nazive, ali najčešće se zovu izvršni savet ili izvršni odbor. Ovi organi obavljaju izvršne poslove i za svoj rad odgovaraju skupštini. Tako se skupština, kao organ upravljanja, uvek pojavljuje kao osnovni, bitni organ u interesnoj zajednici.

Pored izvršnog organa, u samoupravnoj interesnoj zajednici postoji i određena služba za obavljanje stručnih i administrativnih poslova (finansijskih, administrativnih i drugih stručnih i tehničkih poslova). Ova služba obavlja stručne poslove i ne može ni u kom slučaju preuzimati poslove i funkcije skupštine i izvršnog organa. Stručna služba mora biti stručni pomagač i saradnik skupštini i izvršnom organu i uvek voditi računa o smernicama za svoj rad koje dobija od skupštine, kao i o mestu i ulozi skupštine i izvršnog organa.

Svi ovi odnosi u samoupravnoj interesnoj zajednici moraju se regulisati opštim aktima i poštovati naročito u funkcionisanju svih tih tela. Skupština ni u kom slučaju ne sme biti podređena i zavisna od izvršnog organa i stručne službe. Svaki organ mora imati svoj delokrug, mesto i ulogu, i između njih moraju se stvarati odnosi saradnje i zajedničkog rada u okviru određenih ciljeva i zadataka kao i nadležnosti svakog organa posebno.

6. U razvoju samoupravnih interesnih zajednica i zauzimanju njihovog pravog mesta vrlo važnu ulogu ima delegatski princip i sistem. Delegatski princip nije jedini elemenat u tom procesu, ali je jedan od osnovnih. Neophodno je potrebno razviti delegatski odnos i kod samoupravnih interesnih zajednica da bi se ostvarile sve njegove

prednosti. Dosadašnji naš razvoj, kako u praksi tako i u normativnoj oblasti, najviše je posvetio pažnju delegatskom principu u skupština- ma društveno-političkih zajednica. Međutim, taj princip treba ostvari- ti i kod samoupravnih interesnih zajednica. Između skupština dru- štveno-političkih zajednica i samoupravnih interesnih zajednica nema razlika u ovoj materiji. U suštini javljaju se isti problemi u pogledu konstituisanja i funkcionisanja delegatskog principa i sistema. Osnov- no je uspostaviti i ostvarivati stalni aktivni odnos između izborne ba- ze, delegata i skupštine samoupravne interesne zajednice. Putem dele- gata u skupštini samoupravne interesne zajednice mora se ostvariti neprekidna i stalna veza između radnih ljudi, organizacija i zajednica članica interesne zajednice i skupštine zajednice. Delegat u skupšti- ni — interesne zajednice zastupa radne ljude, organizacije i zajednice. Između delegata i radnih ljudi, organizacija i zajednica koje zastupa delegat mora se stvoriti radan i odgovoran odnos. U raznim manifesta- cijama tih odnosa mora se ostvarivati neposredan uticaj radnih ljudi, organizacija i zajednica na njihove delegate. U skupštini interesne za- jednice mora se osetiti taj uticaj, potrebe i interesi raznih sredina od kojih potiču delegati, ali isto tako moraju u skupštini i usaglašavati potrebe i interesi, iznalaziti zajedničko i opšte i to dalje delegati pre- nositi na izbornu bazu. Takvi odnosi su neophodno potrebni radi me- đusobnog uticaja, zajedničkog rešavanja, iznalaženja zajedničkog in- teresa i njegovog ostvarenja, ali i ostvarenja opšteg interesa. Sve to treba sporazumno usaglasiti preko delegata. U takvom strujanju odno- sa, potreba i interesa, njihovog usaglašavanja i ostvarenja, i leži pravi delegatski odnos koga treba realizovati u samoupravnoj interesnoj za- jednici.

Delegati naročito treba da ostvare odnos sa radnim ljudima, or- ganizacijama i zajednicama koje predstavljaju u skupštini interesne zajednice. To se može učiniti na razne načine, ali je bitno da delegat mora poznavati potrebe i interese svoje sredine i da ih verno prenosi i zastupa u skupštini. Isto tako, delegat mora upoznavati svoju izbor- nu bazu o radu u skupštini, usaglašavati stavove i iznalaziti zajednič- ka rešenja u samoupravnoj bazi. Sve ovo povlači i veliku odgovornost delegata kako u svojoj izbornoj jedinici tako i u društvu uopšte, jer delegat obavlja u skupštini interesne zajednice vrlo važne delatnosti ne samo za njegovu izbornu bazu već i za društvo. Obrazovanje, kul- tura, zdravstvo i druge delatnosti interesnih zajednica su od neobič- ne važnosti za čitavo društvo. Zbog toga su i uloga delegata i ostvare- nje delegatskog odnosa i principa vrlo važni elementi u konstituisanju i funkcionisanju samoupravnih interesnih zajednica.

Naravno, da ostvarenje delegatskog principa nije samo stvar de- legata, već i mnogih drugih uslova i okolnosti. Pre svega, razvoj samo- upravljanja kao osnovnog društveno-ekonomskog odnosa i sve veća uloga radnika u procesu proizvodnje, njegova vodeća uloga u dohodov- nom odnosu i celokupnoj društvenoj reprodukciji su osnova i polazi- šte za razvoj delegatskog principa. Taj se odnos mora maksimalno razviti i ostvariti u osnovnim organizacijama udruženog rada i dalje u svim oblicima udruženog rada i političkog odlučivanja. Tek će onda moći delegat u samoupravnoj interesnoj zajednici da bude nosilac svih

aktivnosti i zajednički ravnopravno odlučivati o potrebama i interesima, razumeti pojedinačne ali i zajedničke i opšte potrebe i interese. Delegat će u takvim uslovima shvatiti mogućnost društva u određenom trenutku i tražiti prema njima odgovarajuća rešenja.

Isto tako, neophodno je razviti kulturu, svest i političku orijentaciju kako delegata tako i svih radnih ljudi i građana. U tome neobičnu ulogu imaju društveno-političke organizacije, naročito Savez komunista, Socijalistički savez i Savez sindikata. Nije bitno samo izabrati delegate, u čemu ove društveno-političke organizacije igraju veliku ulogu, već dalje u funkcionisanju delegatskog sistema razvijati delegatski odnos i princip. U tome treba koristiti sva sredstva i načine rada u podizanju masa i razvoja opšte, kao i političke kulture i svesti.

Vrlo je važno dalje razvijati načine tačnog i pravovremenog informisanja delegata kao i radnih ljudi i građana. Informisanost je bitna komponenta dobrog funkcionisanja delegatskog principa. Delegati, ali i izborna baza, moraju tačno znati koji su problemi i kako se oni rešavaju u skupštini i drugim telima samoupravne interesne zajednice. Delegati moraju i neposredno informisati svoje izborne jedinice o svome radu, tražiti njihova mišljenja, sugestije, smernice i predloge. U tome treba planirati rad delegacija i delegata i usklađivati ga sa radom skupštine interesne zajednice i potrebama i interesima organizacija i zajednica koje predstavljaju delegati.

Isto tako, vrlo je važno razvijati odgovornost i kontrolu u radu delegata i delegacija. Delegatski odnos i princip ne mogu se razvijati bez odgovornosti i kontrole. Delegat mora za svoj rad odgovarati izbornej bazi iz koje potiče ali mora odgovarati i šire, pred društvom, s obzirom da obavlja poslove koji su od šireg društvenog značaja. Delatnosti samoupravnih interesnih zajednica nisu stvar samo organizacija i zajednica udruženih kroz interesne zajednice, već i stvar širih celina i društva uopšte. Tako obrazovanje, kultura, zdravstvo i mnoge druge delatnosti za koje se osnivaju samoupravne interesne zajednice su vrlo širokog značaja. Prema tome, odgovornost i kontrolu, kako delegata tako i rada samoupravne interesne zajednice u celini, treba organizovati i ostvarivati ne samo u interesnoj zajednici, nego i van nje, u celokupnom društvu.

7. U samoupravnoj interesnoj zajednici treba organizovati odgovornost i kontrolu kako delegata tako i celokupnog rada od strane raznih organa i tela (skupštine samoupravne interesne zajednice, samoupravne radničke kontrole itd.). Isto tako, treba organizovati odgovornost i kontrolu od samih radnih ljudi i građana koji izabrali delegate za skupštine interesnih zajednica, od organizacija i zajednica koje su se konstituisale kroz interesnu zajednicu i dalje od samih radnih ljudi i građana kroz njihove zborove i druge skupove (savete potrošača, korisnika itd.).

Odgovornost i kontrolu treba razvijati i od strane drugih organa i tela van samoupravne interesne zajednice. Tako, od strane skupštine društveno-političke zajednice, društvenog pravobranioca samoupravljanja i drugih organa. U svim ovim akcijama posebnu ulogu imaju društveno-političke organizacije. One moraju biti i nosioci akcija odgovornosti i kontrole, kako u ovim telima, tako i u samim svojim

organizacijama. Isto tako, kao što moraju razvijati svest, kulturu i ideološku i političku akciju putem svojih organizacija i kroz samu svoju organizaciju, ove društveno-političke organizacije isto tako moraju u okviru svoje organizacije razvijati odgovornost i kontrolu rada kako delegata tako i celokupne samoupravne interesne zajednice. Ovo naročito zato što samoupravne interesne zajednice obavljaju vrlo važne delatnosti za društvo.

Pored ove, političke i društvene kontrole, mora se razvijati i ostvarivati stručna i pravna odgovornost i kontrola. Obavljanje mnogobrojnih i raznovrsnih poslova, primena raznih akata, kako zakona i drugih akata državnih organa, tako i samoupravnih akata, povlači i stručnu i pravnu odgovornost. Svi organi i službe, kao i svaki pojedinac u samoupravnoj interesnoj zajednici, odgovorni su za svoje funkcije i poslove koje vrše. Razni državni organi inspekcije i drugi), kao i razna samoupravna tela (društveni pravobranilac samoupravljanja, samoupravni sudovi i drugi) moraju vršiti kontrolu rada u samoupravnoj interesnoj zajednici i određenu sudsku funkciju.

Kontrola mora imati i širi karakter. Ona mora u sebi sadržati i pomoć i saradnju. Naime, državni organi (organi uprave, inspekcije i drugi), kao i samoupravni organi, moraju saradivati i pomagati skupštini i drugim organima i službama samoupravne interesne zajednice, ukazivati na nepravilnosti i doprinositi da se i vanpravnim sredstvima i bez sankcija, preventivno, utiče i usmerava na pravilan i zakonit rad. U tome treba naročito voditi računa da se ta pomoć i saradnja ne pretvori u obavljanje poslova koje treba interesna zajednica obavljati ili da to bude neka vrsta direktiva, komandovanja i oduzimanja samostalnosti i nezavisnosti interesnih zajednica. Znači, treba naći određenu meru uticaja i saradnje, poštujući svačiji delokrug i samostalnost.

8. U razvoju samoupravnih interesnih zajednica vrlo je važno obezbediti finansiranje. Suština interesnih zajednica je baš u udruživanju sredstava radnih ljudi i građana, samoupravnih organizacija i zajednica. To se udruživanje vrši na razne načine, drukčije kod samoupravnih interesnih zajednica društvenih delatnosti a drukčije kod drugih interesnih zajednica. Karakter delatnosti za koje se osnivaju interesne zajednice određuje i način udruživanja sredstava. Ali, osnovno je da se sredstva udružuju i to ustvari i omogućuje postojanje samoupravnih interesnih zajednica i ostvarivanje jednakosti, ravnopravnosti i zajedničkog rešavanja svih članova koji čine interesnu zajednicu.

Princip dohotka postaje osnova finansiranja samoupravnih interesnih zajednica. Osnova i izvor sredstava za finansiranje interesnih zajednica je ostvareni dohodak u organizacijama udruženog rada i drugim zajednicama. Finansiranje se može vršiti iz dva oblika dohotka: ličnog dohotka radnih ljudi i dohotka samostalnih organizacija i zajednica. Pored ovog osnovnog oblika, finansiranje se može vršiti iz drugih izvora: poklona, mesnog samodoprinosu itd. S obzirom da je dohodak osnova finansiranja interesnih zajednica, neobično je važno ostvariti pravi dohodovni odnos. Takav odnos je osnova celokupnog našeg novog društveno-ekonomskog i političkog položaja radnog čoveka i izgradnje samoupravnog socijalizma. Prema tome, nužno je što

više nastojati da se dohodovni odnos ostvari prvenstveno u osnovnim organizacijama udruženog rada i svim osnovnim oblicima radnog procesa bez obzira gde se on vrši, u privrednim ili neprivrednim delatnostima. To će samo omogućiti da radni čovek može odvajati odgovarajući deo za samoupravne interesne zajednice, da u njima ravnopravno i zajednički sagledava mogućnosti društva i prema njima planira razvoj i rad delatnosti za koje su osnovane samoupravne interesne zajednice i konkretno rešava potrebe i interese, kako pojedinačne tako i zajedničke i opšte.

Dohodovni odnos će omogućiti i ostvarenje principa slobodne razmene rada kod samoupravnih interesnih zajednica u društvenim delatnostima, što predstavlja veliki doprinos približavanju privrednih i neprivrednih delatnosti. Na ovaj način obezbeđuje se radnim ljudima u društvenim delatnostima (obrazovanju, kulturi, nauci, zdravstvu i dr.) da imaju jednak društveno-ekonomski položaj kao i radnici u drugim organizacijama udruženog rada (u proizvodnim delatnostima).

Razvoj i ostvarenje novog dohodovnog odnosa predstavlja jedno od ključnih pitanja našeg daljeg razvoja. To nije vezano samo za samoupravne interesne zajednice. To je mnogo širi problem i zahvata čitav naš sistem, ekonomsko, ali i političko, pravno i sociološko pitanje. Prema tome, njega treba sagledavati mnogo šire i dublje, njega treba sve više rešavati i u praksi ostvarivati. Od toga koliko se taj odnos ostvaruje, moguće je dalje ostvarivati sistem dohotka u samoupravnim interesnim zajednicama, zasnivati ih na tom sistemu i realizovati pravo finansiranje, planiranje, utvrđivanje i vođenje politike, kao i ravnopravno i zajedničko odlučivanje samih radnih ljudi i građana u interesnim zajednicama.

9. S obzirom na delatnosti koje mogu zauzimati vrlo veliku teritoriju, obuhvatiti veliki broj korisnika i biti od neobičnog značaja za društvo, samoupravne interesne zajednice stvaraju odnose sa raznim društveno-političkim zajednicama. Tako, obrazovanje, kultura, zdravstvo, elektroprivreda i druge delatnosti nisu samo stvar interesovanja opštine, već i mnogo širih društveno-političkih zajednica. Međutim, zbog karaktera samih delatnosti za koje se osnivaju interesne zajednice i karaktera opštine, kao osnovne i neposredne zajednice radnih ljudi i građana, vrlo su važni odnosi između samoupravnih interesnih zajednica i opštine. Ovo utoliko pre što se opštine sve više razvijaju kao decentralizovane jedinice sa najširim pravima samoupravljanja.

Opština je samoupravna i osnovna društveno-politička zajednica, zasnovana na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi. U opštini radni ljudi i građani stvaraju i obezbeđuju uslove za svoj život i rad, usmeravaju društveni razvoj, ostvaruju i usklađuju svoje interese, zadovoljavaju zajedničke potrebe, vrše razne društvene poslove i ostvaruju vlast. Opština je osnovna jedinica društvenog samoupravljanja i vlasti. Šire društveno-političke zajednice vrše poslove društvenog samoupravljanja i vlasti ukoliko to nije u kompetenciji opštine. U opštini se obavljaju osnovni poslovi, zadovoljavaju najvažnije potrebe ljudi. „U ostvarivanju svojih zajedničkih interesa i prava i dužnosti u opštini, radni ljudi i građani odlučuju organizova-

ni u osnovne organizacije udruženog rada, mesne zajednice, samoupravne interesne zajednice, druge oblike samoupravnog udruživanja i društveno-političke organizacije, samoupravnim sporazumevanjem i društvenim dogovoranjem i putem delegacija i delegata u opštinskoj skupštini i drugim organima samoupravljanja.”² U opštini se stvaraju i razvijaju materijalni i drugi uslovi za život i rad i za samoupravno zadovoljavanje materijalnih, socijalnih, kulturnih i drugih zajedničkih potreba radnih ljudi i građana. Na ovoj osnovi se i stvara povezivanje i integrisanje udruženog rada i u tome i stvaranje samoupravnih interesnih zajednica.

Karakter delatnosti za koje se osnivaju samoupravne interesne zajednice je takav da se usluge moraju pružiti tako da zadovolje što bolje potrebe i interese korisnika i društva uopšte. Te usluge treba da budu neposredne, što bliže samim korisnicima. Pružanje usluga nosi u sebi humanost i altruizam, uzajamnost i solidarnost. Taj karakter delatnosti sve više se vezuje za korisnike i opštinu kao osnovnu ljudsku zajednicu u kojoj se naše društvo i država organizuju u izgrađivanju samoupravnog socijalizma.

Tako se u opštini preko samoupravnih interesnih zajednica zadovoljavaju i usklađuju potrebe i interesi radnih ljudi i građana, stvaraju vrlo bliski i neposredni odnosi i povezuju samoupravne interesne zajednice sa svim organizacijama udruženog rada i zajednicama, drugim samoupravnim organizacijama i skupštinom opštine i njenim organima.

Sam karakter delatnosti samoupravnih interesnih zajednica pokazuje da se one mogu najbolje razvijati u opštini i posredstvom nje. I one delatnosti koje prelaze okvire opštine i za koje je zainteresovana i šira društveno-politička zajednica, razvijaju se u opštini. Opština je isto zainteresovana za razvoj svih ovih delatnosti, jer se one odvijaju u opštini i utiču i na razvoj same opštine. Tako dolazi do tesne povezanosti interesne zajednice i opštine.

S druge strane, opština je osnovna jedinica državnog mehanizma iznad koje se izdiže celokupna državna organizacija. Prema tome, opština i obavljanje delatnosti u njoj su vrlo važni i sa gledišta celokupne državne organizacije. Obavljajući delatnosti u opštini u stvari realizuju se i zadaci i ciljevi koji su vezani i za celokupnu državnu organizaciju i društvo u celini. A kako se kroz samoupravne interesne zajednice obavljaju i delatnosti koje nisu vezane samo za opštinu, već i celokupno društvo, to se i kroz opštinu dolazi do povezanosti samoupravnih interesnih zajednica sa celokupnom državnom organizacijom i društvom. Sve ovo pokazuje vrlo složene odnose koji se mogu prikazati i ostvariti u određenim šablonima i šemama. Pogotovu, što su opštine vrlo različite, sa raznovrsnim potrebama i interesima u pogledu delatnosti samoupravnih interesnih zajednica i što su same delatnosti interesnih zajednica mnogobrojne i raznovrsne, te to zahteva i različito njihovo organizovanje i funkcionisanje u opštini.

²) Član 116 stav. 4 Ustava SFRJ

Isto tako, treba istaći da opštine nisu zatvorene celine, nego naprotiv, osnova i polazište za samoupravno povezivanje i saradnju sa drugim opštinama, za stvaranje raznih oblika samoupravne međuopštinske i regionalne saradnje. S druge strane, i mnoge delatnosti koje obavljaju samoupravne interesene zajednice su po svom karakteru šire, nisu vezane samo za opštinu. Obrazovanje, kultura, zdravstvo, elektroprivreda i mnoge druge delatnosti su vezane za celo društvo. Zatim, između samih delatnosti dolazi do povezivanja. Obrazovanje i kultura su tesno povezani, kao i mnoge druge delatnosti. To sve dovodi do vrlo raznovrsnog i mnogobrojnog povezivanja delatnosti i samoupravnih interesnih zajednica, kao i do prelaženja okvira opština i stvaranja mnogo širih povezivanja i saradnje, stvaranja raznih oblika samoupravnih integracija i udruživanja. Sve je ovo vrlo složen proces koga sve više treba ostvarivati u daljem razvoju samoupravnog integrisanja i povezivanja društva, van državnog naređivanja i regulisanja. Kako se samoupravne interesne zajednice stvaraju i razvijaju samoupravnim sporazumevanjem i kao samoupravna tela, to ovakav razvoj mnogo će uticati i na samo podružljavanje državnih funkcija u ovim oblastima. Naravno, da u sadašnjem momentu još se nisu razvili ovakvi oblici, još smo u početnoj fazi, fazi konstituisanja ovakvih oblika, ali, dalji razvoj i ostvarivanje mnogih uslova i okolnosti, učiniće da se sve više ostvaruju ovi procesi, što će ustvari omogućiti dalji razvoj samoupravnog socijalizma u ovoj oblasti.

10. Za konstituisanje i funkcionisanje samoupravnih interesnih zajednica neophodno je doneti normativne akte i izvršiti određene radnje potrebne za normalni rad interesne zajednice. Pored samoupravnog sporazuma o osnivanju interesne zajednice, kao početnog i osnovnog akta kojim se određuju prava, obaveze i odgovornosti u međusobnim odnosima i interesnoj zajednici, potrebno je doneti i druge akte, naročito statut. Ovim aktima se dalje razrađuju odnosi u interesnoj zajednici. Isto tako, neophodno je doneti planove i programe s obzirom da interesne zajednice utvrđuju politiku razvoja i unapređivanja delatnosti za koje su osnovane.

Pored donošenja normativnih akata, neophodno je izvršiti i određene radnje oko osnivanja i konstituisanja interesne zajednice. Tako, osnivanje osnovne interesne zajednice, jedinice interesne zajednice za određeno područje ili za ostvarivanje određenih zajedničkih interesa, udružiti interesnu zajednicu u šire interesne zajednice i osnovati saveze i druga udruženja kao i uspostaviti druge oblike međusobne saradnje prema potrebi itd. Isto tako, treba izvršiti registraciju interesne zajednice, jer time interesna zajednica, osnovna zajednica i jedinica u njenom sastavu, kao i udruženja interesnih zajednica, stiču svojstvo pravnog lica. Pored toga, treba konstituisati organe i stručnu službu interesne zajednice. U ovome naročito treba istaći konstituisanje skupština kao osnovnog i najvažnijeg organa koji se formira na delegatskom principu. Rad skupštine, njegovo mesto i uloga, su od posebnog značaja ne samo za interesnu zajednicu nego i šire, jer kod

mnogih interesnih zajednica radni ljudi preko skupština interesnih zajednica učestvuju i u odlučivanju u skupštini društveno-političke zajednice. Ove skupštine interesnih zajednica deo su skupštine društveno-političke zajednice ravnopravno i zajednički su većina skupštine društveno-političke zajednice odlučuju o pitanjima iz delatnosti za koje su interesne zajednice osnovane. Sve ovo je neophodno za početak rada interesnih zajednica.

U današnjoj fazi razvoja interesne zajednice su uglavnom obavile ove radnje i postavile principe i osnove u svom konstituisanju, kao i za dalje funkcionisanje i raznovrsne odnose. Međutim, sada predstoji ostvarivanje osnova i svih principa koji su postavljeni, a od toga ustvari zavisi prava afirmacija, suština i smisao samoupravnih interesnih zajednica i ciljeva koji se žele postići interesnim zajednicama.

Dr MOMČILO DIMITRIJEVIĆ
professeur à la Faculté
de droit de Niš

LES QUESTIONS FONDAMENTALES DE LA CONSTITUTION ET DU FONCTIONNEMENT DES COMMUNAUTÉS AUTOGESTIONNAIRES D'INTÉRÊTS

R é s u m é

Les communautés autogestionnaires d'intérêts, quoiqu'elles furent précédées par les fonds sociaux, à partir de l'entrée en vigueur de la nouvelle Constitution apparaissent comme une nouvelle institution avec une place et un rôle spécial dans notre système tout entier. Leur constitution, et surtout leur fonctionnement, exige la réalisation des fondements et des principes déterminés. L'essence est dans la réalisation de la coordination du travail dans le domaine déterminé avec les besoins et les intérêts qui doivent être satisfaits par la voie des communautés d'intérêts. C'est en cela que se trouve le sens et l'importance des communautés autogestionnaires d'intérêts. Cette coordination est effectuée dans les conditions et les circonstances sociales déterminées par les travailleurs même, les agents d'emploi et les bénéficiaires des services, en dehors de l'organisation d'Etat, dans la communauté d'intérêts même. Cependant, quoique les communautés autogestionnaires d'intérêts sont des corps autonomes et autogestionnaires dans lesquelles les travailleurs règlent les rapports en se mettant d'accord, néanmoins la liaison s'effectue avec les assemblées des communautés socio-politiques, ce qui donne un caractère spécial tant aux communautés autogestionnaires d'intérêts qu'aux assemblées des communautés socio-politiques et leurs organes.

La constitution et le fonctionnement des communautés autogestionnaires d'intérêts exigent la réalisation de différents principes en considération du caractère de l'activité. Ce caractère détermine les différentes sortes des communautés d'intérêts et les principes de leur constitution et fonctionnement. Vu qu'il y a des analogies entre les activités, il en résulte que certains principes apparaissent dans plusieurs communautés autogestionnaires d'intérêts, mais eu égard aux spécificités des activités, il y a aussi des différences, certains principes existent seulement dans quelques communautés d'intérêts il est très important de réaliser tous ces principes.

Ensuite, la question fondamentale de la constitution et du fonctionnement des communautés autogestionnaires d'intérêts est le développement de l'autogestion dans toutes les affaires, et sous tous les aspects, tant par la voie de l'assemblée de la communauté d'intérêts que par les autres formes et procédés. Il est surtout important de développer l'assemblée en tant qu'organe de gestion et ses affaires, eu égard que de nombreuses affaires dans cette sphère de la vie sociale sont passées de l'Etat aux communautés d'intérêts. De même, il est indispensable de réaliser le principe de délégation et le rapport avec tous ses éléments et les conditions d'un fonctionnement de bonne qualité et efficace.

La constitution et le fonctionnement des communautés autogestionnaires d'intérêts dépendent dans une large mesure aussi du financement. Les communautés d'intérêts même représentent en réalité l'association des moyens. Dans le financement il est indispensable de réaliser un nouveau rapport de revenu, car lui seul peut contribuer à la réalisation de l'égalité de droits et au régime d'association dans les communautés d'intérêts.

La création des communautés d'intérêts et leur fonctionnement contribuent à la formation de nouveaux rapports dans les communautés socio-politiques. Ici le rapport est surtout important dans la commune, mais aussi avec les autres communautés socio-politiques, plus larges. De même le caractère de l'activité des communautés autogestionnaires d'intérêts, de l'autogestion et de la liaison autogestionnaire et de l'association du travail et des moyens aboutit à différents processus d'intégration autogestionnaires et à la collaboration, ce qui influe, évidemment, sur le développement du socialisme autogestionnaire dans les activités pour lesquelles sont créées les communautés d'intérêts.

Dans la phase actuelle du développement de nombreux actes ont été adoptés, les communautés d'intérêts sont constituées et les fondements et les principes sont établis pour leur fonctionnement ultérieur et les rapports de différentes sortes. Toutefois, il est nécessaire de développer au maximum ces fondements et ces principes, car de ces éléments dépend l'affirmation et la réalisation de l'essence et du sens des communautés autogestionnaires d'intérêts.

PROŠIRENA REPRODUKCIJA U SAMOUPRAVNOM SOCIJALISTIČKOM DRUŠTVU

Proširena reprodukcija shvaćena kao jedinstveni proces reprodukcije materijalnih dobara i društvenih odnosa je ključno pitanje razvoja svakog društva.

Najnovije ustavne promene koje označavaju revolucionaran korak u uspostavljanju vladajućeg položaja radničke klase i svih radnih ljudi u društvu, promene na kojima se temelji proces oslobođenja rada u svim domenima — bitno menjaju karakter i suštinu celokupnog procesa društvene reprodukcije. Pre svega, radi se o izgradnji takvog sistema društvene reprodukcije, koji treba na najadekvatniji način da izrazi društveno-ekonomsku sadržinu kompleksa samoupravnih odnosa. I ne samo to, već da ih permanentno reprodukuju na proširenoj i obogaćenij osnovi.

Polazeći od dominantnog položaja radničke klase u društvu, odlučujuće komponente koje determinišu novi društveno-ekonomski sadržaj procesa društvene reprodukcije bile bi sledeće: društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju, koja isključuje bilo kakav sistem potčinjavanja čoveka i eksploataciju tuđeg rada; samoupravnu organizaciju i integraciju udruženog rada, koja obezbeđuje da radnik u osnovnoj organizaciji udruženog rada zagospodari uslovima i rezultatima rada; raspodelu prema radu izraženu kroz kategoriju dohotka, kao i integraciju udruženog rada na dohodnim odnosima; plansko-tržišku privredu u kojoj se kroz sistem samoupravnog planiranja svesno i ex ante utvrđuju proporcije srazmerne podele društvenog rada, ali i privredu u kojoj se kroz robno-novčane odnose, posredstvom tržišta verificiraju rezultati udruženog rada.

Navedene determinate bitno menjaju suštinu procesa društvene reprodukcije. Celokupan proces društvene reprodukcije dobija kvalitetno novu društveno-ekonomsku sadržinu, koja se bitno razlikuje kako od one u kapitalizmu — koja je zasnovana na privatnoj svojini nad sredstvima za proizvodnju, tako i od one u državnom socijalizmu koja se temelji na monopolu državne svojine nad sredstvima za proizvodnju.

Iako je teško, da se u jednom radu ograničenog obima detaljno razradi društveno-ekonomska sadržina i svi aspekti istorijski novog oblika društvene reprodukcije svojstvene samoupravnom socijalističkom društvu, pogotovu što se taj sistem nalazi u izgradnji, rad će ispuniti svoju svrhu, ako, bar u osnovnim crtama, ukaže na bitne determinate samoupravnog procesa društvene reprodukcije i njegove pokretačke

snage, mehanizam uspostavljanja proporcija i usmeravanja tokova privrednog razvoja, kao i na sam sistem finansiranja proširene reprodukcije

I.

Dva su osnovna zadatka proširene reprodukcije u samoupravnom socijalističkom društvu: proširenje i dalje obogaćivanje samoupravnih socijalističkih odnosa i obezbeđenje najbržeg i najskladnijeg razvitka materijalnih proizvodnih snaga.

Svakako, da su ova dva cilja dijalektički povezana i samo se iz metodoloških razloga mogu vršiti ova razgraničenja. Razvoj materijalnih proizvodnih snaga čini osnovu razvoja samoupravnih socijalističkih odnosa u kojima ekonomska i politička vlast pripada radničkoj klasi. Sa druge strane, razvoj samoupravnih socijalističkih odnosa proizvodnje, njihovo proširivanje i obogaćivanje osnova je optimalnog razvitka materijalnih proizvodnih snaga. Oslobođanje stvaralačke inicijative milionskih masa na bazi samoupravnih produkcionih odnosa treba da obezbedi proširenje i unapređenje materijalne osnove udruženog rada, poboljšanje materijalnog i društvenog položaja radnika u udruženom radu, povećanje zadovoljavanja njihovih ličnih i zajedničkih potreba, kao i opštih društvenih potreba i interesa.

Osnovu samoupravnih produkcionih odnosa čine: vlast radničke klase i svih radnih ljudi; društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju i pravo rada društvenim sredstvima; samoupravljanje radnika; društveni karakter rada; demokratsko, samoupravno odlučivanje o raču i društvenoj reprodukciji, kao i delegatski sistem koji omogućuje radnicima u udruženom radu da u skupštinama društveno političkih zajednica odlučuju o pitanjima koja se odnose na zajedničke interese odnosno o svim bitnim pitanjima društva u celini (Nacrt zakona o udruženom radu, čl. 2.).

Društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju je osnova samoupravnih socijalističkih odnosa proizvodnje u kojima udruženi proizvođači samostalno i slobodno odlučuju o uslovima i rezultatima rada i postaju nosioci celine procesa društvene reprodukcije.

Klasici marksizma su na više mesta ukazivali da svojina nad sredstvima za proizvodnju čini fundamentalnu komponentu svih odnosa proizvodnje. Od raspodele sredstava za proizvodnju odnosno od svojine nad sredstvima za proizvodnju zavisi i raspodela društvenog proizvoda, tj. pirsvajanje rezultata rada¹⁾.

Polazeći od stava, da je svojina nad sredstvima za proizvodnju bitna osnova svih istorijskih oblika proizvodnje, klasici marksizma su veoma detaljno sagledali i objasnili društveno-ekonomsku sadržinu svih istorijskih oblika svojine nad sredstvima za proizvodnju. Pri tome, oni su podvrgli nenadmašnoj naučnoj kritici monopol privatnokapitalističke svojine nad sredstvima za proizvodnju, ukazujući da je on

¹⁾ „U najpovršnijem shvatanju raspodela se pojavljuje kao raspodela proizvoda, pa je tako još više udaljena i quasi samostalna prema proizvodnji. Ali pre nego što je raspodela proizvoda, ona je: I) raspodela oruđa za proizvodnju...“

K. Marks: Prilog kritici političke ekonomije, str. 186/187.

osnova potčinjavanja rada kapitalu, eksploatacije neposrednih proizvođača i njihove otuđenosti od uslova i rezultata rada i na toj osnovi, obespravljenosti radničke klase u društvenom i ekonomskom pogledu.

Međutim, klasici marksizma nisu se samo zadržali na analizi i kritici društveno-ekonomske suštine monopola privatno-kapitalističke svojine, da bi na osnovu te i takve analize i kritike dopusitli mogućnost, da budućnost sama bilo kroz naučno logičku dedukciju ili pak razvoj same prakse otkrije osnovne društveno-ekonomske karakteristike novog, nastupajućeg istorijskog oblika odnosa proizvodnje i oblika svojine na kojima će se taj odnos zasnivati. Klasici marksizma su do kraja naučno anticipirali razvojni put oblika svojine u novom društvenom poretku koji će se zasnivati na oslobođenju rada i prevazilaženju svih otuđenja rada, u skladu sa poznatim principima „da podruštvljeni čovek, udruženi proizvođači, racionalno uredi svoj promet materije sa prirodom, da ga dovedu pod svoju zajedničku kontrolu, umesto da on njima gospodari kao neka slepa sila; da ga vrše sa najmanjim utroškom snage i pod uslovima koji su najdostojniji i najadekvatniji ljudskoj prirodi”.²⁾

Taj razvojni put svojine nad sredstvima za proizvodnju u socijalizmu ogleda se prvo u pretvaranju privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju u državnu svojinu (eksproprijacija eksproprijatora) i kasnije njenom prerastanju u viši oblik svojine — u društvenu svojinu.

Državna svojina je zakonito polazni oblik socijalističke svojine, jer samo država, kao organ nasilja može, po preuzimanju vlasti od strane radničke klase da izvrši eksproprijaciju eksproprijatora. „Proleterijat zauzima državnu vlast i pretvara sredstva za proizvodnju najpre u državnu svojinu”.³⁾ Međutim, državna svojina nije ideal socijalističkog društva. Državno-svojinski monopol predstavlja posrednu društvenu svojinu. Naime, država kao organ vladajuće kklase, u ovom slučaju proletarijata, upravlja i raspolaze sredstvima za proizvodnju i vrši raspodelu rezultata rada u ime i za račun radničke klase. Taj državno-svojinski monopol nije izraz samo subjektivnih, već i objektivnih uslova u izgradnji socijalizma, ali on ipak sadrži u sebi nepreovladanu mogućnost da državni organi imaju sopstvenu interpretaciju interesa klase koju zastupaju i da na toj osnovi u većoj ili manjoj meri, radnici budu odvojeni kako od uslova, tako i od rezultata rada.⁴⁾

Društvena svojina inaugurisana Ustavom SFRJ i normativno regulisana Nacrtom zakona o udruženom radu razrešava ovu protivurečnost i omogućuje ostvarenje postavki klasika marksizma o neposred-

²⁾ K. Marks: Kapital III, K. Marks-F. Engels, dela knj. 23, izd. „Prosvete”, Bgd., 1972., str. 682.

³⁾ F. Engels: „Anti-Diring”, K. Marks — F. Engels, dela — knj. 31, str. 215.

⁴⁾ No, kao društveno-ekonomska i kao pravna kategorija državno-svojinski monopol je, ipak klasično svojinska kategorija, to jest sredstva za proizvodnju nisu i u svojnini radnika, osim u onoj meri u kojoj država predstavlja kolektivni interes radničke klase”. „U takvim odnosima uvek se mogu razviti tendencije i deformacije da kolektivnu volju radnika zameni volja državnih organa, iz čega se rađaju sve one negativne društveno-ekonomske i političke posledice, koje su nam poznate iz sopstvene prakse”.

Edvard Kardelj: Zakon o udruženom radu krupan korak u razvoju i stabilizaciji našeg sistema samoupravnog udruženog rada „Borba”, april 1976. — Obrazloženje Nacrta zakona o udruženom radu, str. 48.

noj društvenoj svojini: „ponovo pretvaranje kapitala u svojinu proizvođača, ali ne više privatnu svojinu izdvojenih proizvođača, nego njihovu svojinu kao udruženih, neposredno društvenu svojinu”.⁵⁾ Tako koncipirana društvena svojina negira klasično pravni koncept svojine, koji zahteva nekog posebnog titulara svojine oličenog u posebnom subjektu prisvajanja. Društvena svojina koncipirana u Ustavu SFRJ javlja se „kao sistem odnosa među ljudima, a ne kao odnos između čoveka i stvari, ali takvih odnosa u kojima ona nije monopolsko pravo nijednog pojedinačnog subjekta u društvu, to jest ni države, ni radnog kolektiva, ni pojedinačnog subjekta”.⁶⁾

Društvena svojina ukida svaki monopol u upravljanju sredstvima za proizvodnju i prisvajanju rezultata rada, bilo da se radi o državno-svojinskom, grupno svojinskom ili privatno-svojinskom monopolu, ili pak monopolu zasnovanom na ekonomskoj ili političkoj moći, kao i raznim birokratskim i tehnokratskim uzurpiranjima prava upravljanja i raspolaganja sredstvima društvene reprodukcije.

I upravo, na ovakvom konceptu društvene svojine zasniva se sistem samoupravnih produkcionih odnosa — samoupravna organizacija udruženog rada i proširene društvene reprodukcije. Iz činjenice da niko nema pravo monopola na upravljanje sredstvima društvene reprodukcije proizilazi ravnopravnost i jednakost proizvođača u upravljanju sredstvima za proizvodnju. Bazičnu ćeliju sistema samoupravno udruženog rada čini osnovna organizacija udruženog rada. U osnovnoj organizaciji udruženog rada radnik ostvaruje svoja samoupravna neotuđiva prava da radeći sa sredstvima u društvenoj svojini:

„... ravnopravno sa drugim radnicima u udruženom radu, u odnosima međusobne povezanosti, zavisnosti, odgovornosti i solidarnosti, upravlja radom i poslovanjem organizacije udruženog rada u kojoj radi i organizacija u koje udružuje rad i sredstva; slobodno preuzima obaveze samoupravnim sporazumima i dogovorima o osnovama planova i drugim samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima; ostvaruje svoj, zajednički i društveni materijalni i moralni interes i pravo da konisti rezultate svog tekućeg i minulog rada i tekovine opšteg materijalnog i društvenog napretka; da usavršava svoje radne i druge sposobnosti i razvija se kao celovita stvaralačka ličnost; ...” (Nacrt zakona o udruženom radu, čl. 2).

Na društvenoj svojini zasniva se i kvalitativno novi oblik prisvajanja rezultata rada. Iz samog društveno-ekonomskog bića društvene svojine proizilazi da je jedini kriterij prisvajanja u samoupravnom društvu — rad i rezultati rada. Kao neposredni izraz društvene svojine u oblasti prisvajanja i raspodele javlja se kategorija dohotka.

Dohodak je materijalna osnova samoupravnih odnosa proizvodnje. Osnovna organizacija stiče dohodak u novčanom obliku na tržištu na osnovu delovanja tržišnih zakona i samoupravno utvrđenih uslova sticanja dohotka. Osnovna organizacija udruženog rada stiče dohodak na osnovu rezultata tekućeg rada ostvarenih na tržištu kao i na osnovu gospodarenja-upravljanja i privređivanja sredstvima za proizvodnju

⁵⁾ K. Marks — F. Engels: Komunistički manifest, izd. „Borbe”, Beograd, 1945., str. 45.

⁶⁾ Edvard Kardelj: Zakon o udruženom radu..., str. 48.

u društvenoj svojini. Pošto se dohodak stvara isključivo u procesu proizvodnje i predstavlja novostvorenu vrednost, to i sticanje dohotka po osnovu minulog rada — udruživanja sredstava — predstavlja samo preraspodelu stvorenog dohotka — novostvorene vrednosti između osnovnih organizacija udruženog rada. Sticanje dohotka po osnovu minulog rada proizilazi iz funkcije radnika kao nosioca celine procesa društvene reprodukcije i samog karaktera društvene svojine. No, o tome će u daljem izlaganju biti više reči.

Polazeći od principa da se dohodak stvara isključivo u materijalnoj proizvodnji samoupravni društveno-ekonomski odnosi na jedan istorijski kvalitativno nov način uspešno razrešavaju sve veze i odnose svih aktera u jedinstvenom procesu društvene reprodukcije, to jest između proizvodne i neproizvodne sfere odnosno društvenih delatnosti u oblasti obrazovanja, nauke, kulture, zdravstva socijalne zaštite itd. Ove delatnosti doprinose stvaranju vrednosti u materijalnoj proizvodnji i dohodak osnovnih organizacija udruženog rada u ovim delatnostima obrazuje se preraspodelom novostvorene vrednosti, a na osnovu slobodne razmene rada. Na taj način, ostvareno je jedinstvo samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa u ukupnom procesu društvene reprodukcije.

Radnici u osnovnoj organizaciji udruženog rada na samoupravni način raspoređuju dohodak na različite namene: ličnu potrošnju, opštu i zajedničku potrošnju, kao i za proširenje materijalne osnove udruženog rada. Na taj način radnici u udruženom radu ovladavaju celinom uslova i rezultata rada — odnosno celinom procesa društvene reprodukcije. Postavke klasika marksizma o prevazilaženju svih oblika otuđenja kroz razvoj samoupravnih produkcionih odnosa sve se više ostvaruju i sve više nestaje razlike između potrebnog proizvoda i viška proizvoda. Čitav stvoreni proizvod i sa stanovišta neposrednog proizvođača dobija karakter potrebnog proizvoda, jer „proizvođač ono što gubi privatno lice dobija direktno ili indirektno kao član društva”.)

Dohodak i dohodni odnosi, kao osnova samoupravnih produkcionih odnosa predstavljaju osnovu za uspostavljanje veza između svih aktera u jedinstvenom procesu društvene reprodukcije, obezbeđujući istovremeno neposrednu vlast radničke klase nad materijalnom bazom društva.

U tom smislu Nacrt zakona o udruženom radu veoma je precizno izrazio društveno-ekonomsku sadržinu dohotka:

„Dohodak osnovne organizacije je izraz i materijalna osnova ostvarivanja socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa i pojedinačnih, zajedničkih i opštih društvenih interesa, na kome se zasnivaju samoupravna i društvena odgovornost radnika da obezbeđuju jedinstvo upravljanja svojim radom i uslovima, sredstvima i rezultatima rada u celokupnosti odnosa društvene reprodukcije, da obezbeđuju svoju vlast i kontrolu nad materijalnim tokovima društvene reprodukcije i razvoj socijalističkih samoupravnih proizvodnih odnosa i da obezbeđuju ostvarivanje svojih radnih, društvenih, socijalnih obrazovnih, kulturnih i drugih životnih i stvaralačkih interesa”. (Član 12, st. 5.)

7) K. Marks: Kritika Gotskog programa, „Kultura”, Beograd, 1959 str. 15.

II

Jedno od ključnih pitanja svakog procesa društvene reprodukcije jesu motivi, ciljevi i njene pokretačke snage. Istorijski oblik određenih odnosa proizvodnje uslovljava i određene zakonitosti u ostvarivanju procesa društvene reprodukcije.

U klasnim društvima u kojima su neposredni proizvođači odvojeni od sredstava za proizvodnju i rezultata rada osnovni cilj, motiv i svrha procesa društvene reprodukcije bilo je uvećanje bogatstva klase eksploatatora. U cilju povećanja svog bogatstva, klasa eksploatatora bila je nosilac procesa proširene reprodukcije. Osnovna pretpostavka za neprekidno uvećanje tog bogatstva bila je eksploatacija neposrednih proizvođača, ali istovremeno i povećanje proizvodnih snaga društva i produktivnosti rada. Povećanje proizvodnih snaga i produktivnosti rada ispoljavalo se kao nužnost svakog eksploatatorskog načina proizvodnje, obzirom na to, da je eksploatator morao da obezbedi sredstva za reprodukciju radne snage neposrednih proizvođača.

Znači, u klasnim društvima zasnovana na privatnoj svojini i eksploataciji neposrednih proizvođača nosilac proširene reprodukcije bila je klasa eksploatatora, a cilj reprodukcije bio je: dalje uvećanje bogatstva — odnosno privatne svojine. Za povećanje proizvodnih snaga i produktivnosti rada bila je zainteresovana samo klasa eksploatatora, koja je u svim klasnim društvima predstavljala neznatan deo društva u odnosu na neposredne proizvođače. Otuda i ograničenost u pogledu razvitka proizvodnih snaga i produktivnosti rada jer su ciljevi i motivi u procesu uvećanja društvene reprodukcije između klase eksploatatora i neposrednih proizvođača bili antagonistički. Plodove uvećane društvene produktivnosti rada koristila je klasa eksploatatora, a uvećanje privatne svojine značilo je širenje osnova za eksploataciju i bilo u direktnoj suprotnosti sa interesima neposrednih proizvođača.

Državno svojinski monopol nad sredstvima za proizvodnju u državnom kapitalizmu, koji u izvesnom smislu znači negaciju privatne kapitalističke svojine, bitno ne menja suštinu u pogledu motiva i ciljeva proširene reprodukcije. Izmenjena je samo forma svojine, ali njena suština i dalje ostaje nepromenjena: zadržavanje eksploatatorskih odnosa proizvodnje. Antagonizam između interesa rada i kapitala postaje sve veći.

Socijalizam ukida privatnu svojinu, i sredstva za proizvodnju pretvara najpre u državnu svojinu. Država postaje nosilac celine procesa društvene reprodukcije. Ona u ime i za račun radničke klase određuje pravce i stopu privrednog razvoja, a da bi to ostvarila ona određuje i proporcije raspodele nacionalnog dohotka na fondove akumulacije i fondove lične potrošnje. U suštini, neposredni proizvođači su i dalje otuđeni od viška rada koji su stvorili. „U takvim uslovima su mogući nesporazumi i sukobi između interesa neposrednih proizvođača za porastom standarda i interesa države za proširenom reprodukcijom. To je polazna tačka pojave sukoba ličnih i tzv. društvenih interesa formulisanih od strane države, koja dovodi do formiranja „potrošačkog mentaliteta” neposrednih proizvođača i „investicionog mentalite-

ta" državnog aparata".⁸⁾ Neposredni proizvođači u uslovima postojanja državne svojine u socijalizmu i dalje su otuđeni od sredstava za rad i rezultata rada, a samim tim, neposredno ne odlučuju o celini procesa društvene reprodukcije. Otuda se i javlja mogućnost za pojavu sukoba između interesa neposrednih proizvođača i tzv. društvenih, odnosno državnih interesa.

Ustav SFRJ iz 1974. godine konkretizovan kroz odredbe Nacrta zakona o udruženom radu inauguriše novi istorijski oblik sistema proširene društvene reprodukcije. Osnovu tog istorijski novog sistema proširene reprodukcije čini društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju, ovladavanje radnika u udruženom radu celinom rezultata rada — dohotkom. U takvim istorijskim uslovima nosioci celine procesa društvene reprodukcije postaju neposredni proizvođači, odnosno radnici u udruženom radu. Na taj način prevazilazi se sukob između interesa neposrednih proizvođača i tzv. društvenih interesa, jer neposredni proizvođači neposredno odlučuju o pravcima i tempu privrednog razvoja i raspodeli stvorenog dohotka na fondove potrošnje i fondove akumulacije.

U Nacrtu zakona o udruženom radu vrlo su deatljno i precizno određeni ciljevi proširene reprodukcije u samoupravnom socijalističkom društvu:

„— razvijanje i unapređivanje socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa;

— proširivanje i unapređivanje materijalne osnove udruženog rada, poboljšanja svog materijalnog i društvenog položaja i zadovoljavanja ličnih, zajedničkih i opštih društvenih potreba i interesa;

— povećanje svog dohotka i ukupnog dohotka društva na osnovu povećanja proizvodnosti svog i ukupnog društvenog rada;

— društveno i ekonomski celishodnog upravljanja i privređivanja tekućim i minulim radom;

— samoupravnog međusobnog usklađivanja i planiranja rada i razvoja privrednih i drugih društvenih delatnosti;

— samoupravnog utvrđivanja uslova rada i sticanja i raspodele dohotka". (Član 4).

Ovako formulisani ciljevi proširene reprodukcije u samoupravnom društvu prenose sve funkcije u procesu proširene reprodukcije prenose na neposredne proizvođače, na radnike u udruženom radu izražavajući u potpunosti njihov interes u pogledu poboljšanja njihovog materijalnog i društvenog položaja. Razvoj i unapređivanje socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa je osnovni uslov za ostvarivanje toga cilja.

Kroz kategoriju dohotka uspostavljena je direktna veza između interesa neposrednih proizvođača i njihove motivacije za razvoj proizvodnih snaga i povećanja produktivnosti rada.

Dohodak je motiv privređivanja radnika u osnovnoj organizaciji udruženog rada i merilo ostvarenih rezultata u poslovanju. Pošto

⁸⁾ Dr Miladin Korać — dr Tihomir Vlaškalić: Politička ekonomija, „Rad”, Beograd, 1975., str. 500.

dohodak osnovne organizacije udruženog rada zavisi od rezultata tekućeg rada i od gospodarenja radnika svojim i društvenim minulim radom, a lični dohoci radnika od ostvarenog ukupnog dohotka osnovne organizacije, to su radnici maksimalne zainteresovanosti za povećanje dohotka osnovne organizacije udruženog rada. Oni to mogu postići povećanjem produktivnosti rada u svojoj organizaciji, racionalnim ulaganjem za proširenje proizvodnje u svojoj organizaciji, kao i udruživanjem rada i sredstava na onim tačkama društvene reprodukcije koje će im obezbediti ostvarenje najvećeg dohotka. Na taj način, dohodak postaje materijalna pokretačka snaga proizvodnje i kategorija koja obezbeđuje najracionalnije korišćenje sredstava društvene reprodukcije.

Privatno-kapitalističku inicijativu, kao i inicijativu državnih organa kod državno-svojinskog monopola zamenjuje masovna inicijativa miliona udruženih proizvođača, što oslobađa ogromne stvaralačke snage i obezbeđuje najbrži razvoj proizvodnih snaga.

Sticanje dohotka po osnovu minulog rada ima duboko klasni sadržaj jer celinu procesa društvene reprodukcije prenosi na radnike u udruženom radu. Time se u potpunosti isključuju i postaju suvišni u procesu društvene reprodukcije kako privatni kapitalisti, tako i razne tehnokratske i birokratske grupe i stvara jedan novi istorijski tip društva zasnovan stvarno na neposrednoj vlasti radničke klase koja crpi svoju moć iz neposrednog ovladavanja materijalnom bazom društva.

Sticanje dohotka po osnovu minulog rada obezbeđuje najefikasnije korišćenje raspoloživih sredstava za proširenu reprodukciju na svim tačkama društvene reprodukcije; integraciju udruženog rada u društvenim razmerama, kao i kvalitativno novi oblik koncentracije i centralizacije sredstava koja su neophodna savremeno razvijenim proizvodnim snagama.

Prenošenje celine procesa društvene reprodukcije na udruženi rad omogućuje maksimalno usklađivanje pojedinačnih i društvenih interesa i prevazilaženje protivrečnosti između njih, protivrečnosti koja je postojala u svim klasnim društvima, pa i u društvu zasnovanom na državno-svojinskom monopolu.

III

Proporcije srazmerne podele rada na pojedine privredne oblasti i grane i namenske raspodele nacionalnog dohotka na fondove akumulacije i fondove potrošnje predstavljaju objektivnu nužnost svake privrede.

Marksu pripada velika zasluga što je otkrio proporcije i zakonitosti društvene reprodukcije. Iako je ovu analizu vršio na primeru kapitalističke privrede, ona ima univerzalni značaj i predstavlja polaznu osnovu za sve sisteme planiranja, bilo da se radi o državnokapitalističkom ili planiranju u socijalističkim zemljama. Opšte zakonitosti proširene reprodukcije po Marksu bile bi sledeće: da prvi odeljak koji proizvodi sredstva za proizvodnju mora da proizvede više sredstava za proizvodnju, nego što iznosi vrednost utrošenih sredstava za proizvod-

nju u prvom i drugom odeljku; da drugi odeljak društvene proizvodnje treba da proizvede sredstva za potrošnju za radnike i kapitaliste i prvog i drugog odeljka, kao i dodatna sredstva za život za nove radnike; da se razmena između odeljka vrši bez ostatka, tj. da se potrebe prvog odeljka u sredstvima za život podudaraju sa potrebama drugog odeljka u sredstvima za proizvodnju. Međutim, da bi proces reprodukcije mogao normalno da se odvija, potrebno i postojanje određenih proporcija u okviru samih odeljaka kao i proporcije u namenskoj raspodeli dohotka na fondove akumulacije i fondove potrošnje.

U kapitalističkoj robnoj privredi proporcije u tokovima društvene reprodukcije uspostavljeni se ex post, delovanjem stihijskih regulatora robne proizvodnje: zakona prosečnog profita i kriza hiperprodukcije. Kroz slobodnu konkurentsku borbu, zakon prosečnog profita vršio je alokaciju faktora proizvodnje na pojedine oblasti i grane i na taj način, uz brojne neracionalnosti, delovao kao tendencija u pravcu uspostavljanja srazmerne podele rada u društvenoj proizvodnji. Krize hiperprodukcije bile su rigorozniji regulator kapitalizma. One su nalisno dovodile u sklad proizvodnju sa platežno-sposobnom tražnjom doprinoseći razrešavanju protivurečnosti; između tendencije neograničenog širenja proizvodnje i ograničene platežno-sposobne tražnje koja je rezultirala iz eksploitanog oblika raspodele, tj. da su radnici dobijali samo sredstva za reprodukciju radne snage. Međutim narastanje proizvodnih snaga dovelo je do zaoštavanja svih protivurečnosti kapitalističkog načina proizvodnje i otkazivanja stihijskih regulatora proizvodnje. Kroz veliku krizu od 1929—1933. godine progovorila je kriza kapitalističkog načina proizvodnje. Ova kriza zbog naraslih proizvodnih snaga nije mogla da dovede u sklad proizvodnju sa platežno-sposobnom tražnjom. Sa druge strane, profit je otkazao u svojoj ulozi pokretača razvoja proizvodnih snaga, jer duboki pad profitne stope nije mogao više da se kompenzira uvećanjem apsolutne mase profita. U takvoj situaciji, da bi produžila istorijske dane kapitalizma država, kao organ vladajuće klase počinje sve više da se meša u privredni život: da putem sistema državno-kapitalističkog planiranja, državno-kapitalističke svojine i mera državne intervencije u privredi koliko-toliko obezbedi odvijanje procesa društvene reprodukcije.

U sistemu socijalizma zasnovanom na državnoj svojini i administrativno-centralističkom upravljaju privredom država putem centralističkih planova nastoji da obezbedi najbrži razvoj proizvodnih snaga i sklad u tokovima društvene reprodukcije. Sistem administrativno-centralističkog upravljanja privredom imao je za posledicu zapostavljanje neposrednih proizvođača u ulozi nosilaca proširene reprodukcije, administrativno otuđenje od viška rada i na toj osnovi stvaranje protivurečnosti između interesa neposrednih proizvođača i društvenih interesa. Sa druge strane, on je imao za posledicu ograničavanje delovanja ekonomskih zakona, zapostavljanje ekonomskih principa u poslovanju privrede, materijalnu nezainteresovanost proizvođača za povećanje produktivnosti rada i najracionalnije korišćenje sredstava društvene reprodukcije. Otuda je dolazilo do pojava neracionalnosti u poslovanju, neefikasnosti investicionih ulaganja, predimenzioniranja objekata i drugih posledica koje su nam poznate iz ove faze razvoja našeg društva.

Mehanizam uspostavljanja proporcija u sistemu proširene reprodukcije samoupravnog socijalističkog društva bitno se razlikuje, kako od onog u kapitalizmu tako i onog zasnovanog na administrativno-centralističkom planiranju. Pre svega, radi se o jednom specifičnom modelu robne privrede i tržišta, kao i kvalitativno novom obliku društvenog planiranja. Sistem socijalističke samoupravne tržišnoplanske privrede zasniva se na društvenoj svojini nad sredstvima za proizvodnju i samoupravljanju neposrednih proizvođača i njihovoj funkciji nosioca celine procesa društvene reprodukcije.

Roba, tržište i tržišni mehanizam, kao i sistem samoupravnog planiranja predstavljaju osnove privrednog sistema odnosno sistema proširene reprodukcije u samoupravnom socijalističkom društvu. Sve ove kategorije predstavljaju bitne komponente samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, ali istovremeno su i njihov izraz..

Pre svega, kada se radi o robnoj proizvodnji, treba istaći da ona nije ideal socijalističkog društva, ali je objektivna nužnost datog stepena u razvitku proizvodnih snaga. Robna proizvodnja u samoupravnom društvu u kome celovito dominira udruženi rad ni u kom slučaju ne može automatski, sama po sebi da izrazi kompleks samoupravnih produkcionih odnosa. Postojanje robne proizvodnje očito pokazuje da rad još nije dobio neposredno društveni karakter. Zbog toga, iako je u samoupravnom društvu izmenjena suština i sadržina produkcionih odnosa koje roba izražava, ona i dalje zadržava bitna svojstva koja su joj imanentna. I u samoupravnom društvu roba predstavlja dijalektičko jedinstvo suprotnosti između konkretnog i apstraktnog rada, upotrebne vrednosti i vrednosti individualnog i društvenog karaktera rada. Ali ove protivurečnosti nemaju više antagonistički karakter zato što celokupnim procesom društvene reprodukcije dominira udruženi rad. Radna snaga prestaje da bude roba. Društvena svojina i samoupravljanje ukidaju najamne radne odnose i radnu snagu pretvaraju u nosioca i subjekta proizvodnje.

Međutim, i u samoupravnom društvu roba se realizuje kao vrednost. Kategorija vrednosti ostaje i dalje faktor primarne raspodele. Ona je istovremeno i sintetički pokazatelj produktivnosti rada i odlučujući činilac u društvenoj raspodeli. Kategorija vrednosti igra značajnu ulogu u ostvarivanju principa raspodele prema radu i nagoni radnike u udruženom radu da maksimalno poštuju ekonomske principe poslovanja i da najracionalnije koriste raspoloživa sredstva. Veličina dohotka osnovne organizacije udruženog rada zavisi u prvom redu od realizovane vrednosti na tržištu i od ukupne ekonomije u minulom i živom radu u procesu proizvodnje.

Postojanje robne proizvodnje uslovljava i nužnost tržišta u samoupravnom društvu. Ali i ono postaje izraz samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa. Negiranje i ograničavanje tržišta u samoupravnom socijalizmu sprečava razvoj samoupravnih produkcionih odnosa i vuče nazad, na ponovno uspostavljanje prevaziđenih odnosa karakterističnih za administrativno-centralistički sistem upravljanja privredom. Sa druge strane, fetišiziranje i glorifikacija tržišta, shvatanje da će tržište automatski razrešiti sve probleme socijalizma i socijalističke proširene reprodukcije neprihvatljivo je za samoupravni socijalizam

jer vodi otuđenju proizvođača od sredstava za proizvodnju i proizvoda rada, vraćanju na kapital-odnos i u konačnom ishodu na restauraciju kapitalizma.

Za samoupravno socijalističko društvo idejno su neprihvatljive postavke koje suprotstavljaju tržište samoupravnom planiranju ili samoupravno planiranje tržištu. Radi se o jednom veoma složenom odnosu koji nije jednom za svagda utvrđen: „Odnos između planskog usmeravanja i slobodnog dejstva tržišta nije apsolutan i neizmenljiv. On je određen konkretnim materijalnim odnosima u privredi u pojedinim fazama njenog razvitka, i zato tekuća praksa mora to pitanje stalno rešavati prema konkretnim potrebama društva”.⁹⁾

Delovanje ekonomskih zakona na tržištu su moćan pokretač razvitka proizvodnih snaga koji na bazi materijalnih stimulansa, bez ikakve administrativne prinude, nagone svakog neposredog proizvođača i osnovne organizacije udruženog rada da neprekidno usavršavaju sredstva za proizvodnju, povećavaju produktivnost rada, uvode bolju organizaciju rada, ekonomišu sa svim faktorima proizvodnje itd. Tržište se javlja kao objektivna nužnost datog stepena u razvitku proizvodnih snaga i „nikako ovladavanje proizvodnjom od strane neposrednih proizvođača nije moguće bez manje ili veće slobode tržišta”.¹⁰⁾

Tržište se javlja kao faktor primarne raspodele u procesu društvene reprodukcije. Ono je „jedini arbitar da li se i u kojoj meri nečiji rad opravdao kao društveno potreban ili društveno priznat”.¹¹⁾

Međutim, tržište i tržišni mehanizam ni u kom slučaju ne mogu biti odlučujući faktor za alokaciju društvene akumulacije. Oni mogu imati određenu ulogu ali tek u kombinaciji sa samoupravnim planiranjem. Tržište omogućava bržu proveru opravdanosti uloženi sredstava i rada. Ono je u tom smislu, kao objektivna nužnost, korektiv proporcija društvenih planova i veoma značajan indikator alokacije društvene akumulacije u sistemu samoupravnog planiranja.

Prevazilaženje stihijskog delovanja ekonomskih zakona na tržištu može se postići samoupravnim planiranjem svih subjekata u našem društvu, počev od radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada, radnih ljudi u interesnim i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama i društveno-političkim zajednicama. Ovladavanje celokupnim procesom društvene reprodukcije zahteva visoki stepen integracije, povezanosti i kooperacije u udruženom radu.¹²⁾

⁹⁾ VII Kongres SKJ, str. 316.

¹⁰⁾ Platforma za pripremu stava i oblika Desetog kongresa SKJ.

¹¹⁾ Isto.

¹²⁾ „Tržišni sistem mora biti društveno regulisan, a planiranje (svrsishodna delatnost) mora prerasti iz sistema individualnog planiranja (planiranja na nivou mikrosubjekata) u sistem usmeravanja tokova i razvoja društvene reprodukcije (planiranje na makroekonomskom planu), i to u takav sistem planiranja koji stvara široku bazu za izbor i donošenje racionalnih razvojnih oblika u pojedinim samoupravnim strukturama društvene privrede i u isto vreme osigurava makroekonomsku efikasnost privrednog razvoja. Dakle, takav sistem planiranja koji istovremeno osigurava autonomiju privrednih subjekata i usmeravanja njihove privredne aktivnosti u pravcu realizacije zajedničkih ciljeva i osnovnih postulata društvenog vlasništva”.

„Privredni sistem SFRJ” — Centar za ekonomska istraživanja, Beograd, 1973., 179/180.

„Bitnu karakteristiku samoupravnog planiranja daje planiranje i programiranje rada i razvoja koje se ostvaruje u različitim oblicima udruživanja međusobnog povezivanja i saradnje, koje proizilazi iz udruživanja rada i sredstava unutar udruženog rada, počev od osnovne organizacije, radnih organizacija i drugih oblika organizovanja udruženog rada i njegovog trajnog povezivanja u reprodukcijom procesu”. (Platforma za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ).

Celokupan sistem samoupravnog planiranja nalazi se u funkciji samoupravnog udruženog rada. On izražava interes radničke klase, obezbeđuje optimalan razvoj proizvodnih snaga i punu koordinaciju svih subjekata u procesu društvene reprodukcije uz maksimalno poštovanje njihove samostalnosti. Usklađivanje pojedinačnih i zajedničkih interesa vrši se na kvalitativno novi način. Imajući u vidu međusobno zavisnost i povezanost svih aktera u procesu društvene reprodukcije sistem samoupravnog planiranja postaje sveobuhvatna delatnost svih subjekata u samoupravnom socijalističkom društvu: radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada, interesnim zajednicama i drugim samoupravnim organizacijama, kao i društveno-političkim zajednicama.

Planiranje u osnovnoj organizaciji udruženog rada, je osnova sistema samoupravnog planiranja. Radnici u osnovnoj organizaciji udruženog rada kroz planiranje i programiranje svog razvoja usklađuju odnose svoje organizacije sa celinom procesa društvene reprodukcije i samoupravno utvrđenim zajedničkim interesima i ciljevima društva. Polazeći od zavisnosti organizacija udruženog rada u procesu reprodukcije nužno se nameće potreba usklađivanja sopstvenih planova i programa razvoja sa planovima i programima drugih organizacija udruženog rada. Integracija privrede zasnovana na ekonomskim interesima i dohodovnim odnosima zahteva najpre zajedničko planiranje i programiranje razvoja osnovnih organizacija koje su najviše međuzavisne u reprodukcijom ciklusu. Radi se o proizvodno-prometnim kompleksima i odnosima između njih, gde se putem samoupravnih sporazuma nužno mora obezbediti njihov zajednički razvoj i trajno povezivanje u procesu društvene reprodukcije. Treba istaći, da prilikom planiranja sopstvenog razvoja, iako polazi od sopstvenih ekonomskih interesa, osnovna organizacija udruženog rada nije prepuštena isključivo sebi i isključivo samostalna. „Nju će usmeravati kako njena sopstvena samoupravna odgovornost prema drugim radnicima, to jest prema drugim osnovnim organizacijama udruženog rada, tako i njena društvena odgovornost, kao i društveni planovi i celokupna ekonomska politika društva. Ali se te mere, rekao bih, u oblasti društvene nadgradnje moraju ipak zasnovati prvenstveno na materijalnoj i stvaralačkoj zainteresovanosti radnika u osnovnoj organizaciji udruženog rada, jer bez toga, pomenuta sredstva i način usmeravanja razvoja ne mogu dati zadovoljavajuće rezultate”.¹³⁾

Imajući u vidu celinu i jedinstvo celokupnog procesa društvene reprodukcije radnici u udruženom radu utvrđuju društvenim dogovorima zajedničke interese i ciljeve privrednog i društvenog razvoja u

¹³⁾ E. Kardelj: „Osnovni uzroci i pravci ustavnih promena”, „Komunist” Beograd, 173. str. 51.

opštini, pokrajini, republici i federaciji. Na taj način, putem društvenih planova društveno-političkih zajednica obezbeđuje se skladan tok celokupnog procesa društvene reprodukcije a istovremeno vrši usmeravanje razvoja društvene proizvodnje i svih društvenih delatnosti u onom pravcu koji najviše odgovara razvoju samoupravnog društva u celini. „Time se dovode u što veću saglasnost posebni interesi i samostalnost samoupravnih organizacija sa zajedničkim interesima i ciljevima razvoja i sprečavanju poremećaja nastali u tokovima društvene reprodukcije”.¹⁴⁾

Sistem samoupravnog planiranja uključuje u sebi i odgovornost svih aktera u procesu društvene reprodukcije za ostvarivanje planova i programa razvoja. Pre svega, radnici u organizacijama udruženog rada, interesnim zajednicama i drugim samoupravnim organizacijama odgovorni su za ostvarivanje planova rada i razvoja svojih organizacija i zajednica i izvršavanje obaveza koje su utvrđene društvenim planovima. U tom smislu, njihova aktivnost se ne iscrpljuje samo u donošenju planova, već i u neprekidnoj brizi i preduzimanju mera da se ti planovi ostvare.

Sa druge strane, društveno-političke zajednice su odgovorne da svojim propisima i merama obezbede ostvarivanje društvenih planova kojima je utvrđena zajednička politika razvoja. Radi se o donošenju potrebnih mera u domenu ekonomske politike, upravnih, organizacionih i drugih mera koje su neophodne za sprovođenje i izvršavanje zadataka i ciljeva postavljenih u društvenim planovima.

Samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje predstavljaju osnovu samoupravnog usklađivanja i regulisanja proširene reprodukcije, što sve u konačnoj liniji nalazi svoj izraz u samoupravnim planovima na različitim nivoima počev od osnovne organizacije do federacije.

Međutim, imajući u vidu stepen razvijenosti samoupravnih društvenih ekonomskih odnosa mora se istaći i neophodnost društvenog usmeravanja pa i državne intervencije u oblasti proširene reprodukcije. Pre svega, to se odnosi na one oblasti gde sistem samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja još nije uspeo da ovlada određenim tokovima procesa reprodukcije, pogotovu kada se radi o obezbeđenju strukturno razvojnih ciljeva privrede u sprečavanju pojava deformacija u samoupravnom sistemu (rentijerstvo, prisvajanje tuđeg rada, monopolizam, zatvaranje tržišta, narušavanja samoupravno utvrđenih proporcija u raspodeli dohotka itd). Posebno, ta intervencija je neophodna kada se radi o sprečavanju ili otklanjanju poremećaja koji mogu nastati iz bilo kojih razloga u tokovima društvene reprodukcije. „Drugim rečima kako kaže drug Kardelj — revolucionarna snaga socijalističke države još uvek je neophodna, ali ne više kao nosilac društvene svojine. Ona treba da dejstvuje kao faktor koji će obzbediti funkcionisanje sistema ekonomskih odnosa u udruženom radu kojima će se podsticati neprekidno reprodukovanje socijalističkih samoupravnih proizvodnih odnosa. Zato u taj sistem moraju biti ugrađeni od-

---

¹⁴⁾ Platforma za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ.

brambeni mehanizmi koji će automatski djelovati protiv reprodukcije nesocijalističkih i nesamoupravnih odnosa".¹⁵⁾

I u meri u kojoj samoupravno planiranje, samoupravno sporazumevanje, društveno dogovaranje i organizovana akcija svih subjekata samoupravnog društva doprinosi ovladavanju celokupnim procesom društvene reprodukcije od strane udruženog rada u toj meri će se samoupravno društvo oslobađati državne prinude a istovremeno i razrešavati protivurečnosti između individualnog i društvenog karaktera rada u robnoj proizvodnji samoupravnog društva, odnosno savladivati stihija tržišta. Na toj osnovi doći će do ukidanja fetiškog karaktera robe u kome se odnosi između ljudi uspostavljaju iza njihovih leđa (čak i u uslovima kada su ukinute sve sile iznad društva i svi centri otuđene ekonomske moći). Pri tome, ne treba izgubiti iz vida, da se socijalističko društvo ne može odreći i organizovane i svesne intervencije ukoliko dođe do poremećaja u tokovima društvene reprodukcije.

Iz dosada rečenog proizilazi, da se uspostavljanje proporcija i optimalna alokacija i korišćenje svih faktora proizvodnje u sistemu proširene reprodukcije u samoupravnom socijalističkom društvu može postići samo u skladnoj kombinaciji mehanizma tržišta i samoupravnog planiranja. Ostvarivanje, na samoupravni način koncipirane razvojne politike društva može se obezbediti samo u organskoj povezanosti sistema proširene reprodukcije sa razvojem samoupravnih društvenoekonomskih odnosa, odnosno prenošenjem celine procesa društvene reprodukcije na udruženi rad.

IV

Finansiranje u sistemu proširene društvene reprodukcije u samoupravnom socijalističkom društvu predstavlja suštinsko pitanje samoupravnih-društveno-ekonomskih odnosa. Upravo, radi se o raspolaganju sredstvima društvene reprodukcije od strane udruženog rada i usmeravanju tih sredstava na određene tačke u tokovima društvene reprodukcije. Nosilac procesa društvene reprodukcije nije više ni država, ni razni centri otuđene ekonomske moći, već radnici u udruženom radu. Osnovna organizacija udruženog rada raspolaže dohotkom, a samim tim i sredstvima društvene reprodukcije. Početak i kraj cirkulacije sredstava akumulacije vezan je za osnovnu organizaciju udruženog rada.

„Zakon o udruženom radu daje radnicima ne samo pravna sredstva za političku kontrolu nad procesom društvene reprodukcije i planiranja, već i materijalna-ekonomska sredstva kojima oni takvu kontrolu obezbeđuju, to jest pravo da upravljaju društvenim kapitalom u svojim osnovnim organizacijama udruženog rada i preko njih u svim oblicima njegovog udruživanja i kretanja. Time upravljanje društvenim kapitalom, kao podružtvljenim minulim radom pojedinačnih i udruženih radnika, postaje, s jedne strane, stvar samih udruženih radnika, to jest uslov ostvarivanja njihovih prava rada društvenim sredstvima i upravljanja tekućim radom. S druge strane, upravljanje društve-

¹⁵⁾ E. Kardelj: „Protivurečnosti društvene svojine“, „Radnička štampa“, Beograd, 1972. str. 111.

nim kapitalom postaje zajednička ekonomska snaga celokupnog udruženog rada kojom radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada raspolazu odgovorno, to jest u skladu sa odnosima uzajamne zavisnosti i odgovornosti prema svim drugim radnicima u udruzenom radu".*

Radnici u osnovnoj organizaciji udruženog rada, raspolazu dohotkom, kao realizovanim rezultatom rada i rasporeduju ga na odredene svrhe i namene pridržavajući se pri tom samoupravnih sporazuma, društvenih dogovora i načela sadržanih u Ustavu. Samim tim, radnici u osnovnoj organizaciji udruženog rada određuju i raspolazu delom dohotka koji su izdvojili za proširenu reprodukciju. Iz toga proizilazi, da je osnovni oblik finansiranja sistema proširene društvene reprodukcije samofinansiranja. U suštini shvaćeno, samofinansiranje proširene društvene reprodukcije označava takav oblik akumulacije u kome, iza svih sredstava namenjenih proširenoj reprodukciji stoje odgovarajuće organizacije udruženog rada. U tom smislu, pojam samofinansiranja opredeljuje i sve aspekte alokacije sredstava za proširenu reprodukciju bilo da se radi o ulaganjima u sopstvenu organizaciju udruženog rada, o udruživanju sredstava sa drugim organizacijama udruženog rada ili bankarskom sistemu i kreditnim odnosima u celini.

Kada se radi o samofinansiranju proširene reprodukcije u samoj osnovnoj organizaciji udruženog rada, treba istaći činjenicu da sticanje dohotka po osnovu minulog rada doprinosi prevazilaženju zatvorenosti osnovnih organizacija, atomiziranju i cepanju sistema društvene reprodukcije, i na toj osnovi izrastanju grupno-svojinskih tendencija u raspolaganju sredstvima društvene reprodukcije itd. Polazeći od toga da dohodak osnovne organizacije zavisi od racionalnog usmeravanja sredstava akumulacije-osnovne organizacije su zainteresovane za udruživanje sredstava sa drugim organizacijama. Na taj način se obezbeđuje integracija udruženog rada u društvenim razmerama, potrebna koncentracija sredstava koju zahteva savremeni razvoj prtoizvodnih snaga, kao i optimalna cirkulacija sredstava društvene reprodukcije.

Udruživanje sredstava putem samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora, a u skladu sa ekonomskim interesima osnovnih organizacija udruženog rada omogućava uspostavljanje neophodnih veza u jedinstvenom sistemu društvene reprodukcije kako između organizacija koje su međusobno ekonomski i tehnološki povezane ili komplementarne, tako isto između različitih grana i delatnosti privrede počev od proizvodnih preko prometnih do finansijskih. Pri tome, sam ekonomski interes osnovne organizacije odrediće i oblik udruživanja sredstava počev od kreditnih odnosa, pa do mnogo čvršćih veza zasnovanih na udruživanju rada i sredstava, ostvarivanju zajedničke poslovne politike, snošenju rizika itd.

Udruživanje sredstava u bankama i drugim novčanim institucijama takođe je jedan od izvora finansiranja proširene društvene reprodukcije. Međutim, i ovde se radi o tome, da sredstva u bankama i drugim institucijama pripadaju osnovnim organizacijama koje su ih uložile. Banke postaju specifičan servis udruženog raad u procesu društvene reprodukcije, koji obezbeđuje najracionalnije korišćenje svih

* Edvard Kardelj: „Zakon o udruzenom radu — krupan korak u razvoju i stabilizaciji našeg sistema samoupravno udruzenog rada”.

sredstava društvene reprodukcije i njihovu optimalnu mobilnost, cirkulaciju i usmeravanje. Bankarsko-kreditni sistem je sastavni deo samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa. Udruženi rad ovladava i ovom delatnošću koja je od velikog značaja za proces društvene reprodukcije. Imajući u vidu ulogu i značaj bankarsko-kreditnog sistema u procesu društvene reprodukcije Ustav SFRJ predviđa i određenu ulogu društveno-političkih zajednica u ovoj oblasti. Međutim, i te regulativne mere u oblasti kreditno-monetarne politike utvrđuju se i sprovode na samoupravni način.

Finansiranje proširene reprodukcije može se vršiti i preko samoupravnih fondova udružene privrede i fondova koji se osnivaju na nivou društveno-političkih zajednica. U prvom slučaju, radi se o zajedničkom interesu udruženog rada da obrazuje fondove za određene namene. Kada se radi o fondovima koji se obrazuju pri društveno-političkim zajednicama treba istaći dve stvari. Prvo, oni se obrazuju na samoupravni način, po postupku koji je predviđen Ustavom SFRJ. I drugo, oni se obično obrazuju za one namene koje su od značaja za normalno funkcionisanje privrede, a za koje se ne bi mogla obezbediti potrebna sredstva na principu samofinansiranja, kao što je to slučaj sa sredstvima potrebnim za razvoj nedovoljno razvijenih područja ili sa sredstvima koja su potrebna za razvoj onih grana privrede koje su od posebnog značaja za tokove društvene reprodukcije i obezbeđenje određenog pravca ekonomskog razvoja društva.

Za finansiranje proširene reprodukcije mogu se koristiti i sredstva građana putem narodnih zajmova. Ovde se radi o mobilizaciji sredstava građana za izgradnju krupnih i za privredu značajnih objekata, a koji se u datom periodu ne bi mogli graditi iz tekuće akumulacije kao što je npr. zajam za prugu Beograd-Bar, Zajam za kreditiranje izgradnje autoputa Beograd-Niš i vodoprivrednih objekata u slivovima Morave, Save i Dunava itd.

*
*   *
*

U zaključku se može istaći, da samoupravni društvenoekonomski odnosi bitno menjaju karakter i suštinu celokupnog procesa društvene reprodukcije. Celokupan proces društvene reprodukcije dobija kvalitativno novu društveno-ekonomsku sadržinu, koja se bitno razlikuje kako od one u kapitalizmu — zasnovane na privatnoj svojini i stihijskom delovanju ekonomskih zakona, tako i od one u državnom socijalizmu koja se temelji na državnoj svojini nad sredstvima za proizvodnju i administrativno-centralističkim upravljanjem privredom. Te izmene ogledaju se u sledećem:

Pre svega, suštinska izmena društveno-ekonomske sadržine procesa društvene reprodukcije zasniva se na neotuđivom pravu radnika da radeći sa sredstvima u društvenoj svojini raspoložu ukupnim rezultatima rada, da odlučuju o raspoređivanju dohotka, kao i usmeravanju onog dela sredstava koja su namenjena proširenju materijalne osnove udruženog rada. Samim tim, radnici u udruženom radu ovladavaju celinom procesa društvene reprodukcije, jer sami odlučuju koji će

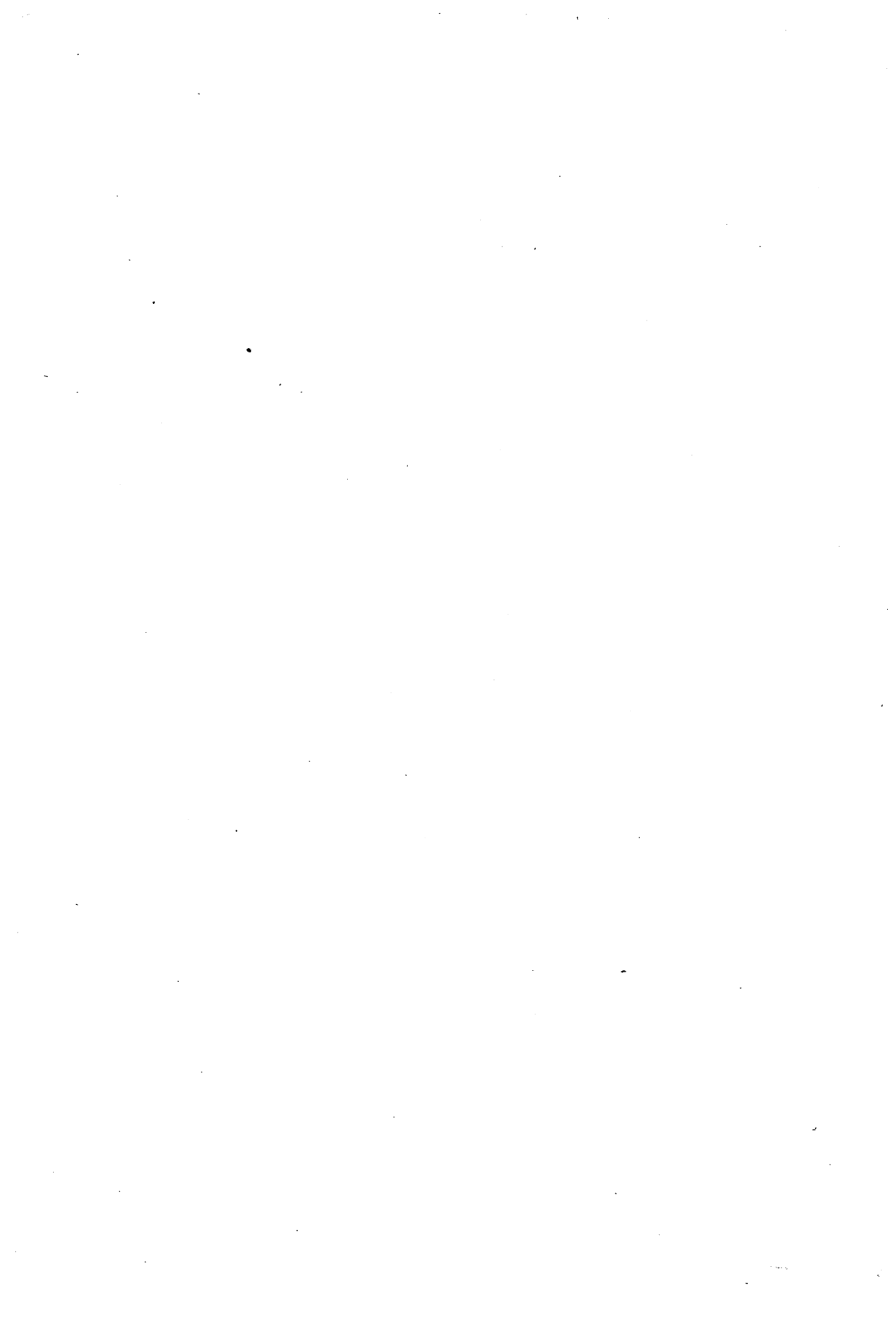
deo dohotka da izdvoje za proširenu reprodukciju i da li će ta sredstva koristiti za proširenje materijalne osnove svoje organizacije ili će ih udružiti sa drugim organizacijama u oblasti proizvodnje, prometa ili u finansijskoj sferi. Samoupravnom socijalističkom sistemu proširene reprodukcije nije svojstveno i tuđe je postojanje i reprodukovanje posebnih fondova akumulacije i odvajanje funkcija proširene reprodukcije od interesa i potreba radnika u udruženom radu.

Drugo, pokretačka snaga proizvodnje, a samim tim i proširene reprodukcije postaje materijalni interes proizvođača za uvećanje dohotka jer od toga zavisi njihov materijalni i društveni položaj. Radnici postaju lično zainteresovani, kako za postizanje optimalnih ekonomskih rezultata u svojoj organizaciji, tako i za najracionalniju alokaciju akumulacije minulog rada na one tačke u tokovima društvene reprodukcije u kojima će ostvariti maksimalni dohodak. Sticanje dohotka po osnovu minulog rada označava kvalitativno nov istorijski odnos radnika prema sredstvima akumulacije i usklađivanja ličnih i društvenih interesa.

Treće, bitno se menja mehanizam uspostavljanja proporcija i usmeravanje tokova privrednog razvoja. Samoupravno planiranje samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje u uslovima tržišne privrede postaju sve značajniji i odlučujući oblici uspostavljanja veza i utvrđivanja zajedničkih interesa svih aktera u procesu društvene reprodukcije u cilju najefikasnijeg korišćenja sredstava društvene akumulacije i skladnog i dinamičnog razvoja privrede i društva u celini. Pri tome, državna regulativa treba da obezbedi opšte okvire za funkcionisanje sistema i odbrambene mehanizme za otklanjanje deformacija u sistemu i poremećaja u tokovima društvene reprodukcije, ukoliko do njih dođe.

Četvrto, menja se oblik finansiranja proširene reprodukcije. Osnovni oblik finansiranja je samofinansiranje procesa proširene reprodukcije u osnovnim organizacijama udruženog rada. Drugi oblik zasniva se na udruživanju rada i sredstava organizacija udruženog rada kako u proizvodnoj, tako i prometnoj i finansijskoj sferi. I najzad, imajući u vidu postojanje neravnomernog regionalnog i privrednog razvoja finansiranje proširene reprodukcije može se vršiti i preko društvenih i državnih fondova posebno na sektoru nedovoljno razvijenih područja kao i grana koje su od posebnog značaja za razvoj privrede u celini, ukoliko se samofinansiranje, udruživanjem sredstava i kreditnim odnosima ne obezbedi njihov planirani razvoj. No i u ovom slučaju, način obrazovanje fondova, obim i pravci investicionih ulaganja određuju se u skladu sa celinom samoupravnih odnosa.

Takav sistem proširene reprodukcije treba da obezbedi dalji razvoj i obogaćivanje samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, integraciju privrede i društva na samoupravnim i optimalan razvoj proizvodnih snaga i društva u celini.

Dr SLAVKO MARKOVIĆ,
vanredni profesor
Pravnog fakultete u Nišu

TUMAČENJE TESTAMENTA

Uvod

Rimske koncepcije o tumačenju testamenta, skupljene u Justinijanovim kodifikacijama, a recipirane u pandektnom pravu, našle su utočište i u modernim buržoaskim (i socijalističkim) kodifikacijama građanskog prava. Ali, ne i u jednakoj meri u svim zemljama, tako da možemo razlikovati četiri grupe zemalja.

Stariji buržoaski zakonici, kao što su francuski Code civil iz 1804. godine, austrijski OGZ iz 1811. godine i engleski Wills Act 1837. godine, čvrsto stoje na subjektivnom metodu tumačenja (dogmi volje) za sve pravne poslove, a naročito na području testamentalnog prava. Francuski Code civil je najbliži rimskim koncepcijama, jer su mu one neposredni uzor. Pre svega, ovo se ogleda u shvatanju da su za testamente i ugovore, posebno dobroćine, prihvaćena ista pravila tumačenja, što odgovara rimskoj koncepciji, da se u oba slučaja radi o besplatnom raspolaganju (*liberalitas*, lat. darežljivost, poklon, kojoj odgovara francuski termin *la libéralité* kao zajednički pojam za poklone i testamente). Osnovno pravilo tumačenja je maksima Paulus-ova »*Cum in verbis nulla ambiguitas est, non debet admitti voluntatis quaestio*« (D. 32, 25, 1), tj. kad su reči jasne, ne treba diskutovati o volji ostaviooca. Istina, ovo pravilo nije nigde napisano, već se od njega polazi, kao opšte priznatog, i u judikaturi i u teoriji.¹⁾ Iz Art. 1156. proizlazi dogma volje, jer kod tumačenja treba ispitivati šta je bila namera ugovarajućih strana a ne zadržavati se na doslovnom tekstu izraza. To je pravilo Paulus-ovo »*In testamentis plenius voluntatis testantium interpretamur*« (Paulus, D. 50, 17, 12), koje je prihvaćeno još u Konstantinovo vreme, kao izraz prevazilaženja krutog formalizma ranijeg vremena. U Art. 1157. sadržano je pravilo da, ako neka odredba ima dva smisla, treba je tumačiti pre da proizvede nego da ostane bez dejstva, iz čega teorija i judikatura izvode pravilo favor negotii, za pravne poslove inter vivos, odnosno pravilo favor testamenti. Najzad, od značaja za našu temu je i pravilo u Art. 1162. da se ugovor u sumnji tumači u korist dužnika, koje je pravilo uporedno predviđeno sa napred navedenim. Slične koncepcije, ako ne na terenu zakonodavstva, a ono u teoriji i ju-

---

¹⁾ Ovo pravilo izričito sadrži Art. 932. belgijskog Code civil-a a takođe i Art. 1378. Code civil Holandije iz 1886. godine, oba pod neposrednim uticajem francuskog Code civil-a.

diktaturi, srećamo i u drugim zemljama, koje su kodifikaciju građanskog prava vršile u periodu liberalističkog perioda, kao što je Austrija, Engleska i druge.

Moderniji građanski zakonici krajem prošlog veka i nakon toga, sadrže izričito ili prećutno, subjektivni metod tumačenja, kao jedan a) ne isključivi kao ranije) od opštih metoda interpretacije pravnih poslova, a za tumačenje testamenta propisuju načelo favor testamenti, kao opšti dopunski metod tumačenja. Ovakva praksa počela je sa nemačkim BGB od 1896. godine: § 133. iz opšteg dela (o izjavama volje) sadrži načelo dogme volje, a uvodni odeljak o testamentima, sadrži u § 2084. načelo benigne interpretatio (favor testamenti). Slične postavke skrećemo i u novom poljskom pravu. Građanski zakonik NR Poljske iz 1964. godine u Art. 948 § 1 propisuje dogmu volje, jer testament treba tumačiti tako da bude zajemčeno najveće moguće ostvarenje poslednje volje. Po § 2. istog člana, ako testament dopušta različita tumačenja, to prednost treba dati onom tumačenju, koje dejstvo testamenta dopušta i daje mu razum sadržaja. U istom smislu je i novi izraelski Zakon o nasleđivanju iz 1965. godine (§ 54 (a) i (b)). Prećutno su u judikaturi i teoriji prihvaćene iste postavke u švajcarskom, mađarskom i pravu drugih zemalja.

Treću grupu zemalja činile bi zemlje čije zakonodavstvo, teorija i, donekle sudska praksa, kao da prećutkuju potrebu tumačenja testamenta. Naročito je u ovom pravcu karakteristična praksa SSSR-a, Bugarske, Čehoslovačke i dr. ma da je nesporno, da je testament izraz volje i da se tumači shodno ovom načelu.²⁾

Najzad, naše novo socijalističko nasledno pravo odstupa u ovom pogledu od postavki predratnog naslednog prava. Teze za predprojekat zakona o nasleđivanju iz 1947. godine, a i čl. 90 stav 1. Zakona o nasleđivanju iz 1955. godine, prihvataju dogmu volje, jer »odredbe testamentna valja tumačiti prema pravoj nameri zaveštaoca«, dok se odstupa od predratnog prava u pogledu dopunskog pravila tumačenja. Umesto načela favor testamenti, kao opšteg prihvaćenog u ranijoj praksi,³⁾ naše novo pravo prihvata načelo tumačenja u korist dužnika, jer »u slučaju sumnje treba se držati onoga što je povoljnije za zakonskog naslednika ili za lice kome je testamentom naložena neka obaveza. Ove postavke ne menjaju ni novi republički i pokrajinski zakoni o nasleđivanju.⁴⁾ Naše pravo, dakle, zauzima jedno srednje rešenje između dveju krajnosti:

a) Ne priznaje načelo favor testamenti u odnosu na druge navedene zemlje, tj. načelo da testament treba tumačiti najšire, kako bi u svakom slučaju proizveo dejstvo, zasnivajući to na maksimi,

²⁾ Građanski zakonik Republike Čehoslovačke od 25. 10. 1950. u § 538. sadržavao je odredbu da »prilikom tumačenja testamenta treba voditi računa da bude ispunjena stvarna volja ostavioca«, dok novi nema odredaba o tome, a taj GZ iz 1964. godine je među najkraćim propisima kojima se reguliše nasleđivanje u jednoj zemlji.

³⁾ Načelo favor testamenti nije izričito priznato ni na području AGZ a ni na području SGZ, ali su u teoriji i sudskoj praksi opšte prihvaćeni stavovi. O ovome vidi Dr L. Marković: Nasledno pravo, Beograd, 1930. str. 227.

⁴⁾ Odredbe saveznog ZN su preuzete u nove republičke i pokrajinske ZN: čl. 85 ZN Srbije, čl. 88 ZN BiH, čl. 88 Mak., čl. 86 Vojvo. i čl. 76. Kosova.

da je zaveštalac pravio testament da nešto promeni u odnosu na zakonsko nasleđivanje a ne da to nasleđivanje potvrdi.

b) U odnosu na zemlje koje ne poznaju nikakvo dopunsko načelo, kao što su SSSR, Čehoslovačka, Bugarska i dr. razlikuje se samim tim što putem dopunskog načela omogućava dejstvo testamenta i u onim slučajevima kada se ne može iznaći prava namera zaveštaočeva.

Dokle dopire načelo o dogmi volje a počinje dopunsko načelo tumačenja; u čemu je njihova suština i međusobni odnos; posebno, kakav je odnos poznatih dopunskih načela: načela favor testamenti i načela tumačenja u korist dužnika, kao i sva druga pitanja u vezi s tim su predmet ovog rada, koji čini pokušaj da ukaže na još uvek sporna pitanja u vezi sa ovom materijom.

I. OSNOVNI POJMOVI O TUMAČENJU

1. Pojam tumačenja

Pod tumačenjem ili interpretacijom (*interpretatio*) testamenta razumemo pronalaženje smisla odredbi testamenta. Odredbe mogu biti napisane ili izgovorene (usmeni testament). Kao što se zakon tumači pronalaženjem smisla pojedinih pravnih propisa u njemu, tako se i testament tumači pronalaženja smisla pojedinim odredbama. U tom smislu je i napred citirana odredba čl. 90 stav 1. saveznog ZN da »odredbe testamenta valja tumačiti prema pravoj nameri zaveštaoca«. Shvatajući pojedine odredbe testamenta, nalazimo smisao i testamenta, shvaćenog kao pravnog akta u materijalnom smislu, tj. kao izjave poslednje volje. S obzirom da je tumačenje usmereno na razjašnjenje testamenta, odnosno pojedinih njegovih odredbi, ovakvo tumačenje naziva se razjašnjavajući (*erläuternden Auslegen*). Ovako shvaćen pojam tumačenja, s obzirom da razjašnjenje, odnosno poimanje smisla pojedinih odredbi ima za cilj, poznato je u nauci kao *teorija razjašnjenja* (*die Aedeutungstheorie*).

U nemačko-austrijskoj teoriji i judikaturi poznato je i tzv. dopunsko ili hipotetično tumačenje (*der ergänzende oder berichtigende Auslegen*).⁵⁾ Ovo tumačenje dolazi u obzir, kad su stvarni ili lični odnosi prema onima u vreme sačinjavanja testamenta, tako izmenjeni, da se naredbama ostavioca ne može postići cilj koji je on odredio, pa se tumačenjem ima da utvrdi, koje bi naredbe ostavilac verovatno ukinuo, kad bi on ove promene bio predvideo. Pošto se ovde *dopunjuje testament*, time što se pojedine mere prilagođavaju promenjenim okolnostima, pod održavanjem cilja koji je postavio ostavilac, tumačenje se naziva *dopunskim*, a hipotetičnim po tome što se dopuna, odnosno popravljajanje, testamenta vrši prema pretpostavljenoj volji zaveštaoca. Ovo tumačenje u SR Nemačkoj izvodi se iz propisa §§ 157 i 2084. BGB, tj. iz načela favor testamenti.

⁵⁾ Enneccerus—Kipp—Wolff: Lehrbuch des Bürgerlichen Rechts, V. Band, Theodor Kipp: Erbrecht, Zwölfte Bearbeitung von Helmut Coing, 1965. Tübingen, str. 996 ff. za nemačko, a Dr Franz Gschnitzer: Erbrecht, Wien, 1964. str. 26. za austrijsko pravno područje.

S obzirom da naše pravo ne prihvata načelo favor testamenti, to ne može biti govora o nekoj pretpostavljenoj odnosno hipotetičnoj volji ostavioca, pa i o nedopustivosti tzv. dopunskog tumačenja.

Pored ovoga, postoji gledište, da se o tumačenju testamenta radi uvek kada se postavi i pitanje o volji zaveštaoca, bilo da se traži razjašnjenje, bilo da se postavlja pitanje o postojanju volje. Očito je, da se ovakvo tumačenje u širem smislu, ne može prihvatiti.

2. Pretpostavke odnosno granice tumačenja

Prva pretpostavka tumačenja, a ujedno i njegova granica, jeste, da je *samo punovažan testament podoban za tumačenje*. Međutim, ovde treba činiti razliku:

a) Ako se postavi pitanje nepostojanja testamenta zbog zaveštaočeve nesposobnosti za testiranje ili zbog nedostataka bitnih elemenata testamenta (nedostatka u formalnom pogledu), tj. o pitanjima koja spadaju u tzv. ništavost pravnog posla, onda, ako testament *prima facies* ispunjava sve formalne potrebštine, na parnicu mora biti upućen onaj ko tvrdi da je testament ništavan. Pitanje o postojanju odnosno nepostojanju testamenta *ne smatra se tumačenjem testamenta*.

b) Ako testament u formalnom pogledu ispunjava sve potrebštine a postavi se pitanje njegove nepunovažnosti zbog neslobodne volje, onda pitanje tumačenja predhodi pobijanju testamentu, ako postoji spor o smislu pojedinih odredbi testamentu. Jer, ne može se znati, da li je zaveštalac radnjom nekog lica doveden u zabludu, ako se ne zna tačno šta je zaveštalac naredio u svom testamentu.

Predmet tumačenja je poslednja volja. Neposredno, predmet tumačenja su napisane odnosno izgovorene reči (usmeni testament). To je ujedno osnov i granica svakog tumačenja: »*Quod non est actis, non est in mundo*«.

Tumačenje služi samo razumevanju izjavljene volje u testamentu. Zato, tumačenjem se ne može testamentu dati neki drugi smisao, koji nema osnova u testamentu, niti se tumačenjem sme dopunjavati testament, npr. u pogledu korisnika ili u pogledu zaveštanih dobara i sl.

Pretpostavka tumačenja je *sporna odredba u testamentu* između zainteresovanih lica. Ako testament postoji i nema spora o njegovoj sadržini između zainteresovanih lica, onda testament proizvodi dejstvo. Spor o smislu testamentu nastaje u ostavinskom postupku a može biti činjenične ili samo pravne prirode. Ako je nužno da se utvrđivanje smisla neke odredbe utvrdi pomoću činjenica van testamentu, odnosno iz života, onda se ima izvršiti upućivanje na parnicu, dok se u protivnom postupa shodno pravilu »*Jura novit curia*«. Razumljivo, na parnicu će biti upućen testamentalni naslednik prema zakonskom nasledniku, odnosno legatar prema testamentalnom nasledniku koji je dužan da mu isplati legat (posredni legat). Na parnicu se upućuje onaj ko ima neposredni pravni interes da dokaže sadržinu testamentu u smislu svog tvrđenja, a to su navedena lica. Jedino, kad su u pitanju neslaganja o tumačenju između dva testamentalna naslednika, onda će se na parnicu uputiti onaj čije je tvrđenje manje verovatno.

II. SUBJEKTIVNI METOD TUMAČENJA (DOGMA VOLJE)

1. Pojam

Bitno je za ovaj metod tumačenja istraživanje prave (istinite, stvarne) volje zaveštaoca. Time se ovaj metod razlikuje od objektivnog metoda, u kome je osnov tumačenja izjavljeno (verba), odnosno od tumačenja u smislu poslovne namere stranaka i shvatanja u prometu (teorija poverenja).

Dogma volje kod testamenta je emanacija njegovog karaktera kao pravnog akta, odnosno njegove funkcije. Testamentalno raspolaganje je uzrokovano smrću titulara prava, i kao raspolaganje, znači ustvari negaciju raspolaganja u smislu redovnog pravnog prometa. Pravnim poslovima inter vivos ostvaruje se određeni ekonomski cilj. Raspolaganje testamentom, budući poslednje u nizu raspolaganja, raspolaganje za slučaj smrti, ne može imati ikakav ekonomski cilj, jer je mrtvom nepotrebna bilo kakva naknada. Zato je volja zaveštaoca jedino merodavna.

Dogma volje, stoga, nije propisana samo kao interpretativno pravilo. Uopšte uzev, čitav odeljak o testamentalnom nasleđivanju prožet je voljom zaveštaoca, kao što je u obligacionim odnosima prožet voljom ugovornih strana. Tako o volji zaveštaoca govore brojne odredbe ZN kao što su napr. čl. 36 stav i, čl. 37 stav 1, čl. 46 stav 3, član 47, 60, 61, 79 stav 3 i brojne druge odredbe.

2. Prava namera (volja)

Iz citirane odredbe ZN vidi se da je osnovni i primarni cilj tumačenja da se iznađe *prava namera zašteoca*. Poslednju volju ostavioca treba izvršiti prema njegovoj pravoj nameri («*Voluntas ultima testatoris est perimplenda secundum veram intentionem suam*», Sec. Gaius-D. 35,1,9). Dakle, to je, kao što je napred rečeno, načelo koje vekovima vlada u testamentalnom pravu.

Pod namerom razumemo dva pojma: *namera (intentio)*, kao u navedenom Gajevom tekstu, i *namera (dolus)*, koja označava svesno htenje jednog (napr. štetnog) rezultata⁶⁾, pa se ovim drugim pojmom nećemo baviti.

Gramatički ona znači »zamisao na čije je ostvarenje usmeren postupak ili akcija; ono što je ko odlučio da učini, na šta se ko rešio.«⁷⁾ U pravnoj teoriji ima različitih shvatanja reči namera. Tako, ima shvatanja namere u smislu kauze, tj. ekonomskog cilja koji stranke žele da postignu zaključenjem pravnog posla.⁸⁾ Stoga, »čim ustanovimo kauzu pravnog posla, ustanovili smo i volju stranaka, jer je kauza esencijalni

⁶⁾ Dr Stevan Jakšić: Obligaciono pravo, Sarajevo, 1960. str. 267.

⁷⁾ Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika, knjiga treća, K—O, Novi Sad—Zagreb, 1969. str. 571. Matica srpska — Matica hrvatska.

⁸⁾ U tom pravcu je redigovan čl. 69 stav 2 Predloga zakona o obligacijama i ugovorima iz 1974. godine.

element volje, a time i pravnog posla«.9) Međutim, teško je tražiti ekonomski cilj u testamentu, kad je to raspolaganje mortis causa. Ipak, iako se ne može govoriti o nekoj poslovnoj nameri, stranaka, odnosno stranke, to ne znači da ovdje nema mesta primeni teleološke metode. Namera, istina, nije identična sa voljom. Namera je ono što su stranke htele postići izjavom volje. Ono na što je volja usmerena. Namera je izražena u sadržaju testamenta, odnosno u volji da raspolaže i da raspolaže na određeni način. *Namera je konkretno izražena, manifestovana volja.* Nema i ne može biti namere bez volje. Otuda, grosso modo posmatrano identifikovanje namere i volje. Stoga, kada kažemo da testament treba tumačiti prema pravoj nameri zaveštaoca, znači da se mora iznaći njegova prava, istinita, stvarna (faktička) volja.

Kako istraživanje vrši sud u građanskom sudskom postupku, to moramo postaviti pitanje o vrednosti istine do koje sud dolazi, na osnovu načela o slobodnom sudijskom uverenju. Prema opšteprihvaćenom gledištu nema apsolutne istine. Iako čl. 6. ZPP postavlja načelo o istraživanju materijalne istine, u čl. 7. ZPP »koje će činjenice uzeti kao dokazane odlučuje sud po svom slobodnom uverenju na osnovu savesne i brižljive ocene svakog dokaza posebno i svih dokaza zajedno, kao i na osnovu rezultata celokupnog postupka« (načelo slobodnog sudijskog uverenja). Istina do koje je sud došao slobodnom ocenom dokaza predstavlja *podudarnost njegove predstave o spornoj činjenici sa stvarnim stanjem.* Zato, istina koju sud utvrdi može da predstavlja *samo najviši stepen verovatnoće.*¹⁰⁾ Zahtev o istraživanju prave namere odnosno volje zaveštaoca (odnosno ostavioca) treba shvatiti u smislu napred citiranih postavki nauke građanskog procesnog prava. Smatraće se, naime, *pravom namerom ona koju sud utvrdi kao takvu.* To je objektivna istina, odnosno prava namera (volja) u objektivnom smislu, tj. onoliko koliko se to sudskim putem može utvrditi. Ona može, najčešće da se pokriva sa pravom voljom ostavioca, ali može biti da prava volja odlazi u grob sa ostaviocem.

Po engleskom, a naročito nemačkom pravu, ako se prava volja ne može se sa sigurnošću iznaći, to je tumačenje upravljeno na to, šta bi ostavilac razumno mogao da želi. Istražuje se i utvrđuje *verovatna odnosno naslutiva volja* (mutmasslicher Wille). Utvrđivanje ovakve volje jeste posledica širokog tumačenja testamenta, tj. načela favor testamenti.¹¹⁾ Polazi se iz toga, da je ostavilac nešto razumno želeo, a verovatna volja se iznalazi iz životnog iskustva o ponašanju razumnih ljudi.¹²⁾

Naša teorija i sudska praksa, odbacujući načelo favor testamenti, odbacuju utvrđivanje verovatne volje ostavioca. Savezni vrh. sud kaže da »odredbu čl. 90. ZN treba razumeti tako da sud ne samo ne mora, nego i ne može po svaku cenu da se opredeli za jedno tumačenje ako

⁹⁾ Dr Vojislav Spaić: Osnovi građanskog prava, Opšti dio, Sarajevo, 1961. str. 289.

¹⁰⁾ Dr B. Poznić: Građansko procesno pravo, Bgd. 1965. str. 331 ff. Dr Samuel Kamhi: Građansko pravni postupak, Sarajevo, 1957. str. 307.

¹¹⁾ Enneccerus—Kipp—Wolff, cd. Coing, str. 100.

¹²⁾ Dr H. Dernburg, cd. str. 126 ff. Dr Franz Gschnitzer: Erbrecht, Wien, 1964. godine, str. 26. ali s pozivom na § 878 stav 2 AGZ o verovatnoj volji da ostanu druge odredbe testamenta u važnosti za slučaj da jedna odredba odpadne.

postoji mogućnost različitih tumačenja, jer ako činjenice nisu takve da sa sigurnošću upućuju na određeni smisao sadržine testamenta već ostavljaju sumnju da bi volja ostvarioca mogla imati i drugi smisao, onda sud nije ovlašćen da reguliše sporni odnos prema mogućnom zaključku *o samo verovatnijem smislu testamenta*, već da ima regulisati na način povoljniji za zakonskog naslednika.¹³⁾ Dakle, ne može biti govora o verovatnoj ili naslućenoj volji zaveštaoca. Reč je uvek i samo o pravoj volji. To je ispravno shvatanje, budući da je načelo favor testamenti otpalo. Ali, ono ima i svoj domet.

3. Sporne odredbe

Već smo napred istakli, tumačenju ima mesta kad se radi o *spornim odredbama testamenta*. Spor nastaje samo između lica koja imaju pravni interes za ovakvo ili onakvo tumačenje. U vezi s tim ukazujemo na sledeće:

a) Među zainteresovanim licima mogu nastati dve vrste spornih odredaba u vezi sa testamentom. Prvo, da li postoji ili ne postoji testament. Drugo, o *različitom tumačenju pojedinih odredbi*. Samo ovo drugo spada u oblast tumačenja testamenta. Zajedničko je u oba slučaja to, što sudija upućuje stranke na parnicu, ako se radi o činjeničnom pitanju.

b) U toku ostavinskog postupka sudija postupa po službenoj dužnosti u nizu pitanja (pokretanje postupka, postavljenje štaraoca i sl.) moguće je da sudija i neki učesnik različito gledaju na postojanje (ili nepostojanje) testamenta, pri čemu su moguće sve varijante za dva lica, kao i da različito shvataju pojedine odredbe testamenta. To nije nikakav spor. Stranke ne mogu biti u sporu, u pravno-tehničkom smislu, sa sudijom, već među sobom, tj. sa nekim drugim zainteresovanim licem (učesnikom). Jer, ako utvrđenju jednog učesnika niko ne protivreči, onda će se njegov prigovor smatrati umesnim pošto se radi o zahtevima kojima stranke mogu raspolagati (u smislu čl. 3. ZPP).

Ipak, u teoriji i sudskoj praksi, često se govori o jasnim, nejasnim, dvosmislenim i suprotnim odredbama, pa ćemo ukazati na značaj tih izraza u vezi sa tumačenjem.

O *jasnim odredbama testamenta* govorimo kad postoji gramatičko-jezička i logička jasnoća. Gramatičko-jezički su sve reči poznate i jasne, ali mogu biti logički nejasne.. Ovo će biti slučaj ako nisu povezane u nizu koji daje logički smisao. Napr. kod usmenog testamenta izgovorene su jasne reči, ali takvim redom da ne daju nikakav smisao.

O *jasnim odredbama* govorimo u objektivnom smislu, tj. spolja posmatrano. Sudija ili neko drugo lice može razumeti smisao testamenta kad ga pročita. Međutim, pravoj nameri (volji) odgovara subjektivna jasnoća, tj. šta je hteo zaveštalac da kaže tim izrazima. Poznato je, da reči koje su, inače, leksički vrlo jasne, mogu imati dvostruko značenje: vulgarno i tehničko. Obično značenje reči razlikuje se prema mestu, vre-

¹³⁾ Rešenje Saveznog vrhovnog suda Gz—107/56 od 10. 5. 1957. ZSO knj. II sv. 2. odluka br. 355. koja je vrlo značajna za sudsku praksu zbog veoma jasnog stava o načinu tumačenja odredbi testamenta.

menu, prilikama kad su upotrebljene i drugo, tehničko značenje pojedinih reči imamo u mnogim disciplinama nauke i umetnosti. Govori se tada o *stručnim terminima*. Poznato je da se nauka naslednog prava takođe služi pravno-tehničkim terminima, a ne mali broj takvih termina je sa područja testamentalnog prava. U praksi mnogih zemalja pojavljuju se nesklad između laičkih izraza, koje je upotrebljavao zaveštalac, i stručnih termina, koje je upotrebljavao sudija, odnosno notar u zemljama gde postoji (SSSR, Francuska, Nemačka, Engleska i dr.).

Pored ovoga, veoma je važno odrediti stav prema jasnim odredbama testamenta.

Prema rimskom gledištu, izraženom u poznatom Paulusovom pravilu »ne treba diskutovati o volji ostavioca kad su reči testamenta jasne«. Ovo se pravilo pravda logičkim zaključkom, da je zaveštalac najbolji tumač svoje volje. Tumačenje bi, u takvom slučaju, moglo voditi iskrivljavanju poslednje volje, u skladu sa zahtevima živih, a to je potpuno protivno prirodi testamenta. Zato ovo gledište i u nas i u uporednom pravu ima brojnih pristalica.¹⁴⁾

Po drugom gledištu, pravilo nema apsolutnu važnost. Nije bitna objektivna jasnoća, već subjektivna, odnosno subjektivna istina, tj. šta je zaveštalac hteo da kaže jasnim odredbama. Može se utvrđivati smisao testamentalnih odredbi, uprkos njihovoj jasnoći, radi dokazivanja prave volje zaveštaoca. Ovo važi i za naše pravo, kao i za švajcarsko, nemačko, austrijsko i druga prava.

Ipak, jasan tekst ima određeni značaj. On govori u prilog pretpostavci da sadrži pravu ostaviočevu volju. Ako je sadržaj dopušten i moralan, sudija nema šta da ispituje *ex offo*. Ako neko pridaje jasnim rečima neki drugi, poseban smisao, onda se ima uputiti na parnicu da to i dokaže, ako se sa tim ne složi lice koje ima pravni interes.

Često srećemo i termin *nejasne odredbe*. Šta više, mogu se razlikovati tri pojma nejasnosti. Prvo, u književnom jeziku nejasan znači neodređen, mutan, maglovit, odnosno nečistak, nerazgovetan, nerazumljiv i neshvatljiv.¹⁵⁾ Ako bi ove opšte termine sveli na područje prava, onda bi se moglo govoriti o jezičkoj (leksičkoj) i logičkoj nejasnoći. Jezički, nije jasno ono što je napisano. Ono opet može biti u dva smisla: nerazumljivo je ono što je napisano¹⁶⁾ a može i sama reč, koja je napisana, biti nerazumljiva. Logička nejasnoća postoji kada su jasne reči ne-logično spojene, tj. spojene u nizu koji ne daje jasan smisao. To bi bila nejasnost, odnosno nejasna odredba, u pravom smislu reči. U praksi se, često, izraz nejasne upotrebljava kao sinonim reči dvosmisleno. To

---

¹⁴⁾ Tako Planiol—Ripert: *Traité pratique de Droit civil Français*, Tome V. Paris, 1957. str. 23. Izgleda nam, da je u smislu ovog shvatanju sudio i VS Jugoslavije svojom presudom Rev. 3633/64 od 15. 1. 1965. godine kad je izrekao da testament u korist bračnog druga važi i nakon razvoda braka, da je razvod braka »bez značaja za testamentalno nasleđe« pozivajući se na punovažnost i jasnoću testamenta.

¹⁵⁾ Rečnik srpskohrv. knj. jezika, knjiga treća, Novi Sad—Zagreb, str. 700.

¹⁶⁾ Tako je rešenjem SVZ Rev. 301/62 od 25. 5. 1962. SZO knj. VII. sv. 2. bilo sporno da li postoji potpis zbog nerazumljivosti potpisa.

je nepravna nejasnost ili nejasnost u širem smislu. Najzad, nejasano se upotrebljava i kao sinonim za pogrešno.¹⁷⁾

Nejasne odredbe testamenta mogu dati mesta za raznovrsne sporove. Ukazaćemo na dve vrste sporova.

Prvo, kakav je stav suda prema nejasnim odredbama. Po jednom gledištu, pitanje jasnoće, odnosno nejasnoće, neke odredbe testamenta jeste *pravno pitanje*, pa je kao i svako drugo pitanje predmet ocene suda, dakle i ostavinskog suda, bez upućivanja na parnicu.¹⁸⁾ Po drugom gledištu, pitanje jasnoće neke odredbe nije pravno već *činjenično pitanje*, i, ako ima neslaganja učesnika ostavinskog postupka, sud ima da uputi na parnicu lice čije je pravo manje verovatno.¹⁹⁾

Drugo, kad se postavlja pitanje postojanja odnosno nepostojanja testamenta (napr. kad je sporno da li postoji potpis zaveštaoca na svojeručnom testamentu) ne radi se o tumačenju, već o utvrđivanju spornih, odnosno relativnih činjenica za punovažnost testamenta. Jer, ovde među strankama postoji spor o tome da li je poslednja volja izjavljena na formalan način, tj. na zakonu dopušten način, a to pitanje, kao prethodno, isključuje svako tumačenje.

Dvosmislene odredbe (amfibolije) imamo takođe u dva smisla: objektivnom i subjektivnom.

Objektivno dvosmislene, ili višesmislene, odredbe testamenta imamo, u slučaju, kad se usled upotrebe reči ili reda reči, iz neke odredbe mogu izvesti dva ili više značenja. Dvosmislenost može proizaći iz nepravilne upotrebe sinonima i hononima. Razumljivo, sudija i da uoči dvosmislenost ne može postupiti *ex offio*. To samo upućuje na njegovu dužnost da učesnike eventualno upozori na to i da uzme njihove detaljne izjave o tome. On će prihvatiti onaj smisao, koji daju učesnici u ost. postupku, tj. zainteresovana lica. Ne slože li se o tome, onda sleduje utvrđivanje prave volje. Imā se svim dopuštenim sredstvima utvrđivati šta je prava namera ostavioca a na parnicu će se, po pravilu, uputiti onaj ko izvlači korist iz testamenta.

I objektivno jasne odredbe mogu sa stanovništa zainteresovanih lica (testamentalni i zakonski naslednici i legatari) izgledati dvosmislene, jer im one, sa stanovništa namere zaveštaoca, takav smisao pridaju. Za ove važi ono što je napred rečeno za sporne odredbe (subjektivne dvosmislene odredbe).

Najzad, *suprotne (kontradiktorne) odredbe*, takođe mogu da izazovu brojne sporove, te zaslužuju da se na njih osvrnemo. One mogu postojati u jednom testamentu, shvaćenom u materijalnom smislu kao izjava poslednje volje, i u jednom testamentu shvaćenom u formalnom smislu (jedno lice može imati više testamenata u ovom smislu). Za rešenje ovih sporova merodavno je pravilo »Si duo in testamento pugnantia reperiuntur, ultimum est ratum« (Sec. Celsus D. 50, 17, 188), tj. smatra se da od dveju suprotnih odredbi valja poslednja. To znači, primena opšteg pravila da kasniji testament u formalnom smislu opoziva

¹⁷⁾ Tako VS Srbija—Odeljenje Novi Sad Gž—1303/67 i VS Jugoslavije u Rev. 32/66 uz čl. 85. ZN Srbije, Izdanje »Sl. lista SFRJ«, Bgd, 1975.

¹⁸⁾ Presuda VS Jugoslavije Gz-48/66 ZSO knj. XI. sv. 3.

¹⁹⁾ To je shvatanje prećutno priznato u presudi VS Jugoslavije cit. pod 18) ali se netačno govori o tome da se spor rešava tumačenjem da li postoji potpis.

raniji testament u takvom smislu. A takođe, ako su u jednom testamentu shvaćenom u formalnom smislu dve odredbe kontradiktorne, onda će vašiti poslednja (kasnije napisana odnosno izgovorena). Razumljivo, suprotne odredbe, pored njihove važnosti, mogu biti i predmet spora među učesnicima, koje zahteva tumačenje. Međutim, utvrđivanje koja je odredba važeća kao suprotna nije stvar tumačenja, jer se stranke ovde, istina, spore o smislu izjave, ali je prethodno potrebno utvrditi kakva je izjava zaveštaoca, a to utvrđivanje prethodi tumačenju.

III. OPŠTE DOPUNSKO PRAVILO (NAČELO) TUMAČENJE

1. Tumačenje u korist dužnika

Rimsko, pravo, prezentirano u Justinijanovoj kodifikaciji, sadrži, kao što smo naveli, brojna pravila o tumačenju testamenta za *slučaj sumnje, odnosno nejasnosti*, šta je bila prava namera zaveštaoca. Među takva pravila ubrajano je načelo o favor testamenti, ali se može uočiti i pravilo o tumačenju u korist dužnika, kao jedno od pravila tog reda. Član 90 stav 2. ZN, kao u ostalom i Teze zakona za predprojekat o nasleđivanju, propisuju, da se »u slučaju sumnje treba držati onoga što je povoljnije za zakonskog naslednika ili za lice kome je testamentom naložena neka obaveza«.

U našoj teoriji i judikaturi je gornje pravilo prihvaćeno kao jedino dopunsko (supsidijarno) interpretativno pravilo.²⁰⁾ Ova shvatanja potvrđuje i stav izražen u članu 72. Predloga zakona o obligacijama i ugovorima iz 1974. godine ispred kojeg stoji marginalni naslov »Dopunsko pravilo« a svojim sadržajem daje temelj gore citiranoj odredbi ZN, jer »nejasne odredbe kod dobroćinih ugovora treba tumačiti u smislu koji je manje težak za dužnika, a kod dvostrano obveznih u smislu kojim se ostvaruje pravičan odnos uzajamnih davanja«. Na taj način, usvaja se koncepcija izražena u francuskoj teoriji i zakonodavstvu, da za dobroćine ugovore i testamente važe ista pravila tumačenja, s tim da je tumačenje u korist dužnika jedino dopunsko pravilo tumačenja. To je izraz rimskog pravila »In dubis quod minimum sequimur« (Sec. Ulpianu D. 50, 17, 9), tj. sve što je nejasno treba tumačiti onako kako je za dužnika najlakše.

Razumljivo, umesto načela favor testamenti, ovo je dopunsko pravilo, koje će se primeniti ako se ne može utvrditi prava namera zaveštaoca.

Ovakav način tumačenja testamenta ima osnova u austrijskoj praksi, koju je preuzeo SGZ. Tako prema § 450 SGZ »ako se sumnja rodi, u kom će se smislu koja reč ili izraz uzeti, onda treba onako tumačiti, kako se sa ostalom naredbom složiti može, ili kako manje odstupa od zakono opredeljenoga reda nasleđstva«. Ovaj stav pravda se u teoriji poznatim argumentima, da se kod besplatnih raspolaganja, ako se ne utvrdi prava volja zaveštaoca ima uzeti manje.²¹⁾

²⁰⁾ Blagojević, cd. str. 236. Finžgar: Dedno pravo, Ljubljana, 1962. str. 97. Kreč—Pavić: Komentar ZN, Zagreb, 1964. str. 269.

²¹⁾ Blagojević, cd. str. 236 i sl. Finžgar, cd. str. 97.

2. Uslovi primene

Za primenu gornjeg načela u praksi vrlo je ilustrativna citirana odluka Saveznog vrhovnog suda Gz-107/56 od 10. 5. 1957. godine. Za primenu dopunskog načela tumačenja u korist dužnika potrebno je da bude ispunjeno sledeće:

1) Između testamentalnog i zakonskog naslednika nastao je spor o sadržini naredbe poslednje volje. Testamentalni naslednik tvrdi da mu je kuća i imanje ostavljena u vlasništvo, a zakonski naslednik tvrdi da mu je ostavljeno na plodouživanje. Dakle, postoji spor o tome što je bila prava namera zaveštaoca, jer su učesnici napisanim rečima pridavali različiti smisao.

2) Testamentalni naslednik, kao korisnik po testamentu, upućen je da u parnici dokaže svoje tvrđenje. Ipak, to je samo inicijativa na njegovoj strani. U ovoj parnici svaki učesnik tvrdi da prava volja zaveštaoca odgovara njegovom tvrđenju, pa će, stoga, svako aktivno dokazivati svoju postavku. Moguće je, stoga, da zavisno od okolnosti, sud nađe da je prava namera zaveštaoca u smislu jednog ili drugog tvrđenja. Razumljivo, ovo će sud učiniti ako nađe da nema sumnje o tome, da je volja zaveštaoca u smislu jednog ili drugog tvrđenja.

3) Ako na osnovu ocene svih izvedenih dokaza pojedinačno i skupno, sud nađe, da i dalje ostaje sumnja kakva je prava namera ostavioca, jer »činjenice nisu takve da sa sigurnošću upućuju na određeni smisao sadržine testamenta već ostavljaju sumnju da bi volja ostavioca mogla imati i drugi smisao«, onda se ima primeniti dopunsko interpretativno pravilo o tumačenju u korist dužnika, tj. uzeće se da je kuća i imanje *ostavljeno testamentalnom nasledniku na plodouživanje, a ne u svojinu.*

Tumačenje u korist zakonskog naslednika, odnosno testamentalnog naslednika koji je opterećen, ne znači negiranje testamenta i favorizovanje njegove ništavosti odnosno nepostojanja, kako se u praksi, naročito nižih sudova, često događa. To je vulgarno shvatanje načela tumačenja u korist dužnika. Ovo načelo ne negira testament, odnosno poslednju volju. Ovo samim tim, što polazi od postojanja testamenta, odnosno poslednje volje. Jer, ne može biti govora ni o kakvom tumačenju, ako poslednja volja nije izjavljena na zakoniti način. Ni tumačenje shodno načelu favor testamenti ne može takvom »testamentu«²²⁾ pribaviti važnost, a još manje ovo načelo.

Načelo tumačenja u korist dužnika ima svoj ograničeni domen primene koji proizlazi iz samog pojma ovog načela. Ono je primenjivo samo onda kad se pojavljuju sporne odredbe među licima koja imaju položaj dužnika i poverioca u obligacionom odnosu, ma da u nekim situacijama u nepravom smislu:

a) ako se pojavljuje testamentalni i zakonski naslednik u sporu, što je njegova redovna primena, pri čemu se polazi od zakonskog nasleđivanja kao najboljeg i merodavnog,²²⁾

²²⁾ Čini nam se da je ovaj argument deplasiran, jer devalvira testament i ustanovu nužnog dela. On je rezultat primitivnih germanskih shvatanja, koja su u novije vreme potpuno prevaziđena, pa nema osnova da mi takva njihova ranija shvatanja danas branimo.

b) ako se u sporu pojavljuju legatari (direktni legat) i testamentalni nasljednici;

c) ako se pojavljuju korisnici iz raspolaganja u dopustive svrhe ili u slučaju osnivanja zadužbine, s jedne, i zakonski nasljednici, s druge strane;

d) testamentalni nasljednik, s jedne, i legator, s druge strane (posredni legat), i

e) testamentalni nasljednik, s jedne, i korisnici iz testamenta kojim se raspolagalo u dopustive svrhe ili osnivala zadužbina, s druge strane.

Mogući su, međutim, sporovi u kojima se sukobljavaju gledišta između testamentalnih nasljednika, ili između dva legatora (npr. o tome, čiji je legat prioritetan i sl.). Za ovakve situacije ovo parvilo ne važi, pa se postavlja pitanje, koje će dopunsko pravilo sud primeniti. Ovo pitanje nije samo teoretske već i praktične prirode, što se može videti iz jednog primera:

a) u gornjem slučaju, u sukobu gledišta testamentalnog i zakonskog nasljednika, *testament je ostao u važnosti* primenom dopunskog načela o tumačenju. Prečutno, mi se ovde zadovoljavamo *verovatnom voljom ostavioca*²³;

b) ako se pojavi sukob dva testamentalna nasljednika, pa niko ne dokaže pravu nameru zaveštaoca, onda, budući se ne može primeniti ovo pravilo, sud bi morao da odbije oba tvrđenja, tj. da testament proglašeni nepostojećim, jer nije dokazano da izražava pravu nameru zaveštaoca. Ako bi sud prihvatio *verovatniji smisao*, onda bi takvo tumačenje sadržavalo u sebi primenu načela favor testamenti, a naše pravo takvo načelo ne priznaje. Bilo bi, međutim, protivno logici da se takav rezultat dopusti. A nastupanje takvih situacija je moguće, sem ako sud prečutno, u takvim slučajevima, ne sudi po *verovatnoj (naslutivoj) volji ostavioca*, jer druge pomoći nema. Na ovakvu praksu ukazuje već i činjenica da se takav slučaj ne pojavljuje u sudskoj praksi, odnosno u glasilima te prakse, ma da se u stvarnosti zbiva.

---

²³) Nije ubedljiv argument suda da ne može suditi u smislu *verovatnije volje ostavioca* (misli se na načelo favor testamenti), kad zakonodavac, u ovom slučaju, nameće suđenje u tom smislu. Dakle, sud to čini samim tim što primenjuje ovo zakonsko pravilo.

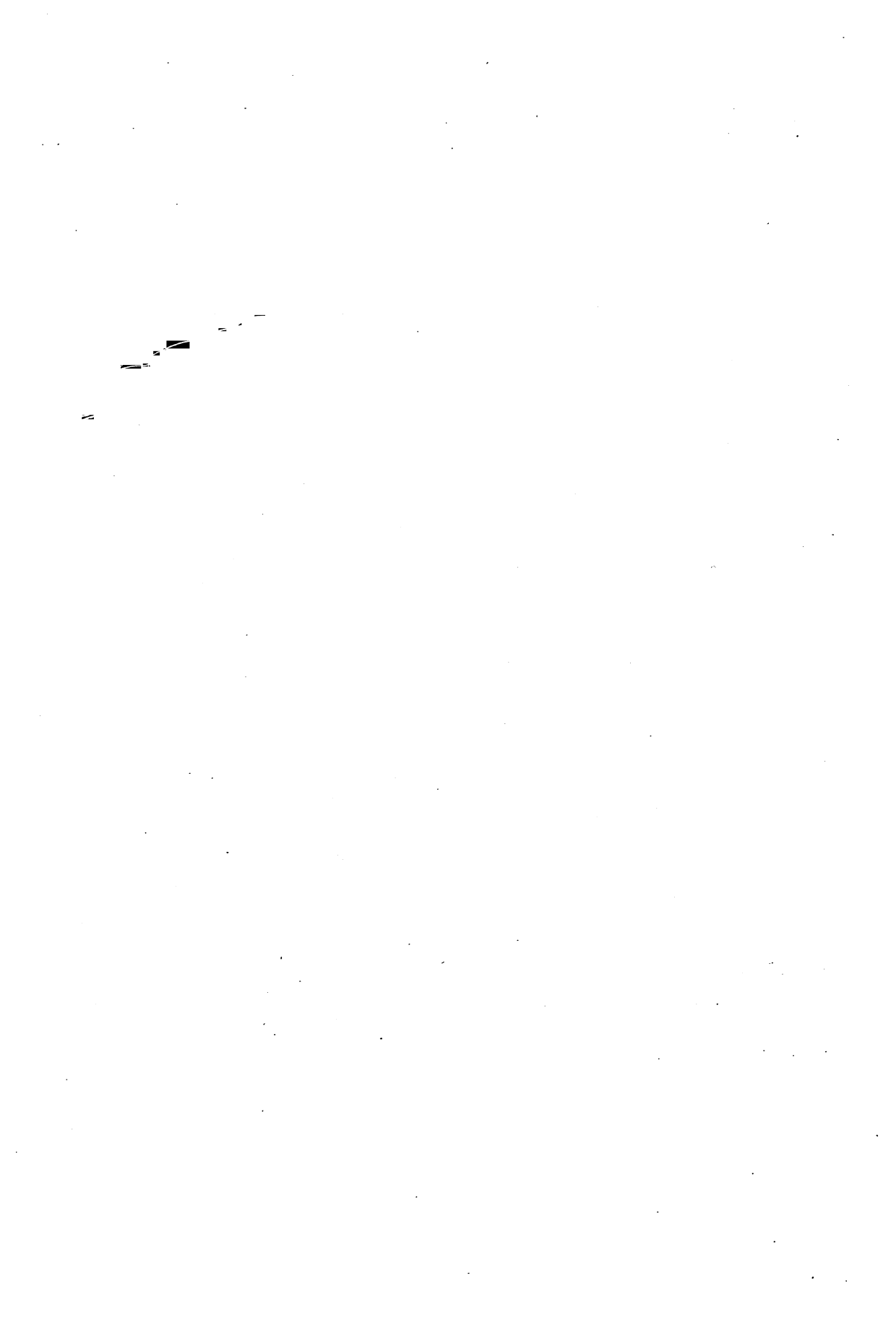
L'INTERPRÉTATION DU TESTAMENT

— R é s u m é —

Dans l'introduction l'auteur a exposé l'histoire de l'interprétation ainsi que les systèmes de l'interprétation du testament dans le droit comparé. Dans ce sens il distingue quatre groupes de pays. Les codes civils de date ancienne, tels que le Code civil français, AGZ et le Wills Act anglais de 1837 s'appuient exclusivement sur le point de vue de la méthode subjective de l'interprétation pour toutes les affaires juridiques, en appliquant le principe *favor testamenti*, en tant que principe complémentaire de l'interprétation. Les codes civils de date récente, tels que le BGB allemand, suisse, polonais, hongrois et autres, prévoient expressément ou tacitement le dogme de la volonté, en tant que méthode fondamentale de l'interprétation, et le principe *favor testamenti* en tant que principe complémentaire. Le troisième groupe de pays constituent les pays tels que l'U. R. S. S., la Bulgarie, la Tchécoslovaquie et autres., dans lesquels il est peu question de l'interprétation dans la théorie et la législation, quoique l'interprétation est effectuée conformément au dogme de la volonté, mais il n'y a pas d'autres méthodes complémentaires de l'interprétation. Enfin, en Yougoslavie est adoptée la méthode de l'interprétation conformément au dogme de la volonté (article 90, premier alinéa de la Loi sur les successions fédérale, et c'est aussi la position prise dans les nouvelles lois sur les successions des républiques fédérées et des provinces autonomes), et le principe de l'interprétation au profit de la personne à laquelle une obligation est imposée en tant que principe complémentaire.

Dans le texte ultérieur l'auteur analyse en détail ces principes, en soulignant la différence d'après le principe *favor testamenti*, d'une part, et en illustrant son exposé par les exemples de la jurisprudence, d'autre part. Après avoir adopté la conception de l'éclaircissement dans l'interprétation, l'auteur attire l'attention sur le fait qu'il est difficile, sinon impossible, de déterminer la véritable volonté du testateur. L'estimation à ce sujet est laissée aux tribunaux, ce qui permet une élasticité suffisante.

En exposant le principe de l'interprétation au profit de la personne à laquelle une obligation est imposée, l'auteur attire l'attention sur l'application de ce principe, et en particulier sur le fait que ce principe ne peut pas être appliqué toujours, c'est-à-dire dans tous les cas, de sorte que la question se pose comment faut-il procéder dans de tels cas. Ainsi, par exemple, ce sera le cas si un litige a lieu au sujet de l'interprétation entre deux héritiers testamentaires et que la véritable intention du testateur n'a pas pu être établie dans le sens d'aucune affirmation. Dans un tel cas le testament n'aurait plus d'effet juridique, ce qui est évidemment, un résultat illogique. Si dans de telles circonstances on adoptait le principe de la volonté probable du de cujus, cela signifierait l'application du principe *favor testamenti*, que la loi ne reconnaît pas.

DONOŠENJE KRIVIČNIH PRESUDA (»SENTENCING«)

I. SAVREMENI INTERES ZA DONOŠENJE PRESUDA I POJAM »SENTENCING«-a

Tokom poslednjih petnaestak godina poraslo je u stručnim krugovima interesovanje za problem donošenja presuda u krivičnim stvarima. Tim problemom bavila se krivična procesno pravna literatura i ranije, ali je pristup većinom bio drukčiji. Pažnja je bila usmerena na pravna pravila i zakonsko uobličavanje donošenja sudskih presuda, govorilo se o radnjama izricanja, objavljivanja i pismene izrade presude, a sa dosta osnova se smatralo da odgovor na problem donošenja presude proističe iz proučavanja celine sudskog postupka. Ispoljavalo se vrlo malo interesovanja za izučavanje psihičkih i socijalnih faktora i efekata presuđivanja, sem donekle u pogledu izbora i odmeravanja krivičnih sankcija.

Međutim, šezdesetih godina, pa i nešto ranije, počelo je da se javlja interesovanje za kompletnije upoznavanje donošenja presuda u krivičnim stvarima. To je svakako bilo posledica opšteg širenja naučnih interesovanja i saznanja i težnje za popunjavanje nedovoljno obrađenih domena znanja o krivičnoj proceduri. Ali isto tako je na izučavanje donošenja presuda pored ostalog moglo da ima uticaja razvijanje interdisciplinarnog rada u nauci, uočavanje značaja društvene reakcije za određivanje kriminalnog ponašanja na koje je ukazao socijalni interakcionizam, i grananje sudske psihologije, koja je sa ispitivanja psihologije iskaza saslušanih lica počela da se širi i na ispitivanje psihologije sudija i svih učesnika u sudskom postupku.

Procesualisti u engleskom govornom području skrenuli su nešto ranije nego procesualisti sa evropskog kontinenta pažnju na širinu i važnost problema donošenja presuda u krivičnim stvarima, pa je engleski izraz »sentencing« (sentencing) počeo da se upotrebljava i u zemljama gde se govori francuskim, nemačkim i drugim jezicima. »Sentencing« na engleskom znači donošenje presude, presuđivanje, osuđivanje. Presuda se kaže »sentence« (sentens), ali se za presude u građanskim stvarima obično upotrebljavaju drugi izrazi (judgment, decree). Ma da se u anglo-američkom pravu i rečnicima i enciklopedijama nailazi na upotrebu naziva »sentence« i za presude u građanskim i pomorskim predmetima, ipak se pod sentensingom prvenstveno podrazumeva donošenje presuda u krivičnim predmetima. U savremenoj pravnoj litera-

turi i stručnim diskusijama na raznim jezicima, ukoliko se govori o sentensingu, skoro uvek se misli na presuđivanje u krivičnim stvarima, a pažnja je naročito usmerena na određivanje krivične sankcije.

Šta više, ispitivanje sentensinga kao presuđivanja u krivičnim stvarima dobrim delom je usmereno na nepravne probleme, iako ni pravni nisu zanemareni. Sentensing treba, kao što je rečeno na jednom stručnom skupu, sagledati sa aspekta kriminalne politike (jer spada u domen iznalaženja racionalne i efikasne metode reakcije protiv zločina), sa aspekta sudske psihologije (jer je i sudija čovek određene kulture, karaktera i temperamenta sa određenim ličnim reakcijama) i sa stanovišta društvene odbrane (jer krivična osuda ne pretstavlja samo ocenu krivičnog dela i njegovog učinioca, već i težnju da se primenom sankcije obezbedi resocijalizacija delinkventa). Na tome skupu, verovatno radi davanja veće reljefnosti problemu, Mark Ansel je čak rekao da je problem »sentencing«-a ostao nepoznat francuskim, a verovatno i ostalim kontinentalnim pravnicima, sve dok im na ovaj problem nije skrenuta pažnja na kongresu u Lisabonu 1961. godine.¹⁾ Nama se čini da ni drugi aspekti donošenja presuda, pored tri navedena, nisu isključeni iz proučavanja sentensinga.

Na širinu problema koji se danas istražuju i mogu istraživati u vezi sa donošenjem krivičnih presuda (»sentencing«-om) ukazuje, pored ostalog, izbor pitanja koja je jedan kanadski autor istraživao pišući o »sentensingu kao humanom procesu«. Džon Hogart, u svojoj studiji pod tim naslovom, obrađuje: nadležnost i pravo odlučivanja sudija; lične, porodične i društvene karakteristike sudija; njihova pravna shvaćanja i stavove; pravna i društvena ograničenja presuđivanja; odnos socijalnih karakteristika prema stavovima i verovanjima; i način na koji sudije pribavljaju informacije i psihološki ih prerađuju i interpretiraju dolazeći do svojih odluka. Hogart takođe govori i o mogućnostima predviđanja ponašanja sudija pri presuđivanju, a na osnovu obrazaca prema kojima sudije opažaju činjenice.²⁾

U zaključku Hogart kaže: »Dva modela ponašanja pri presuđivanju su bila opisana i ispitana u pogledu njihove moći predviđanja odluka. Prvi je bio klasični »input-output« model prema kome se smatra da su činjenice slučaja jedine »pravno značajne« varijable koje određuju sudsku odluku, dok je pravo konstanta, a ličnost sudije pravno irelevantna. Drugi model je bio fenomenološki model, izgrađen slamku po slamku tokom ove studije. Bio je zasnovan na značenjima koja sudije pripisuju tim činjenicama, zakonima, idejama i ljudima koje smatraju za značajne. — Bilo je pokazano da je fenomenološki model imao znatno veću moć predviđanja presude nego što je imao model crne kutije. Moglo se utvrditi od pet do šest puta više varijacija u praksi presuđivanja kada su bili poznati načini na koje same sudije doživljavaju sentencing... — Model koji se konačno pojavio bio je takav da je sentencing posmatrao kao dinamički proces u kome činjenice slučaja,

¹⁾ Branislava Bošković: Kriminalna politika, sudska psihologija i odmeravanje kazne (XIII dani društvene odbrane, London 1965), str. 276, JRKKP br. 2/67 (275-284).

²⁾ John Hogarth: Sentencing as a Human Process, Univ. of Toronto Press 1971 (XII+434).

ograničenja koja proističu iz prava i društvenog sistema, kao i druge crte spoljnoga sveta, i bivaju interpretirani, prikupljeni i biva im davan smisao na način koji je u skladu sa stavovima sudija u pitanju. Sentencing je bio prikazan kao jedan vrlo human proces³⁾

Razvitak ovakvog humanističkog, sociološkog, psihološkog i sličnog proučavanja presuđivanja nije oduzeo značaj proučavanju procesno pravnih pitanja donošenja presuda. Zato se u vezi sa donošenjem presuda izučava njihovo izricanje, objavljivanje i pismena izrada, a pored ostalog smatra se da sa pravne strane još treba poznavati: suštinu i značenje presude, zakonitost i osnovanost presude, vrste presuda, pitanja koja se raspravljaju pri donošenju presude, sistem donošenja presude, sastavne delove presude uključujući obrazloženje, objavljivanje presude, vidove posebnih odluka suda, itd.⁴⁾

Sudeći po usmerenosti savremenog interesa za upoznavanje donošenja presuda i po pitanjima koja se obično raspravljaju radi objavljivanja problema »sentencing«-a, pod tom se rečju uglavnom podrazumeva donošenje persuda u krivičnim stvarima, a uz posebno interesovanje za određivanje krivičnih sankcija. Prilikom izučavanja »sentencing«-a ne zaobilaze se pravna pitanja, ali se posebna pažnja obraća na nepravne probleme.

II RAZVITAK PROUČAVANJA PROBLEMA

Rekosmo da se tokom poslednjih 15—20 godina kroz stručnu literaturu ispoljilo povećavanje interesovanja za razne aspekte presuđivanja, a bilo je i empiričkih istraživanja toga problema. U dotadašnjoj (a donekle i u sadašnjoj) procesno pravnoj literaturi polazilo se od toga da se donošenje presuda procesno pravno objašnjava nizom procesno pravnih instituta i nizom radnji i odnosa koji prethode donošenju i ulaze u postupak donošenja presude. Tako se onda izučavanje donošenja presude shvata kao izučavanje značajne procesno pravne radnje i obavlja kroz pravno izučavanje odgovarajućih delova sudskog postupka. Ovakvo stanovište igleda da je opravdanije kada su u pitanju drugi sudski postupci, a ne krivični. U građanskom i nekim drugim sudskim postupcima nepravni aspekti imaju za donošenje presuda nešto manji značaj nego u krivičnoj proceduri, gde na donošenje presuda dosta utiču izvesni socijalni, psihološki, pa i psihopatološki faktori.

Empiričkih istraživanja donošenja presude je bilo i ranije. Ali ranije su se ovakva istraživanja uglavnom ograničavala na analize službenih statistika, pisanje službenih referata, izvesne lične opservacije, neka upoređenja, itd. Iznošenje shvatanja pravosuđa kao bezličnog i slepo pravednog uključivalo je pretpostavku da se zakonitost i pravilnost donošenja presude obezbeđuju poznavanjem zakona i primenom pravne logike. U tome smislu je gledano kako su stvari rešavane, a ne uvek i zašto su baš tako rešavane i da li tako treba u raznim slučajevi-

³⁾ Hogarth: Sentencing as a Human Process, str. 382.

⁴⁾ Karev, Galkin i dr.: Sovjetskij ugotovnij process, str. 362—393, Izdateljstvo »Visšaja škola«, Moskva 1968. (552).

ma da budu rešavane. Tadašnja pravnička formalna logika nije uvek mogla da ispuni sve zahteve koji bi dijaleksička logika mogla da zadovolji.

Sudski postupak, i to naročito krivični postupak, je pojava koja ima svoju veoma složenu prirodu za čije objašnjenje nisu dovoljna samo procesno pravna objašnjenja. Razna sociološka i istorijska izučavanja pravosuđa, sudstva i prava donekle su iz daljine osvetlila ceo sudski postupak, pa kroz njega i donošenje presuda. Sudski postupak nije bio dovoljno izučavan sa stanovišta socijalne psihologije, antropologije, pedagogije, teorije saznanja, itd. Pored procesno pravne, jedino je psihološka nauka kroz psihologiju iskaza pružila doprinose neposrednijem razumevanju ponašanja ljudi u sudskim postupcima.⁵⁾

Dok se u procesnom pravu donošenje presude razmatralo pretežno sa pravne strane i u vezi sa celinom sudskog postupka, psihologija iskaza je bila pretežno orijentisana na proučavanje iskaza saslušanih lica. Mnogo manje je sama sudska presuda proučavana kao iskaz, iako bi to sa psihološkog stanovišta, koje se tu razlikuje od procesno pravnog, bilo moguće i ispravno. No kasnije se ovo stanje počelo da menja i za sada je sudska psihologija više nego druge nauke doprinela upoznavanju nepravničkih aspekata donošenja presude. Mi ćemo ovde samo ukratko opisati kako je to išlo.

O donošenju presuda razmišljalo se još u staro vreme kada je počinjalo i samo pravo i sudstvo. Ta razmišljanja nisu bila samo pravna, nego su sadržala i razne filozofske, etičke, psihološke i druge konstatacije. One nisu bile davane u sistematskoj i naučnoj formi.

Poslednjih godina devetnaestog veka javlja se psihologija iskaza kao deo sudsko psihološke naučne discipline. Ali ona je bila više orijentisana na psihologiju iskaza saslušanih lica, nego na psihologiju onih koji donose presude. Ipak su u nekim radovima Hansa Grosa, Alberta Helviga, Enrika Altavile, Karla Marbea (koji je još 1900. pisao o eksperimentalnim istraživanjima presuda), i dr. počeli da se pojavljuju i izvesni zaključci o saslušanju, postizanju istine i presuđivanju u sudskom postupku.

Hans Gros je 1897. izdao svoju »Kriminalnu psihologiju«, za koju je sam u predgovoru jednom kasnijem prevodnom izdanju rekao: »Ovo delo je prva stvarno objektivna kriminalna psihologija koja se bavi psihičkim stanjem sudija, veštačka, porote, svedoka itd., kao i psihičkim stanjem kriminalaca.«⁶⁾ Ali, mada se u prvom delu knjige govori o psihičkoj aktivnosti sudije, to se izlaganje odnosi na »subjektivne uslove dokazivanja«, bez neposrednijeg prikaza donošenja presuda.

Helvig je takođe uočio značaj psihološkog proučavanja ne samo saslušanih lica, nego i onih koji saslušavaju, pa je posebno govorio o psihologiji sudije. O samom donošenju presuda dao je takođe izvesne kratke ali značajne konstatacije. Ističući potrebu poznavanja psihologije za poznavanje sudskog postupka on kaže: »Presuda je psihičko

⁵⁾ Dr Mihajlo Aćimović: O prirodi sudskog postupka, str. 436—437, Arhiv za pr. i dr. nauke, br. 4/71 (427—437).

⁶⁾ Hans Gross: Criminal Psychology. A Manual for Judges, Practitioners and Students, str. XIII — prevod s nemačkog, Paterson Smith, Montclair, New Jersey (514).

zbivanje, rezultat niza drugih psihičkih zbivanja kod učesnika u postupku. Svi oni psihički prerađuju stvarne činjenice, tako da sudija ne radi sa originalnim osnovnim materijalom, nego sa tragovima dela koji su donekle prerađeni. Sada sudija treba svoja činjenična utvrđivanja tako da stvori da postoji velika verovatnoća (!?) da slika koju o činjeničnoj sadržini sačini odgovara stvarnosti«. ⁷⁾

U Altavilinoj »Sudskoj psihologiji«, u kojoj je razrađen veliki broj pitanja psihologije sudskog postupka, na nekoliko stranica je ukazano i na problem donošenja presuda. Sudijini sudovi idu za tim da utvrde postojanje krivičnog dela, da individualiziraju njegovog učinioca i pravne modalitete postupanja, tako da se delo poklopi sa pretpostavkom o zločinu, i to tada sačinjava »presudu«. Ona se, prema ovome autoru, sastoji od skupa odnosa koordiniranih u logički sistem u kome se teži izdvajanju dokaznih elemenata potrebnih za strukturizaciju zločina. Altavila ističe značaj intuicije i veli da nas ona vodi, ali nas ne zadovoljava, dok ne interveniše volja, »koja nas, kao vodilja misli dovodi do onog uverenja koje se pretače u presudu, s rezultatom da, na žalost, mnogo puta ima više karakter zadovoljstva zbog trijumfa sopstvene teze, nego ozbiljnog rezultata traženja istine«. ⁸⁾

Prilog upoznavanju procesa donošenja sudskih odluka dao je i Fransoa Gorf, koji je pored ostalog pisao o tome kako sudije izrađuju svoje presude sa stanovišta logičkog a naročito psihološkog. On je naglasio da bi »sudska psihologija bila vrlo nepotpuna, ako ne i netačna, ako bi, posle proučavanja davaoca iskaza lato sensu (svedok, otkriveni, itd.), koji je za sudiju samo objekt upoznavanja, zanemarila ispitivanje samoga sudije lato sensu, kakva god da mu je titula (predsednik, saveznik ili sudija), tj. upoznavajućeg subjekta kako u pogledu njegove ličnosti (statičko gledište) tako i u pogledu njegove akcije (dinamičko gledište)«. Pitanje presuđivanja spada, prema Gorfu, među najvažnija pitanja dinamičkog dela odgovarajuće nauke. ⁹⁾

Grasberger u svojoj »Psihologiji krivičnog postupka« kratko spominje probleme presuđivanja, ali osnovano ukazuje da su utvrđivanje činjenica, rešenje pravnih pitanja i odmeravanje kazne, po sebi različite delatnosti suđenja, te ih je stoga potrebno podvojeno razmotriti. »Pored ovoga značajno je i to da se umni rad u donošenju ovih odluka ni pošto ne razvija po jedinstvenim principima kod pozivnog sudije i sudije-laika«. ¹⁰⁾

Dulov u »Sudskoj psihologiji« znatnu pažnju obraća celini psihičkih zbivanja u krivičnom postupku, pa u vezi sa delatnošću suda ukazuje na njegovu saznavnu, konstruktivnu i vaspitnu delatnost, koje (više nego komunikativna, organizatorska i utvrđujuća) imaju značaja za presuđivanje. ¹¹⁾

⁷⁾ Dr Albert Hellwig: Psychologie und Vernehmungstechnik bei Tatbestandsermittlungen, str. 2, F. Enke, Stuttgart 1951 (355) — prvo izd. 1927.

⁸⁾ Endrico Altavilla: Forensische Psychologie II, VIII, 2, 3, Verlag Styria, Graz 1955, (I—392, II—473) — prevod Iv ital. izd.

⁹⁾ Francois Gorphe: Les decisions de justice, str. 13—14, PUF 1952 (191).

¹⁰⁾ Dr Roland Grasberger: Psihologija krivičnog postupka, str. 342, »V. Masleša«, Sarajevo 1958 (358), prevod.

¹¹⁾ A. V. Dulov: Sudebnaja psihologija, str. 364—377, izd. »Višešaja škola«, Minsk 1975 (462).

U američkoj literaturi obraćeno je dosta pažnje problemu »sentencing«-a, pa tako recimo izvjesni autori skreću pažnju na javne i lične aspekte donošenja sudskih odluka, na psihološke osnove raznih delova sudske odluke (»holding« tj. ratio decidendi, objašnjenje nužno za odluku; dictum, komentari koji nisu neophodni) i na druga pitanja u vezi sa presuđivanjem.¹²⁾ Postoji i nekoliko psihoanalitički orijentisanih radova o presuđivanju.

U našoj procesno pravnoj literaturi data su korisna objašnjenja o donošenju presuda, ne samo sa pravnog aspekta nego donekle i društva. Pored procesno pravnih tekstova postoji jedan manji broj radova koji donekle rasvetljavaju neke nepravne aspekte. Tako na primer K. Vodopivec, uz druge primedbe procesu presuđivanja, ukazuje na nedostatke i nejasnoću spajanja u celini, nekiput čak u jedinu rečenicu, opisa počinjenog krivičnog dela sa zakonskim oznakama krivičnog dela iz odredaba krivičnog zakonika.¹³⁾ Bilo je i izvernih drugih proučavanja procesa presuđivanja.¹⁴⁾

Tako postepeno u stručnoj literaturi jača mišljenje da psihologija iskaza i druge nauke bliske krivičnom procesnom pravu ne treba da se ograniče samo na upoznavanje psihičkih zbivanja i procesne delatnosti drugih učesnika u postupku, nego treba da izučavaju i sudiju i njegovu delatnost, uključujući proces donošenja presude. Mišljenje da pre 1961. godine nije bilo detaljnijeg poznavanja »sentencing«-a na evropskom kontinentu delimično je prestrogo.

III. RASPRAVLJANJA NA STRUČNIM SKUPOVIMA

Značajan prodor istraživanja problema donošenja presuda odista je učinjen u vezi sa radom VIII. Međunarodnog kongresa za krivično pravo (Lisabon, 21. — 27. septembra 1961.). Jedno od raspravljanih pitanja tada je bilo „Metodi i tehnički postupci koji se primenjuju prilikom izrade krivične presude«. Podnosilac generalnog referata Mark Ansel izneo je da su proučavane tri stvari: (1) pravni okvir aktivnosti krivičnog sudije, (2) sloboda ocene krivičnog sudije, i (3) stručni kvaliteti i profesionalna formacija krivičnog sudije. Povodom prvoga, ukazao je da se obrazloženja presuda značajno razlikuju po formi, sadržini i domašaju prema tome da li se obraćaju osuđenom, opštoj publici ili drugostepenom sudu. O slobodnom sudijskom uverenju referent se zapitao šta ono predstavlja kod ocene dokaza i kod određivanja kazne, kakve su lične reakcije i individualno ponašanje sudije. »To je tačka koja, primećujem (kaže Ansel), još nije bila proučavana, baš u Evropi, i koja je vrlo ispravno preokupirala izvestan broj američkih kriminologa i sociologa u poslednjim delima koja su se o tom predmetu poja-

¹²⁾ Winick, Gerver i Blumberg u knjizi H. Toch, ed.: *Legal and Criminal Psychology*, str. 123—124, Holt, Rinehart and Winston, N. Y. 1961 (426).

¹³⁾ Dr Katja Vodopivec i dr.: *Kriminologija I* dio, str. 136, Narodne novine, Zagreb 1966 (172).

¹⁴⁾ na pr.: Dr Mihajlo Aćimović: *Postizanje istinitosti presuda*, JRKKP br. 2/71, str. 233—253; Dr Mihajlo Aćimović: *Osnovi sudske psihologije*, Savr. administracija, Beograd 1972 (119).

vila«, itd. U diskusiji posle Anselovog referata Pinatel je istakao značaj proučavanja psihologije sudije, problem koji je u sudskoj psihologiji bio zanemaren, mada ga je značajno postavio Tard u svome »Uporednom kriminalitetu«, gde je psihološki izučavao krivičnog sudiju. Amerikanci su izučavali osuđujuće ponašanje sudije. Ansel je potom primetio da osim sudske psihologije postoji i tehnički (stručni) domen, koji nije psihologija, nego bi se mogao nazvati »sudska tehnologija«. ¹⁵⁾

Raspravljanje teme o donošenju presuda na međunarodnom Kongresu podstaklo je prikupljanje širih informacija o tome procesu. Iz kolektivnog francuskog izveštaja za Kongres, koji je posebno publikovan, saznaje se kako su anketirane sudije gledale na neke značajne probleme donošenja presuda. Na prvo pitanje, kako može sudija da sačuva potpunu objektivnost, kada je i on čovek sa svojim predrasudama, svojim verovanjima, svojim strastima, svojom životnom sredinom, svojim simpatijama i antipatijama, odgovori su bili različiti. Većina je isticala da sudija mora da nastoji da bude objektivna, a inače treba da se povuče. Mišljenje da ne može biti apsolutne već samo relativne objektivnosti, ne izgleda nam da je u skladu sa potrebama i mogućnostima sudske prakse. Spominjana je i potreba »intelektualne i moralne askeze« radi postizanja objektivnosti. Svi anketirani smatrali su da je za sudiju njegova striktna nepristrasnost saglasna sa širokim razumevanjem kako situacija tako i individualnih slučajeva.

Sudijama je postavljeno pitanje: »Kako vi reagujete ako odbrana, optužba ili oštećeni prikazuju stvar u svetlu koje je različito od onog koje vama proizilazi iz dosjea?« Kod toga pitanja pokazala se česta tendencija da se proces donošenja presuda tumači onako kako treba da se odvija po zakonu, a ne onako kako se stvarno zbiva. Zato su davani odgovori da bi trebalo »sравniti i presuditi«, »verifikovati«, i t. sl.

Na pitanje da li raspravljanje između odbrane i javnog tužioca, koje se na primer odnosi na primenu nekog pravnog ili etičkog principa, može da učini da se više ne vide delikt ili delinkvent, uglavnom je odgovarano da to ne treba dopustiti i da se obavezno treba vratiti na bitnu stvar. Što se tiče prethodnog čitanja sudskih spisa, velika većina anketiranih je odgovorila da spise unapred treba da pročitaju samo predsednik veća ili predsednik i izvestilac. Potvrdni odgovori su davani na pitanje: »Smatrate li da su redosled po kome se svaki od sudija poziva da iznese svoje mišljenje u toku većanja, i ličnost onoga koji formuliše pitanje, takve prirode da utiču na mišljenje kolega i na sudsku odluku?« Uz afirmativan odgovor ovde je jedino još spominjano kako se u ovakvim situacijama može zavesti mladi sudija. Odgovori na pitanje, da li se izvesne sudije utoliko više učvršćuju u svome mišljenju ukoliko se osećaju bilo podržani bilo sukobljeni sa mišljenjem drugih, bili su različiti. Ipak, preovladavali su potvrdni odgovori. ¹⁶⁾

¹⁵⁾ Actes du VIIIème Congrès international de Droit pénal, Lisbonne 21—27. IX. 1961, str. 216, 220, 317, 319, Sirey, Paris 1965 (729).

¹⁶⁾ Les méthodes et les procédés, techniques employés dans l'élaboration de la sentence pénale, VIIIe Congrès international de Droit pénal (Revue internationale de Droit pénal, No 1—2/1960, str. 101—119).

Taj međunarodni naučni skup ukazao je kroz gornja pitanja na obilje problema koje treba rešavati u vezi sa donošenjem presuda. Sledili su zatim i drugi sastanci sa sličnim temama.

Na XIII. Danima društvene odbrane u Londonu 1965. francuski i engleski pravници takođe su raspravljali o problemu sentensinga. Sem izlaganja Marka Ansela o vezi presuđivanja sa kriminalnom politikom, sudskom psihologijom i odmeravanjem kazne, na koje smo se na početku kratko osvrnuli, bilo je diskusije i o drugim pitanjima. Pored ostalog, govorilo se i o strukturi presude, o ciljevima sankcije i o egzemplarnosti osude, kao i o individualizaciji i izboru kazne.¹⁷⁾

U okviru Evropskog saveta u Strazburu pripremljeni su materijali o donošenju presuda, koji su potom publikovani pod interenacionalnim nazivom »Sentencing«. Rad su izvršili odgovarajući stručnjaci iz jednog potkomiteta Evropskog komiteta za probleme kriminaliteta. U izveštaju toga potkomiteta ukazano je na značaj ispitivanja tri glavna problema:

»1. razlike u donetim presudama i izrečenim kaznama su u nekim zemljama tolike da ne mogu da se objasne normalnim razlikama u osudama koje se primenjuju na razne tipove delinkvenata ili delikata;

2. količina i priroda informacija koje treba prikupiti o delinkventima da bi mogle da se primene sankcije ili mere koje najbolje odgovaraju;

3. različita upotreba sankcija u pojedinim zemljama članicama«.

Međutim, stručnjaci Evropskog komiteta za probleme kriminaliteta diskutovali su i o raznim drugim pitanjima u vezi sa »sentencing«-om. Povodom pitanja o razlikama pri određivanju sankcija eksperti su zaključili da je neophodno da se pri istraživanju koje treba da pruži objašnjenje ovih razlika vodi računa o mnogim faktorima koji se ne odnose samo na ličnost sudije i njegovo shvatanje sopstvene uloge, nego i na obaveštenja koja mu se pružaju, kao i na njihovo korišćenje. Ovo znači da u budućnosti treba vršiti detaljnija istraživanja ako želimo postizanje napretka. Detaljnija istraživanja treba da uključe ispitivanje procesa određivanja sankcija na svim stupnjevima, kao i osobe koje tu učestvuju podnoseći sudu izveštaje i mišljenja.

U pogledu statistika o određivanju sankcija preporučuje se preduzimanje mera koje će navesti države članice Evropskog saveta da prihvate jednoobraznu metodu radi izrade statistika o određivanju sankcija. Takođe, uz publikovane statistike, trebalo bi davati objašnjenja o tačnom značenju raznih vrsta sankcija i primenjenih mera. Trebalo bi među statistička obaveštenja uneti i izvesne podatke o efektivnom trajanju pritvora pre suđenja, ili pre presude, i njegov uticaj na izbor sankcije.

Raspravljano je o pravnim okvirima izbora sankcija i određivanja njihovog trajanja, pa je uočeno da se pravne odredbe koje se odnose na moguće ili obavezne sankcije razlikuju u pojedinim zemljama. Postoje i značajne razlike u mogućnostima izbora koje imaju sudije

---

¹⁷⁾ B. Bošković: Kriminalna politika, sudska psihologija i odmeravanje kazne (prim. 1).

koje izriču kaznu, a postoje i razlike u trajanjima kazni. Izveštaji koji se pre presude podnose o socijalnim, porodičnim i ličnim prilikama, izazvali su pored ostalog primedbu da možda imaju manji značaj nego što se misli. Bilo je reči i o ispitivanju ličnosti okrivljenog koji se brani sa slobode, kao i o ulozi tužioca. Konstatovano je da je poželjno da zakon od sudija zahteva da obrazlože svoje odluke i da se istraži kako razlozi na koje se prvostepeni i drugostepeni sudovi pozivaju utiču na određivanje sankcija. U cilju stručnog usavršavanja sudija za određivanje sankcija (na pr. u vezi sa upoznavanjem ličnosti okrivljenog) trebalo bi da univerzitet i istraživački instituti organizuju seminare i konferencije o *sentencingu*. Tu bi učestvovala ne samo sudije nego i javni tužioci, probacioni agenti, socijalni saradnici i kriminalisti. Preporučljivo je da sudija pojedinac slobodno prodiskutuje sa drugim sudijama pitanja u vezi sa donošenjem pojedine presude (*»sentencing council«*).

Izražavana su i mišljenja da bi određivanje sankcije moglo da se poveri ne samo sudijama nego i takozvanoj komisiji za *»sentencing«* ili odboru stručnjaka. Sudija bi bio član ovoga organa i učestvovao bi pri donošenju odluke. Međutim, u Evropi za ovo nema odgovarajućih primera.

Posebno je smatrana za interesantnu institucija sudije za sprovođenje krivičnih sankcija (*juge de l'application des peines*). Ovakav sudija postoji u francuskom sistemu, a nema ga u belgijskom, uprkos sličnosti koja inače postoji između ova dva sistema krivičnog pravosuđa. Ipak i u Belgiji sudije igraju značajnu ulogu kao predsednici komisija za probaciju, komisija za povratnike i komisija društvene odbrane. U Ujedinjenom Kraljevstvu (Velika Britanija) i u Švedskoj sudije imaju značajnu ulogu u sistemu probacije i uslovnog puštanja na slobodu. Sistem Savezne Republike Nemačke je negde između francuskog i italijanskog sistema i britanskog sistema. Veće za primenu kazni (*Strafvollstreckungskammer*) je specijalizovano za penitencijarna pitanja i nadležno je za odluke o uslovnom otpustu, a vrši i sudsku kontrolu nad penitencijarnom administracijom na zahtev zatvorenika. Penitencijarna administracija je inače u potpunosti nadležna za administrativna pitanja i prevaspitanje (programi prevaspitanja, prevođenje u otvorene ustanove ili u socio-terapeutske ustanove, problemi discipline, itd.).

Ispitivana je celishodnost davanja sudijama za punoletna lica onih mogućnosti koje sudije za maloletnike imaju u proceduri i kod izbora odgovarajućih mera. Smatra se da ne dolazi u obzir potpuno prenošenje sistema koji se primenjuje na maloletnike na postupak prema odraslim delikventima. Odato je priznanje uvođenju nove kategorije mlađih punoletnih lica (od 18 do 25 godina), koja postoji u Holandiji i Svajcarskoj (kod nas je to kategorija lica starih od 18 do 21 godine), a na koju se može primeniti režim koji je negde na sredini između režima za maloletnike i za punoletna lica.

Krivični postupak engleskog tipa podeljen je na dve faze, od kojih drugu čini određivanje sankcije. Krivični postupak francuskog ili napoleonskog tipa karakteriše se nedeljivošću procesa i dužnošću istražnog sudije da ispita ličnost okrivljenog da bi obrazovao dosije koji će pri-

premati presudu: uloga ovog sudije uključuje produbljeno ispitivanje ličnosti okrivljenog, njegovog karaktera i njegovih ranijih osuda. Nasuprot tome, engleska procedura uglavnom prenosi ispitivanje ovih elemenata u drugu fazu procesa, dakle posle odluke o krivici. U takvoj proceduri sudije će sve više morati da donese odluke ne samo u vezi sa određivanjem sankcije, nego i o drugim stvarima u vezi sa okrivljenim. Ovo je poželjno iz više razloga i kontakt između sudije i administracije može biti koristan za obe strane. Izmena prakse određivanja sankcija treba da teži da opšte uzev ublaži oštrinu kaznenih mera i da personalizuje sankcije.

Smatra se da se danas znaju glavni izvori čovekovog ponašanja i skriveni kutovi njegove ličnosti. Stoga treba razvijati jednu naučnu i razumnu politiku određivanja sankcija koja će biti u skladu za tim znanjem i istovremeno doprinosi raspoznavanju vrednosti značajnih ljudskih prava i zaštiti dostojanstvo ljudskih bića od svakog nasilja.¹⁸⁾

Na jugoslovenskim stručnim skupovima problem presuđivanja nije zauzimao značajnije mesto pri raspravljanju. Ipak je on posredno morao da bude dotaknut u raznim diskusijama. Toga je verovatno najviše bilo na Petom savetovanju Jugoslovenskog udruženja za krivično pravo i kriminologiju održanom 1966. godine u Ohridu.¹⁹⁾ Tu je bilo reči o primeni krivičnih sankcija u praksi naših sudova (Bavcon, Hočevar, Kraus) i sličnim pitanjima.

IV ZNAČAJ IZUČAVANJA DONOŠENJA PRESUDA

Značaj samog donošenja presude u krivičnoj i bilo kojoj drugoj pravnoj stvari pravniku uglavnom izgleda jasan. Presudom treba da se razrade sporna pitanja zbog kojih se uopšte vodi sudski postupak, tako da se u tom smislu može reći da je donošenje pravilne presude cilj krivičnog postupka. Posmatrano sa procesno pravnog stanovišta, ako se pri postupanju pridržavamo zakonskih odredaba, presuda će biti pravilna. Pošto značaj donošenja presude izgleda jasan, može izgledati, kao što se to mnogima ranije činilo, da se tu ne bi imalo šta mnogo izučavati a da značaj izučavanja toga donošenja nije veći od izučavanja drugih krivično procesnih radnji i institucija.

Međutim, sadašnji značaj izučavanja složenog problema presuđivanja znatan je pored ostalog baš zato što je takvo izučavanje bilo nedovoljno razvijeno. Iz napred prikazanih pitanja o kojima se poslednjih godina raspravlja u vezi sa »sentencing«-om videli smo koliko je mnogostran problem donošenja presuda u krivičnim stvarima. Te rasprave pokazale su da se odgovor na pitanje kako i zašto se presuđuje na ovaj ili na onaj način ne može naći samo u procesno pravnim odredbama ili procesno pravnoj literaturi. Mnogostranost problema traži analize psihološke, sociološke, kriminalno političke i druge. Kroz ukupnost takvih analiza, izvršenih na temelju stvarnih činjenica o donoše-

¹⁸⁾ »Sentencing«, str. 40, Comité européen pour les problèmes criminels. Conseil de l'Europe—Strassbourg 1974 (85).

¹⁹⁾ Deo materijala publikovan je u JRKKP br. 2/1966.

nju krivičnih presuda, može se donekle shvatiti značaj izučavanja problema donošenja presuda. Ipak, za jednu obuhvatnu sintezu uglavnom još nisu izvršena pojedina nužna prethodna istraživanja niti analize. Moramo se još uvek zadovoljiti postizanjem skromnih ciljeva. Za sada se ti ciljevi svode na ukazivanje na neke ranije zanemarene aspekte problema donošenja presuda.

Mi ćemo ovde pokušati da značaj ispitivanja presuđivanja donekle prikažemo kroz osvetljavanje jedne socijalno psihološke strane sudskog postupka. Naime, krivični postupak pored ostalog može da se shvati kao sistem iskaza, a iskaz je tu shvaćen u psihološkom a ne procesno pravnim smislu.

Iskaz u procesno pravnom smislu je rezultat saslušanja saslušanog lica, ali u psihološkom smislu to je saopštavanje određenih psiholoških sadržaja. U sudskoj psihologiji iskaz je saopštavanje koje učesnici sudskog postupka daju o relativnim činjenicama, a neki od njih i o odgovarajućim pravnim pitanjima. Iskaz nastaje tako što neko lice opaža neku činjenicu putem čula, sadržava opaženo putem pamćenja i potom usmeno (a nekad i pismeno) saopštava zapamćeno. Pri tome se odvijaju i zapažaju i drugi psihički procesi i pojave, od kojih je mišljenje naročito značajno. Za mišljenje se može reći da je to psihička delatnost prilikom koje duševni sadržaji bivaju dovedeni u shvatljivu povezanost i prema alternativnim kategorijama prosuđeni kao pravilni ili pogrešni. Sudija na osnovu iskaza svedoka, veštaka i drugih lica treba da ostvari svoj sud o činjenicama i potom taj sud da iskaže u svojoj odluci²⁰.

Krivični postupak, kao i druge sudske postupke, možemo na osnovu ovog razumevanja pojma iskaza shvatiti kao sistem iskaza, kao neku vrstu piramide iskaza. U osnovi te piramide leži samo sporni događaj, leže relevantne i druge s njima povezane činjenice. Ove činjenice opažaju lica koja se kasnije pojavljuju kao učesnici krivičnog postupka. To su obično stranke, svedoci i veštaci, koji često nisu opazili (i zapamtili) sve relevantne činjenice, nego samo poneke od njih, pa je potrebno saznati opažanja više takvih lica da bi se eventualno dobili podaci o celokupnom činjeničnom stanju. Sudija ponekad takođe kroz uviđaj ili rekonstrukciju događaja sam neposredno opaža neke delove ove činjenične osnovice pomenute zamišljene piramide.

Posle procesa opažanja sledi pamćenje opaženog, a za ovim dolazi iskazivanje odnosno saopštavanje zapamćenog rukovodnocu krivičnog postupka. Radi jednostavnosti uzećemo da se ovo saopštavanje vrši prvi i poslednji put na glavnom pretresu, posle koga sud donosi svoju presudu. Podrazumeva se i da proces mišljenja ide uz opažanje, pamćenje i saopštavanje, jer bi bez toga sve ostalo nepovezano, neshvatljivo i u krajnjoj liniji neupotrebljivo za sud. Saslušavajući davaoca iskaza, sudija opaža taj iskaz, pamti ga i, razmišljajući, kroz zapisnik ili presudu saopštava ono što je on sam opazio i zapamtio.

Kada pojam iskaza shvatimo u psihološkom smislu, mi i sudijinu presudu možemo shvatiti kao iskaz. To je onda iskaz koji se nalazi na

²⁰) Aćimović: Osnovi sudske psihologije, str. 31, 46, 47.

najvišem delu zamišljene piramide iskaza, to je krajnji vrh krivičnog postupka shvaćenog kao sistem iskaza. Saslušavana lica saopštila su sudiji šta su zapamtila od svojih opažanja činjeničnog stanja, a sudija opaža pa pamti to saopšteno i, najzad, on svoja zapamćena opažanja saopštava donoseći presudu.

Donošenje presude tako pretstavlja sintetizovanje psihičkih procesa iz celog toga sudskog postupka, a koji su se odvijali kod svih učesnika u postupku. U tome donošenju presude sadržani su ne samo sudijina opažanja, pamćenja i iskazivanja nego i njegovo razmišljanje o svemu što je opaženo i što se u vezi sa raspravljenom stvari desilo pre i za vreme sudskog postupka.

Na primeru ovog socijalno psihološkog aspekta donošenja presude, na shvatanju krivičnog postupka kao sistema iskaza, vidimo da upoznavanje donošenja presude doprinosi upoznavanju i unapređenju celine krivičnog postupka, može doprineti poboljšanju presuđivanja i vođenja postupka, i u mnogim slučajevima ima veći značaj nego upoznavanje bilo koje druge uske procesne delatnosti.

LA PRONONCIATION DES SENTENCES PÉNALES («SENTENCING»)

— R é s u m é —

Au cours des quinze dernières années dans les cercles de spécialistes un intérêt de plus en plus grand est consacré aux problèmes de la prononciation des jugements dans les affaires pénales. Ces problèmes étaient l'objet de préoccupation de la littérature de droit judiciaire criminel même auparavant, mais l'attention était concentrée sur l'étude des règles de droit et des formes légales de la prononciation des sentences judiciaires. On s'intéressait très peu à l'étude des facteurs psychiques et sociaux et des effets des jugements, excepté jusqu'à un certain point lorsqu'il s'agissait du choix et de la détermination des sanctions pénales.

Au début des années soixante on commençait à s'intéresser à la connaissance plus complète de la prononciation des jugements dans les affaires pénales. Etant donné que les spécialistes des questions de procédure pénale dans les pays où la langue anglaise est de pratique courante ont attiré, l'attention depuis longtemps déjà sur l'ampleur et l'importance de ce problème, l'expression anglaise «sentencing» est employée aussi dans les pays où on parle le français, l'allemand et les autres langues.

A en juger d'après l'orientation de l'intérêt contemporain à la connaissance de la prononciation des jugements et aux questions qui sont généralement traitées aux fins de l'explication du sentencing, on entend d'habitude sous cette expression la prononciation des jugements dans les affaires pénales, en s'y intéressant particulièrement à la détermination des sanctions pénales. A l'occasion de l'étude du sentencing on n'étudie pas les questions juridiques, mais on consacre une grande attention aux problèmes non-juridiques.

Le développement de l'étude des problèmes relatifs aux jugements a commencé depuis les temps anciens quand le droit et la justice ont pris naissance. Les réflexions à cette époque n'étaient pas seulement juridiques, mais elles contenaient aussi certaines constations philosophiques, éthiques, psychologiques et autres qui n'étaient pas formulées dans une forme systématique et scientifique. Beaucoup plus tard la prononciation des jugements était examinée dans la plupart des cas sous l'aspect juridique et en relation avec l'ensemble de la procédure judiciaire. Dans les dernières années du dix-neuvième siècle a apparu la psychologie des déclarations en tant que partie de la discipline scientifique juridico-psychologique. Elle était orientée davantage vers la psychologie des déclarations des personnes ayant subi l'interrogatoire, mais dans les travaux de Gros, Helvig, Altavile, Gorf, Grasberger, Dulov et de certains auteurs américains commençait à se manifester les explications de la psychologie du juge et des processus psychiques en relation avec la prononciation des jugements. Dans notre littérature de droit judiciaire se trouve un certain nombre de travaux dans lesquels sont élucidés certains aspects non-juridiques de la prononciation des jugements (K. Vodopivec, M. Ačimović etc.).

A la connaissance du problème de la prononciation des jugements ont largement contribué certaines réunions des experts et les corps techniques. Un certain nombre de problèmes du sentencing ont été l'objet de débats au Huitième congrès international de droit criminel à Lisbonne en 1961, et les travaux préparatoires de ce congrès ont suscité le recueil intéressant des informations surtout parmi les juges français. Les discussions sur le sentencing ont été poursuivies aussi aux Treizième journées de la défense sociale à Londres en 1965, et dans le cadre du Conseil européen à Strasbourg les matériaux ont été recueillis relatifs à la pronon-

ciation des jugements, qui ont été publiés ensuite sous la dénomination internationale »Sentencing«. Dans les réunions techniques yougoslaves le problème du jugement n'occupait pas une place particulièrement importante lors des débats et probablement le plus d'attention lui a été consacré à la Cinguième consultation de l'Association yougoslave de droit criminel et de criminologie à Ohrid en 1966, quand il a été question de l'application des sanctions pénales dans la pratique de nos tribunaux (Bavcon, Hočevan, Kraus) et des autres problèmes analogues.

La prononciation d'un jugement régulier est importante et représente pour ainsi dire le but de la procédure pénale. C'est pourquoi il est nécessaire d'étudier cette question. Elle est de conséquence aussi parce que jusqu'à présent elle n'était pas suffisamment développée. En se basant sur une conception socio-psychologique de l'auteur de la procédure judiciaire, selon laquelle la procédure pénale est conçue en tant que système de déclaration (dans le sens psychologique), on peut voir que la prononciation du jugement représente l'exposé synthétique des processus psychiques de toute la procédure judiciaire, qui se sont développés chez tous les participants de la procédure judiciaire. D'après l'exemple de cet aspect psychologique social, de la prononciation du jugement, après la conception de la procédure pénale et tant que système de déclaration on peut voir, selon l'opinion de l'auteur, que la connaissance de la prononciation du jugement contribue à la connaissance et du perfectionnement de l'ensemble de la procédure pénale, qu'elle contribue à l'amélioration du jugement et de la conduite de la procédure, et dans un grand nombre de cas elle a plus d'importance que la connaissance de n'importe quelle autre activité restreinte de la procédure.

TRANSFORMACIJA CENE KAO ELEMENTA UGOVORA O PRODAJI

1. POSTAVLJANJE PITANJA KOJE ĆE BITI PREDMET ANALIZE

Svaki ugovor iz oblasti imovinskog prava ima određene elemente, određene sastojke. Prema shvatanju teoretičara koji se bave obligacionim pravom, a to je shvatanje u potpunosti prihvaćeno i u privrednom ugovornom pravu, svi se ti elementi mogu podeliti u tri grupe: na bitne elemente svakog ugovora s obzirom na samu njegovu prirodu (*essentialia negotii*), na elemente koji se podrazumevaju jer proizlaze iz prirode ugovora u pitanju (*naturalia negotii*) i na elemente koje same ugovorne strane po svojoj volji i oceni unose u ugovor (*accidentalialia negotii*)¹⁾.

Svaka vrsta ugovora ima pre svega određene bitne elemente. Oni su neophodni za tu vrstu ugovora, bez njih ta vrsta ugovora ne može da postoji. Ti elementi moraju da budu naznačeni već u ponudi za zaključenje ugovora. Izjava volje koja ne sadrži te elemente ne može se smatrati ponudom. Ponuđeni se u izjavi o prihvatanju ponude mora u svemu saglasiti sa tim elementima. Najčešće se bitni elementi po samoj prirodi posla određuju imperativnim pravnim propisom.

Ova kategorija elemenata je minimum koji mora da sadrži svaki ugovor. Za nastajanje jednog ugovora dovoljno je da su ugovorne strane pregovarale i da su se saglasile o elementima koji se s obzirom na njegovu vrstu smatraju bitnim. Ponudilac i ponuđeni vrlo često pregovaraju i o elementima ugovora iz druge dve navedene kategorije, ali i za nastajanje ugovora neophodna saglasnost ponudioca i ponuđenog i o tim drugim elementima samo ako makar jedan o dnjih na tome insistira.

Tradicionalno se smatra da su bitni elementi ugovora o prodaji, i to po samoj prirodi tog posla, stvar koja se prodaje i cena po kojoj se ta stvar prodaje.²⁾ Navikli smo na to kao na neku vrstu aksioma.

Drugu kategoriju ugovornih elemenata čine oni koji su neophodni zbog toga što se inače ugovor ne bi mogao ispuniti. Tako, ni jedan ugovor o prodaji, bez obzira na to što su se kupac i prodavac sporazumeli o stvari i o ceni, ne bi se mogao ispuniti ako se ne bi regulisao još čitav niz drugih pitanja u vezi sa izvršavanjem ugovornih obaveza, kao što su:

¹⁾ Jakšić, dr S., »Obligaciono pravo«, Sarajevo, 1957, str. 102; Kompanjet, dr Ž., »Ugovori u privredi«, Rijeka, 1970, str. 78; Radišić, dr J., »Obligaciono pravo (opšti deo)«, Niš, 1974, str. 95 i 96; Antonijević, dr Z., »Privredno pravo«, Beograd, 1975, str. 230.

²⁾ »Pravni leksikon«, Beograd, 1970, str. 499.

mesto isporuke, vreme isporuke, način isporuke, mesto plaćanja cene, vreme plaćanja cene, način plaćanja cene, odgovornost za materijalne nedostatke stvari i sl. Ove elemente ugovora ugovorne strane mogu da regulišu same, ako tako žele, ili će se, ako o njima nisu vođeni pregovori, primeniti odgovarajući dispozitivni pravni propisi.

Zbog toga što se prosto nameću s obzirom na prirodu svake pojedine vrste ugovora, ako su ugovorne strane postigle saglasnost o bitnim elementima, ova se kategorija elemenata naziva prirodnim elementima ugovora.

U treću kategoriju ulaze oni ugovorni elementi koji nisu odgovarajućim propisima predviđeni ni kao bitni niti kao prirodni elementi ugovora. Oni se u ugovore unose od slučaja do slučaja, ako ugovorne strane tako odluče, i zato se nazivaju slučajnim elementima ugovora. U ovu kategoriju ušle bi, na primer, klauzula o ugovornoj kazni ako prodavac ne izvrši isporuku na vreme, ili klauzula o odustanici.

Shvatanje o tome da je cena bitni element ugovora o prodaji po samoj prirodi tog ugovora, i da prema tome ugovor o prodaji nije zaključen ako cena nije određena, potiče još iz rimskog parva. Još u rimskom pravu nastale su poznate maksime: »*Nulla emptio sine pretio esse debet*« i »*Pretium certum esse debet*«. Cena je postala i ostala element po kojem se ugovor o prodaji razlikovao od ugovora o razmeni (trampi) na jednoj strani i ugovora o pklonu na drugoj strani.

Ovo shvatanje zadržano je kroz čitav srednji vek, a prihvatili su ga i kodifikatori građanskog i trgovačkog prava u XIX veku. Prihvaćeno je i u našim starim zakonicima.

Od naših starih zakonika iz oblasti imovinskog prava najjasnije određuje da je cena bitni element ugovora o prodaji po samoj prirodi tog posla srpski Građanski zakonik. U § 646. tog zakonika bilo je određeno: »Bez opredeljene cene ne može ni prodaje biti«. I prema Opštem imovinskom zakoniku za Crnu Goru cena je bitni element ugovora o prodaji (član 222. stav 1. u vezi člana 494). Hrvatski Trgovački zakon nagašava u § 336. da se ugovor o prodaji smatra zaključenim kad se strane sporazumeju o predmetu prodaje i o ceni, s tim što prema § 338. cena mora da bude određena u novcu.

Ipak, primećuju se već i u nekim izvorima imovinskog prava iz XIX veka određena ublažavanja: Pod pritiskom potreba prakse, neki od tih starih izvora prava dozvoljavaju da u određenim slučajevima ugovor o prodaji bude zaključen i ako cena nije izričito određena, s tim da u ugovoru budu utvrđene takve okolnosti na osnovu kojih se cena može odrediti. Još prošlog veka, prema tome, prvobitno parvilo da prodajna cena mora da bude određena, transformisano je u pravilo da je ugovor o prodaji zaključen i onda ako je cena određiva. U engleskom pravu ovo je pravilo formulisano maksimom: »*Id certum est quod certum reddi potest*«.

U tom smislu § 1058. Opšteg austrijskog građanskog zakonika propisuje da se cena može odrediti i pozivanjem na cenu iz nekog ranijeg ugovora o prodaji koji su zaključili isti prodavac i kupac, ili da se može ugovoriti primena redovne tržišne cene. U ovom drugom slučaju uzima se kao merodavna srednja tržišna cena onog mesta gde se ugovor ima ispuniti, i to u vreme kad se ima ispuniti.

Neki naši stari pravni izvori dozvoljavaju da se cena ne odredi prilikom zaključenja ugovora o prodaji, nego da se njeno određivanje poveri nekom trećem licu ili trećim licima. Ovakvu odredbu sadrže § 1056. Opšteg austrijskog građanskog zakonika i § 648. srpskog Građanskog zakonika. I u takvim slučajevima određen je način kako će se utvrditi prodajna cena, što znači da je cena određiva.

Međutim, još u prošlom veku počela su u naše pravo da prodiru i shvatanja da za zaključenje ugovora o prodaji nije uvek neophodno da je cena određena ili da je određiva, nego da se u nekim slučajevima može smatrati da je ugovor o prodaji zaključen i bez određivanja cene. Za takve slučajeve predviđeni su određeni dopunsko-dispozitivni propisi, prema kojima će se odrediti cena.

Vrlo je nedvosmislen u tom smislu bio član 223. Opšteg imovinskog zakonika: »Kad ko naruči kakvu stvar, a cijena joj ostane neodređena, uzimlje se da je srednja tržišna (pazarska) cijena u vrijeme kad je naručena i u mjestu u koje je narudžbina poslata, osim ako je inače uglavljeno ili same prilike što drugo ne donose«.

Očigledno je da ovakve odredbe predstavljaju suštinsko odstupanje od starih pravila prava prodaje, prema kojima se ugovor o prodaji može smatrati zaključenim tek kad su se ponudilac i ponuđeni sporazumeli o stvari koja se prodaje i o ceni. Očigledno je da se na osnovu ovakvih odredbi cena više ne može tretirati kao bitni element ugovora o prodaji po samoj prirodi tog posla. Ona postaje prirodni element ugovora o prodaji, znači element bez kojeg se ne može, ali koji ipak ne mora da bude određen u ugovoru. Ustanovljavaju se određena pravna pravila prema kojima će se odrediti cena, ako nije određena u ugovoru.

Ipak, u prošlom veku ovakva su pravna pravila izuzetak. Izneti pojava dobija u intenzitetu tek u novije vreme.

U poslednjih nekoliko desetina godina sve je više nacionalnih propisa o ugovoru o prodaji koji dozvoljavaju da se taj ugovor smatra zaključenim čak i ako kupac i prodavac nisu pregovarali o ceni. Utvrđeni su i neki međunarodni izvori prava prodaje koji sadrže isto rešenje. Za nas je sigurno posebno značajno što se i naše pravo u ovom trenutku, u pogledu tretiranja cene iz ugovora o prodaji, nalazi u etapi transformacije. Naime, prema uzansi broj 6 stav 1. Opštih uzansi za promet robom bitni sastojci ugovora o kupovini i prodaji, po prirodi posla, su predmet i cena. Prema stavu 2. iste uzanse predmet i cena moraju biti ugovorom određeni. Međutim, prema Nacrtu zakona o obligacijama i ugovorima³⁾ mogu da postoje i takvi ugovori o prodaji u kojima cena nije određena, niti se u njima nalazi dovoljno podataka pomoću kojih bi se ona mogla odrediti. Na taj način, cena bi i u našem pravu prestala da bude bitni element ugovora o prodaji po samoj prirodi tog posla (*essentialia negotii*) i postala bi prirodni element ugovora o prodaji (*naturalia negotii*).

Ova transformacija cene, zbog toga što suštinski utiče na pravo prodaje, zahteva punu pažnju. Ona opravdava napor da se još dosta ređova napiše o ceni, i pored toga što je o ceni iz ugovora o prodaji vrlo mnogo pisano i u stranoj i u našoj pravnoj literaturi.

³⁾ Član 441. stav 1. Nacrta u verziji od novembra 1973. godine i član 443. stav 1. u verziji od jula 1974. godine.

U ovom članku transformacija cene biće analizirana kroz upoređenje pravnih izvora koji nalažu da cena iz ugovora o prodaji mora da bude u ugovoru određena, ili da se na osnovu ugovora može odrediti (tzv. određiva cena), sa pravnim izvorima koji dozvoljavaju da se ugovor o prodaji smatra zaključenim i onda ako kupac i prodavac uopšte nisu pregovarali o ceni, pa cenu nisu ni uneli u ugovor. Razume se, i u prvu i u drugu grupu ulazi čitav niz izvora. Čak i najsumarnija analiza svakog od tih izvora daleko bi premašila obim jednog članka. Zbog toga ćemo se u daljem tekstu osvrnuti samo na neke izvore koji su nam se učinili najkarakterističnim ili koji su od direktnog značaja za naše pravo.

Na osnovu izvršenih analiza pokušaćemo da damo u zaključnom delu ovog članka odgovore na nekoliko osnovnih pitanja iz oblasti koja će biti predmet razmatranja. Da li je opravdana transformacija cene u prirodni element (sastojak) ugovora o prodaji? Da li je ova transformacija opravdana samo u pogledu trgovinske prodaje, ili i šire, u svim oblicima prodaje? Da li se cena u svim slučajevima može tretirati kao prirodni element ugovora o prodaji, ili ipak postoje neki slučajevi u kojima se ugovor o prodaji može smatrati zaključenim tek kad se ponudilac i ponuđeni sporazumeju o ceni?

2. Cena kao bitni element ugovora o prodaji po samoj prirodi tog posla

Kao što je već izneto, prema starijim izvorima prava prodaje cena je bitni element ugovora o prodaji po samoj prirodi tog posla. Mnogi od tih izvora i danas su na snazi u pojedinim zemljama.

Iz ove grupe izvora osvrnućemo se na naše Opšte uzanse za promet robom, na stari hrvatski Trgovački zakon, na srpski Grđanski zakonik, na francuski Građanski zakonik i na nemački Građanski zakonik.

a) Opšte uzanse za promet robom

Za razliku od najvećeg broja izvora prava prodaje, naše Opšte uzanse za promet robom sadrže izričitu odredbu o bitnim elementima ugovora o prodaji. Prema uzansi broj 6 stav 1. »bitni sastojci ugovora o kupovini i prodaji, po prirodi posla, su predmet i cena«. Iz ovakve odredbe logički proizilazi stav 2. iste uzanse, prema kojoj »predmet i cena moraju biti ugovorom određeni«.

Različiti su načini kako se sve u ugovoru o prodaji može odrediti cena, pa da bude zadovoljena ova odredba Opštih uzansi. Uzanse to ne preciziraju, jer bi takva odredba predstavljala preterano detaljisanje. U praksi je prihvaćeno da se cena može odrediti na dva načina: kao fiksna cena i kao promenljiva cena.

Cena je u ugovoru o prodaji određena na fiksni način ako se njen iznos posle zaključenja ugovora ne može menjati. Prodavac je dužan da isporuči kupcu ugovorenu stvar po ugovorenoj ceni, bez obzira na promene cena do kojih može doći na tržištu. Izuzetak kad se i fiksna cena može ipak kasnije izmeniti, do isporuke robe, čine slučajevi promene cene po saglasnosti ugovornih strana i promene cene na zahtev jedne ugovorne strane usled izmenjenih okolnosti (primenom teorije *rebus sic stantibus*).

Promenljiva cena postoji ako je iznos cene određen u ugovoru o prodaji, ali s tim što je ugovoreno da se taj iznos kasnije, sve dok roba ne bude isporučena, može i menjati, ukoliko je to potrebno zbog toga što su se od trenutka zaključenja pa do trenutka ispunjenja ugovora promenile okolnosti od kojih zavisi cena. Klauzula ugovora o prodaji kojom se predviđa promenljiva cena može da bude sastavljena na dva načina: bez formule ili sa formulom. U klauzulama bez formule opisno se određuje kako će se ugovorna cena prilagođavati novonastalim okolnostima. U klauzulama sa formulom daje se matematička formula na osnovu koje će se izračunati definitivna cena koju kupac dužuje prodavcu. Takve klauzule sa formulom obično se nazivaju »klauzule o kliznoj skali«.

Danas se često koristi u ugovorima o prodaji i u ugovorima o isporuci investicione opreme sledeća klauzula o kliznoj skali⁴⁾:

$$P_1 = \frac{P_0}{100} \left(a + b \frac{M_1}{M_0} + c \frac{S_1}{S_0} \right)$$

pri čemu je

P_1 = definitivna cena

P_0 = početna (ugovorna cena)

M_1 = prosek cena materijala na dan kad se izračunava definitivna cena

M_0 = prosek cena materijala na dan zaključenja ugovora

S_1 = prosek ličnih dohodaka na dan kad se izračunava definitivna cena

S_0 = prosek ličnih dohodaka na dan zaključenja ugovora

a = procenat fiksnih troškova u ceni robe

b = procenat vrednosti materijala u ceni robe

c = procenat učešća ličnih dohodaka u ceni robe.

Prema stavu 5. uzanse broj 6 Opštih uzansi za promet robom »cena je određena i kad je propisana od nadležnog organa«. U takvom slučaju, ako je propisana fiksna cena, nije potrebno da se u ugovor o prodaji unosi bilo kakva klauzula o ceni. Smatraće se, jer uostalom drukčije kupac i prodavac ne bi mogli punovažno ugovoriti, da je ugovorena propisana cena⁵⁾.

Isto pravilo mora da važi i u onim slučajevima kad je odgovarajućim propisom određeno da se cena za neku vrstu robe zadržava na zatečenom nivou. Tada je situacija ista kao da je propisana fiksna cena.

Međutim, intervencija društva u oblast cena može se sastojati i u određivanju minimalnih (garantovanih) ili maksimalnih (maksimiranih) cena za određene vrste robe. Maksimalne cene su one iznad

⁴⁾ Na primer, prema »Općim uvjetima za dobavu postrojenja i opreme u izvozu« koji su izrađeni pod okriljem Ekonomske komisije Ujedinjenih nacija za Evropu, Ženeva, mart 1953, i objavljeni u knjizi *Goldštajn*, dr A., »Međunarodno trgovačko pravo«, Zagreb, 1970, str. 187.

⁵⁾ Načine kako se odlukom određenog državnog organa mogu propisivati cene regulišu članovi 16. i 17. Zakona o formiranju i društvenoj kontroli cena (»Sl. list SFRJ«, br. 12/67).

kojih se roba ne sme prodavati, što znači da ako je ugovorena viša cena od maksimalno dozvoljene, kupac duguje samo maksimalno dozvoljenu cenu. Obrnuto, minimalne cene su one ispod kojih se roba ne sme kupovati. Prema mišljenju jednog našeg autora, kod minimalnih cena propisi obavezuju one koji vrše otkup jer su utvrđene **in favorem** prodavca, pa prodavac može trećima prodati svoje proizvode i po drugoj ceni⁹⁾.

Postavlja se pitanje da li je u slučajevima kad je za neku robu propisima određena minimalna odnosno maksimalna cena ugovor o prodaji robe te vrste zaključen i ako u njemu nije naznačena cena?

Opšte uzanse za promet robom ne sadrže odgovor na ovo pitanje, a on bi mogao da bude dvojak. Prvo, moglo bi se smatrati da je u takvom slučaju ugovor o prodaji zaključen i bez cene, s tim što će kupac biti dužan da plati prodavcu minimalnu odnosno maksimalnu cenu, u zavisnosti od toga kakva je propisana za robu u pitanju. Drugo, moglo bi se smatrati da ugovor nije zaključen, jer mu nedostaje jedan od bitnih elemenata.

Može se izneti dosta ozbiljnih argumenata u prilog drugog iznetog odgovora. Od njih je bez sumnje najznačajniji da se u ugovor može uneti i niža cena od maksimalne, odnosno viša cena od minimalne. Prema tome, ako cena nije ugovorena, ona bez obzira na propise o minimalnim i maksimalnim cenama nije određena, znači nije postupljeno prema uzansi broj 6 stav 2. prema kojoj cena mora da bude određena.

Ipak, i pored toga što na prvi pogled može izgledati da je ovakav stav u potpunosti u skladu sa Opštim uzansama, mi smo skloni da se opredelimo za prvi izneti odgovor. Smatramo da u slučajevima kad je cena za robu koja se prodaje određena kao minimalna ili maksimalna treba smatrati da je ugovor o prodaji zaključen i bez određivanja cene u ugovoru. U takvom slučaju primeniće se propisana minimalna odnosno maksimalna cena.

U prilog ovog shvatanja mogu se izneti dva značajna argumenta. Prvo, treba poći od pretpostavke da ponudilac i ponuđeni upravo i nisu pregovarali o ceni zato što su im bili poznati propisi o minimalnim odnosno o maksimalnim cenama, pa su ocenili da nemaju interesa da ugovaraju veću cenu od minimalne odnosno nižu cenu od maksimalne. Drugim rečima, trebalo bi primeniti uzansa broj 6 stav 4, prema kojoj je za punovažno zaključenje ugovora o prodaji dovoljno i ako se cena može odrediti prema okolnostima. Drugo, izneto shvatanje je više u skladu sa tendencijama o transformaciji cene iz bitnog u prirodni element ugovora o prodaji. Ako se danas sve šire prihvata da je ugovor o prodaji zaključen i bez klauzule o ceni, onda utoliko pre treba smatrati da je ugovor o prodaji zaključen i ako ugovorne strane nisu pregovarale o ceni, ali postoje propisi o minimalnim odnosno o maksimalnim cenama.

Međutim, kao što smo već napomenuli, nije uvek neophodno da je u ugovoru o prodaji cena izričito određena ili da je propisana od nadležnog organa. Ugovor o prodaji će se smatrati zaključenim i

⁹⁾ Goldštajn, dr A., »Privredno ugovorno pravo«, Zagreb, 1974, str. 81.

ako je cena određiva. Ovo zbog toga što stav 4. uzanse broj 6 određuje da će se smatrati da je cena određena »i kad je ugovorom predviđen način na koji se može odrediti, kao i kad se može odrediti prema okolnostima«.

Za predmet naših analiza ova je odredba od ogromnog značaja. Naime, na ovaj se način u velikoj meri ublažava krutost starog pravila prema kojem cena, kao bitni element ugovora o prodaji, mora da bude izričito određena. Prema mišljenju nekih naših autora, Opšte uzanse su na ovaj način zauzele »neku srednju liniju« između starijih građanskih zakonika i novijih shvatanja koja su naročito došla do izražaja u trgovinskom pravu⁷⁾.

Različite su situacije kada se može smatrati da je cena određiva. Na primer, kupac i prodavac se mogu sporazumeti da će određivanje cene poveriti nekom trećem licu. U takvom slučaju utvrđen je način kako će se odrediti cena, što znači da se može smatrati da je ugovor zaključen. Ili, ugovorne strane se mogu sporazumeti da će kupac platiti prodavcu tržišnu cenu. I kod takvih ugovora o prodaji cena se u slučaju spora može odrediti bez obzira na to što nije određena u samom ugovoru, što znači da je određiva. Dalje, samo se po sebi razume da je prodajna cena određiva ako su se kupac i prodavac prilikom zaključenja ugovora o prodaji pozvali u pogledu cene na određeni raniji ugovor koji su međusobno bili zaključili. Cena je isto tako određiva i onda ako su se ugovorne strane sporazumele da će cena biti ona po kojoj određena druga organizacija prodaje robu iste vrste, ili cena po kojoj prodavac redovno prodaje robu iste vrste.

U tom pogledu vrlo je interesantna jedna presuda iz naše sudske prakse. U tom slučaju u ugovor o prodaji bila je uneta klauzula »cena orijentaciona din 125«. Prvostepeni sud je stao na stanovište da se izrazom »orijentaciona cena« ne određuje način na koji će se utvrditi cena, pa da ugovor zaključen uz orijentacionu cenu ne može proizvesti pravno dejstvo dok se orijentaciona cena ne odredi čvrstom, konačnom cenom, ili dok se sporazumom ne odredi način kako će se ona utvrditi. Vrhovni privredni sud je ukinuo prvostepenu presudu i vratio predmet na ponovno suđenje uz obrazloženje koje služi za da bude citirano **in extenso**:

»Izrazom 'orijentaciona', samim po sebi, nije predviđen i način na koji se cena može odrediti, ali to nije razlog da se bez daljnega uzme da ugovor nije zaključen, odnosno da je zaključena samo neka vrsta predugovora, kako je to uzeo prvostepeni sud. Imajući, naime, u vidu da se, prema citiranoj uzansi, cena smatra određenom i onda kada se može odrediti prema okolnostima, drugim rečima, kada je određiva, utanačenje o ceni izrazom 'orijentaciona' može imati pravno dejstvo s tim da će se cena u konačnom iznosu utvrditi u zavisnosti od okolnosti koje su stranke imale u vidu kad su zaključivale ugovor. Prvostepeni sud je, dakle, povredio materijalni zakon kad je zauzeo stanovište da ugovor, zaključen naprosto uz orijentacionu cenu, ne može proizvesti pravno dejstvo ni u kom slučaju, odnosno dok se orijentaciona cena ne odredi čvrstom konačnom cenom ili dok

⁷⁾ Kapor, dr V., »Ugovor o kupovini i prodaji robe prema Opštim uzansama za promet robom«, Beograd, 1960, str. 32.

se sporazumno ne odredi način kako će se ona odrediti', što ustvari znači apriorno odricanje svakog pravnog značenja izrazu 'orijentaciona cena'... Trebalo je da prvostepeni sud pozove stranke da se određeno izjasne o tome koji su kriterijum imale u vidu u vezi sa klauzulom 'orijentaciona din 125', i to bilo da su taj kriterijum odredile izričito, bilo da su ga prećutno imale u vidu, — pri čemu bi se cena utvrdila u konačnom iznosu — a zatim da ponovnim, deteljnim preslušavanjem svedoka izvede načisto ono što je bitno za rešenje spora: kriterijum koji su stranke imale u vidu — da bi utvrdile konačni iznos kupoprodajne cene⁸⁾.

Dakle, prema ovoj presudi čak i izraz »orijentaciona cena« može u zavisnosti od okolnosti biti dovoljan da bi se cena smatrala određivom a ugovor o prodaji zaključenim.

Ipak, bez obzira na sva ova ublažavanja načela da cena kao bitni element ugovora o prodaji mora da bude određena, u sistemu Opštih uzansi ipak ostaje na snazi pravilo da ako je praznina u ugovoru u pogledu određivosti cene tako velika da se cena ne može odrediti onda ugovor nije zaključen⁹⁾.

b) Hrvatski Trgovački zakon

Pravna pravila hrvatskog Trgovačkog zakona od 1875. godine zaslužuju pažnju ne samo iz istorijskih razloga, nego posebno i zbog toga što se ona, kao i pravna pravila iz drugih naših predratnih zakona, još uvek mogu primenjivati u praksi naših sudova, pod uslovima koje određuje član 4. Zakona o nevažnosti pravnih propisa donetih pre 6. aprila 1941. godine i za vreme neprijateljske okupacije.

Prema § 336. hrvatskog Trgovačkog zakona »kupnja se smatra sklopljenom kada se stranke sporazumiju i glede predmeta prodaje i glede cijen«. Prema § 338. istog zakona »ciena kupovna mora biti ustanovljena u gotovom novcu«. Iz ovih odredaba nedvosmisleno proizlazi da je cena bitni element ugovora o prodaji po samoj prirodi tog posla, tako da u ugovoru mora da bude izričito određena.

Kao neku vrstu izuzetka, § 339. hrvatskog Trgovačkog zakona dozvoljava da se sajamska ili berzanska cena ugovori prilikom zaključenja jednog ugovora o prodaji kao cena koja će biti merodavna za taj ugovor. U takvom slučaju, ako se ugovorne strane nisu drukčije sporazumele, uzima se srednja cena u mestu i u vreme ispunjenja ugovora o prodaji. Ako se u mestu ispunjenja ugovora ne vodi službena evidencija o cenama, može se srednja cena dokazivati faktičkim kupovinama, pa čak i pomoću veštaka¹⁰⁾. Ovo je jedan slučaj, ali istovremeno i jedini, kad hrvatski Trgovački zakon izričito tretira kao zaključene i one ugovore o prodaji u kojima je cena određiva.

⁸⁾ Rešenje Vrhovnog privrednog suda Sl. 1084/56 od 19. juna 1957. godine, Zbirka sudskih odluka, knjiga II, sveska 2, Beograd, 1958, odluka pod brojem 531.

⁹⁾ Goldštajn, dr A., »Privredno ugovorno pravo«, str. 77. U tom smislu Kapor dr V. i Carić dr S., »Ugovori robnog prometa«, Beograd, 1974, str. 111 i Kapor, nav. delo, str. 33.

¹⁰⁾ Winter dr V., »Trgovački zakon«, Osijek, 1912, str. 409.

Opšte uzanse za promet robom ne regulišu izričito ovakav slučaj kad je ugovoreno da će se primeniti tržišna cena. Međutim, upravo pod uticajem naših starih pravnih pravila, naša je pravna teorija prihvatila da se cena smatra odredivom i kad je ugovorena tržišna cena, s tim što će se u takvom slučaju, ako nije drukčije ugovoreno, uzeti kao merodavna srednja tržišna cena mesta i vremena ispunjenja ugovora¹¹⁾.

Komentatori hrvatskog Trgovačkog zakona protumačili su navedene njegove odredbe u tom smislu da se ugovor o prodaji može zaključiti i bez određivanja cene, ukoliko ugovorne strane nisu vodile pregovore o ceni. Samo ako su ugovorne strane vodile pregovore o ceni, ugovor o prodaji se ne može smatrati zaključenim sve dok se ne postigne saglasnost o ceni¹²⁾.

U takvom slučaju, ako ugovorne strane nisu pregovarale o ceni i nisu je unele u ugovor, pretpostavlja se da su one želele da prodavcu daju pravo da može zahtevati od kupca primerenu cenu.

Prema nekim sudskim odlukama iz tog vremena, ako neko naruči robu od trgovca a ne naznači cenu, smatralo se da je prihvatio uobičajenu cenu u vreme porudžbine¹³⁾.

Očigledno je da ovakva shvatanja već predstavljaju znatan korak u pravcu transformacije cene iz ugovora o prodaji.

Pod uticajem § 1056. Opšteg austrijskog građanskog zakonika, dozvoljavalo se da se i u trgovačkoj prodaji određivanje cene poveri trećem licu. Ako treće lice ne odredi cenu u ugovorenom roku, smatraće se da ugovor o prodaji nije zaključen¹⁴⁾.

Interesantno je da su pojedini autori iz tog vremena kad je hrvatski Trgovački zakon prmenjivan kao pozitivni propis smatrali da se određivanje cene može poveriti prodavcu ili kupcu, i pored toga što zakon u tom pogledu nije bio izričit. U takvom slučaju cena se morala odrediti »po pravičnom rasuđenju« (arbitrum boni viri), bez samovolje¹⁵⁾. Ovo je shvatanje, kao što ćemo kasnije videti, prihvaćeno danas u američkom pravu. Naše ga današnje pravo, prema Nacrtu zakona o obligacijama i ugovorima, ne prihvata.

Iste odredbe o ceni kao u hrvatskom Trgovačkom zakonu nalazile su u §§ 352. i 357. Trgovačkog zakona za Bosnu i Hercegovinu od 1883. godine.

c) Srpski Građanski zakonik

I § 642. srpskog Građanskog zakonika određuje da »kako se dva ili više njih za stvar pogođe, i cenu uglave, odmah je i ugovor prodaje svršen i zaključen«. U skladu s tim u § 646. je određeno da »bez određene cene ne može ni prodaje biti«.

¹¹⁾ Kapor i Carić, nav. delo, str. 110; Kompanjet, nav. delo, str. 79.

¹²⁾ Winter, nav. delo, str. 399.

¹³⁾ Winter, nav. delo, str. 400.

¹⁴⁾ Stražnický dr M., »Predavanja iz trgovačkoga prava«, Zagreb, 1926, str. 224.

¹⁵⁾ Winter, nav. delo, str. 400.

Ove su odredbe važile i u oblasti trgovinske prodaje, jer u srpskom Trgovačkom zakoniku nije bilo ni jedne odredbe o ugovoru o prodaji¹⁶⁾.

Ipak, srpski Građanski zakonik poznaje i dva slučaja kad je za zaključenje ugovora o prodaji dovoljno i da je cena određiva. Prvo, prema § 648. kupac i prodavac mogu poveriti trećem licu ili grupi lica da odrede cenu. Nije određeno šta će se desiti ako treće lice neće ili ne može da utvrdi cenu, ali iz načina na koji srpski Građanski zakonik tretira cenu trebalo bi zaključiti da u takvom slučaju ugovor o prodaji nije zaključen¹⁷⁾. Drugo, kupac i prodavac se mogu sporazumeti da će primeniti »cenu običnu čaršijsku«. U takvom slučaju merodavna je srednja cena mesta i vremena ispunjenja ugovora o prodaji.

Prema nekim mišljenjima, ako trećem licu nije bio ostavljen rok za određivanje cene, svaka ugovorna strana ima pravo da odustane od ugovora sve dok cena ne bude određena. Ako je bio ustanovljen rok za određivanje cene, do isteka tog roka ni kupac ni prodavac ne mogu da odustanu od ugovora. Po isteku roka, ako treće lice nije odredilo cenu, smatra se da ugovor nije ni zaključen, tako da nije potrebno da neka od ugovornih strana odustane od ugovora¹⁸⁾.

Cena se nije mogla određivati klauzulom »oko«. U takvom slučaju smatralo se da ugovor o prodaji nije bio zaključen¹⁹⁾. Kao što smo ranije izneli, danas bi se prema shvatanju naše sudske prakse takvi ugovori smatrali zaključenim.

d) *Francuski Građanski zakonik*

Francusko pravo vrlo kategorično stoji na stanovištu da je cena bitni element ugovora o prodaji, i to po samoj prirodi tog posla, tako da se ne može smatrati da je ugovor o prodaji zaključen ako cena nije određena. Osnovicu za ovako stanovište čini član 1583. francuskog Građanskog zakonika.

Prema shvatanju francuske pravne teorije, cena mora da bude stvarna i ozbiljna, što znači da prodavac mora da ima ozbiljnu nameru da zahteva da ona bude plaćena. Ako su se ugovorne strane sporazumele da cena neće biti plaćena, cenu treba tretirati kao fiktivnu. U takvom slučaju, pravni posao se bez obzira na to što je cena određena ne može smatrati ugovorom o prodaji²⁰⁾.

U vezi s tim interesantno je napomenuti da se i prema stanovištu naših sudova ne može pružiti sudska zaštita ugovoru kojim su stranke ugovorile nerealnu cenu da bi mogle prikazati dohodak koji nije ostvaren²¹⁾.

¹⁶⁾ *Gospavić O.*, »Trgovačko pravo«, Beograd, 1938, str. 293.

¹⁷⁾ Ovakvo rešenje izričito predviđaju §§ 1056. i 1057. Opšteg austrijskog građanskog zakonika.

¹⁸⁾ *Gospavić*, nav. delo, str. 298.

¹⁹⁾ *Gospavić*, nav. delo, str. 298.

²⁰⁾ *Planiol M. et Ripert G.*, »Traité pratique de Droit civil Français«, tome X, Paris, 1956, No 35, str. 35.

²¹⁾ Presuda Vrhovnog privrednog suda Sl. 1797/72 od 29. marta 1973. godine, Zbirka sudskih odluka, knjiga XVIII, sveska 1, Beograd, 1975, odluka pod brojem 94.

Francuski teoretičari idu čak tako daleko da smatraju da će ugovor o prodaji biti nevažeći ako je zbog opštepoznate insolventnosti kupca sigurno da prodavac nikad nije mogao da očekuje plaćanje cene²²).

Ipak, i francusko pravo dozvoljava ugovore o prodaji koji su zaključeni uz određivu cenu. Pritom se ne smatra da je cena određiva ako je ugovorena »pravična cena«²³).

Ako je trećem licu povereno da odredi cenu, onda se smatra da je ugovor o prodaji zaključen kad to treće lice izvrši određivanje cene. Dok se ne odredi cena ne postoji ugovor o prodaji, a sporazum ponudoca i ponuđenog o predmetu i o tome da će treće lice odrediti cenu tretira se kao jedan neimenovani ugovor. Takav neimenovani ugovor obvezuje ugovorne strane da same odrede cenu i na taj način zaključite ugovor o prodaji, ili da odrede trećeg koji će utvrditi cenu, ili da prihvate određivanje trećeg koje će izvršiti sud²⁴).

Član 1592. francuskog Građanskog zakonika određuje da ugovor o prodaji ne postoji ako treće lice ne odredi cenu, a to mu je bilo povereno. To je dosledna primena principa da bez utvrđene cene nema prodaje.

e) *Nemački Građanski zakonik*

Nemački Građanski zakonik nije tako izričit u pogledu pravne prirode cena iz ugovora o prodaji kao do sada analizirani izvori. Ipak, iz činjenice da je prema § 433. stav 2. kupac obavezan da prodavcu plati »ugovorenu«²⁵ cenu može se zaključiti da je i taj izvor prava prihvatio načelo prema kojem je cena bitni element ugovora o prodaji, i da zbog toga u ugovoru mora da bude određena.

Isto kao i srpski Građanski zakonik, kao i hrvatski Trgovački zakon, i §453. nemačkog Građanskog zakonika dozvoljava takve ugovore o prodaji u kojima je ugovorena tržišna cena. Drugim rečima, smatra se da je u takvom slučaju cena dovoljno određiva da bi se ugovor o prodaji mogao smatrati zaključenim. Ako je ugovorena tržišna cena bez daljeg preciziranja, uzima se tržišna cena koja je merodavna u mestu ispunjenja i u vreme ispunjenja.

3. CENA KAO PRIRODNI ELEMENT UGOVORA O PRODAJI

Brzina kojom se u savremenoj trgovini odvija robni promet ne omogućava uvek da se prilikom zaključenja ugovora o prodaji utvrđuje cena. S druge strane, u uslovima razvijene robnovčane privrede cene za najveći broj roba koje se pojavljuju na tržištu postaju tipizirane, tako da nema ni potrebe da ugovorne strane o njima pregovaraju. Zbog toga su novija shvatanja o pravnoj prirodi cene iz ugovora o prodaji mnogo fleksibilnija od starijih.

²²) *Planiol et Ripert*, nav. delo, No 35, str. 35.

²³) *Planiol et Ripert*, nav. delo, No 36, str. 36.

²⁴) *Planiol et Ripert*, nav. delo, No 38, str. 39.

Ne traži se više da cena bude određena u ugovoru o prodaji, ili da se u ugovoru o prodaji bar utvrde okolnosti na osnovu kojih se cena može odrediti. Umesto toga, dozvoljava se zaključenje ugovora o prodaji i bez određene odnosno određive cene. Za takve slučajeve ustanovljavaju se određene dopunsko-dispozitivne norme prema kojima će se odrediti cena.

I dalje ne može da postoji prodaja bez cene, jer drugačije prodaju i nije moguće zamisliti. Prodaja je razmena robe za novac, odnosno rečeno na drugi način, ako se ne razmenjuje roba za novac onda to nije prodaja nego neki drugi imenovani ili neimenovani ugovor imovinskog prava. Jedino se omogućava da ni prodavac niti kupac ne moraju da tretiraju cenu kao bitni element ugovora o prodaji, tako da se prilikom zaključenja ugovora na nju uopšte ne moraju osvrtni.

Kažemo da ugovorne strane ne moraju da tretiraju cenu kao bitni element ugovora o prodaji, ali to nikako ne znači da ne mogu tako da je tretiraju ako tako žele. Ovo je potrebno podvući, jer ako makar samo i jedna strana prilikom zaključenja ugovora insistira na određenoj ceni, onda se ugovor o prodaji ne smatra zaključenim sve dok druga strana ne pristane na tu cenu. U takvom slučaju cena predstavlja bitni element ugovora o prodaji. Posmatrano sa ovog aspekta, razlika prema starijim shvatanjima o ceni sastoji se u tome što je prema starijim shvatanjima cena bitni element ugovora o prodaji po samoj prirodi tog posla (*essentialia negotii*), tako da ugovorne strane uvek moraju da odrede cenu ili je moraju učiniti odredivom. Međutim, prema novijim shvatanjima cena može da bude bitni element ugovora o prodaji, ali po volji ugovornih strana (*accidentalialia negotii*).

Prema tome, novije pravo prodaje stoji na stanovištu da cena više nije bitni element ugovora o prodaji po samoj prirodi tog posla. Cena postaje prirodni element ugovora o prodaji. Samo ako makar jedna ugovorna strana insistira na određenoj ceni, ta cena postaje subjektivni bitni element ugovora o prodaji.

Osnovne obaveze ugovornih strana iz ugovora o prodaji ostaju neizmenjene. Prodavac je dužan da isporuči robu a kupac da plati cenu. Međutim, ako u ugovoru cena nije određena, zbog toga što ni jedna ugovorna strana na tome nije insistirala, primeniće se odgovarajuće dispozitivne norme. Postupiće se, znači, na isti način kao kad kupac i prodavac u ugovoru o prodaji nisu regulisali pitanje mesta isporuke, ili roka plaćanja cene i sl.

Uporedni pregled pokazuje da u dosta velikom broju zemalja postoje pravni izvori koji cenu tretiraju na ovaj novi način. Pored toga, i neki međunarodni izvori prava prodaje prihvataju isto rešenje. Ipak, kao što će se videti iz daljeg teksta, između pojedinih od tih izvora postoje krupne razlike.

a) *Naški Jednoobrazni zakon o međunarodnoj prodaji telesnih pokretnih stvari.*

Naški Jednoobrazni zakon načelno dozvoljava da se ugovori o prodaji zaključuju bez određivanja cene, i u tom pogledu ne sadrži nikakva ograničenja. Prema članu 57. ovog zakona, ako je prodaja zaključena a ugovorom cena nije određena niti je predviđeno kako će se odrediti, kupac je dužan da plati cenu koju je prodavac redovno naplaćivao u vreme zaključenja ugovora.

Izvesna manljivost Jednoobraznog zakona očigledno se sastoji u tome što nisu regulisani slučajevi kad predmet koji se prodaje nije u tešnjoj vezi sa delatnošću koju obavlja prodavac, tako da ne postoji u pogledu takvog predmeta cena koju prodavac redovno naplaćuje. Da li u takvom slučaju ipak treba smatrati da ugovor o prodaji nije zaključen dok cena nije određena?

b) *Engleski Zakon o prodaji*

Prema engleskom pravu prodaje moguće je da cena bude određena u ugovoru o prodaji, ili se u ugovoru o prodaji može utvrditi način na koji će se cena odrediti, ili se cena može odrediti na osnovu uobičajenih postupaka između ugovornih strana.

Prema članu 8. stav 2. engleskog Zakona o prodaji od 1893. godine (*Sale of Goods Act*), ako ugovorne strane nisu odredile cenu prilikom zaključenja ugovora o prodaji, a nisu ugovorile ni način na koji će se odrediti cena, niti se cena može odrediti na osnovu uobičajenih postupaka među ugovornim stranama, ugovor o prodaji se ipak smatra zaključenim, a kupac je dužan da prodavcu plati razumnju cenu. Sta se smatra razumnjom cenom utvrđuje se s obzirom na okolnosti svakog konkretnog slučaja, uglavnom na osnovu tržišne cene na mestu i u vreme isporuke. Međutim, u slučaju *Acabel v. Levy* sud je stao na stanovište da se razumna cena ne mora poklapati sa tržišnom cenom, ako je tržišna cena određenog dana nesrazmerno visoka iz slučajnih uzroka.

Ako su se ugovorne strane sporazumele da će naknadno odrediti cenu, ugovor o prodaji po mišljenju engleskih autora nije zaključen i ne obavezuje, sve dok se ne postigne sporazum o ceni²⁵). Isti je slučaj kad su ugovorne strane odredile cenu, ali su se sporazumele da će o ceni voditi i dalje pregovore. Ipak, engleski sudovi su i u takvim slučajevima često dosta fleksibilni, naročito ako su strane koje su pregovarale već izvršile ili bar delimično izvršile isporuku robe odnosno plaćanje cene²⁶).

Engleski Zakon o prodaji reguliše i slučajeve kad su prodavac i kupac poverili nekom trećem licu da odredi cenu. Prema članu 9, kad cenu treba da odredi treće lice putem procene, pa ono ne može ili ne izvrši takvu procenu, ugovor o prodaji ne važi. Prema shvatanju engleskih teoretičara ugovor o prodaji ne važi ni ako je treće lice umrlo pre nego što je odredilo cenu²⁷). Ova rešenja su još uvek na liniji starijih

²⁵) *Benjamin's »Sale of Goods«*, London, 1974, No 183, str. 184.

²⁶) *Benjamin's*, nav. delo, No 183, str. 184.

²⁷) *Benjamin's* nav. delo, str. 187, No 187.

shvatanja o pravnoj prirodi cene. Međutim, ako je roba isporučena, ili je isporučen bar neki deo robe, i kupac je primio isporuku, onda on treba da plati razumnu cenu. Ovo rešenje je već usklađeno sa osnovnim pravilom engleskog prava u vezi sa cenom, prema kojem se ugovor o prodaji može zaključiti i bez određivanja cene, s tim što će se za merodavnu uzeti razumna cena.

Ako je treće lice sprečeno da izvrši procenu, bilo krivicom prodavca bilo krivicom kupca, nevinna strana može podići tužbu za naknadu štete protiv one koja je kriva.

c) *Jednoobrazni trgovački zakonik Sjedinjenih Američkih Država*

Posmatrajući kako je u američkom Jednoobraznom trgovačkom zakoniku²⁸⁾ regulisano pitanje cene, pada odmah u oči njegova sistematika. Naime, u članu 2—305 reguliše se prvo slučaj kad ugovorne strane nisu u ugovoru odredile cenu, a tek zatim slučaj kad su ugovorne strane uslovile zaključenje ugovora o prodaji određivanjem cene. Ovakva sistematika navodi na zaključak da je prema shvatanju redaktora američkog zakonika normalno da se u poslovnom prometu cena tretira kao prirodni element ugovora o prodaji. Tek ako to nije slučaj, zbog toga što makar jedna strana insistira na ceni, cena će se tretirati kao bitni element ugovora o prodaji po volji ugovornih strana. Ni u kom slučaju se cena ne može tretirati kao bitni element ugovora o prodaji po samoj prirodi tog posla.

U stavu 1. člana 2—305 američkog zakonika određeno je da ugovorne strane mogu, ako hoće, zaključiti ugovor o prodaji čak i ako cenu nisu utvrdile. U takvom slučaju, ako u pogledu cene u ugovoru nije ništa rečeno, pod cenom se podrazumeva razumna cena u vreme isporuke.

Razume se da se mora zaključiti da ugovorne strane žele da zaključe ugovor i bez određivanja cene ako prilikom zaključenja ugovora ni jedna nije pokrenula pregovore o ceni.

Razumna cena će se uzeti kao merodavna i u onim slučajevima kad je u ugovoru ostavljeno da se ugovorne strane naknadno sporazumeju o ceni a one propuste da to učine, ili kad cenu treba utvrditi prema uslovima nekog određenog tržišta ili prema drugim merilima koje postavlja ili prosuđuje treće lice, a ti uslovi nisu utvrđeni odnosno treće lice ne utvrdi cenu. Ni u takvim slučajevima, dakle, neće se smatrati da zbog nepostojanja sporazuma o ceni ugovor o prodaji nije zaključen.

Kao što se vidi, američko pravo (za razliku od engleskog) dozvoljava i takve ugovore o prodaji prilikom kojih su se zaključenja ugovorne strane sporazumele da će naknadno odrediti cenu.

Interesantno je dalje primetiti da je prema stavu 2. člana 2—305 američkog zakonika moguće zaključiti i takav ugovor o prodaji u kojem je predviđeno da će cenu odrediti jedna strana, kupac ili prodavač. U takvom slučaju, strana kojoj je povereno da odredi cenu mora to

²⁸⁾ Jednoobrazni trgovački zakonik Sjedinjenih Američkih Država od 1962. godine, izdanje Instituta za uporedno pravo, Beograd, 1966.

urediti u dobroj veri. Ovakvu ili sličnu odredbu ne sadrži ni jedan drugi izvor prava prodaje koji analiziramo u ovom članku, mada ima teorijskih shvatanja u tom smislu.

Kada je ostavljeno da se cena odredi na drugi način, a ne sporazumom ugovornih strana, pa se to ne učini krivicom jedne strane, prema stavu 3. člana 2—305 američkog zakonika druga strana je slobodna da smatra da je ugovor raskinut ili sama može odrediti razumnu cenu. Kao što smo nešto ranije izneli, u engleskom pravu je za ovakve slučajeve predviđeno samo pravo na naknadu štete.

Međutim, ako ugovorne strane nisu voljne da se obvežu sve dok se cena ne odredi odnosno dok se o njoj ne sporazumeju, a cena nije određena niti su se strane o njoj sporazumele, prema stavu 4. člana 2—305 američkog zakonika smatra se da ugovora nema. U takvom slučaju kupac mora vratiti svu robu koju je već primio, ili ukoliko to nije u stanju, mora platiti njenu razumnu vrednost u vreme isporuke. Prodavac mora vratiti sve ono što mu je plaćeno na ime te robe. U stvari, ako kupac nije u stanju da vrati robu, na primer zato što ju je već preprodao, situacija je ista kao i da je ugovor o prodaji ispunjen, jer kupac neće biti dužan da vrati robu a platiće za nju razumnu cenu.

d) *Italijanski Građanski zakonik*

Karakteristika italijanskog Građanskog zakonika od 1942. godine²⁹⁾, posmatrano sa aspekta pravne prirode cene iz ugovora o prodaji, sastoji se u tome što su taksativno određeni slučajevi kad se smatra da je ugovor o prodaji zaključen i bez izričitog određivanja cene. Prema članu 1474. to su tri slučaja. Prvo, ako ugovor ima za predmet stvari koje prodavac redovno prodaje, a strane nisu odredile cenu, niti su ugovorile način njenog određivanja, niti je ona određena odlukom nadležnog organa, pretpostavlja se da su strane želele da prihvate cenu po kojoj prodavac redovno prodaje stvari iste vrste. Drugo, ako se prodaju stvari koje imaju berzansku ili tržišnu cenu, cena koju duguje kupac uzima se iz izveštaja ili tržišnih cenovnika mesta u kojem treba da se izvrši isporuka ili iz cenovnika najbližeg tržišta. I treće, ako su ugovorne strane nameravale da se pozovu na pravednu cenu, primeniće se cena po kojoj prodavac redovno prodaje robu ili berzanska odnosno tržišna cena. Ako se na taj način cena ne može odrediti, a ugovorne strane se nisu sporazumele o ceni, cenu određuje treće lice koje imenuje predsednik suda mesta zaključenja ugovora o prodaji.

Moguće druge slučajeve kad cena prilikom zaključenja ugovora o prodaji nije određena italijanski Građanski zakonik ne reguliše. Iz toga bi se moglo zaključiti da u drugim slučajevima, osim u tri izričito navedena, ugovor o prodaji nije moguće zaključiti bez određivanja cene.

Posebno član 1473. reguliše one slučajeve kad je određivanje cene povereno trećem licu. U takvom slučaju, ako treće lice neće ili ne može

²⁹⁾ Prevod u izdanju Instituta za uporedno pravo, Beograd, 1964.

da se primi određivanja cene, ili se ugovorne strane ne slože u pogledu naimenovanja trećeg lica, naimenovanje će na zahtev jedne od ugovornih strana izvršiti predsednik suda mesta u kojem je ugovor zaključen.

Međutim, nije regulisan slučaj kad imenovano treće lice ne odredi cenu.

e) *Švajcarski Zakonik o obligacijama*

Član 212. švajcarskog Zakonika o obligacijama na generalni način dvzvoljava zaključenje ugovora o prodaji i bez određivanja cene³⁰). Prema ovoj odredbi, ako je kupac izvršio čvrstu narudžbinu ali bez označavanja cene, smatra se da je ugovor zaključen prema srednjoj tržišnoj ceni koja važi na dan ispunjenja ugovora, u mestu ispunjenja.

Inače, da ove odredbe nema, cena bi u švajcarskom pravu prodaje morala da bude bar određiva. Naime, član 184. stav 3. švajcarskog Zakonika o obligacijama propisuje da je cena dovoljno određena ako se može odrediti prema okolnostima.

f) *Nacrt zakona o obligacijama i ugovorima*

I najzad, izložićemo ukratko kako shvatamo odredbe koje u vezi sa cenom iz ugovora o prodaji sadrži naš nedavno pripremljeni Nacrt zakona o obligacijama i ugovorima. Kao što smo već istakli u uvodu ovog članka, upravo činjenica da je Nacrt zakona mnogo fleksibilniji u pogledu pravne prirode cene u odnosu na Opšte uzanse zaslužuje da se jednom ovakvom, na prvi pogled posmatrano dobro poznatom pitanju, kao što je pitanje cene iz ugovora o prodaji, ipak posveti još pažnje.

Nacrt zakona o obligacijama i ugovorima ne sadrži izričitu odredbu o bitnim elementima ugovora o prodaji, kakva se nalazi u uzansi broj 6 stav 1. Opštih uzansi za promet robom. Međutim, Glava II Odeljka prvog Druge knjige Nacrta u kojoj su regulisani sastojci ugovora o prodaji deli se na dva odseka: u prvom su odredbe o stvari a u drugom o ceni. Iz toga se može zaključiti da i Nacrt tretira cenu kao jedan od elemenata ugovora o prodaji, samo što za razliku od Opštih uzansi više ne naglašava da je cena »bitni element« ugovora o prodaji.

Karakteristično je zapaziti da je u članu 434. stav 1. Nacrta³¹), u vezi sa pojmom ugovora o prodaji, predviđeno da se kupac obvezuje da prodavcu plati cenu, pri čemu nije naglašeno da ta cena mora da bude određena ili određiva. I na taj način se nedvosmisleno pokazuje da Nacrt tretira cenu drukčije nego Opšte uzanse, da cena prema Nacrtu nije bitni element ugovora o prodaji po samoj prirodi tog posla, koji u ugovoru mora da bude određen ili se u ugovoru moraju naznačiti okolnosti na osnovu kojih se može odrediti.

³⁰)Prevod u izdanju Instituta za uporedno pravo, Beograd, 1962.

³¹) Verzija od jula 1974. godine. Ista odredba nalazila se u članu 432. stav 1. verzije iz novembra 1973. godine.

Imajući u vidu ovakve osnovne postavke, potpuno je razumljivo zašto u odseku o ceni Nacrt prvo reguliše slučajeve kad u ugovoru o prodaji cena nije određena. Prema članu 443. stav 1. Nacrta³²⁾, ako cena nije određena, a ni ugovor ne sadrži dovoljno podataka pomoću kojih bi se ona mogla odrediti, kupac je dužan platiti cenu koju je prodavac redovno naplaćivao u vreme zaključenja ugovora, a u nedostatku ove razumne cenu. Iz ovakve odredbe proizlazi, u stvari, da su na generalni način dozvoljeni ugovori o prodaji u kojima cena nije određena.

Ovakvo rešenje koje sadrži Nacrt predstavlja vrlo spretnu kombinaciju rešenja koja sadrži haški Jednoobrazni zakon sa rešenjima engleskog i američkog prava.

Nacrt je u tom pogledu prihvatio rešenje koje je predložio profesor Konstantinović³³⁾, ali uz jednu izmenu i jednu dopunu. Izmena se sastoji u tome što se u Skici profesora Konstantovića predlaže da u slučaju kad ne postoji cena koju je prodavac redovno naplaćivao, kupac treba da bude obavezan da plati tekuću cenu. U Nacrtu, kao što smo izneli, umesto tekuće cene predviđa se obaveza na plaćanje razumne cene. Za najveći broj slučajeva ova razlika nema neki praktički značaj, jer uvek kad postoji tekuća cena normalno je pretpostaviti da će ona biti uzeta i kao razumna. U tom smislu uneta je i jedna dopuna u Nacrt u odnosu na Skicu (jer to u Skici i nije bilo potrebno), time što je određeno da se pod razumnom cenom smatra tekuća cena u vreme zaključenja ugovora. Jedino ako se tekuća cena ne može utvrditi, onda prema Nacrtu razumnu cenu utvrđuje sud prema okolnosti slučaja. I upravo zbog toga što ima slučajeva kad se za jednu stvar ne može utvrditi tekuća cena, ali se ipak može utvrditi koja bi cena bila razumna, izgleda nam da je rešenje koje daje Nacrt kompletnije od rešenja iz Skice.

Nacrt ne precizira koje će se sve okolnosti uzeti u obzir prilikom određivanja razumne cene, jer to i nije moguće predvideti. Svakako da će pritom jedna od najvažnijih okolnosti biti stvarna vrednost stvari (quantum valebant), utvrđena na bilo koji način.

S druge strane, Skica sadrži i jednu odredbu koja nije preuzeta u Nacrtu. Prema članu 390. Skice, ako neko poruči da mu se pošalju ili izrade određene stvari, a sa drugom stranom se ne dogovori o ceni, dužan je da plati tekuću cenu na dan porudžbine u mestu određenom za ispunjenje ugovora. Za predmet naših analiza ova je odredba interesantna utoliko što iz nje proizlazi da cena ne mora da bude određena ni u onim slučajevima kad je ponuda za zaključenje ugovora o prodaji prihvaćena ćutanjem. Naime, dovoljno je da poručilac određene stvari stoji u stalnoj poslovnoj vezi sa licem kome je upućena porudžbina, pa

³²⁾ Verzija od jula 1974. godine. Ista odredba nalazila se u članu 441. stav 1. verzije iz novembra 1973. godine.

³³⁾ Konstantinović dr M., »Obligacije i ugovori — Skica za zakonik o obligacijama i ugovorima«, Beograd, 1969, član 389.

da se ugovor smatra zaključenim i bez određivanja cene, ako lice kome je upućena porudžbina nije odmah ili u ostavljenom roku odbilo da izvrši porudžbinu³⁴⁾.

U daljim svojim odredbama o ceni Nacrt reguliše razne slučajeve kad se može smatrati da je cena određena ili određiva. Tu su odredbe o slučajevima kad je cena propisana, kad je ugovorena tekuća cena, kad je određivanje cene povereno trećem ili kad je određivanje cene ostavljeno jednoj ugovornoj strani. Za našu analizu od značaja su odredbe o slučajevima kad je određivanje cene povereno trećem licu i odredbe o slučajevima kad je određivanje cene ostavljeno jednoj ugovornoj strani.

Prema članu 446. Nacrta³⁵⁾, ako treće lice kome je povereno određivanje cene neće ili ne može da je odredi, a ugovorne strane se ne slože naknadno o određivanju cene, niti ugovor raskinu, smatraće se da je ugovorena razumna cena. I ova odredba preuzeta je iz navedene Skice profesora Konstantinovića, s tim što se u Skici kao merodavna uzima tekuća cena.

Kao što se vidi, za razliku od ranije analiziranih izvora prava prodaje koji u tom pogledu nisu izričiti, Nacrt predviđa da u slučajevima kad treće lice ne može ili neće da odredi cenu, ugovorne strane mogu same da odrede cenu ili se mogu sporazumeti o raskidanju ugovora. U stvari, ovakva odredba i nije neophodna, jer sve što ona predviđa proizlazi iz načela autonomije volje, koje je osnovno načelo obligacionog i privrednog ugovornog prava. Isto onako kao što su ugovorne strane bile slobodne u odlučivanju da li će zaključiti ugovor o prodaji i kakvu će mu sadržinu dati, tako su one slobodne i da ga izmene pa čak i da ga raskinu.

U ovoj odredbi pažnju zaslužuje samo onaj deo prema kojem će se ako treće lice ne odredi cenu smatrati da je ugovor zaključen uz razumnu cenu. Ovakvo je rešenje u skladu sa načelnim stavom da je moguće zaključiti ugovor o prodaji i bez određivanja cene. Ovo je istovremeno i značajna razlika u odnosu na ranija shvatanja zastupljena u našem pravu prodaje, prema kojima je cena bitni element ugovora prodaji tako da ako treći ne odredi cenu ugovor o prodaji se ne smatra zaključenim.

S druge strane, određivanje cene iz ugovora o prodaji nikad se prema Nacrtu ne može poveriti jednoj ugovornoj strani, ni kupcu niti prodavcu. U tom smislu član 447. Nacrta³⁶⁾ određuje da se odredba o prodaji kojom se određivanje cene ostavlja na volju jednoj ugovornoj strani smatra nepostojećom, a kupac duguje cenu kao u slučaju kad cena nije određena. Znači, u takvom slučaju kupac bi dugovao prodavcu razumnu cenu.

³⁴⁾ Uzansa broj 35 stav 2. Opštih uzansi za promet robom. Isto rešenje sadržano je u stavu 3. navedene uzanse za slučaj kad se jedno lice ponudilo drugome da izvršava njegove naloge, ili izvršenje takvih naloga spada u njegovu poslovnu delatnost.

³⁵⁾ Verzija Nacrta od jula 1974. godine. Istu odredbu sadržavao je član 444. verzije Nacrta iz novembra 1973. godine.

³⁶⁾ Verzija Nacrta od jula 1974. godine. Isto rešenje sadržano je u članu 445. verzije Nacrta iz novembra 1973. godine.

U ovom pogledu Nacrt je nešto krući, stroži od rešenja koja sadrže neki strani izvori prava prodaje. Na primer, već smo istakli da je u američkom pravu prodaje moguće poveriti jednoj strani iz ugovora o prodaji da odredi cenu, s tim što je ona dužna da cenu odredi u dobroj veri.

4. Završne napomene

Izneti uporedni pregled o tretiranju cene iz ugovora o prodaji pokazuje da se pravo prodaje u pogledu cene nalazi u fazi transformacije. Za nas je u tom pogledu bez sumnje od posebnog značaja upoređenje odredaba o ceni koje sadrže Opšte uzanse za promet robom sa odredbama koje se predlažu u Nacrtu zakona o obligacijama i ugovorima.

Stara pravna pravila o ceni kao bitnom elementu ugovora o prodaji, koji u ugovoru o prodaji mora da bude određen, ili se u ugovoru o prodaji moraju navesti okolnosti na osnovu kojih se cena može odrediti, danas se sve više napuštaju. Cena prestaje da bude bitni element ugovora o prodaji po samoj prirodi tog posla.

Novija pravna pravila o ceni traže da cena bude određena u ugovoru o prodaji samo u onim slučajevima kad makar samo jedna ugovorna strana ne želi da zaključi ugovor, da se odveže, bez sporazuma o ceni. Međutim, u takvim slučajevima cena nije bitni element ugovora o prodaji po samoj prirodi tog posla, nego je bitni element ugovora o prodaji po volji ugovornih strana (tzv. subjektivni bitni element).

U praksi takvih slučajeva kad bar jedna strana insistira na ceni ima vrlo mnogo.

Ako ni jedna ni druga ugovorna strana ne insistira na ceni, prema novijim pravnim pravilima ugovor o prodaji je zaključen i bez sporazuma o ceni. Za takav slučaj predviđena su odgovarajuća dopunsko-dispozitivna pravna pravila.

Postoji čitav niz razloga kojima se može objasniti ova transformacija cene iz ugovora o prodaji. Osnovni razlog bez sumnje leži u potrebama prakse. Savremena praksa, naročito u oblasti trgovinskog prometa, s jedne strane traži da se ugovori zaključuju što brže i što jednostavnije, a s druge strane u savremenoj praksi više se ne oseća potreba da se ceni posvećuje onolika pažnja kao što je to bilo ranije. U uslovi- ma razvijene tržišne privrede insistiranje na tome da ugovor o prodaji mora uvek sadržati cenu, ili okolnosti na osnovu kojih se cena može odrediti, pretvara se u suvišni formalizam. U najvećem broju slučajeva, čak i kad se vode pregovori o ceni, na kraju će se kao cena odrediti bilo tržišna cena, bilo cena po kojoj prodavac redovno prodaje stvari u pitanju. Na primer, kakav stvarni značaj ima unošenje cene u ugovor o prodaji u kojem se kao prodavac pojavljuje neka robna kuća, kad se zna da robna kuća prodaje robu isključivo po cenama koje svako može lako saznati.

U takvim slučajevima suvišno je unositi cenu i ponudu za zaključenje ugovora o prodaji.

Lakše je i jednostavnije odrediti da će se ugovori o prodaji smatrati zaključenim i bez određivanja cene, i za takve slučajeve predvideti odgovarajuće dispozitivne norme koje najbolje održavaju pretpostavljenu volju ugovornih strana.

Pored toga, u savremenom pravu sve više dolazi do izražaja načelo da ugovor treba održati u dejstvu uvek kad je to moguće, samo ako je izvesno da su dva lica želela da se obvežu svojom saglasnošću volja. Ako su dva lica želela da se uzajamno obvežu, jedno na isporuku stvari a drugo na plaćanje cene, samo što nisu odredili iznos cene, i takav sporazum se može smatrati ugovorom o prodaji. Na taj se način u stvari poštuje njihova volja. Jer, da su ugovorne strane ocenile da je pitanje cene za njih važno, one bi to pitanje sigurno regulisale ugovorom, ili njihovim pregovorima ne bi sledio nikakav sporazum o ceni, kad bi bilo jasno da ugovor nije zaključen.

Pritom treba imati u vidu i tendenciju sudske prakse. Danas su sudovi sve više spremni i voljni da nadopune odgovarajuće uslove ugovora o prodaji koje ugovorne strane nisu regulisale, i to na osnovu onog što je po njihovoj oceni pravično i razumno. Bitno je samo da postoji čvrsta namera ugovornih strana da se stvore obaveze³⁷⁾.

Tendencija transformacije cene ponikla je u privrednom (trgovinskom) pravu. U odnosima između trgovaca se prvo pokazalo da postoji čitav niz slučajeva kad nije neophodno da se cena određuje u ugovoru o prodaji, jer se može odrediti i na drugi način. Međutim, nema razloga zašto se ta tendencija ne bi prihvatila i u obligacionom pravu. Čak bi se moglo reći da ima daleko veći broj slučajeva kad objektivno nema potrebe da se pregovara o ceni kod ugovora o prodaji koje reguliše obligaciono pravo, nego kod ugovora o prodaji koje reguliše privredno pravo. U tom pogledu treba podržati rešenja iz Nacrta zakona o obligacijama i ugovorima, koji na jedinstveni način reguliše cenu iz ugovora o prodaji, kako za odnose prodaje između organizacija udruženog rada u oblasti privrede, tako i za odnose prodaje van privrede.

Odredbe Nacrta o ceni iz ugovora o prodaji mogu se uzeti kao jedan od primera za povratni uticaj privrednog prava na obligaciono pravo, za tzv. komercijalizaciju obligacionog prava.

Treba se, isto tako, složiti sa Nacrtom zakona o obligacijama i ugovorima i u tome da se moraju na jedinstveni način regulisati svi ugovori o prodaji, u privredi i van privrede, u kojima cena nije određena bez obzira na stvar koja se prodaje. Nema razloga zašto bi se u nekim slučajevima, ako cena nije određena, smatralo da ugovor nije zaključen, a u drugim slučajevima da je zaključen. Kao što smo izneli neka strana prava prave takvu razliku.

Naime, da su ugovorne strane, ili makar samo jedna od njih, želele da ne zaključe ugovor o prodaji dok cena ne bude određena, bili bi povedeni pregovori o ceni. Sama činjenica da ni jedna strana nije pokrenula pregovore o ceni, znači da cenu nisu smatrale bitnom, bez obzira na to da li je u pitanju prodaja individualno određene stvari

³⁷⁾ Atiyah P. S., »Introduction to the Law of Contract«, Oxford, 1966, str. 54.

(neke umetničke slike, na primer) ili neke stvari koja je određena po rodu, za koju postoji tržišna cena. Za individualno određene stvari, naročito ako su apsolutno jedinstvene (određeni trkaći konj, na primer) nešto je teže odrediti razumnju ili tekuću cenu, ali nije nemoguće.

Jedino bi trebalo izuzeti prodaju nepokretnosti. Prodaja nepokretnosti je ipak jedan specifični pravni posao, koji je u praksi uvek neuporedivo složeniji od drugih oblika prodaje. Na primer, ugovor o prodaji nepokretnosti mora da bude zaključen u pismenoj formi. Zbog toga bi u ugovorima o prodaji nepokretnosti cenu i dalje trebalo tretirati ka obitni element ugovora po samoj prirodi tog posla, koji u ugovoru uvek mora biti precizno određen ili odrediv sa dovoljno sigurnosti. U tom pogledu trebalo bi dopuniti Nacrt zakona o obligacijama i ugovorima.

I najzad, videli smo iz iznetog uporednog pregleda da su u dispozitivnim normama o ceni prihvaćeni različiti kriterijumi prema kojima će se ona odrediti ako nije određena u ugovoru o prodaji. Uzima se kao merodavna cena koju je prodavac redovno naplaćivao u vreme zaključenja ugovora, ili razumna cena u trenutku zaključenja ugovora, ili razumna cena u vreme isporuke, ili berzanska odnosno tržišna cena, ili cena koju će odrediti treće lice imenovano od strane predsednika suda.

Rešenje koje će najbolje zadovoljiti potrebe prakse može se naći samo kombinovanjem ovih različitih kriterijuma, kako je to učinjeno u Nacrtu zakona o obligacijama i ugovorima. Izvesnu rezervu trebalo bi učiniti samo u tom pogledu da li treba uzeti za merodavnu cenu koju prodavac redovno naplaćuje ili razumnju cenu u vreme zaključenja ugovora, kako je to predviđeno u Nacrtu, ili u vreme ispunjenja ugovora. Rađe bi se opredelili za trenutak ispunjenja ugovora, zbog toga što i ugovorne strane kad same određuju cenu vode računa da ona bude prilagođena očekivanim kretanjima vrednosti stvari do trenutka isporuke.

Dr IVICA JANKOVEC,
professeur à la Faculté
de droit de Niš

LA TRANSFORMATION DU PRIX EN TANT QU'ÉLÉMENT DU CONTRAT DE VENTE

— R é s u m é —

Depuis le droit romain le prix est traité comme élément essentiel du contrat de vente par la nature même de cette affaire (*essentialia negotii*). En effet, d'après toutes les sources juridiques anciennes le prix doit être spécifié dans le contrat de vente. Tant que le prix n'est pas spécifié, on ne peut pas considérer que le contrat de vente est conclu.

Certaines atténuations à ce principe sont effectuées seulement dans ce sens qu'il est toléré que le contrat de vente soit considéré comme conclu même dans le cas que les circonstances sont déterminées dans celui-ci sur la base desquelles il est possible de spécifier le prix, ce qui signifie quand le prix peut être spécifié.

Cependant, stimulées par les nécessités de la pratique, les sources juridiques de date récente traitent le prix différemment. On estime que le contrat de vente doit contenir la clause relative au prix seulement alors lorsqu'au moins une des parties contractantes conditionne la conclusion du contrat par la réalisation de l'accord sur le prix. Dans un tel cas le prix est traité comme élément essentiel du contrat de vente par la volonté des parties contractantes (*accidentalia negotii*). Si aucune des parties n'insiste sur le prix, le contrat de vente sera considéré comme étant conclu même si le prix n'a pas été spécifié. Dans un tel cas le prix sera traité en tant qu'élément naturel du contrat de vente (*naturalia negotii*), et il sera fixé d'après les normes dispositives correspondantes. Dans un tel cas le prix aura pour le contrat de vente la même importance qu'un grand nombre d'autres éléments, par exemple le lieu de livraison ou le délai de payement du prix.

Dans l'article cette question de la transformation du prix de l'élément essentiel en élément naturel du contrat est suivie à travers l'analyse comparée d'un certain nombre de sources juridiques. Une attention particulière est consacrée aux Usances générales yougoslaves du commerce des marchandises, d'après lesquelles le prix dans le contrat de vente doit être déterminé, et au Projet de loi sur les obligations et les contrats, préparé tout dernièrement, qui permet la conclusion du contrat de vente même si le prix n'est pas spécifié. Dans ce cas l'acheteur est obligé de payer au vendeur le prix raisonnable.

POSTUPAK ZAŠTITE PRAVA ČOVEKA U MEĐUNARODNOM PAKTU O GRAĐANSKIM I POLITIČKIM PRAVIMA I FAKULTATIVNOM PRO- TOKOLU UZ OVAJ PAKT

Postupak za sprovođenje u život prava navedenih u Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima¹ obuhvata mere na unutrašnjem² i međunarodnom planu. Prve se svode na usvajanje zakonodavnih i drugih akata u državama koje su ratifikovale pomenuti Pakt dok se putem drugih vrši kontrola nad izvršenjem preuzetih obaveza. U već objavljenim radovima izložili smo izvesne od tih mera. Predmet naše pažnje bio je postupak izveštavanja³, a zadržali smo se i na organima za sprovođenje u život Pakta o građanskim i političkim pravima⁴ i uslovima za prihvatanje saopštenja u Komitetu za prava čoveka⁵. Ovo ga puta reč je o odvijanju postupka zaštite prava čoveka u navedenom Paktu i Fakultativnom protokolu uz ovaj akt⁶.

1. Odvijanje postupka pokrenutog saopštenjem države

a) Prvi stepen: Komitet za prava čoveka ne učestvuje u postupku

Kad ugovornica Pakta o građanskim i političkim pravima smatra da druga ugovornica ne primenjuje njegove odredbe, ona joj pismenim saopštenjem ukazuje na učinjeni propust. Država koja je primila saopštenje dužna je da u roku od tri meseca od dana njegovog prijema pru-

¹) Prevedeni tekst Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima objavljen je u „Jugoslovenskoj reviji za međunarodno pravo“ 1967, br. 1—3, str. 238—250 kao i u »Arhivu za pravne i društvene nauke« 1968, br. 4, str. 651—665.

²) Podrobnije o nacionalnim merama za sprovođenje u život paktova o pravima čoveka — S. Milenković: *Nacionalne mere za sprovođenje u život paktova o pravima čoveka*, „Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu“ 1970, str. 323—335.

³) S. Milenković: *Postupak izveštavanja u paktovima o pravima čoveka*, „Zbornik radova Fakulteta političkih nauka u Beogradu“ 1973, br. 1, str. 243—249.

⁴) S. Milenković: *Organi za sprovođenje u život Pakta o građanskim i političkim pravima*, „Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu“, 1973, str. 225—247.

⁵) S. Milenković: *Uslovi za prihvatanje saopštenja država i pojedinaca u Komitetu za prava čoveka*, „Jugoslovenska revija za međunarodno pravo“ 1973, br. 1—3, str. 97—112.

⁶) Prevedeni tekst Fakultativnog protokola koji se odnosi na Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima objavljen je u „Jugoslovenskoj reviji za međunarodno pravo“ 1967, br. 1—3, str. 251—253 kao i u „Arhivu za pravne i društvene nauke“ 1968, br. 4, str. 665—668.

⁷) Tačka 1a) člana 41 Pakta.

⁸) Tačka 1b) člana 41 Pakta.

ži državi koja je saopštenje uputila „objašnjenja ili neku drugu pismenu izjavu radi rasvetljavanja pitanja”.⁷ Tom prilikom ona „u mogućoj i odgovarajućoj meri” navodi podatke o unutrašnjim pravilima postupka i pravnim lekovima. Ako u roku od šest meseci „pitanje nije rešeno na zadovoljstvo obadve zainteresovane države ugovornice, i jedna i druga imaće pravo da ga podnesu Komitetu, upućujući saopštenje Komitetu kao i drugoj zainteresovanoj državi”.⁸

Navedeni postupak koji je postojao i u nacrtima Pakta⁹ oslanja se na UNESCO-ov Protokol usvojen 1962. godine¹⁰. U Konvenciji o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije¹¹ i Evropskoj konvenciji o pravima čoveka¹² ova prethodna faza nije predviđena. U njima država ugovornica odmah podnosi peticiju Komitetu za ukidanje rasne diskriminacije¹³, odnosno Evropskoj komisiji za prava čoveka¹⁴. U čemu tražiti smisao pomenutog odstupanja? Čini se, pre svega u bespredmetnosti obraćanja Komitetu ukoliko spor ne postoji ili ako je do njega došlo, ali može biti rešen u neposrednom kontaktu ugovornica. S takvim rešenjem se, međutim, nisu složile izvesne delegacije. Isticale su bojazan da takozvano „saopštenje” jedne države drugoj može imati karakter „ultimatuma” sa svim žalosnim posledicama koje iz toga mogu da proizađu. Osobito velike slabosti nalažene su u nepostojanju obaveze obraćanja Komitetu za prava čoveka posle neposrednog kontakta ugovornica što velikim državama može omogućiti podnošenje saopštenja protiv manjih kad god zažele, čak i bez dovoljno razloga. Takva mogućnost, prema mišljenju tih delegacija, otvara puteve zloupotrebama i zategnutosti u međunarodnim odnosima, pa je sa više simpatija pri-

---

⁷) Videti tačku 1 i 2 člana 38 „Privremenog teksta prvog Međunarodnog Pakta o pravima čoveka” — „Arhiv za pravne i društvene nauke” 1950, br. 3, str. 481 id. i tačku 1 i 2 člana 40 „Nacrta Pakta o građanskim i političkim pravima” „Jugoslovenska revija za međunarodno pravo” 1958, br. 3, str. 569 id.

¹⁰) E. Schwelb: *Civil and political rights: the International measures of implementation*. „The American Journal of International Law” 1968, No 4, p. 850.

¹¹) Prevedeni tekst Međunarodne konvencije o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije objavljen je u „Arhivu za pravne i društvene nauke” 1968, br. 4, str. 698—708.

¹²) Prevedeni tekst Evropske konvencije o zaštiti prava čoveka i osnovnih sloboda objavljen je u „Arhivu za pravne i društvene nauke” 1968, br. 4, str. 764—776

¹³) Tačka 1 člana 11 Konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije. U suštini, iako se ugovornica odmah obraća Komitetu za ukidanje rasne diskriminacije, ovaj organ samo vrši ulogu „transmisije”. Čim mu je skrenuta pažnja da izvesna ugovornica ne primenjuje odredbe Konvencije o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, Komitet o tome izveštava zainteresovanu državu ugovornicu koja mu u roku od tri meseca podnosi pismeno objašnjenje ili izjavu kojom objašnjava pitanje. Stranama u sporu se zatim prepušta da putem dvostranih pregovora ili putem svakog drugog postupka kojim raspolazu nađu rešenje sa kojim će obadve biti zadovoljne. Ako pitanje, međutim, ne bude rešeno na zadovoljavajući način i jedna i druga imaju pravo da saopštenje podnesu Komitetu. Više o tome A. Peleš: *Mjere implementacije u Konvenciji o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije*, „Jugoslovenska revija za međunarodno pravo” 1974, br. 1—3, str. 47 id. Bilo je i predloga da se ugovornica koja pokreće postupak obraća neposredno, a ne preko Komiteta, ugovornici čije postupke smatra kršenjem obaveza iz Konvencije, ali taj predlog nije usvojen — Ibid., str. 49.

¹⁴) Član 24 Evropske konvencije.

hvatan put direktnih diplomatskih pregovora nego postojeće rešenje u Paktu¹⁵. Ali, i pored primedbi, navedena odredba je postala sastavni deo Pakta. Izglasana je sa 78 glasova za, nijedan protiv i 4 uzdržana glasa¹⁶.

b) Drugi stepen: Postupak pred Komitetom za prava čoveka

Ako u roku od šest meseci¹⁷ od dana kad je prvobitno saopštenje primila država kojoj je upućeno, pitanje nije rešeno na zadovoljstvo obe zainteresovane države ugovornice, i jedna i druga imaju pravo da ga podnesu Komitetu, upućujući saopštenje Komitetu i drugoj zainteresovanoj državi¹⁸. Ali, kao i u postupku u kome Komitet ne uzima učešće, saopštenja mogu biti primana i razmatrana samo ako ih je podnela ugovornica koja je dala izjavu o priznanju nadležnosti Komiteta¹⁹, što znači da saopštenje neće biti primljeno ukoliko država na koju se odnosi nije dala takvu izjavu. No, za pokretanje postupka pred Komitetom, to nije dovoljno. Pored pomenutog potrebna su još dva uslova. Zahteva se, najpre da je najmanje deset ugovornica Pakta dalo izjavu o priznanju nadležnosti Komiteta da prima i razmatra saopštenja²⁰ i da su pre upuštanja u raspravu „bili upotrebljeni i iscrpljeni svi unutrašnji pravni lekovi, u skladu sa opštepriznatim načelima međunarodnog prava”, osim kada se postupak po pravnim lekovima bezrazložno odugovlači²¹. Pošto je uslov prethodnog iscrpljenja svih unutrašnjih pravnih lekova (local redress, local remedies) postao načelo međunarodnog prava, prihvaćeno ne samo u mnogim međunarodnim aktima o pravima čoveka nego i u međunarodnoj praksi,²² u raspravama nije bilo mnogo nesporazuma oko njegovog unošenja u tekst Pakta. Neslaganje je, međutim, postojalo oko formulacije odredbe u kojoj je o tome bilo reči. Predlagano je da se posle „u skladu sa opšteprizna-

¹⁵) A/C. 3/SR. 1428, par. 28, 29.

¹⁶) A/6546, par. 422.

¹⁷) Izvesne delegacije smatrale su da rok od šest meseci može negativno uticati na rad Komiteta. Prema predstavniku Gvatemale, zahvaljujući periodu od šest meseci država, protiv koje je podneto saopštenje ima dosta vremena da povuče izjavu kojom priznaje nadležnost Komiteta i na taj način onemogućiti nastavljanje postupka — Carpio (Gvatemala) — A/C. 3/SR. 1428, par. 31.

¹⁸) Tačka 1b) člana 41 Pakta.

¹⁹) Prvi stav tačke 1 člana 41 Pakta.

²⁰) Tačka 2 člana 41 Pakta.

²¹) Tačka 1c) člana 41 Pakta. Predstavnik Gvineje Mme Soumah stavila je ozbiljne rezerve na član 40 (u završnom tekstu Pakta član 41), jer, prema njenom mišljenju ne postoji siguran kriterijum za donošenje zaključaka o bezrazložnom odugovlačenju postupka po unutrašnjim pravnim lekovima — A/C. 3/SR. 1428, par. 38. Izuzetak prema kome se neće voditi računa o uslovu prethodnog iscrpljenja svih unutrašnjih pravnih lekova ukoliko se postupak po njima bezrazložno odugovlači predstavlja sastavni deo gotovo svih akata o pravima čoveka u kojima je reč o peticijama pojedinaca. Više o tome A. Peleš: *Pravo na peticiju u Međunarodnoj konvenciji o uklanjanju svih oblika rasne diskriminacije*, „Jugoslovenska revija za međunarodno pravo” 1973, br. 1—3, str. 125—126. U pravu je zbog toga pomenuti pisac kad tvrdi da se ovo pravilo mora podrazumevati i u slučaju da nije sadržano u tekstu odgovarajućeg međunarodnog akta — Ibid., str. 125.

²²) P. Schaffer, D. Weissbrodt: *Exhaustion of remedies in the context of the racial discrimination convention*, „Revue des droits de l'homme” 1969, No 4, pp. 632—652; S. Milenković: *Uslovi za prihvatanje saopštenja država i pojedinaca u Komitetu za prava čoveka*, str. 98—101.

tim načelima međunarodnog prava" doda i rečenica „i ciljevima i načelima ovog Pakta”²³. Na to je odgovarano da bi se na taj način stvorila nepotrebna konfuzija²⁴, pa pomenuta dopuna nije postala sastavni deo Pakta o građanskim i političkim pravima²⁵. Predlagano je takođe da se pored roka od šest meseci odredi krajnji rok do koga saopštenje može biti podneto. Predstavnik Holandije je zbog pravne izvesnosti smatrao da to može biti učinjeno najduže šest meseca „od trenutka kad su unutrašnje vlasti donele konačnu odluku”²⁶. Amandman je, međutim, povučen pod obrazloženjem da tačka 10 člana 40 (u završnom tekstu Pakta tačka 1c člana 41) u potpunosti odgovara ovom zadatku²¹. Tako je precizno vremensko važenje pretvoreno u neodređeni rok za čije je tumačenje potrebno obraćanje postojećoj međunarodnoj jurisprudenciji.

Kad utvrdi da su iscrpljeni svi raspoloživi unutrašnji pravni lekovi, Komitet stavlja svoje dobre usluge na raspolaganje zainteresovanim državama ugovornicama kako bi se došlo do prijateljskog rešenja pitanja na osnovi poštovanja prava čoveka i osnovnih sloboda priznatih u Paktu o građanskim i političkim pravima²⁸. Tom prilikom Komitet od zainteresovanih država ugovornica može tražiti sva potrebna obaveštenja²⁹, a zainteresovane države ugovornice imaju pravo da budu predstavljene za vreme dok Komitet razmatra pitanje i da usmeno ili pismeno, ili u jednom i u drugom obliku, podnose primedbe³⁰

Navedena tačka 1e (člana 41 Pakta vrlo je slična tački b) člana 28 Evropske konvencije. U obadva slučaja nadležni organi stavljaju svoje dobre usluge na raspolaganje zainteresovanim državama ugovornicama s tim što u Paktu treba da se postigne „prijateljsko rešenje” (solution amiable) pitanja, a u Evropskoj konvenciji je reč o „prijatelj-

²³) A/C. 3/SR. 1428, par. 24; A/C. 3/L. 1397 Corr. 1.

²⁴) A/C. 3/SR. 1428, par. 34.

²⁵) Ibid., par. 36.

²⁶) A/6546, par. 440. Holandski delegat je, u stvari, predlagao formulaciju člana 26 Evropske konvencije o pravima čoveka u kome čitamo: „Komisija može uzeti u rad odnosni slučaj samo po iscrpljenju svih domaćih pravnih lekova, u skladu sa opštepriznatim pravilima međunarodnog prava, a u roku od šest meseci od dana konačne odluke”.

²⁷) U tački 1c) člana 41 Pakta čitamo: „Komitet može da raspravlja o stvari koja mu je podneta samo pošto se bude uverio da su bili upotrebljeni i iscrpljeni svi unutrašnji pravni lekovi, u skladu sa opštepriznatim načelima međunarodnog prava. Ovo pravilo se ne primenjuje u slučaju kada se postupak po pravnim lekovima bezrazložno odugovlači”. Prevod navedenog člana rađen je očigledno prema engleskom tekstu Pakta prema kome se pravilo o iscrpljenju svih unutrašnjih pravnih lekova ne primenjuje ukoliko se postupak po njima „bezrazložno odugovlači”. U francuskom tekstu, međutim, poslednja rečenica tačke 1c) člana 41 glasi: Cette règle ne s'applique pas dans les cas où les procédures des recours excèdent *les délais raisonnables*” (podvukao S. M.). U francuskom tekstu koristi se, dakle, izraz „razumni rok” koji može biti objašnjen međunarodnom praksom i u skladu s tim biti doveden u vezu s „opštepoznatim načelima međunarodnog prava”. Engleski tekst i prevod u „Jugoslovenskoj reviji za međunarodno pravo” 1967, br. 1—3, str. 247 znatno su, međutim, neodređeniji pošto izraz „bezrazložno odugovlači suštinski nema isti smisao s „razumnim rokom”. U prvom slučaju naglasak je na „bezrazložnom”, a ne i na vremenskom vidu iscrpljenja unutrašnjih pravnih lekova.

²⁸) Tačka 1e) člana 41 Pakta.

²⁹) Tačka 1f) člana 41 Pakta.

³⁰) Tačka 1g) člana 41 Pakta.

skom uređenju" (*règlement amiable, friendly settlement*)³¹. Bilo je predloga da se umesto „prijateljskog uređenja" i u Evropskoj komisiji pitanje okonča „prijateljskim rešenjem"³², ali se većina država s tim nije složila. Treba li zbog toga očekivati sasvim drugačiju praksu Komiteta za prava čoveka ili se u slučajevima rešenim u Evropskoj komisiji za prava čoveka mogu pronaći opredeljenja od značaja za budući rad Komiteta? Iako formulacija iz Pakta upućuje na veću strogost u posledicama okončanja postupka pošto je reč o „rešenju", a ne o „uređenju" pitanja, čini se da i pored toga u praksi Evropske Komisije treba tražiti moguće odgovore na probleme s kojima će se u toku rada susretati Komitet za prava čoveka. Pokušaćemo zbog toga da pojedine tačke člana 41 Pakta osvetlimo praksom Evropske komisije.

Iz lapidarne formulacije tačke (1e) člana 41 Pakta može se steći utisak o pasivnosti Komiteta u toku stavljanja dobrih usluga na raspolaganje državama ugovornicama. Prema izvesnim gledištima njegova uloga se svodi samo na prikupljanje saopštenja država i pojedinaca. Praksa Evropske komisije ne predstavlja, međutim, dokaz u prilog takvom tumačenju pomenute odredbe. Evropska komisija nije imala ulogu „poštanskog sandučeta" za prikupljanje peticija nego znatno aktivniji položaj. Ona je pokušavala da rasvetli sporni slučaj, a ulagala je i napore da pregovori između strana u sporu budu uspešni. U oštrenju s jednom od strana ona je prikupljala činjenice od značaja za rešenje pitanja i odlučivala kada, kako i u kome obliku će sa tim činjenicama upoznati drugu stranu. Dešavalo se da zalaganjem ovog organa postupak bude okončan još pre nego što je otpočela faza „prijateljskog uređenja" pitanja. Dovedene u dodir, strane u sporu su razmenjivale mišljenja o spornim činjenicama i strana protiv koje je saopštenje upućeno davala je takva objašnjenja iz kojih je podnosilac saopštenja izvlačio zaključak o bespredmetnosti dalje rasprave i povlačenjem saopštenja obustavljao dalju delatnost Komisije³³.

Ukoliko do toga nije došlo i strane u sporu su rešene da postupak nastave, otpočinje se sa prijateljskim uređenjem pitanja, u stvari sa postupkom mirenja. Aktivnost Evropske komisije za prava čoveka i u ovom delu postupka može poslužiti kao mogućan putokaz praksi Komiteta za prava čoveka.

U sporu oko Kipra „prijateljsko uređenje" se sastojalo u susretu tri člana Evropske komisije sa predstavnicima grčke i britanske vlade. Sastanak je trebalo da omogući ispitivanje uslova za prijateljsko ure-

³¹) Uporedi francuski i engleski tekst tačke b) člana 28 Evropske konvencije o pravima čoveka sa tačkom 1e) člana 41 Pakta o građanskim i političkim pravima. U prevodu Evropske konvencije objavljenom u napred navedenom broju „Arhiva za pravne i društvene nauke" u članu 28 pominje se takođe „prijateljsko rešenje" pitanja, mada je prema francuskom i engleskom tekstu reč o „prijateljskom uređenju". Čini se da je zbog mogućih razlika u tumačenju navedenih izraza prilikom prevođenja Evropske konvencije trebalo biti obazriviji.

³²) W. J. Ganshof van der Meersch: *La convention européenne des droits de l'homme a — t — elle, dans le cadre du droit interne, une valeur d'ordre public?*, „Les droits de l'homme en droit interne et en droit international", Acts du 2e colloque international sur la Convention Européenne des Droits de l' Homme (Vienne, 18—20 octobre 1965), Bruxelles 1968, p. 229.

³³) J. Raymond: *Comment s'exerce la fonction de conciliation de la Commission européenne des droits de l'homme*, „Revue des droits de l'homme" 1969, No 2, pp. 260 id.

đenje spora. Posle susreta članovi Komisije su uputili izveštaj koji je potkomisiji poslužio kao osnova za okončanje nesuglasica — vlada Velike Britanije ukinula je na Kipru kaznu bičevanja i kolektivno kažnjavanje što je i bio razlog da Grčka podnese peticiju Evropskoj komisiji³⁴. Poznat je i slučaj u kome je prijateljsko uređenje pitanja ostvareno u kontaktima između članova Komisije i samo jedne zainteresovane strane. U sporu između Austrije i Italije aprila 1962. godine nekoliko članova ovog organa za zaštitu prava čoveka putovalo je u Rim na razgovore sa više predstavnika italijanske vlade, a na povratku iz italijanskog glavnog grada sekretar Komisije je razmenio gledišta i sa zastupnikom austrijske vlade³⁵.

Do prijateljskog uređenja pitanja ne dolazi samo u slučaju kad je postupak pokrenut peticijom države. Za razliku od Fakultativnog protokola uz Pakt o građanskim i političkim pravima na osnovu koga Komitet za prava čoveka nema ulogu mirenja u slučaju da saopštenje podnosi pojedinac, u Evropskoj konvenciji o pravima čoveka do prijateljskog uređenja dolazi i kad je postupak pokrenut na osnovu člana 25 Konvencije, tj. kad je spor izbio između države i pojedinca. No, iako Komitet za prava čoveka nema takva ovlašćenja navešćemo i ovu vrstu sporova pretpostavljajući da će i na taj način biti bolje osvetljena sadržina člana 41 Pakta.

U sporu De Becker potkomisija Evropske komisije za prava čoveka pozvala je belgijsku vladu da u određenom roku Parlament ove zemlje izglasa zakonske odredbe pomoću kojih će podnosilac zahteva De Becker moći da ostvari svoje povređeno pravo³⁶. Zatim je od belgijske vlade zatražila predloge za prijateljsko uređenje spora. U isto vreme belgijska vlada je upitana o mogućnostima izmene položaja podnosioca zahteva posle usvajanja zakonskih predloga. Pošto se De Becker složio s preduzetim merama, prijateljsko uređenje pitanja se sastojalo u konstataciji da će izmena belgijskog zakonodavstva dovesti do rešenja spora³⁷.

Slično rešenje nađeno je i u sporu Pataki i Dunschirn protiv Austrije. Do prijateljskog uređenja pitanja došlo je ovoga puta izmenama u austrijskom zakonodavstvu³⁸.

Drugačiji kraj imali su, međutim, sporovi Boeckmans protiv Belgije i Poerschke protiv Savezne Republike Nemačke. U prvom od njih Belgija je podnosiocu zahteva isplatila 65.000 franaka³⁹, dok je u dru-

³⁴) F. Monconduit: *La Commission européenne des droits de l'homme*, Leyde 1965, p. 378; J. Raymond: op. cit, p. 263.

³⁵) F. Monconduit: op. cit, pp. 378—379.

³⁶) Ibid., p. 381.

³⁷) A. Ch. Kiss: *La fonction de conciliation*, Etude fonctionnelle des organes européens de protection internationale des droits de l'homme: la dynamique de la convention européenne des droits de l'homme, Colloque international sur la convention européenne des droits de l'homme, Strasbourg 18—19 novembre 1968, „Revue des droits de l'homme” 1969, No 2, p. 228; F. Monconduit: op. cit, pp. 380 id.

³⁸) F. Monconduit: op. cit, p. 384;

³⁹) A. Ch. Kiss: op. cit, p. 228, beleška br. 24; W. J. Ganshof van der Meersch: op. cit, p. 231.

gom podnosilac zahteva, koji se nalazio u zatvoru, morao biti pušten na slobodu⁴⁰.

Lapidarnost tačke 1e) člana 41 Pakta dovela je i do rasprava o obaveznosti dobrih usluga Komiteta. Bilo je tumačenja prema kojima se iz formulacije odgovarajućih odredbi pomenutog člana ne mogu izvući zaključci o dužnosti prihvatanja ovog načina za mirno rešavanje sporova. Na to upućuje i njegova priroda. No, to bi u isto vreme značilo postojanje druge fakultativne klauzule u okviru već postojeće (odredbe člana 41 stupaju na snagu tek kad deset država ugovornica prizna nadležnost Komiteta da prima i razmatra saopštenja u kojima država ugovornica tvrdi da druga država ugovornica ne ispunjava svoje obaveze prema Paktu), što za krajnju posledicu ima neobaveznost prihvatanja jedinog sredstva koje Komitetu stoji na raspolaganju. Čak i ako ne uzmemo u obzir izjavu koja u svako doba može biti povučena⁴¹, činjenica je da u članu 41 praktično nije sadržana bilo kakva mera za sprovođenje u život materijalnih prava navedenih u Paktu.

Pokušavajući da predvide bar izvesne dužnosti ugovornica, pojedine delegacije su predlagale obavezno prihvatanje dobrih usluga⁴². Većina država nije, međutim, želela veće ograničenje vlastitih postupaka, pa pomenuti predlog nije dobio potrebnu većinu. Kad tome dodamo nedovoljnu preciznost tačke 1f) člana 41 iz koje se dovoljno ne vidi da li su države u sporu dužne da Komitetu za prava čoveka dostave sva potrebna obaveštenja radi boljeg upoznavanja sa činjeničnim stanjem pitanja o kome se raspravlja, a posebno kad se ima u vidu tajnost (nejavnost) sednica Komiteta za vreme razmatranja saopštenja⁴³ još više jača utisak o ne tako zamašnoj zaštiti prava čoveka i u ovom značajnom dokumentu Ujedinjenih nacija.

c) Treći stepen: Postupak pred ad hoc Komisijom za mirenje

Nemogućnost rešenja pitanja u okviru postupka pred Komitetom za prava čoveka dovodi do obrazovanja ad hoc Komisije za mirenje koja stavlja dobre usluge na raspolaganje zainteresovanim državama ugovornicama radi prijateljskog rešenja pitanja. U članu 42 Pakta o

⁴⁰) A. Ch. Kiss: op. cit, p. 229. Više o prijateljskom uređenju sporova u Evropskoj komisiji za prava čoveka u slučaju kad se postupak pokreće peticijom pojedinaca — F. Ermacora: *L'accès aux mécanismes juridictionnels de protection des personnes privées dans la Convention européenne des droits de l'homme*, „Revue des droits de l'homme” 1973, Nos 3—4, p. 655; G. B. Zotiades: *Some aspects of the functions assigned to the European commission of human rights in the examination of the merits of the case*, „Revue hellénique de droit international” 1969, Nos 1—2, pp. 79—80.

⁴¹) U tački 2 člana 41 Pakta predviđeno je: „Izjava može biti u svako doba povučena putem saopštenja Generalnom sekretaru. Ovo povlačenje ne utiče na razmatranje na koga pitanja koje je predmet jednog već dostavljenog saopštenja na osnovu ovog člana; a nikakvo drugo saopštenje jedne države članice neće biti primljeno pošto Generalni sekretar bude primio obaveštenje o povlačenju izjave, ukoliko zainteresovana država ugovornica ne učini novu izjavu”.

⁴²) V. stav delegacije Čilea u A/C. 3/SR. 1428, par. 46.

⁴³) Odredba o tajnim sednicama Komiteta kad razmatra saopštenja država može biti ocenjivana iz više uglova. S jedne strane, na taj način se sprečava upoznavanje svetske javnosti s povredama prava čoveka u pojedinim zemljama i od-

tome čitamo: „Ako jedno pitanje podneto Komitetu u skladu s članom 41. nije rešeno na zadovoljstvo zainteresovanih država ugovornica, Komitet može, uz prethodni pristanak zainteresovanih država ugovornica, naimenovati jednu ad hoc komisiju za mirenje... Komisija će staviti svoje dobre usluge na raspolaganje zainteresovanim državama ugovornicama u cilju da se postigne prijateljsko rešenje pitanja, na osnovu poštovanja — ovog Pakta”. Upoređenje ovog sa prethodnim stepenom postupka upućuje na dve osnovne razlike među njima. Najpre, prethodni stepen može otpočeti na zahtev samo jedne države dok je za nastavljanje postupka pred ad hoc Komisijom za mirenje neophodan pristanak obadve zainteresovane strane ili svih zainteresovanih država. Pored toga, postupak mirenja ne sprovodi Komitet za prava čoveka nego pomenuta Komisija za mirenje⁴⁴. Postojanje prethodne saglasnosti za obrazovanje ad hoc Komisije za mirenje predstavlja značajno ograničenje postupka, ograničenje koje nije došlo do izražaja u Konvenciji o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije⁴⁵. Ali, to je i razumljivo pošto nisu isti ni naponi koje za rešavanje spora ulažu Komitet za ukidanje rasne diskriminacije i Komitet za prava čoveka. Pošto se prvi od njih ne zalaže u onoj meri u kojoj to čini organ predviđen Paktom o građanskim i političkim pravima, opravdana je i obaveznost postupka mirenja. Komitet za prava čoveka upornije od Komiteta za ukidanje rasne diskriminacije pokušava da već u toku drugog stepena nađe rešenje, pa je shvatljivija autonomija volje stranaka prilikom otpočinjanja treće faze. Bilo je, međutim, zahteva za većim ograničenjem suverenosti država koje bi se u konkretnom slučaju ostvarivalo ukidanjem autonomije volje. Predstavnik Čilea je, recimo, predlagao da Komitet za prava čoveka samo „pozove zainteresovane države da između njegovih članova odrede specijalni Potkomitet za mirenje”⁴⁶. Predlog je doveden u vezu s krajnjim rezultatima postupka — mirenje može biti uspešno jedino ukoliko je obavezno. Isticano je, pored toga, da država koja prihvati nadležnost Komiteta treba da se složi i sa svakom sledećom etapom postupka⁴⁷. No, pomenuti stav je naišao i na neslaganja pri čemu je u prvi plan stavljano načelo suverenosti država. Pozivalo se i na član 33 Povelje Ujedinjenih nacija u kome se državama ostavlja na volju izbor sredstava za mirno rešenje spora. Odsustvo realizma u predlogu Čilea takođe je našlo mesta u primedbama. U vezi s tim je primećeno da re-

---

stranjuje mogućnost osude država koje zlonamerno i bez jasnih dokaza podnose saopštenja protiv drugih ugovornica — A/6546, par. 415; A/C. 3/SR. 1429, par. 3. S druge strane gledano, međutim, isključivanje publiciteta je sasvim razumljivo ukoliko se pretpostavljaju zloupotrebe prava na saopštenje. Često podnošenje saopštenja protiv određene države može uticati na umanjenje njenog ugleda bez obzira što će u postupku pred Komitetom biti utvrđena neosnovanost optužbi. Zbog toga se uskraćivanje javnosti može smatrati opravdanim sve dok država protiv koje je saopštenje upućeno ne iznese svoj stav. Veliki deo navedenih razmišljanja verovatno je imao u vidu francuski delegat Paolini kad je predlagao da se posebnom odredbom spreči propagandni efekat Komiteta — A/C. 3/SR. 1428, par. 18. Njegov verbalni predlog podržale su sledeće delegacije — Cao-Pinna (Italija) — Ibid., par. 20; Afnan (Irak); Aboul-Nasr (Ujedinjena Arapska Republika) Sanon (Gornja Volta); Mirza (Pakistan); Babaa (Libija) — Ibid., par. 21; Dombo (Gana) — Ibid, par. 23.

⁴⁴) J. Mourgeon: *Les pactes internationaux relatifs aux droits de l'homme*, „Annuaire français de Droit International” 1967, p. 358.

⁴⁵) Član 11 Konvencije.

šenje problema proisteklih iz nepoštovanja odredbi Pakta zavisi pre svega od dobre volje zainteresovanih država⁴⁸, a ne od primene prinudnih sredstava.

Prevagnulo je mišljenje druge grupe država tako da se ad hoc Komisija za mirenje obrazuje tek po pristanku zainteresovanih strana. Ukoliko je saglasnost postignuta, Komisija stavlja na raspolaganje dobre usluge radi prijateljskog rešenja pitanja. Izvršenje tog zadatka Komisija ostvaruje u saradnji sa Komitetom i njegovim Sekretarijatom. Pri tome se obaveštenja država kojima je raspolagao Komitet dostavljaju Komisiji, a za uspešnije obavljanje posla Sekretarijat joj pruža dobre usluge. Ako obaveštenja kojima je Komitet raspolagao nisu dovoljna, Komisija od zainteresovanih država može tražiti dopunska objašnjenja kako bi u potpunosti bila upoznata sa slučajem o kome treba da podnese izveštaj. Posle sprovedenog postupka koji ne može da traje duže od dvanaest meseci od dana kad je saopštenje podneto, Komisija podnosi izveštaj predsedniku Komiteta, a ovaj ga sopštava zainteresovanim stranama.

2. Ius standi pojedinca i odvijanje postupka zaštite prava čoveka

Utvrdivši da je saopštenje potpisano, da ne predstavlja zloupotrebu prava na podnošenje saopštenja i da je spojivo sa odredbama Pakta o građanskim i političkim pravima⁴⁹, Komitet za prava čoveka o njemu obaveštava državu ugovornicu Fakultativnog protokola za koju se navodi da je prekršila neku od odredaba Pakta o građanskim i političkim pravima. Pomenuta država u toku sledećih šest meseci dostavlja Komitetu pismena saopštenja ili izjave rasvetljavajući pitanje i navodeći, prema potrebi, sve mere koje je preduzela da bi izmenila stanje. Pre nego što pređe na razmatranje saopštenja, Komitet uklanja dve smetnje: uverava se „da se isto pitanje već ne razmatra u toku postupka pred nekim drugim međunarodnim organom za ispitivanje ili rešavanje”⁵⁰ i „da je pojedinac iscrpao sva raspoloživa unutrašnja sredstva”.⁵¹ Otklanjanje navedenih smetnji tek u toku postupka pred ovim organom svedoči i o različitoj prirodi uslova za prijem saopštenja pojedinaca. Prema mišljenju izvesnih pisaca neispunjenje uslova navedenih u članu 3 dovodi do automatskog neprihvatanja saopštenja. Oni, pak, navedeni u članu 5 nisu vezani za prihvatljivost, već za razmatranje saopštenja. Utvrđivanje suštine ovih uslova vrši se tek kad je saopštenje oglašeno prihvatljivim. Na takav zaključak upućuje mesto navođenja pomenutih zahteva, mada se mora priznati nesigurnost ove tvrdnje u pogledu iscrpljenja unutrašnjih pravnih lekova. Da bi se podvukao značaj ovog uslova došlo je do kompoziciono nezgrapnih, čak suvišnih

⁴⁶) A/C. 3/L. 1405. A/6546, par. 446.

⁴⁷) A/6546, par. 452.

⁴⁸) Ibid., par. 453.

⁴⁹) Član 3 Fakultativnog protokola. Više o tome S. Milenković: *Uslovi za prihvatanje saopštenja država i pojedinaca u Komitetu za prava čoveka*, str. 101—110.

⁵⁰) Tačka 2a) člana 5 Fakultativnog protokola.

⁵¹) Tačka 2b) člana 5 Fakultativnog protokola.

odredbi, tako da se u dva člana Protokola (drugom i petom) nalazi u suštini istovetna odredba prema kojoj pojedinac nema prava da se obrati Komitetu ukoliko nije iscrpao sva unutrašnja pravna sredstva⁵². Sa naše tačke gledišta, iako se i u članu 2 navodi da samo pojedinac koji „tvrđi da je žrtva kršenja ma koga od prava navedenih u Paktu i koji je iscrpeo sva raspoloživa unutrašnja pravna sredstva” može podneti Komitetu na razmatranje pismeno saopštenje, stvarno ispunjenje tog zahteva neće biti proveravano sve dok ovaj organ ne pređe na razmatranje saopštenja. Dakle, posle postupka navedenog u članu 4. Verovatno se navođenjem uslova iz tačke 2b) člana 5 i u članu 2 želelo podvlačenje činjenice osnovanosti saopštenja. Zbog toga se ono stavlja do znanja državi ugovornici protiv koje je podneto i od nje traži rasvetljavanje pitanja, mada je jasno da se o njemu ne može odlučivati zbog razloga navedenih u tački 2 člana 5 Protokola. Ukoliko su ispunjeni i zahtevi navedeni u tački 2 člana 5, Komitet prelazi na razmatranje saopštenja vodeći pri tome računa o svim pismenim obaveštenjima koja su mu podneli pojedinci i zainteresovana država. U Protokolu se, dakle, ćutke prelazi preko usmenog postupka i u tome je značajna razlika između postupka pokrenutog saopštenjem države i saopštenjem pojedinca. U prvom od njih zainteresovane države imaju pravo „da budu predstavljene za vreme dok Komitet razmatra pitanje i da usmeno ili pismeno, ili u jednom i drugom obliku, podnose primedbe”⁵³.

Kao i u postupku pokrenutom saopštenjem država tako i kad razmatra saopštenja pojedinaca Komitet održava nejavne sednice⁵⁴.

3. Kraj postupka

Mere za sprovođenje u život prava čoveka u tesnoj su vezi sa zbivanjima u međunarodnoj zajednici. Atmosfera poverenja i većeg jedinstva članica ima uticaja i na potpuniju zaštitu povređenih prava. Na sadašnjem stepenu razvoja međunarodne zajednice cilj mera o kojima je reč nije osuda država zbog nepoštovanja prava čoveka⁵⁵. U većini međunarodnih akata postupci se oslanjaju na međunarodnu akciju koja će pokrenuti države na ispravljanje utvrđenih nedostataka, na doprinos rešenju problema sa kojima se susreću. Mere za sprovođenje u život Pakta o građanskim i političkim pravima prožete su, takođe, ovakvim shvatanjem.

Iako je sastavljen od osoba priznate upućenosti u oblast ljudskih prava, Komitet za prava čoveka nije organ sudskog karaktera u čijoj je nadležnosti donošenje presuda, čak, prema mišljenju koje je prevladalo, ni preporuka. On je pre svega zadužen za ispitivanje činje-

⁵²) A. Peleš: *Prava čovjeka*. „Pregled” 1968, br. 11—12, str. 534.

⁵³) Tačka 1g) člana 41 Pakta.

⁵⁴) Tačka 3 člana 5 Fakultativnog protokola.

⁵⁵) P. Juvigny: *L'Organisation Internationale du Travail et les droits de l'homme*, u Zborniku „René Cassin amicorum discipulorumque”, liber I, Paris 1969, p. 128; N. Valticos: *Un système de contrôle international: la mise en oeuvre des conventions internationales du travail*, „Recueil des Cours de l'Académie de droit international de la Haye” 1968, t. 123, p. 387.

nica kako bi se došlo do zaključka da li je ili nije bilo povrede Pakta. Uz to on pruža i dobre usluge radi prijateljskog rešenja spora. Iz takve njegove nadležnosti proizašle su i mere kojima se postupak završava. Ako je spor uspešno okončan Komitet se u izveštaju ograničava na kratko izlaganje činjenica i rešenja do koga se došlo⁵⁶. Ukoliko to nije slučaj Komitet ukratko izlaže samo činjenice. Tekst pismenih primedbi i zapisnik o usmenim primedbama zainteresovanih država ugovornica prilaže uz izveštaj, a ovaj zatim dostavlja zainteresovanim državama. Postupku se, dakle, ne daje publicitet, mada bi dejstvo bilo veće u slučaju upoznavanja javnosti sa sadržinom izveštaja⁵⁷. Bilo je predloga prema kojima je Komitetu trebalo dati šira ovlašćenja pri sastavljanju izveštaja. Izvesne delegacije su se zalagale da Komitetu bude priznato pravo iznošenja sopstvenog mišljenja o povredi obaveza navedenih u Paktu⁵⁸. Predlagana je takođe i mogućnost izdvajanja mišljenja pojedinih članova ovog organa⁵⁹. Ti predlozi nisu, međutim, naišli na podršku većine zemalja i u tekstu Pakta koji je usvojen u Generalnoj skupštini 1966. godine za njih nije bilo mesta.

Kad jedno pitanje u postupku utvrđivanja činjenica i pružanja dobrih usluga nije rešeno na zadovoljstvo zainteresovanih država ugovornica, po njihovom prethodnom pristanku, kao što je rečeno, pristupa se mirenju, dakle postupku u kome organi ne odlučuju isključivo na osnovu prava i čiji zaključci nemaju obaveznú snagu za strane u sporu. Ad hoc Komisija za mirenje ima sva obeležja ostalih organa u ovoj oblasti. Njena osnovna uloga se ne sastoji u donošenju odluke o sukobu interesa država, nego u unapređenju ostvarenja ciljeva iz Pakta. U tu svrhu ona se trudi da na osnovu postojećih normi dovede do prihvatljivog rešenja za sve zainteresovane strane. Ako u tome uspe Komisija se ograničava na sastavljanje izveštaja u kome ukratko izlaže činjenice i postignuto rešenje⁶⁰. Ukoliko do toga ne dođe ad hoc Komisija za mirenje u izveštaj unosi zaključke o svim činjenicama koje se odnose na sporno pitanje kao i svoja gledišta o mogućnostima prijateljskog rešenja slučaja. Izveštaj takođe sadrži pismene primedbe i zapisnik o usmenim primedbama zainteresovanih država ugovornica⁶¹. Komisija izveštaj podnosi predsedniku Komiteta za prava čoveka radi saopštavanja zainteresovanim državama ugovornicama⁶². U ovom drugom slučaju, pomenute države u roku od tri meseca po prijemu izveštaja saopštavaju predsedniku Komiteta da li prihvataju sadržinu izveštaja Komisije ili se sa njom ne slažu⁶³.

⁵⁶) Tačka 1i) člana 41 Pakta.

⁵⁷) U nacrtima Pakta Komitet je posle sastavljanja izveštaja ovaj upućivao zainteresovanim državama, a zatim ga dostavljao i Generalnom sekretaru Ujedinjenih nacija radi objavljivanja (tačka 2 člana 41 „Privremenog teksta prvog Međunarodnog Pakta o pravima čoveka” i tačka 2 člana 43 „Nacrta Pakta o građanskim i političkim pravima”).

⁵⁸) Takav stav zastupao je, recimo, predstavnik Irske O’Leary — A/C. 3/ SR. 1429, par. 8.

⁵⁹) Pomenuti predlog dao je predstavnik Finske Gestrin govoreći u ime delegacija Danske, Finske, Norveške i Švedske — Ibid., par. 14; Isti stav izneo je i urugvajski predstavnik Gross-Espiell — Ibid., par. 3.

⁶⁰) Tačka 7b) člana 42 Pakta.

⁶¹) Tačka 7c) člana 42 Pakta.

⁶²) Tačka 7d) člana 42 Pakta.

⁶³) Tačka 7d) člana 42 Pakta.

Jasno je, dakle, da se po završetku postupka pokrenutog saopštenjem države ne pominju preporuke⁶⁴ kao, na primer, u postupku pred Komisijom za mirenje i dobre usluge predviđenoj u ranije pomenutom UNESCO-vom Protokolu⁶⁵ ili postupku pred ad hoc Komisijom za mirenje koja može biti obrazovana u skladu sa odredbama Konvencije o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije⁶⁶. Za razliku od ove poslednje Konvencije Pakt ne sadrži ni odredbu o dostavljanju izveštaja drugim državama ugovornicama tako da se „prividno izveštaju ne daje nikakav publicitet”⁶⁷.

Razmatranje pitanja se u svakom slučaju mora završiti u toku dvanaest meseci od kada joj je ono podneto. Ako u tom roku Komisija nije okončala postupak, izveštaj, ipak, mora biti podnet, ali se u njemu navodi samo ono do čega se došlo u toku razmatranja⁶⁸.

U postupku pokrenutom saopštenjem država, ad hoc Komisija za mirenje u izveštaj unosi zaključke „o svim činjenicama koje se odnose na sporno pitanje između zainteresovanih država ugovornica, kao i svoja *gledišta o mogućnostima prijateljskog rešenja slučaja*”⁶⁹. U Fakultativnom protokolu Komitet samo obavestava „O svojim konstatacijama (constatations, views) zainteresovanu državu ugovornicu i pojedinca”⁷⁰) iz čega proizilazi da Komitet u postupku pokrenutom saopštenjem pojedinca nije organ mirenja⁷¹. Ovakav prilaz posledicama postupka vođenog na osnovu odredbi Fakultativnog protokola nije sličan postupcima za sprovođenje u život drugih akata o pravima čoveka u kojima je priznato pravo pojedinca da se pojavi u ulozi zaštitnika svojih prava. U sporu De Becker, Evropska komisija za prava čoveka nije se zadržala samo na utvrđivanju stanja nego je izričito navela mere koje

⁶⁴) Postojali su predlozi prema kojima je postupak pred Komitetom za prava čoveka trebalo da bude okončan davanjem preporuka. Pomenimo amandman devet država — A/6546, par. 441; amandman Sjedinjenih Američkih Država — Ibid., par. 443 ili podamandman Čilea — Ibid, par. 446. Svi ti predlozi nisu, međutim, naišli na širu podršku. Izvesne delegacije pravile su razliku između francuskih izraza „observation” i „recommendation” izjašnjavajući se za prihvatanje prvog od njih — Afnan (Irak) — A/C. 3/SR. 1431, par. 3. Drugi su prednost davali izrazu „constatation” — Paolini (Francuska) — A/C. 3/SR. 1430, par. 51 i on je prihvaćen u konačnom tekstu Pakta.

⁶⁵) Podrobno o ovom postupku S. Bastid: *Une nouvelle Commission de conciliation*, Mélanges offerts à Henri Rolin, Paris 1964, pp. 1—12.

⁶⁶) Član 13 ove Konvencije. Više o tome A. Peleš: *Pravo na peticiju u Međunarodnoj konvenciji o uklanjanju svih oblika rasne diskriminacije*, str. 133—134; A. Peleš: *Mjere implementacije u Konvenciji o uklanjanju svih oblika rasne diskriminacije*, str. 52—53.

⁶⁷) J. Humphrey: *Svetska revolucija i ljudska prava*, „Arhiv za pravne i društvene nauke” 1968, br. 4, str. 593.

⁶⁸) Tačka 7a) člana 42 Pakta.

⁶⁹) Tačka 7c) člana 42 Pakta.

⁷⁰) Tačka 4 člana 5 Fakultativnog protokola. U prevodu u „Jugoslovenskoj reviji za međunarodno pravo” i „Arhivu za pravne i društvene nauke” tačka 4 člana 5 prevedena je na sledeći način: „Komitet će upoznati sa svim što je ustanovio zainteresovanu državu ugovornicu i pojedinca”. Originalan francuski i engleski tekst glase: „Le Comité fait part de ses constatations à l’Etat partie intéressé et au particulier”, The Committee shall forward its views to the State Party concerned and to the individual”. U prevodu se, dakle, ne pominju izričito izrazi „constatation” i „View”, mada je, prema našem mišljenju, to trebalo učiniti zbog njihovog različitog tumačenja i u vezi s tim različitim ovlašćenja koja mogu biti data Komitetu za prava čoveka.

⁷¹) J. Mourgeon: op. cit, p. 361.

belgijska vlada treba da preduzme⁷². Kad slučaj dođe pred Komitet ministara i ovaj dvotrećinskom većinom odluči da je Konvencija prekršena određuje se rok u kome „dotična strana ugovornica mora preduzeti mere naložene odlukom Komiteta ministara”⁷³. U postupku pred Interameričkom komisijom za prava čoveka⁷⁴ saopštenja pojedinaca se dostavljaju državama o kojima je reč u saopštenjima uz poziv za davanje objašnjenja. Sa ovima se zatim upoznaje podnosilac saopštenja. No, tu se postupak ne završava. Ako je znatan broj saopštenja upućen protiv iste države, a ova nije dala potrebna objašnjenja, ili ih je dala, a ona su nedovoljna, Interamerička komisija nalaže svom Sekretarijatu da pripremi studiju o poštovanju prava čoveka u zemlji protiv koje su saopštenja upućena. Postupak radi rasvetljavanja povreda može da dovede i do ankete na licu mesta. U vezi sa stanjem ljudskih prava na anketiranoj teritoriji Komisija formuliše „opšte preporuke kako svim državama članicama tako i svakoj od njih posebno”⁷⁵.

U Fakultativnom protokolu se, znači, nije otišlo tako daleko, no, ne može se poreći psihološko dejstvo upoznavanja zainteresovane države s konstatacijama Komiteta za prava čoveka. Iako se u njima ne daje mišljenje o sporu niti se upućuje preporuka državi u pitanju, iz objektivno sprovedenog postupka država može izvući mnoge zaključke koje pre toga možda nije imala u vidu. Ne treba zaboraviti ni ekstenzivno tumačenje izraza „constatation”⁷⁶ na osnovu koga se Komitetu za prava čoveka mogu omogućiti i širi zahvati u oblasti poštovanja prava čoveka. No, i bez toga uvid međunarodne organizacije u odnos države i pojedinaca ostvaren je kroz obavezu Komiteta da sažeti pregled celokupne svoje delatnosti na osnovu Protokola uključi u izveštaj koji svake godine podnosi Generalnoj skupštini Ujedinjenih nacija preko Ekonomskog i socijalnog saveta⁷⁷.

Kad se sve to ima u vidu može se zaključiti da su posledice postupka za sprovođenje u život materijalnih prava navedenih u Međunarodnom Paktu o građanskim i političkim pravima odraz savremenog stanja u međunarodnim odnosima. One svakako nisu ispunile želje preteranih optimista koji su od pomenutog Pakta i Fakultativnog protokola očekivali unošenje velikih novina u oblast međunarodne za-

⁷²) Videti beleške pod brojem 36 i 37.

⁷³) Tačka 2 člana 32 Evropske konvencije o pravima čoveka. Više o odlukama i sankcijama evropskih organa za zaštitu prava čoveka — Ph. Vegleris: *La fonction de décision et de sanction. Etude fonctionnelle des organes européens de protection internationale des droits de l'homme: la dynamique de la Convention européenne des Droits de l'Homme, Colloque international sur la convention européenne des droits de l'homme, Strasbourg 18—19 novembre 1968*, „Revue des droits de l'homme”, 1969, No 2, pp. 234—251.

⁷⁴) Za tekst Statuta Interameričke komisije za prava čoveka v. „Revue des droits de l'homme” 1968, No 1, pp. 144—148.

⁷⁵) K. Vasak: *La Commission interaméricaine des Droits de l'homme*, „Revue des droits de l'homme”, 1968, No 1, p. 115.

⁷⁶) Prema mišljenju izvesnih pisaca izrazi „constatation” i „view” ne poklapaju se u potpunosti. Na šire značenje francuskog izraza ukazao je E. Schweiß: op. cit., p. 868.

⁷⁷) Član 6 Fakultativnog protokola.

štite prava čoveka, ali se ne može reći ni da predstavljaju antiklimaks⁷⁸ kako su pojedini zastupnici „jake” implementacije pokušali da ih prikažu. Utisak je da doprinos Pakta o građanskim i političkim pravima i Fakultativnog protokola uz ovaj akt međunarodnoj zaštiti prava čoveka nije mali. Kad to kažemo vodimo računa o tome da prvi od pomenutih akata predstavlja celovitu kodifikaciju „klasičnih” prava, što znači da pokriva širok krug materijalnih prava, a u drugom se omogućava na univerzalnom planu tako dugo osporavano pravo pojedinaca na dijalog s državom u čijoj se vlasti nalaze.

---

⁷⁸) J. Humphrey: op. cit, str. 590.

Dr SLOBODAN MILENKOVIC
professeur agrégé

LA PROCÉDURE DE LA PROTECTION DES DROITS DE L'HOMME DANS LE PACTE INTERNATIONAL RELATIF AUX DROITS CIVILS ET POLITIQUES ET DANS LE PROTOCOLE FACULTATIF ANNEXE A CE PACTE

— R é s u m é —

Dans ce travail l'auteur examine la procédure de la protection des droits de l'homme dans le Pacte international relatif aux droits civils et politiques et dans le Protocole facultatif annexé à ce Pacte. Le travail est divisé en trois parties. Dans la première partie est exposé le développement de la procédure initiée par la communication des Etats; dans la deuxième partie il est question de ius standi de l'individu conformément aux dispositions du protocole facultatif, tandis que dans la troisième partie est exposée la fin de la procédure dans les actes mentionnés.

La procédure initiée par la communication de l'Etat consiste en trois phases. Dans la première phase le Comité des droits de l'homme ne participe pas à la procédure. Elle consiste dans la communication faite par écrit dans laquelle une partie contractante du Pacte relatif aux droits civils et politiques signale à l'autre partie contractante l'inobservation des dispositions de cet acte. L'Etat qui a reçu la communication est obligé dans un délai de trois mois à compter du jour de sa réception de donner des explications à l'Etat qui a envoyé la communication aux fins de l'élucidation de la question. Seulement dans le cas que la question n'est pas réglée de cette façon l'un et l'autre Etat ont le droit de la présenter au Comité des droits de l'homme. Au cours des débats sur le Pacte la phase mentionnée dans la procédure de la protection des droits de l'homme a été l'objet de critique de la part des délégations de certains pays. On avait souligné que les „communications” peuvent avoir le caractère d'un „ultimatum”, et qu'elles peuvent représenter un moyen pour se mêler dans les affaires intérieures des parties contractantes. La procédure dans les autres actes sur les droits de l'homme (la Convention sur l'élimination de la discrimination raciale, la Convention européenne relative aux droits de l'homme) de même ne plaide pas en faveur du contact direct des parties contractantes avant de s'adresser aux organes dans la compétence desquels est la protection des droits de l'homme (le Comité pour l'élimination de la discrimination raciale, la Commission européenne des droits de l'homme). Toutefois, en outre, la procédure mentionnée est devenue partie intégrante du Pacte parce que probablement on considérait qu'il serait inutile de s'adresser au Comité si tant est que le litige n'existe pas ou dans le cas qu'il s'est déclaré qu'il peut être réglé dans le contact direct des parties contractantes. Cependant, si on constate que le contact direct n'a pas donné des résultats, les parties en litige ne s'adressent pas au Comité, à condition que l'information soit présentée par la partie contractante qui a fait la déclaration qu'elle reconnaît la compétence du Comité, qu'au moins dix parties contractantes du Pacte ont déclaré qu'elles reconnaissent la compétence du Comité de recevoir et examiner la communication et que, avant le commencement des débats, toutes les voies de droit ont été employées et utilisées à fond conformément aux principes généralement reconnus du droit international, excepté quand la procédure relative aux voies de droit est traînée en longueur sans fondement. Quand il constate que les conditions mentionnées sont remplies le Comité met à la disposition des Etats intéressés ses services, afin qu'on puisse régler à l'amiable la question litigieuse sur la base du respect des droits de l'homme reconnus dans le Pacte relatif aux droits civils et politiques. La procédure exposée est analogue à la procédure qui est prévue dans la Convention européenne sur les droits de l'homme. Cependant,

il y a aussi certaines différences. Dans le Pacte il est question du „solution amiable” a la différence de la Convention qui essaye le „règlement amiable” de la question. Or, malgré cela, dans la pratique de la Commission européenne des droits de l'homme il faut chercher les réponses possibles aux problèmes que le Comité aura à résoudre au cours de son travail. C'est la raison pour laquelle dans le travail, article 41 du Pacte est élargi par la pratique de la Commission européenne. Une attention particulière est consacrée au rôle du Comité avant de passer à la mise à la disposition des bons offices et au „solution amiable” de la question. Ensuite les interprétations sont analysées des diverses dispositions de l'article 41 dans lesquelles il est question de l'obligation d'accepter les bons offices du Comité et dans lesquelles est examinée la disposition relative au caractère secret des séances de cet organe pendant l'examen de la communication.

L'impossibilité de régler la question dans le cadre du Comité des droits de l'homme peut avoir pour conséquence la formation ad hoc de la Commission de conciliation. A la différence de la procédure devant le Comité qui peut commencer à la demande d'un seul Etat pour la formation ad hoc de la Commission de conciliation le consentement des deux parties intéressées est indispensable. En outre la conciliation n'est pas effectuée par le Comité mais par la Commission ad hoc. L'autonomie de la volonté des parties mentionnée à l'occasion du commencement de la procédure devant la Commission ad hoc pour la conciliation représente une importante limitation à la procédure qui n'a pas sa place dans la Convention sur l'élimination de toutes les formes de discrimination raciale. Cela est d'ailleurs tout à fait compréhensible si on a en les efforts vue qui, pour le règlement de cette question, sont effectuée par le Comité des droits de l'homme et le Comité pour l'élimination de la discrimination raciale. Vu que le premier de ces Comités fait de plus grands efforts pour mettre fin au litige dans la procédure qui s'engage devant lui le caractère non obligatoire de la procédure de conciliation est plus compréhensible. Il y a aussi des réclamations ayant pour but une plus forte limitation de la souveraineté des Etats qui se refléteraient dans l'abolition de l'autonomie de la volonté. Cependant, la plupart des Etats étaient opposés à une telle proposition et dans le texte définitif du Pacte elle n'a pas trouvé sa place.

A part les Etats, au Comité des droits de l'homme peuvent s'adresser aussi les individus en vertu du Protocole facultatif annexé au Pacte relatif aux droits civils et politiques. Avant de passer à l'examen de la communication de l'individu le Comité doit éliminer deux obstacles: premièrement, s'assurer que la même question n'est pas examinée devant un autre organe international et, en second lieu, que l'individu en question a épuisé toutes les voies juridiques intérieures disponibles (article 5 du Protocole facultatif). Vu que dans l'article 3 du Protocole sont mentionnées de même les conditions pour la réception de la communication certaines opinions ont été émises selon lesquelles l'inaccomplissement des conditions mentionnées dans l'article 3 a pour conséquence l'inacceptation automatique de la communication tant que les conditions de l'article 5 ne sont pas liés à l'acceptabilité mais à l'examen de la communication — la constatation de leur essence n'est effectué que lorsque la communication est déclarée agréée. Une telle conclusion en relation avec l'épuisement des voies de droit intérieures n'est pas tout à fait certaine. Cette condition est indiquée dans les articles 2 et 5 du Protocole de sorte que sa réalisation ne sera pas vérifiée tant que cet organe ne commence à faire l'examen de la communication. Il est très probable que par sa citation dans deux articles on a voulu mettre en relief le fait du bien-fondé de la communication. C'est pourquoi la communication est portée à la connaissance de l'Etat contractant contre lequel elle est présentée et auquel on demande d'éclaircir la question quoiqu'il est évident qu'on ne peut pas prendre de décisions sur cette question pour les raisons mentionnées dans l'article 5 du Protocole. Après avoir constaté que les conditions mentionnées dans l'article 5 sont remplies le Comité passe à l'examen de la communication en tenant compte des renseignements par écrit. On passe sous silence la procédure orale à la différence de la procédure initiée par la communication de l'Etat, ce qui peut être considéré comme une différence importante entre ces deux procédures.

Par ce qui précède on peut se rendre compte que le Comité des droits de l'homme n'est pas un organe de caractère judiciaire dans la compétence duquel se trouve la prononciation des jugements, et même, selon l'opinion qui prédomi-

ne, de formuler les recommandations. Son devoir consiste en premier lieu à examiner les faits pour qu'on puisse arriver à la conclusion si l'atteinte a été portée au Pacte ou non. De même, il fournit les bons offices dans le but de la solution amiable de la question. D'une telle compétence dont il est investi se sont ensuivies les mesures par lesquelles la procédure prend fin. Si le litige est mené à bonne fin, le Comité se limite dans la communication à un bref exposé des faits et à la décision qui en est résultée. Pour autant que ce n'est pas le cas le Comité se contente d'exposer brièvement seulement les faits. Cette procédure ne fait pas l'objet de la publicité.

La Commission de conciliation ad hoc, de même, n'a pas des attributions très larges. Son rôle ne consiste pas à rendre les décisions dans le conflit des intérêts entre les Etats, mais dans le perfectionnement de la réalisation des buts du Pacte. Si elle réussit à aboutir à un règlement acceptable pour toutes les parties intéressées, la Commission se limite à établir la communication dans laquelle elle expose en bref les faits et la solution à laquelle on a abouti. Si tant est que cela n'a pas été réalisé, alors elle formule les conclusions qui se rapportent à la question litigieuse ainsi que son opinion sur les possibilités d'arriver à un règlement à l'amiable de cette question.

Il est évident, par conséquent, qu'après l'achèvement de la procédure initiée par la communication de l'Etat il n'est plus question de recommandations comme, par exemple dans les procédures devant les autres organes de la protection des droits de l'homme (la Commission de conciliation et des bons offices prévue par le protocole de l'UNESCO de 1962, le Comité pour l'élimination de la discrimination raciale). Dans le Protocole facultatif le comité, cependant, se limite à donner des renseignements sur ces constatations à la partie contractante intéressée, d'où il résulte que le Comité dans la procédure initiée par la communication d'un individu n'est pas un organe de conciliation.

Les conséquences mentionnées de la procédure de l'implémentation des droits matériels mentionnés dans le Pacte relatif aux droits civils et politiques, on peut le dire ouvertement, n'ont pas satisfait aux désirs des optimistes outranciers qui s'attendaient que le Pacte mentionné et le Protocole facultatif contribueraient à l'introduction de grandes nouveautés dans le domaine de la protection internationale des droits humains, mais de même qu'elles ne représentent pas l'antichimax comme mesont estimés certains protagonistes de la „forte” implémentation. On peut dire que ces conséquences sont le reflet de l'état contemporain dans les relations internationales et que leur contribution à la protection internationale n'est quand même pas négligeable.

STAV SUDA PREMA DOKAZIMA U KRIVIČNOM POSTUPKU

Aktivnost suda i drugih subjekata u krivičnom postupku kao zakonom regulisanom toku odvija se u pravcu što potpunijeg i svestranijeg rasvetljenja i rešenja krivičnog događaja. Samo rasvetljenje i rešenje krivičnog događaja postiže se dokazivanjem. Dokazivanje, posmatrano sadržinski, predstavlja dosta složenu procesnu delatnost krivičnog suda i drugih krivičnoprocesnih subjekata, koja se ogleda u otkrivanju, izvođenju, proveravanju i oceni dokaza.

Polazeći od postavke da teret pružanja dokaza u krivičnom postupku u prvom redu leži na strankama, to se krivični sud, zavisno od aktivnosti stranaka — ovlašćenog tužioca i okrivljenog, veoma malo ili nimalo angažuje na planu otkrivanja dokaza. Prema tome, osnovna aktivnost krivičnog suda ogleda se u izvođenju, eventualnom proveravanju i oceni dokaza.

Izvođenje dokaza predstavlja složenu delatnost suda koja se u osnovi sastoji u prihvatanju otkrivenih dokaza, njihovom saznanju i pismenom fiksiranju činjeničnih podataka kojima se utvrđuje postojanje ili nepostojanje neke sporne činjenice u krivičnoj stvari. Dokaze izvodi po pravilu sud u inokosnom ili zbornom sastavu, s tim što izvođenju pojedinih dokaza mogu prisustvovati stranke i aktivno uticati na ovu delatnost krivičnog suda, stavljanjem određenih predloga, zahteva i slično. Dokazi se mogu izvoditi u toku čitavog krivičnog postupka, s tim što u fazama predhodnog krivičnog postupka dokaze izvodi sudija pojedinac, odnosno istražni sudija, a na glavnom pretresu sudeće veće. Za uspešno izvođenje dokaza potrebno je posedovanje određenih znanja iz drugih naučnih vanpravnih disciplina kao što su psihologija — posebno sudska psihologija, logika, kriminalistika, odnosno kriminalistička taktika i drugih. Posebna vrednost pridaje se dokazima koji su izvedeni na glavnom pretresu, kako zbog toga što se ovi dokazi izvode javno, usmeno i neposredno uz primenu principa kontradiktornosti, tako i zbog toga što se samo na ovim dokazima mogu zasnivati sudske odluke o krivičnoj stvari.

Ocena dokaza predstavlja završnu delatnost krivičnog suda. Ova delatnost je u određenoj zavisnosti od predhodnih delatnosti suda u sistemu dokazivanja, zbog toga što od uspešne delatnosti suda u otkrivanju i izvođenju dokaza neposredno zavisi uspeh na planu ocene dokaza. Sama ocena dokaza u suštini predstavlja utvrđivanje vrednosti činjenica otkrivenih i utvrđenih iz svih zakonom dozvoljenih dokaznih sredstava u odnosu na sporne činjenice koje su predmet dokazivanja i koje čine sadržinu krivične stvari.

Imajući u vidu važnost ove delatnosti krivičnog suda, osvrnućemo se detaljnije na neka opšta pitanja koja se odnose na stav suda prema dokazima u krivičnom postupku, sa posebnim osvrtom na stav suda prema iskazu veštaka, kao jednom posebnom relativno samostalnom dokaznom sredstvu, koje zahvaljujući naglom razvoju nauke i tehnike, sve više ima dominantnu ulogu u otkrivanju i utvrđivanju činjenica u jednoj krivičnoj stvari. Pored toga, ovo dokazno sredstvo je po svojoj prirodi i sadržini specifično, te zahteva posebno angažovanje suda prilikom utvrđivanja vrednosti činjenica sadržanih u nalazu i mišljenju veštaka.

I.

Utvrđivanje vrednosti dokaza od strane suda, istorijski posmatrano, bilo je u određenoj zavisnosti od stava zakonodavstva prema ovoj delatnosti suda u procesu dokazivanja. Sam stav zakonodavstva prema delatnosti suda na ovom planu bio je različit, zavisno od društveno-ekonomskih i političkih uslova. Tako su na osnovu stava zakonodavstva postojala dva načina za određivanje vrednosti dokaza — prvi, prema kome je zakonodavac određivao vrednost dokaza i drugi, koji je sudu davao zakonsku mogućnost da slobodno, na osnovu svoga sudijskog uverenja utvrđuje vrednost dokaza. Na osnovu ovakvog stava zakonodavca, u teoriji krivičnog procesnog prava poznate su dve teorije o utvrđivanju vrednosti dokaza i to: zakonska teorija o vrednosti dokaza i teorija o slobodnoj oceni dokaza.

Teorija o zakonskoj vrednosti dokaza bila je karakteristična za istražni (inkvizicioni) krivični postupak. Prema ovoj teoriji, zakonodavac je u samom zakonu tačno određivao vrednost svih dokaza, s tim što je u sistemu dokaza najveća vrednost bila data priznanju okrivljenog. U praktičnoj primeni zakona i ove teorije, sudija je bio obavezan da se strogo pridržava zakona i da dokazima prizna onu vrednost koja im je bila unapred određena zakonom, bez obzira na svoje lično uverenje o stvarnoj vrednosti dokaza. Prema nekim teoretičarima, teorija o zakonskoj vrednosti dokaza imala je dve varijante: pozitivnu i negativnu. Suština pozitivne varijante ove teorije bila je u tome da je sud morao uzeti da je određena činjenica dokazana i samim tim da done-se odgovarajuću odluku, ako se stekne određeni kvantitet i kvalitet dokaza. Prema negativnoj varijanti ove teorije sud nije mogao uzeti da je određena činjenica dokazana ako ne postoji određeni kvantitet i kvalitet dokaza propisan zakonom. Međutim, ako se ovaj kvantitet i kvalitet dokaza postigne, sudu je bila ostavljena mogućnost da slobodno ceni da li je određena činjenica dokazana ili nedokazana.¹⁾ Konkretnu primenu teorije o zakonskoj vrednosti dokaza nalazimo u Zakoniku o postupku sudskom u krivičnim delima kneževine Srbije od 1865 godine. Ovaj Zakonik je u odredbama o dokazima predviđao da je priznanje okrivljenog potpun dokaz, ako je dato pod zakonom predviđenim uslovima; da je iskaz jednog svedoka poludokaz, a saglasan

¹⁾ Dr Tihomir Vasiljević: Sistem krivičnog procesnog prava SFRJ, 1964, str. 285.

iskaz dva svedoka potpun dokaz i sl. Kako je u praktičnoj primeni ovih zakonskih propisa o vrednosti dokaza dolazilo do situacija da su učinioci pojedinih krivičnih dela oslobođeni zbog nedostatka dokaza određene količine i kvaliteta, to je došlo do uvođenja porotnog suđenja za neke vrste krivičnih dela, kao što su krivična dela pljačke, paljevine i razbojništva. Porotno suđenje za ova krivična dela dovelo je do ukidanja teorije o zakonskoj vrednosti dokaza, tako da je sud utvrđivao vrednost dokaza primenom teorije o slobodnoj oceni dokaza.²⁾

Pošto su slični nedostaci i poteškoće u praktičnoj primeni teorije o zakonskoj vrednosti dokoza uočeni u Francuskoj, to je u ovoj zemlji mnogo ranije došlo do postepene primene teorije o slobodnoj vrednosti dokaza uvođenjem porote i porotnog suđenja engleskog tipa. Međutim, na uvođenje porote i porotnog suđenja i na primenu teorije o slobodnoj oceni dokaza neposredno su uticali izmenjeni društveno — ekonomski i politički uslovi toga doba. Naime, francuska buržoaska revolucija od 1789 godine ukinula je vladavinu apsolutističke monarhije i kao rezultat ovakvog preokreta došlo je do uvođenja savremenog postupka u čijem okviru je rešeno i pitanje uvođenja porotnog suđenja i samim tim do ukidanja teorije o zakonskoj vrednosti dokaza i primene teorije o slobodnoj oceni dokaza na osnovu slobodnog sudijskog uverenja. Uvođenje savremenog krivičnog postupka i uporedo sa njim porotnog suđenja i teorije o slobodnoj oceni dokaza našlo je svoj zakonski izraz u Zakonu o krivičnoj istrazi od 1808. god.

Sušтина teorije o slobodnoj oceni dokaza sastoji se u tome da sud u utvrđivanju vrednosti pojedinih dokaza, koji govore o postojanju ili nepostojanju spornih činjenica, nije vezan nikakvim formalnim dokaznim pravilima. To znači da sud sam slobodno utvrđuje vrednost pojedinih dokaza na osnovu principa slobodnog sudijskog uverenja, kojom prilikom je dužan da se pridržava Ustava i zakona, kao i da respektuje zakone logike o pravilnom mišljenju i zaključivanju. Isto tako, za razliku od pravog porotnog suda, tzv. mešoviti sud sastavljen od pozivnih sudija i sudija porotnika, dužan je da odluku o vrednosti pojedinih dokaza obrazloži.

Posle francuske buržoaske revolucije zakonodavci svih zemalja kontinentalne Evrope usvojili su novi savremeni krivični postupak. Isto tako, zakonima je regulisano uvođenje porotnog suđenja u formi mešovitih sudova, kao i način određivanja vrednosti dokaza od strane suda. To je učinio i naš zakonodavac. Tako je u Zakoniku o krivičnom postupku u članu 10 rečeno da »pravo suda i državnih organa koji učestvuju u krivičnom postupku da ocenjuju postojanje ili nepostojanje činjenica nije vezano ni ograničeno posebnim formalnim dokaznim pravilima.« To znači da nema nikakvih formalnih pravila pomoću kojih bi se određivalo kada i pod kojim uslovima se ima smatrati da je neka činjenica dokazana ili nedokazana. Ove okolnosti može utvrđivati samo sud na osnovu svog slobodnog sudijskog uverenja.

Imajući u vidu okolnost da se utvrđivanje vrednosti dokaza upršte, pa i vrednosti činjenica otkrivenih putem veštačenja od strane

²⁾ Bidi o tome opširnije Dr Božidar Marković: Treba li porotu ukinuti ili reformisati, 1906 god. str. 36 i dalje.

suda, vrši kako u prvostepenom krivičnom postupku tako i u postupku po pravnim lekovima, to ćemo posebno razmotriti navedenu problematiku u oba ova postupka.

II.

Kao što smo videli, krivični sud u inokosnom ili zbornom sastavu izvodi dokaze u toku celog prvostepenog krivičnog postupka, a izuzetno to čini i u predkrivičnom postupku. Prilikom izvođenja dokaza krivični sud mora istovremeno i da utvrđuje vrednost činjenica, tj. da zaključuje da li su činjenice sadržane u iskazu lica dovoljne za dokazivanje i utvrđivanje spornih činjenica sadržanih u krivičnoj stvari. Da bi mogao uspešno da utvrdi vrednost pojedinih činjenica dobijenih iz različitih dokaznih sredstava, krivični sud mora kritički da razmotri kako sam izvor informacija tako i sadržinu iskaza lica. Tako naprimer, potrebno je da se kritički sagledaju objektivne mogućnosti jednog lica da svojim čulima opaža činjenice i okolnosti koje su u vezi sa izvršenim krivičnim delom i učinioćem, kao i njegov subjektivni odnos prema istini. Isto tako, sud je dužan da izvrši analizu sadržine iskaza jednog lica i da utvrdi vrednost činjenica najpre pojedinačno, a zatim u sklopu ostalih činjenica utvrđenih drugim dokaznim sredstvima. U prvostepenom krivičnom postupku vrednost činjenica se najpre utvrđuje od strane istražnog sudije jer on prvi izvodi dokaze u toku sprovođenja istrage, a zatim se utvrđuje vrednost činjenica od strane sudećeg veća na glavnom pretresu i u postupku donošenja sudske odluke.

Ova delatnost krivičnog suda naročito je intenzivna i odgovorna kada je reč o iskazu veštaka, zbog specifičnosti ovog dokaznog sredstva. Međutim, specifičnost činjenica koje se utvrđuju veštačenjem od strane stručnih lica-veštaka ni u kom slučaju ne znači nemogućnost suda da vrši kritičku analizu sadržine nalaza i mišljenja veštaka. Naprotiv, istražni sudija razmatrajući nalaz i mišljenje odmah posle veštačenja otkriva određene eventualne nedostatke, sa ciljem da se isti otklone ponovnim saslušanjem veštaka ili određivanjem novog veštačenja. Na određene nedostatke u nalazu i mišljenju veštaka mogu ukazati i stranke, ako su prisutne saslušanju veštaka ili prilikom upoznavanja sa sadržinom nalaza i mišljenja veštaka. Ova pomoć stranaka u otklanjanju eventualnih nedostataka može biti korisna i dosta stručna, s obzirom na mogućnost stranaka da angažuju tzv. stručne savetnike i da se sa njima konstatuju. Druga ocena iskaza veštaka vrši se od strane sudećeg veća na glavnom pretresu i prilikom donošenja odluke.

Razmatrajući sadržinu iskaza veštaka istražni sudija, a posebno sudeće veće i krivičnoprocesne stranke u određenoj meri, treba da obrate posebnu pažnju na sledeće okolnosti i pitanja: a) na stručnu kvalifikaciju veštaka, na njegovu nadležnost, kao i objektivnost i nepristrasnost u radu veštaka; b) na količinu i kvalitet materijala za veštačenje; c) na naučnost metoda koji su primenjeni u istraživanju i stvaranju zaključaka i na njihovu savremenost; d) na logičku ispravnost sastavljanja nalaza i mišljenja i e) na mesto nalaza i mišljenja veštaka i njihovo

slaganje sa ostalim dokazima koji su prikupljeni za rasvetljenje i rešenje konkretne krivične stvari.³⁾

a) Mada se o stručnim kvalitetima lica u prvom redu vodi računa prilikom njihovog imenovanja za veštaka, ipak je sud dužan da o ovoj okolnosti vodi računa i prilikom razmatranja nalaza i mišljenja veštaka. Ovo je potrebno zbog toga što je to jedan od prvih i osnovnih uslova za uspeh samog veštačenja i rezultata veštačenja. Ovom prilikom se još jednom utvrđuje posedovanje specijalnog znanja od strane veštaka, njegov stepen obrazovanja i iskustvo u radu na određenoj vrsti veštačenja. Naime, veštak mora pored posedovanja što višeg obrazovanja da ima i određenu specijalizaciju i parktično iskustvo u odnosu na određenu vrstu naučnog istraživanja. Ovom prilikom sud mora da se lično uveri u stručne i moralne kvalitete veštaka, bez obzira na njegovo radno mesto i funkciju koju obavlja u određenoj stručnoj ili specijalizovanoj ustanovi. Sasvim opravdano se kritikuje praksa suda prema kojoj se vrednost nalaza i mišljenja veštaka utvrđuje prema mestu gde je dotično stručno lice zaposleno i prema funkciji koju obavlja u dotičnoj ustanovi. U neposrednoj vezi sa stručnim i moralnim kvalitetima veštaka jeste utvrđivanje njegovog delokruga rada za određenu vrstu veštačenja. Naime, sud mora da utvrdi da li se veštak u toku veštačenja kretao u granicama stručnog znanja ili umenja, odnosno da li je utvrđivao i takve činjenice za koje nije bio stručno kvalifikovan, odnosno koje se mogu utvrđivati bez primene posebnog stručnog znanja drugim dokaznim sredstvima ili sopstvenim opažanjem krivičnog suda. Do ovoga naročito dolazi kod sudsko-medicinskih i psihijatrijskih veštačenja gde postoje određene teškoće oko razgraničenja pravnih i činjeničnih pitanja, zbog čega se ne može lako odrediti delokrug rada veštaka. Naprimer, teško je odrediti da li je veštak nadležan da prilikom pregleda i obdukcije leša utvrdi prirodu smrti, tj. da li se radi o prirodnoj ili nasilnoj smrti, pa ako se radi o nasilnoj smrti da li je u pitanju ubistvo, samoubistvo ili nesrećni slučaj. Slična je situacija kod veštačenja telesnih povreda, kojom prilikom je sporno da li je veštak nadležan da određuje o kakvoj se povredi radi — lakoj, teškoj ili osobito teškoj. Ovakva je situacija i u pogledu određivanja uticaja duševne bolesti na okrivljenog da shvati značaj svoga dela i da upravlja svojim postupcima prilikom izvršenja krivičnog dela. O svim ovim okolnostima sud mora da vodi računa prilikom ocene nalaza i mišljenja veštaka.

Prilikom ocene iskaza veštaka sud mora da vodi računa o objektivnosti i nepristrasnosti veštaka u radu. Otklanjanje ovih nedostataka sud vrši najpre prilikom imenovanja veštaka, vodeći računa o eventualnom postojanju nekog zakonskog osnova za izuzeće veštaka. Međutim, o ovim okolnostima sud mora da vodi računa kako u toku samog izvođenja veštačenja, tako i prilikom ocene iskaza veštaka. Ukoliko sud posumnja u objektivnost i nepristrasnost veštaka, tj. utvrdi da postoji neki od zakonskih osnova za izuzeće, u tom slučaju je dužan da takav nalaz i mišljenje odbaci, ne upuštajući se u dalju analizu i da odredi po-

³⁾ Borodin S. V. — Pališvili A. Ja.: Voprosi teoriji i praktiki sudebnoj ekspertizi, Moskva, 1963 god. str. 76 i dalje.

Arocker L. S.: Sudebno-počerkovetčeskaja ekspertiza, Moskva, 1971, str. 313 i dalje.

novno veštačenje uz istovremeno imenovanje drugih stručnih lica za veštake. Ovo je potrebno zbog toga što se može ocenjivati samo verodostojan dokaz.

b) Naredno pitanje o kome treba da vodi računa sud prilikom ocene iskaza veštaka odnosi se na količinu i kvalitet materijala na kome je veštak zasnovao svoj nalaz i mišljenje. Mada o ovome vodi računa prilikom imenovanja veštaka i tokom izvođenja veštačenja, sud mora još jednom da utvrdi da li je veštak istraživao onaj materijal koji mu je poslat na veštačenje i da li je isti bio dovoljan za davanje nalaza i mišljenja. Ove okolnosti sud može utvrditi na više načina. Najpre, sud može to učiniti neposrednim uvidom u materijal koji je bio predmet istraživanja ili pokazivanjem ovog materijala strankama, naročito ako se radi o utvrđivanju identiteta materijala. Zatim, sud može to učiniti i upoređivanjem podataka o materijalu veštačenja iznetih u zapisnicima o krivičnoprocesnim radnjama sa materijalom koji je upućen na veštačenje. Najzad, količina i kvalitet materijala može se utvrditi i detaljnom analizom samih zaključaka veštaka.⁴⁾ Sve ovo je potrebno da bi sud mogao da bude ubeđen da je nalaz i mišljenje veštaka zasnovan na dovoljnom materijalu i da je taj materijal izvoran, tj. onaj koji je bio dostavljen na veštačenje od strane suda. Prema tome, sud mora prilikom kritičke analize nalaza i mišljenja veštaka da oceni autetičnost materijala, njegov kvalitet i kvantitet i njegovu adekvatnost za veštakovu istraživanje. U praksi ima dosta propusta i grešaka na ovom planu. Naime, sud ne vodi računa o materijalu koji dostavlja na veštačenje prilikom određivanja veštačenja, a takvu grešku čini i prilikom ocene nalaza i mišljenja veštaka, što prouzrokuje odgovarajuće greške i nedostanke prilikom rasvetljenja i rešenja krivične stvari. Do ovoga naročito dolazi zbog manjkavosti u opisu materijala koji se dostavlja na veštačenje, što dovodi do opravdane sumnje u identitet materijala, kao i u mesto nalaženja dotičnog materijala.

c) Mada sud ne poseduje posebno stručno znanje zbog čega i angažuje posebna stručna lica, ipak je dužan da prilikom ocene iskaza veštaka vodi računa o stručnom i naučnom osnovu metoda koje je veštak primenio prilikom istraživanja materijala. Naime, s pravom se smatra da sud treba da poseduje opšta znanja o naučnoj oblasti čija se znanja primenjuju u toku veštačenja, kako bi mogao što uspešnije da postavlja pitanja veštaku i da određuje ovu okolnost prilikom ocene nalaza i mišljenja.⁵⁾ Ova konstatacija je tačna, zbog toga što od opšteg poznavanja naučne oblasti od strane sudije neposredno zavisi njegova sposobnost da uspešno postavlja pitanja veštaku i da ima određeni uvid u naučne i stručne metode koje je veštak primenjivao tokom istraživanja. Samim tim sudija se oseća slobodnijim, odnosno manje vezanim nalazom i mišljenjem veštaka. U kritičkoj oceni nalaza i mišljenja suda naročito pomaže sam nalaz veštaka, kao i obrazloženje zaključaka veštaka. Iz nalaza i obrazloženja sud ima uvid u naučne metode koji su

⁴⁾ Borodin — Paliašvili, op. cit. str. 92.

⁵⁾ Milčinski J.: Neka etička pitanja u vezi sa sudskomedicinskim veštačenjem. Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo, 1967, br. 2, str. 195.

primenjeni, kao i da li je njihova primena adekvatna za vrstu istraživanja, imajući u vidu nivo koji je dostignut u razvoju dotične nauke ili veštine. U ovom pravcu sud može da otkrije različite propuste i nedostatke u samom procesu istraživanja i donošenja zaključaka od strane veštaka. Najpre, sud može da otkrije da navedena vrsta veštačenja nema naučni osnov ili da zaključci veštaka nisu zasnovani na pravilima dotične nauke i na posebnom stručnom znanju veštaka, da naučna postavka ili podaci na kojima se zasniva zaključak veštaka sami po sebi izazivaju sumnju, odnosno da je veštak netačno primenio ovu naučnu postavku i sl. Ovom prilikom mogu se otkriti i odgovarajući nedostaci u procesu istraživanja veštaka, tj. može sud utvrditi da je istraživanje bilo nedovoljno, površno ili da su u istraživanju primenjeni pogrešni naučni metodi.⁶⁾ Sve ovo dovodi do netačnog utvrđivanja činjenica na kojima veštak zasniva svoje zaključke, ili veštak pogrešno oceni otkrivene stvarne podatke što takođe utiče na stvaranje neosnovanih zaključaka i pogrešnih odgovora na postavljena pitanja.

U sudskoj praksi ima dosta nedostataka i propusta u ovom pravcu. Naime, ima slučajeva da se sud prilikom ocene iskaza veštaka ne upušta u ocenu stručnih i naučnih metoda koje je veštak primenio prilikom istraživanja. Obično se uzimaju kao potpuno tačni svi stručni zaključci veštaka do kojih je isti došao prilikom istraživanja materijala. Sud obično polazi od toga da je veštak lice koje poseduje dovoljno stručno znanje iz odgovarajuće oblasti nauke ili tehnike, te da su svi zaključci samim tim dovoljno naučni i tačni, naročito ako je za veštaka angažovan renomirani i autoritativni stručnjak. Po pravilu sud posumnja u stručnost i tačnost rezultata veštačenja u slučaju kada se nalaz i mišljenje veštaka ne može uklopiti u dokazni sistem, tj. kada se rezultati veštačenja ne podudaraju sa činjenicama koje su otkrivene ostalim dokaznim sredstvima. No i u ovom slučaju dosta često se daje primat iskazu veštaka nad ostalim dokaznim sredstvima, zavisno od stava sudije prema veštačenju. Isto tako, u praksi ima i takvih slučajeva kada sud tzv. verovatne zaključke veštaka u pogledu postojanja ili nepostojanja nekih spornih činjenica uzima kao tačne i dovoljne i na njima zasniva svoju odluku, koja po pravilu biva ukinuta u postupku po pravnim lekovima.⁷⁾ Naime, veštak nije uvek u mogućnosti da u toku istraživanja dođe do takvih stvarnih podataka na osnovu kojih može kategorički da utvrdi postojanje ili nepostojanje neke sporne činjenice. Do ovoga može doći iz više razloga, kao što je nedovoljnost materijala dostavljenog radi istraživanja, nedovoljna razvijenost dotične grane nauke ili tehnike, nesposobnost samog veštaka i slično. Zbog toga je sud dužan da se kritički odnosi prema ovakvim zaključcima veštaka i da ovakvim iskazima veštaka ne pridaje veću vrednost od one koja im je data od strane samog veštaka.

d) Prilikom kritičke analize nalaza i mišljenja veštaka sud ima mogućnosti da prover i kontroliše sam način stručnog zaključivanja

⁶⁾ Borodin — Paliašvili: Ocenka zaključenija ekspertizi v praktike verhovnih sudov SSSR i RSFSR. Sovetsko gosudarstvo i pravo 1962. god. br. 4, str. 136, 137.

⁷⁾ Ovakvi nedostaci obično se otkrivaju kod kriminalističkih veštačenja, naročito kod utvrđivanja identiteta rukopisa, potpisa i raznih tragova radi otkrivanja njihovih autora.

veštaka. Naime, ovom prilikom se utvrđuje da li je veštak izveo pravilne zaključke na osnovu činjenica i okolnosti sadržanih u nalazu i njihovim podvođenjem pod određena pravila nauke, tehnike ili zanata. Isto tako, sud može otkriti da postoje određene protivurečnosti kako između samih zaključaka veštaka, tako i između stanja konstatovanog u nalazu i zaključaka datih u mišljenju. Najzad, analizom zaključaka veštaka mogu se otkriti protivurečnosti između činjenica i okolnosti utvrđenih putem nalaza i mišljenja veštaka i činjenica i okolnosti utvrđenih na osnovu drugih dokaznih sredstava. U ovom slučaju sud mora da nastoji da otkloni ove protivurečnosti, tj. da otkrije uzroke zbog kojih je došlo do toga, a ne da apriori prihvati nalaz i mišljenje veštaka kao tačan i verodostojan.

Polazeći od opšte postavke da sud ceni dokaze pojedinačno i u sklopu sa ostalim dokazima, prilikom ocene iskaza veštaka sud mora da utvrdi vrednost činjenica sadržanih u nalazu i mišljenju najpre pojedinačno a zatim da oceni njihovu vrednost upoređujući ih sa ostalim dokazima koji su prikupljeni o jednoj konkretnoj krivičnoj stvari. Ovo je potrebno naročito u onim slučajevima kada o jednoj spornoj činjenici pored iskaza veštaka postoje i drugi dokazi. U tom slučaju sud mora da utvrdi koji su od ovih dokaza verodostojni i važni, a koji su manje verodostojni i važni. Tom prilikom sud ni u kom slučaju ne treba da daje nikakvu posebnu vrednost nalazu i mišljenju veštaka.⁸⁾ Isto tako, ako o jednoj spornoj činjenici postoje dva nalaza i mišljenja veštaka istih ili različitih veštaka, sud mora da utvrdi koji je od njih verodostojan i dovoljan da služi kao osnov dokazanosti sporne činjenice, ako među njima postoje određene protivurečnosti. Ukoliko sud nije u mogućnosti da i posle kritičke analize oba nalaza i mišljenja veštaka utvrdi koji je od njih verodostojan i tačan tada je dužan da odredi i treće veštačenje i da imenuje druge veštake, kako bi bio siguran u pogledu prihvatanja jednog ili drugog nalaza i mišljenja veštaka.

Prema tome, osnovni zadatak kritičke analize iskaza veštaka od strane suda u toku prvostepenog krivičnog postupka sastoji se u blagovremenom otklanjanju svih moučnih grešaka i nedostataka koje otkrije u toku ove analize. Ove greške i nedostatke u iskazu veštaka sud će najefikasnije otkloniti određivanjem dopunskih ili više ponovnih veštačenja. Postavlja se pitanje kakav će stav zauzeti sud prilikom ocene konačnog iskaza veštaka, zbog toga što određivanje ponovnih veštačenja ne može da ide u nedogled. Stav suda prema konačnom nalazu i mišljenju veštaka zavisi od toga da li je sud dužan da neke činjenice utvrđuje samo pomoću ovog dokaznog sredstva ili se iste mogu utvrđivati i drugim dokaznim sredstvima. Ako je sud dužan da neke činjenice utvrđuje samo iskazom veštaka, postavlja se pitanje kakva će situacija nastati u slučaju kada se ove činjenice ne mogu utvrditi ovim dokaznim sredstvom.

Po ovim pitanjima postoje različiti stavovi i mišljenja kako u krivičnoprocesnim zakonodavstvima tako i u teoriji. Tako na primer, krivičnoprocesno zakonodavstvo SSSR-a predviđa slučajeve kada je

⁸⁾ Strogovič M. S.: Krivični sudski postupak (prevod), Beograd, 1946 god. str. 179.

Celjcov M. A. Ugovnij process, Moskva 1969. god. str. 151.

veštačenje obavezno, odnosno predviđa koje se činjenice moraju utvrđivati na osnovu posebnog stručnog znanja ili umenja. Slična je situacija i sa zakonodavstvom SR Nemačke, koje u pojedinim slučajevima izričito obavezuje sud da odredi veštačenje.⁹⁾ Naš zakonodavac takođe predviđa posebne slučajeve veštačenja, koje detaljno reguliše i na osnovu čega neki teoretičari s pravom izvlače zaključak da se neke činjenice moraju utvrđivati jedino ili u prvom redu primenom posebnog stručnog znanja ili umenja veštačenjem.

Zavisno od stava zakonodavstva u krivičnoprocesnoj teoriji postoje takođe različita shvatanja po pitanju obaveznosti veštačenja i utvrđivanja određenih činjenica putem primene posebnog stručnog znanja ili umenja. Naime, većina teoretičara smatra da se izvesne sporne činjenice moraju utvrđivati primenom posebnog znanja ili umenja, s tim što je sud i u ovom slučaju slobodan u pogledu ocene iskaza veštaka, tj. sud i ovaj izvor saznanja činjenica i same činjenice ceni slobodno na osnovu svog slobodnog sudijskog uverenja.¹⁰⁾ Prema shvatanju ovih teoretičara sud je slobodan prilikom ocene nalaza i mišljenja veštaka, bez obzira što je obavezan da neke sporne činjenice utvrđuje ovim dokaznim sredstvom. Međutim, neki od ovih teoretičara ne idu dalje od ove opšte postavke, tj. ne objašnjavaju situaciju u pogledu stava suda u slučaju kada ne usvoji konačno mišljenje veštaka. Naime, može doći do takve situacije da sud nezadovoljan nalazom i mišljenjem veštaka odredi više ponovnih veštačenja. Postavlja se pitanje kako će sud postupiti u slučaju kada ga ni jedno od navedenih veštačenja, odnosno njihov rezultat ne zadovolji, tj. kada konačnom ocenom iskaza veštaka dođe do uverenja da sporne činjenice nisu utvrđene nalazom i mišljenjem veštaka.

U vezi sa ovako nastalom situacijom u krivičnoprocesnoj teoriji postoje dva oprečna shvatanja. Jedno shvatanje teoretičara polazi od opšte postavke da je nalaz i mišljenje veštaka samo jedno od dokaznih sredstava, da sud slobodno ceni sve dokaze pa i dokaze utvrđene veštačenjem. Prema tome, pristalice ovog shvatanja smatraju da sud, s obzirom da nije obavezan da utvrđuje ove činjenice primenom posebnog stručnog znanja ili umenja, može ove sporne činjenice utvrđivati i drugim dokaznim sredstvima, pa čak i sopstvenim mišljenjem, tj. sud može nalaz i mišljenje veštaka da zameni svojim suprotnim mišljenjem u pogledu dokazanosti ili nedokazanosti ovih spornih činjenica.¹¹⁾

---

⁹⁾ Gerds F.: Pravni problemi dokaza veštačenjem. Izbor članaka iz stranih časopisa, 1966, br. 4 str. 389.

Dr Karl Peters: Strafprozess, Karlsruhe, 1966 god. str. 307, 308. Ovaj autor taksativno nabraja slučajeve obaveznog pozivanja veštaka za razjašnjenje određenih činjenica.

¹⁰⁾ Dr Vladimir Bayer: Jugoslovensko krivično procesno pravo, knjiga I, Zagreb, 1969 god. str. 186; knj. II, 1972 god. str. 202.

Zlatarić B. — Damaška M.: Rječnik krivičnog prava i postupka, Zagreb, 1966 god. str. 358.

Grubiša M.: Princip in dubio pro reo u teoriji i praksi, Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo, 1966 g. br. 3 str. 336.

¹¹⁾ Ovo shvatanje je najekstremnije i najstarijeg datuma. Zastupano je od francuskih i italijanskih teoretičara odmah posle uvođenja teorije o slobodnoj oceni dokaza. Ima i danas pristalica ovog shvatanja. Vidi o tome T. Vasiljević, udžbenik, 1971, 338.

Drugo shvatanje teoretičara polazi takođe od stava da sud ceni sve dokaze pa i stvarne podatke sadržane u nalazu i mišljenju veštaka po svom slobodnom sudijskom uverenju. Međutim, pristalice ovog shvatanja polaze od postavke da je sud obavezan da neke sporne činjenice utvrđuje samo putem veštačenja i primenom posebnog stručnog znanja ili umenja. Prema tome, ako se ove činjenice ne mogu utvrditi ovim dokaznim sredstvom, sud ne može iste utvrđivati drugim dokaznim sredstvima niti svojim sopstvenim mišljenjem. Prema shvatanju ovih teoretičara u ovakvim slučajevima sud mora da prihvati princip in dubio pro reo i da navedene sporne činjenice ukoliko idu na štetu okrivljenog smatra nedokazanim i da ih kao takve smatra nepostojećim. Naprimera, ako se radi o veštačenju duševnog stanja okrivljenog, pa sud ne usvoji konačno mišljenje veštaka u pogledu uračunljivosti okrivljenog u vreme izvršenja krivičnog dela, tom prilikom sud će primenom principa in dubio pro reo smatrati da je okrivljeni bio neuračunljiv u vreme izvršenja krivičnog dela. Naime, ako veštak u svome konačnom mišljenju zauzme stav da se radi o okrivljenom koji je u vreme izvršenja krivičnog dela bio duševno bolestan i da je ta bolest takve prirode da je uticala na okrivljenog da shvati značaj dela i da upravlja svojim postupcima, u tom slučaju sud ne može takvog okrivljenog smatrati duševno zdravim i uračunljivim u vreme izvršenja konkretnog krivičnog dela. Jednom rečju, prema ovom shvatanju sud je bio vezan nalazom i mišljenjem veštaka u pogledu utvrđivanja onih spornih činjenica za čije je utvrđivanje obavezna primena posebnog znanja ili umenja.¹²⁾ S pravom se smatratu da ovakvo shvatanje navedenih teoretičara u suštini znači vezanost suda za nalaz i mišljenje veštaka. To dalje znači da u pogledu ocena nalaza i mišljenja veštaka za sud ne važi teorija o slobodnoj oceni dokaza. Na ovaj način nalaz i mišljenje veštaka dobija značaj formalnog dokaza i samim tim znači vraćanje u vreme vladavine teorije o zakonskoj vrednosti dokaza.

Najzad, po ovom pitanju ima teoretičara koji ne idu do kraja u razjašnjavanju situacije u kojoj se može sud naći prilikom ocene iskaza veštaka. Ovi teoretičari iznose samo opštu konstataciju da je sud slobodan prilikom ocene nalaza i mišljenja veštaka, što znači da nije obavezan da prihvati nalaz i mišljenje, ako smatra da ga isto ne zadovoljava, kao i svaki drugi dokaz. Međutim, ovi teoretičari ne zauzimaju nikakav stav o tome kako će sud postupiti sa činjenicama koje su bile predmet veštačenja, kada ga konačno mišljenje ne zadovolji. Ovo je slučaj sa većinom naših teoretičara. S pravom se smatra da ovi teo-

¹²⁾ Ovo shvatanje, koje zastupaju stariji teoretičari, dosta opširno je izložio Dr Mladen Grubiša u napisu »Utvrđivanje uračunljivosti u krivičnom postupku«, Odvjetnik, br. 6/63 god. Autor ovog napisa smatra da je u novije vreme većina teoretičara odbacila predhodno ekstremno shvatanje i prihvatila shvatanje prema kome je sud u krajnjoj liniji vezan nalazom i mišljenjem veštaka. Ima i takvih teoretičara koji prihvataju ovo shvatanje, ali su liberalniji u pogledu obaveznosti suda mišljenjem veštaka, tj. sud je slobodan u oceni iskaza veštaka, ali neke činjenice mora utvrđivati ovim dokaznim sredstvom.

retičari treba da učine još jedan korak u razmatranju ove situacije i da zauzmu svoj stav i po ovom pitanju¹³⁾.

Pitanje stava suda prema nalazu i mišljenju veštaka prilikom utvrđivanja njegove vrednosti zaista je veoma složeno, kako u krivičnoprocesnoj teoriji, tako i u praktičnoj primeni. Složenost ovog pitanja proizilazi iz same prirode ovog dokaznog sredstva, što uslovljava postojanje različitih stavova i mišljenja. Naime, činjenica je da postoje određene specifičnosti koje karakterišu ovo dokazno sredstvo u odnosu na ostala dokazna sredstva. Od ovih specifičnosti sigurno je najvažnija sama primena posebnog stručnog znanja ili umenja prilikom otkrivanja i utvrđivanja određenih spornih činjenica. Ova specifičnost dovodi do ograničene mogućnosti suda da slobodno ceni iskaz veštaka kao i druge dokaze¹⁴⁾. Imajući u vidu ovu okolnost smatramo da je sud najpre dužan da prilikom ocene iskaza veštaka obrati pažnju na specifičnost ovog dokaznog sredstva i da u tom pravcu uloži maksimum truda u kritičnoj analizi sadržine nalaza i mišljenja veštaka. Tom prilikom sud mora da obrati posebnu pažnju na pravilnu proveru svih napred izloženih okolnosti i pitanja koja se odnose na stručnost, objektivnost, nepristrasnost veštaka i dr., s obzirom da od istih zavisi sama vrednost iskaza veštaka i u krajnjoj liniji stav suda prilikom ocene nalaza i mišljenja veštaka. Isto tako, sud mora da nastoji da sporne činjenice za čije je utvrđivanje obavezna primena posebnog stručnog znanja utvrđuje ovim dokaznim sredstvom. S obzirom da ponovno veštačenje pomaže sudu prilikom ocene nalaza i mišljenja veštaka, to sud može po potrebi da odredi više ponovnih veštačenja, kako bi mogao da utvrdi da li određena sporna činjenica postoji ili ne postoji. To znači da sud mora da uloži maksimum napora kako bi sporne činjenice ove vrste utvrdio putem iskaza veštaka. Međutim, ako i posle više određenih i izvedenih ponovnih veštačenja, sud ne može da stekne uverenje da je sporna činjenica koja je bila predmet veštačenja dokazana i ukoliko se takva činjenica ne može dokazati drugim dokaznim sredstvima, u tom slučaju sud mora smatrati da takva činjenica ne postoji. Ako ova sporna činjenica ide na štetu okrivljenog, sud je obavezan da primenom principa *in dubio pro reo* ovu činjenicu kao nepostojeću ili postoji sumnja u njeno postojanje pripiše u korist okrivljenog. Sud je obavezan ovako da postupi samo ako se radi o činjenicama i činjeničnim pitanjima, a ne i kada se radi o pravnim pitanjima. Isto tako, princip *in dubio pro reo* važi samo za sud, a ne i za veštaka, što znači da on nije obavezan i nema pravo da u sumnji činjenice pripisuje u korist okrivljenog. Sud mora da primeni princip *in dubio pro reo* uvek, bez obzira o kakvim se spornim činjenicama radi i kojom se vrstom stručnog rada iste utvrđuju. Iz ovoga se ne može videti izvesna zavisnost suda od nalaza i mišljenja veštaka kod utvrđivanja nekih činjenica, s tim ako ima više nalaza i mišljenja sud se slobodno opredeljuje koje će od njih prihvatiti. Ako ga nijedan od nalaza i mišljenja veštaka ne zadovolji i uveri, sud može da odbije sve iskaze veštaka i da ta-

¹³⁾ Ovo shvatanje zastupaju: dr T. Vasiljević, udžbenik, str. 339, dr D. Dimitrijević, udžbenik, str. 191, 192 i drugi.

¹⁴⁾ Dr V. Bayer, udžbenik II, str. 202.

kvu činjenicu kao nedokazanu ne uzme kao osnov sudske odluke u toj krivičnoj stvari. Sud će ovako postupiti u slučaju kada se neka činjenica ne može dokazati nekim drugim dokaznim sredstvom. Prema tome, smatramo da su u pravu oni teoretičari koji smatraju da sud ne može utvrđivati sporne činjenice koje su bile predmet višestrukog veštačenja, suprotno od onoga kako su iste bile utvrđene u nalazu i mišljenju veštaka¹⁵⁾. Naime, ako je jedna sporna činjenica bila predmet višestrukog veštačenja, sud može prihvatiti jedno od nalaza i mišljenja veštaka ili odbiti sve nalaze i mišljenja, ali ne može sopstvenim mišljenjem utvrditi da je takva činjenica dokazna i da postoji ili ne postoji. Na ovaj način sud je vezan nalazom i mišljenjem veštaka utoliko što ove sporne činjenice ne može dokazati drugim dokaznim sredstvima i sopstvenim mišljenjem, jer bi to značilo tvrdnju da jedna činjenica postoji ili ne postoji bez ikakvog dokaznog osnova.

Prema tome, činjenica je da je mogućnost sudije da ceni nalaz i mišljenje veštaka ograničena i nešto manja u odnosu na njegovu mogućnost da ceni činjenice utvrđene drugim dokaznim sredstvima. Međutim, ta mogućnost je veća nego što se pretpostavlja, tj. daleko je od toga da sud nema mogućnosti niti sposobnosti da slobodno ceni nalaz i mišljenje veštaka. Odluka suda je determinisana nalazom i mišljenjem veštaka, ali to ni u kom slučaju ne znači apsolutnu vezanost suda za nalaz i mišljenje veštaka.

Kao što smo videli, sud ceni iskaz veštaka odmah posle sprovedenog veštačenja, kako bi utvrdio da li se činjenica sadržanim u nalazu i mišljenju u dovoljnoj meri potvrđuju sporne činjenice i da li je potrebno da se odredi dopunsko ili ponovno veštačenje. Definitivnu vrednost činjenica sadržanih u iskazu veštaka sud utvrđuje na glavnom pretresu, kojom prilikom je sadržani iskaz veštaka podvrgnut kontradiktornom razmatranju uz aktivno učešće stranaka. Prema tome, stranke mogu dosta da doprinesu pravilnoj oceni nalaza i mišljenja veštaka od strane suda, svojim aktivnim učešćem na glavnom pretresu. Najzad, sud utvrđuje vrednost činjenica sadržanih u nalazu i mišljenju veštaka prilikom donošenja odluke — presude ili rešenja o krivičnoj stvari, jer su ove činjenice osnova sudskih odluka.

U sudskoj praksi veoma retko dolazi do situacije da sud prilikom ocene iskaza veštaka isti ne prihvati, što je naročito slučaj kada ima više iskaza veštaka, zbog toga što se ponovno veštačenje po pravilu poverava autoritativnim stručnjacima. Veoma često se iskaz ovakvih veštaka prihvata automatski, bez neke posebne kritičke analize¹⁶⁾. No bez obzira na ovakvu praksu, sudije gaje iluziju o svojoj nevezanosti nalazom i mišljenjem veštaka. Skoro nijedan sudija ne želi da prizna ovakvu praksu, već uvek potencira kako se prilikom ocene iskaza veštaka rukovodi svojim slobodnim uverenjem. Na osnovu rezultata istraživanja sudske prakse u Okružnom sudu u Nišu, utvrdili smo da je od 152 nalaza i mišljenja veštaka, koliko je bilo za određeni period

¹⁵⁾ Grubiša M. op. cit. str. 147 i dalje.

¹⁶⁾ Vidi o tome opširnije dr Jurij Zalokar: Nekaj misli o nerešenih vprašanjih psihijatričnega sodnoizvedenskega dela, Revija za kriminologijo in kriminalistiko, 1964 god. br. 1, str. 39, 40.

od pet godina, svega dva nalaza i mišljenja veštaka su konačno odbijena. Istovremeno je utvrđeno da je bilo više ponovnih veštačenja, s tim što je u krajnjoj liniji rezultat jednog od sprovedenih veštačenja sud usvojio i to po pravilu onaj koji potiče od renomiranih i autoritativnih veštaka, bez obzira da li je taj rezultat bio i stvarno osnovan. Određeni izuzetak predstavlja stav suda prema iskazu sudskomedicinskog veštaka u pogledu utvrđenja vrste i težine telesnih povreda. Naime, i ovom prilikom sud prihvata sadržinu iskaza veštaka, s tim što je u nekim slučajevima određivao drukčiju kvalifikaciju telesnih povreda.

Najzad, kao opšti zaključak u pogledu stava suda prema iskazu veštaka u toku prvostepenog krivičnog postupka može biti u tome da krivični sud slobodno ceni činjenice utvrđene ovim dokaznim sredstvom, bez obzira na to što u ovoj oceni postoje određene specifičnosti o kojima je bilo reči u predhodnom izlaganju. Naime, mada postoje određene poteškoće u pogledu utvrđivanja činjenica primenom posebnog stručnog znanja umenja, naročito za sud kod određivanja vrednosti ovih činjenica, ipak se i ove činjenice uspešno utvrđuju i samim tim uspešno se rasvetljavaju i rešavaju ove krivične stvari. Ukoliko se ove sporne činjenice ne mogu utvrđivati i utvrditi putem veštačenja niti drugim dokaznim sredstvima, sud je ove činjenice smatrao nepostojećim. Na isti način sud je postupao i u slučaju kada je postojanje ili nepostojanje ovih činjenica bilo sumnjivo. U ovim slučajevima, sud je primenom principa in dubio pro reo pripisivao ove činjenice u korist okrivljenog. Izuzetak predstavlja činjenice koje se odnose na utvrđivanje duševnog stanja okrivljenog, zbog toga što nije uvek lako utvrditi da li ove nepostojeće ili sumnjive činjenice idu u korist okrivljenog. Naprimera, postavlja se pitanje da li nalaz i mišljenje veštaka psihijatra o duševnoj bolesti okrivljenog u vreme izvršenja krivičnog dela, znači činjenicu koja ide u korist okrivljenog, ako sud takav nalaz i mišljenje ne prihvati. Smatramo da to ne mora uvek da bude, već da to zavisi od vrste i težine krivičnog dela koje se okrivljenom stavlja na teret, te je potrebno da sud vodi računa prilikom primene principa in dubio pro reo kod ove vrste činjenica.

III.

Pošto se krivična stvar može rasvetljivati i rešavati ne samo u prvostepenom krivičnom postupku, već i u postupku po pravnim lekovima, to sud ima mogućnost da i u ovom postupku utvrđuje činjenice koje čine sadržinu krivične stvari. Naš zakonodavac je predvideo mogućnost da se jedna krivična stvar obavezno rasvetljava i rešava u prvom stepenu, a u drugom i izuzetno u trećem stepenu do rasvetljenja i rešenja jedne krivične stvari može doći samo na inicijativu ovlašćenih lica ulaganjem pravnih lekova. Predviđeni su i razlozi za napadanje sudskih odluka donetih u prvom stepenu, među kojima je i pogrešno i nepotpuno utvrđeno činjenično stanje. Prema tome, da li će jedna krivična stvar biti rešavana u drugom i izuzetno u trećem stepenu i u kom obimu, zavisi od aktivnosti stranaka i drugih lica ovlašćenih na ulaganje pravnih lekova. Stranke i druga ovlašćena lica mogu u pravnom leku iznositi činjenice i pravne nedostatke.

Zbog toga, sud pravnog leka postupajući po pravnom leku može doći u situaciju da ponovo otkriva, izvodi, proverava i ocenjuje dokaze, zavisno od toga da li će o pravnom leku odlučivati u sudnici veća ili na pretresu. No bez obzira kako odlučuje sud će u ispitivanju napadnute presude biti dužan da još jednom utvrđuje vrednost dokaza, koji su prikupljeni u prvostepenom krivičnom postupku ili izvedeni u postupku po pravnim lekovima. Pravnim lekom mogu se iznositi svi činjenični nedostaci, bez obzira na dokazna sredstva iz kojih su dobijene činjenice čija se vrednost negira. Na ovaj način, kao razlog za napadanje prvostepene presude i eventualno drugostepene, može poslužiti i pogrešan stav prvostepenog suda prema nalazu i mišljenju veštaka. Sud može pogrešiti u oceni iskaza veštaka i utvrditi da neke činjenice postoje ili ne postoje. Kao što smo videli, stranke i druga ovlašćena lica imaju pravo da napadajući presudu zbog pogrešnog ili nepotpuno utvrđenog činjeničnog stanja iznose i nedostatke u nalazu i mišljenju. Isto tako ovlašćena lica mogu iznositi i sve povrede procesnog zakona, pa i povrede pravila o veštačenju. Prema tome, sud pravnog leka može doći u situaciju da još jednom ispituje nalaz i mišljenje veštaka. Međutim, ovaj sud će to činiti samo u slučaju ako stranke i druga ovlašćena lica pravnim lekom napadaju sadržinu nalaza i mišljenja veštaka, zbog toga što činjenične nedostatke u presudi sud ne ispituje po službenoj dužnosti.

Drukčija je situacija u sovjetskom krivičnom postupku, u kome je predviđena obaveza suda pravnog leka da nalaz i mišljenje veštaka razmatra po službenoj dužnosti. Ako u toku razmatranja nalaza i mišljenja sud otkrije određene nedostatke, ima pravo da ukine takvu presudu i vrati prvostepenom sudu na ponovno odlučivanje sa zahtevom da se izvede ponovno veštačenje, ako za to postoje objektivne mogućnosti. U sovjetskoj krivičnoprocesnoj teoriji prevladuje shvatanje da sud pravnog leka nije ovlašćen da određuje ponovno veštačenje, već mora da ukine presudu i da naloži prvostepenom sudu da on odredi ovo veštačenje. Međutim, da bi sud pravnog leka izbegao da u svakom slučaju kada postoji potreba za prvim ili ponovnim veštačenjem ukida presudu i vraća prvostepenom sudu na ponovno odlučivanje, ovaj sud poziva specijalistu iz odgovarajuće grane nauke tehnike ili zanata, koji razmatra materijal predmeta, raniji nalaz i mišljenje ako postoji i na osnovu svega toga daje svoje mišljenje.

U našem krivičnom postupku, sud pravnog leka razmatra nalaz i mišljenje veštaka samo na inicijativu stranaka i drugih ovlašćenih lica i ukoliko utvrdi nedostatak u njemu, ovaj sud može da ukine presudu i da predmet vrati prvostepenom sudu, ili da sam odredi prvo ili ponovno veštačenje. Kako će postupiti u konkretnom slučaju zavisi od toga da li će o pravnom leku odlučivati u sudnici veća ili na pretresu. Ako sud o pravnom leku odlučuje na pretresu, smatramo da nema nikakve zakonske smetnje da isti sud odredi prvo ili ponovno veštačenje, ako to dozvoljavaju objektivne okolnosti. Pitanje objektivne mogućnosti za određivanje veštačenja od strane suda pravnog leka zavisno je i od predmeta i vrste veštačenja, tako da neće biti uvek moguće da se neke vrste veštačenja određuju u ovom postupku. To će biti slučaj sa onim vrstama veštačenja gde je potrebno istraživanje i samim tim po-

treban je materijal za istraživanje. Prema tome, neka kriminalistička veštačenja ako je sačuvan materijal za istraživanje, zatim neka tehnička veštačenja koja se mogu izvoditi na osnovu samog materijala krivičnog postupka, tj. zapisnika o uviđaju i određenih priloga uz ovaj zapisnik. Međutim, postoje neograničene mogućnosti suda pravnog leka da imenuje veštaka koji će na osnovu ranijeg rezultata veštačenja ili na osnovu materijala samog krivičnog predmeta biti u mogućnosti da dadu svoje stručno mišljenje o postojanju ili nepostojanju određenih spornih činjenica. Isto tako, smatramo da se i u našem krivičnom postupku može angažovati stručnjak određene grane nauke ili tehnike od strane suda pravnog leka sa ciljem da izvrši kritički analizu ranije datih nalaza i mišljenja i da nakon toga iznese svoje mišljenje o tome.

Sud pravnog leka vrši ocenu iskaza veštaka na isti način kao i prvostepeni sud prilikom donošenja prvostepene sudske odluke. Ovaj sud može takođe proveravati da li su veštakov nalaz i mišljenje zasnovani na posebnom stručnom znanju ili umenju i da li su pravilno primenjeni. Isto tako, ovaj sud može proveriti da li su pravilno primenjeni posebni stručni metodi u istraživanju materijala za veštačenje od strane veštaka, da li je pravilno logičko rasuđivanje veštaka prilikom stvaranja zaključaka i da li ima određene protivurečnosti između nalaza i mišljenja ili u samom mišljenju. Zatim, sud pravnog leka mora još jednom da proveri da li su poštovane procesne odredbe kojima je regulisan postupak veštačenja, kao i etička pravila u procesu samog istraživanja veštaka, jer i od toga zavisi uspeh samog veštačenja. Tako će posebno razmotriti da li je bilo obavezno ili potrebno određivanje veštačenja i da li je imenovan veštak određene stručnosti, da li je bilo dovoljno materijala za istraživanje, da li ima pismene naredbe o određivanju veštačenja i imenovanju veštaka i kako su formulisana pitanja veštaku od strane suda, da li je veštak odgovorio na sva postavljena pitanja i da li je na osnovu rezultata nalaza dao pravilne odgovore na postavljena pitanja. Posebno će proveriti da li su tokom veštačenja poštovana prava stranaka, naročito u pogledu njihovog prisustva saslušanju veštaka, njihovih zahteva za izuzeće veštaka i predloga određenih stručnih lica za veštaka. Pored ovoga, sud pravnog leka će utvrditi da li se nalaz i mišljenje veštaka uklapa u ostale dokaze o konkretnoj krivičnoj stvari. Ovaj sud će posebnu pažnju posvetiti oceni onih iskaza veštaka koji nisu dati u kategoričkoj formi, tj. kada se radi o nalazu i mišljenju u kome veštak nije potpuno decidan i siguran u rezultate veštačenja. Ovo je slučaj sa nekim vrstama veštačenja kod koji neizgrađenost naučnih metoda i njihova nedovoljna egzaktnost ne dozvoljavaju veštaku da može potpuno utvrditi postojanje ili nepostojanje spornih činjenica. Tako naprimer, do ovoga dolazi kod grafoloških veštačenja, gde se zaključak veštaka o istovetnosti autora spornih tekstova i potpisa ne javlja uvek verodostojnim zbog čega sud pravnog leka treba da obrati pažnju prilikom ocene ovakvih nalaza i mišljenja.

Dr ĆEDOMIR STEVANOVIĆ,
professeur agrégé à la
Faculté de droit de Niš

L'ATTITUDE DU TRIBUNAL A L'ÉGARD DES PREUVES DANS LA PROCÉDURE PÉNALE

— R é s u m é —

L'activité du tribunal et des autres sujets dans la procédure pénale se développe dans le sens de l'éclaircissement le plus complet et général et la résolution des affaires pénales, ce qui peut être réalisé par la production des preuves. Considéré e dans son contenu, la production des preuves, en tant qu'activité de procédure complexe consiste dans la découverte, la deduction, la vérification et l'estimation des preuves. De toutes ces activités pour le tribunal sont de la plus haute importance la deduction et l'estimation des preuves. La deduction des preuves représente l'adoption, la connaissance et la fixation par écrit des faits par lesquels sont constatés les faits litigieux dans l'affaire pénale.

L'estimation des preuves représente la constatation de la valeur des faits découverts et constatés par les moyens probatoires prévus par la loi par rapport aux faits litigieux. Considéré historiquement, le législateur a donné la possibilité au tribunal de déterminer de deux manières la valeur de certains faits. Sous ce rapport-là existent deux théories relatives à la détermination de la valeur des preuves: la théorie relative à la valeur légale des preuves, selon laquelle c'est le législateur qui devait déterminer la valeur des preuves et la théorie relative à l'estimation libre des preuves, selon laquelle le tribunal à l'occasion de la détermination de la valeur des diverses preuves n'est lié par aucune règle probatoire formelle. La première était caractéristique pour la procédure d'instruction pénale et la deuxième pour la procédure pénale d'accusation et contemporaine.

Notre législateur a prévu expressément que le droit du tribunal et des autres organes d'Etat d'estimer l'existence ou l'inexistence des faits n'est pas lié et limité par des règles probatoires formelles spéciales. Le tribunal correctionnel déduit et en même temps détermine la valeur des preuves au cours de toute la procédure pénale soit dans la composition individuelle ou d'assemblée. Dans ce cas le tribunal doit consacrer une attention particulière au contenu des déclarations des diverses personnes et examiner critiquement les possibilités objectives d'une personne à observer les faits, ainsi que son rapport subjectif envers la vérité.

Cette activité du tribunal est surtout intense et responsable quand il s'agit de l'estimation des déclarations des experts, en raison de la spécificité de ce moyen probatoire. A l'occasion de la détermination de la valeur des faits contenus dans la constatation et de l'opinion des experts le tribunal doit en particulier concentrer son attention sur les questions suivantes: les capacités professionnelles de l'expert, son objectivité et son impartialité, la quantité et la qualité des matériaux de l'instruction, le caractère scientifiques des méthodes appliquées par l'expert et sur le lieu des constatations et l'opinion de l'expert parmi d'autres preuves. Le tribunal peut exiger une expertise complémentaire ou plusieurs expertises répétées si le résultat de la première expertise ne donne pas satisfaction. Cependant, s'il s'agit des faits litigieux qui doivent être constatés par l'application des connaissances professionnels ou des expériences spéciales et si le tribunal en estimant plusieurs constatations et opinions des experts n'adopte pas une seule, alors le tribunal doit considérer de tels faits comme inexistant, vu qu'ils ne sont pas prouvés ou qu'ils sont douteux. Si ces faits sont aux dépens du prévenu le tribunal les attribuera au profit du prévenu par l'application du principe *in dubio pro reo*. Enfin, sur l'exactitude des résultats des experts influent aussi les parties dans la procédure pénale tant dans la procédure en première instance que dans la procédure par les voies de droit.

ŽRTVA I NJEN DOPRINOS U REALIZACIJI SHIZOFRENOG HOMICIDIJUMA

Ubistvo kao socio-patološka pojava i društveno najteže i najopasnije krivično delo u suštini predstavlja ljudski čin koji se, posmatrano istorijski javlja sa pojavom ljudske zajednice, prati je u njenom razvoju i odvija se u uslovima različitih socijalnih struktura i međuljudskih odnosa.

Sva ubistva su sa aspekta izvršioca krivičnog dela podeljena na: socijalna i patološka (Lavastin). Socijalna ubistva su ona koja izvršavaju lica iz opšte populacije, dok su patološka rezervisana za mentalno obolelu populaciju.

Dosadašnja istraživanja u oblasti homicidijuma mentalno obolelih lica ukazuju na različitu zastupljenost, kao i dominaciju određenih dijagnostičkih kategorija u vršenju krivičnog dela ubistva. Bolesnici dijagnostičke kategorije shizofrenije po broju izvršenih ubistava zauzimaju prvo, odnosno vodeće mesto u patološkom homicidijumu.

Društvena opasnost shizofrenih bolesnika posmatrano sa medo-ko-legalnog aspekta je rezultat i bolesnog shizofrenog procesa, koji dovodi do slabljenja ili odumiranja povezanosti bolesnika sa svojom užom ili širom socijalnom sredinom.

Prisustvo patoloških sadržaja u psihopatologiji shizofrenih bolesnika je jedan od najznačajnijih faktora u vršenju homicidnih krivičnih dela. Međutim, mora se konstatovati da patološki sadržaji nisu samo, kao i jedini uzrok homicidnog ponašanja shizofrenih bolesnika. U prilog ovakve konstatacije govori i činjenica, da postoje krivična dela izvršena od strane shizofrenih bolesnika, koja se po motivisanosti kao i načinu izvršenja ne razlikuju od sličnih u opštoj populaciji.

Homicidno ponašanje shizofrenih bolesnika u velikoj meri zavisi i od žrtve, kao faktora u deklansiranju kriminogene aktivnosti. Upravo, žrtve shizofrenog homicidijuma, njihovi odnosi i relacije sa bolesnikom, učestvuju u stvaranju i oblikovanju ubice, odnosno doprinose u znatnoj meri svom usmrćivanju.

Svako ubistvo i u mentalno oboleloj populaciji je plod uzajamnih odnosa ubice i žrtve, koji su kod poznatih okolnosti postojali duže vremena pre čina ubistva ili su nastali neposredno pre ubistva i delovali kao faktor u stvaranju kriminalne situacije. Prema tome, postojao je određen odnos subjekt-objekt, iz koga proizilazi konstatacija da i sama žrtva, u izvesnom smislu doprinosi da bude žrtva. Žrtva je, prema tome,

kod znatnog broja ubistava ono lice koje svesno ili nesvesno izaziva ili provocira izvršenje krivičnog dela. Upravo, postaje neka vrsta »gromobrana«.

Polazeći od izrečenih konstatacija proizilazi i cilj ovoga rada, a u smislu sagledavanja:

1. Doprinosa i udela žrtve u svom usmrćivanju u shizofrenom homicidijumu.

2. Nekih osobina i crta ličnosti žrtve shizofrenog homicidijuma. Metodologija i rezultati istraživanja.

Istraživanje je zahtevalo formiranje uzorka od pedeset shizofrenih bolesnika koji su izvršili krivično delo ubistva i analiziranje žrtve homicidnog ponašanja. Upravo istraživanja su obuhvatila:

— Pedeset shizofrenih bolesnika koji su izvršili krivično delo ubistvo i nad kojima su izrečene mere bezbednosti čuvanja i lečenja, a koji su se zatekli na lečenju u centru za sudsku psihijatriju u G. Toponici u toku 1975. god.

— Analiza osobina i crta ličnosti žrtve shizofrenih bolesnika, kao i njen doprinos i udeo u svom ubijanju. Kao žrtve su analizirani 26 muškaraca, 21 žena i šestoro dece.

— Analiza odgovarajućih krivičnih spisa, a u smislu sagledavanja podataka u vezi sa žrtvom, okolnosti koje su bile od značaja u stvaranju kriminalne situacije, kao i načina izvršenja krivičnog dela.

— Analiza podataka o žrtvi, dobijenih od članova porodice ili familije žrtve, kao i članova porodice ili familije izvršioca krivičnog dela.

Prikupljeni podaci dozvoljavaju razmatranje sledećih dimenzija i to:

- Doprinos i udeo žrtve u svom ubijanju i
- Neke osobine i crte ličnosti žrtve.

I DOPRINOS I UDEO ŽRTVE U SVOM UBIJANJU

Pod ovom dimenzijom se podrazumeva učestvovanje žrtve u genezi svog ubijanja kao subjekta, odnosno udeo žrtve u svom ubijanju.

U sagledavanju ovog pitanja, a na bazi dobijenih podataka, mogu se formirati tri grupe i to: pasivno, aktivno i nepoznato učestvovanje žrtve u svom ubijanju.

A. Pasivno učestvovanje žrtve u svom ubijanju podrazumeva situaciju kada je lice postalo žrtva sticajem nesrećnih okolnosti, a u smislu:

1. Da se je žrtva u stvorenoj kriminalnoj situaciji, sticajem okolnosti našla prostorno i vremenski pored ubice, pored shizofrenog bolesnika, i da ga pri tome nije svojim stavom, ponašanjem ili nekom protivpravnom radnjom ranije izazivala, kao ni u konkretnoj situaciji.

2. Žrtva je putnik, prolaznik koji susreće, prolazi ili sustiže ubicu, ili ubica sustiže žrtvu i bez ikakvog povoda ovakva lica se napadaju i postaju žrtve. Ovakva ubistva se najčešće javljaju u uslovima postojanja impulzivno — katatonih fenomena, kao patoloških sadržaja shizofrenih bolesnika.

B. Aktivno učestvovanje žrtve u svom ubijanju. Ovde se podrazumeva ponašanje žrtve koja je svojim stavom i ponašanjem delovala provokativno, ne samo u smislu stvaranja kriminalne situacije, već i kriminalnog ishoda, a samim tim i doprinela da bude usmrćena.

Aktivno učestvovanje žrtve u svom ubijanju, posmatrano sa aspekta vremenskog kontinuiteta a na bazi analiziranog materijala, dozvoljava formiranje sledećih varijanti:

1. Ranije izazovno, predeliktno ponašanje žrtve prema shizofrenom bolesniku — ubici podrazumeva postojanje određenih odnosa između žrtve i ubice pre kriminalne situacije a na štetu izvršioca krivičnog dela. Predeliktno neadekvatno ponašanje žrtve prema ubici ogleđa se u sledećem:

a. Dužvremeno prvokativno — tiranizirajuće ponašanje žrtve prema ubici — shizofrenom bolesniku, koje se najčešće sastoji u izazivanju, vređanju, ismejavanju, ruganju, prebacivanju kao i fizičkom napadu na izvršioca krivičnog dela, ili članove njegove porodice. Sa druge strane izazovno ponašanje je rezultat osporavanja izvesnih prava, ne ispunjavanju određenih želja od strane žrtve, kao i zahteva da se ubica adekvatno ponaša.

b. Napuštanje bračne zajednice. Pod ovim se podrazumeva da je žrtva u ovom slučaju bračni drug, zbog stvorenih međusobnih odnosa u bračnoj zajednici, najčešće bila prinuđena da napušta zajednički život sa ubicom, bilo privremeno ili stalno što je i povod za homicidno ponašanje.

c. Nerešeni imovinski odnosi između žrtve i ubice, njegovog domaćinstva ili članova njegove porodice. Nisu retki slučajevi da se imovinski odnosi pojavljuju kao provokativni faktori i da predstavljaju povod za kriminalna razrešavanja postojećih odnosa.

2. Izazovno ponašanje žrtve prema ubici neposredno pre delikta, kao i u stvorenoj kriminalnoj situaciji. Pod ovim se podrazumeva izazovno — provokativno ponašanje žrtve prema ubici, koje i dovodi do stvaranja kriminalne situacije, ili neadekvatno ponašanje žrtve u već stvorenoj kriminalnoj situaciji. Izazovno ponašanje žrtve je verbalnog ili fizičkog karaktera, a najčešće se pojavljuje u vidu napada na ubicu ili članove njegove porodice.

Aktivno učestvovanje žrtve u svom ubijanju označava mogućnost da je žrtva svojim stavom i ponašanjem bila povod za donošenje odluke o napadu ili ubijanju iste. Odluka može biti doneta u samoj kriminalnoj situaciji, kao reakcija na izazov, ili su, što je veoma često, postojale određene misli i planovi da se određeno lice usmrti, i da je trenutni izazov samo povod za njihovu realizaciju.

C. Nepoznato učestvovanje žrtve u svom ubijanju. Ovde se grupisani svi slučajevi kod kojih nije evidentirano postojanje neadekvatnih odnosa između žrtve i ubice a u smislu napred iznetog.

Prikazane mogućnosti doprinosa i udela žrtve u svom ubijanju, kao i njihova brojana zastupljenost i međusobni odnosi, vide se u sledećoj tabeli:

Ponašanje žrtve	broj	%
Žrtve sticajem nesrećnih okolnosti	5	9,5
Ranije izazovno-provokativno ponašanje žrtve prema ubici	19	35,8
Izazovno-prvokativno ponašanje žrtve prema ubici neposredno pre delikta	13	24,5
Nepoznato ponašanje žrtve prema ubici	16	30,2

Brojčani podaci iz tabele pokazuju da se na prvom mestu nalaze žrtve po zastupljenosti, koje su u predeliktnom periodu u svom stavu i ponašanju imale izazovno — provokativno ponašanje prema ubici. Ovakvih žrtava je u materijalu bilo 19 što predstavlja 35,8% od svih posmatranih žrtava. Ovo ponašanje se pojavljuje u više varijanti, a najčešće su: duževremeno — titranizirajuće ponašanje žrtve prema ubici. Takvih žrtava je bilo 10. Zbog napuštanja bračne zajednice bile su tri žrtve, dok se nerešeni imovinski odnosi pojavljuju sa šest žrtava.

Na drugom mestu po brojčanoj zastupljenosti nalaze se žrtve, za koje ne postoje podaci o stavu i ponašanju prema ubici. Ova grupa se pojavljuje sa 16 lica ili 30,2%. Nedostatak podataka ne isključuje mogućnost da je i u ovoj grupi žrtava bilo lica koja su delovala izazovno u određenom vremenskom periodu pre delikta na ubicu.

Na trećem mestu po učestalosti nalaze se žrtve koje su imale izazovno — provokativno ponašanje prema ubici neposredno pre delikta. U materijalu je bilo 13 lica, što čini 24,5% od svih žrtava. Karakteristično je ovu grupu da je izazovno — provokativno ponašanje, a u smislu verbalnog ili fizičkog napada na ubicu ili članove njegove porodice, bilo neposredno pre delikta. Takvo ponašanje je dovelo do stvaranja kriminalne situacije ili se pojavilo u samoj kriminalnoj situaciji. U ukupnom sagledavanju ove kategorije žrtava, odnosno njihovog ponašanja, proizilazi da su tri žrtve fizički napale ubicu, dok je kod ostalih 10 bilo verbalnog napada.

Najmanje je žrtava bilo u grupi sticajem nesrećnih okolnosti. Ove je bilo 5 žrtava ili 9,5%. Od njih je jedno lice postalo žrtva samo zato, što se je nalazilo u neposrednoj blizini ubice u stvorenoj kriminalnoj situaciji, dok su 4 lica postala žrtve bez ikakvog povoda kao putnici ili prolaznici.

II NEKE OSOBINE I CRTE LIČNOSTI ŽRTVE

U sagledavanju žrtava shizofrenog homicidijuma od posebnog je interesa i značaja proučavanja osobina i crta ličnosti žrtve. Ova značajnost je utoliko veća, ukoliko se ima u vidu postojanje određenih odnosa i relacije između opšte i mentalno obolele populacije, kao i stava socijalne sredine u određenim kulturama prema duševnom bolesniku.

Polazeći od izrečene konstatacije, analizirali smo i ovo pitanje, unapred svesni da su izvori podataka veoma oskudni. Za analiziranje osobina i crta ličnosti žrtve postoji samo i jedino indirektan prilaz i to na bazi prikupljenih podataka od ljudi koji su poznavali žrtvu dok je bila u životu. Međutim, postavlja se pitanje validnosti dobijenih podataka, imajući pri tome u vidu činjenicu, da ljudi ovoga podneblja retko i nerado govore o negativnim osobinama i crtama pokojnika.

U cilju prikupljanja podataka o žrtvama odnosno njihovim osobinama i crta, koristili smo sledeće izvore:

1. Prikupljanje podataka od članova porodice ili familije pokojnika, odnosno žrtve. Ovako dobijeni podaci u velikoj meri su prožeti subjektivizmom. Upravo, najčešće se iznose samo pozitivne osobine žrtve, obzirom da se radi o pokojniku o kome sada nije moralno i po vladajućim običajima govoriti i iznositi njegove loše osobine, već ga se sećati samo po dobrome.

2. Prikupljanje podataka od članova porodice ili familije izvršio- ca krivičnog dela, odnosno shizofrenog bolesnika — ubice. Ovako dobijeni podaci takođe pokazuju subjektivizam, ali se sada on pojavljuje sa drugog aspekta. Upravo, predimenzioniraju se neke crte i osobine ličnosti žrtve, kao izrazito negativne, koje su bile od značaja u provociranju ubice. Često se, međutim, daje sledeći odgovori: »Bilo šta je bilo, ubica je duševni bolesnik... Žrtva je bila loša ličnost i drugi su kukali na njega, kukali su i njegovi iz porodice, i da nije bila takva osoba sigurno da do ubistva ne bi ni došlo.«

3. Treći izvor dobijanja podataka su krivični spisi. U spisima se mogu naći veoma dobri podaci o žrtvi ali dosta retko.

Obzirom da se prikupljeni podaci o žrtvama u znatnom broju kontradiktorno ponašanju, prišli smo izdvajanju i grupisanju samo onih podataka koji se podudaraju a pri tome su uzeti iz različitih izvora. Ovako dobijeni podaci su validni i mogu poslužiti za analizu nekih osobina i crta ličnosti žrtve shizofrenih bolesnika. Međutim, ovakav pristup je omogućio dobijanje sigurnih podataka samo za 22 žrtve, od kojih je šestoro dece.

Prema tome analiza se odnosi na 16 žrtava. Svakako, da je vrlo teško izvući neke zaključke na osnovu ovolikog materijala. Međutim, učinjeni pokušaji će sigurno ukazati na potrebu sveobuhvatnijeg proučavanja osobina i crta ličnosti žrtve u patološkom homocidijumu, a time i potpunijeg sagledavanja homicidnog ponašanja mentalno obolelih lica.

Prikupljeni podaci dozvoljavaju grupisanje ove problematike u četiri grupe i to:

- mehanizam ponašanja žrtve u različitim situacijama;
- postojanje socio— patoloških pojava kod žrtve;
- odnosi i relacije žrtve u socijalnoj sredini;
- međusobni vremenski i prostorni odnosi žrtve i ubice.

1. Mehanizam ponašanja žrtve u različitim situacijama

Pod mehanizmom ponašanja se podrazumeva ustaljen način reagovanja i aktivnosti žrtve u različitim, i često vrlo komplikovanim živo-

tnim situacijama, posmatrano sa aspekta drugih lica. U osnovi mehanizam ponašanja čoveka odražava i emocionalno — nagonsku i voljnu stranu ličnosti.

Polazeći od izrečene formulacije, sve žrtve su grupisane u dve kategorije, i to:

a. Povučeno — pasivna kategorija. Ova grupacija žrtava obuhvata osobe koje su važile za okolinu kao mirni, tihi i povučeni ljudi. To su lica neupadljivog i nenametljivog ponašanja. Oni su cenjeni od drugih i važili kao ljudi koji izbegavaju konflikte i koji su uvek spremni na kompromisana razrešavanja nastalih problema. Takvih žrtava u istraživanom materijalu je bilo 8, što predstavlja 50% od analiziranih.

b. Eksplozivno — nametljiva kategorija. Ovde su grupisane sve žrtve koje su od strane okoline markirane kao: naprasiti, prgavi, tvrdo-glavi i ljuti ljudi. To su osobe koje i na sitne povode veoma burno i eksplozivno reaguju. Nametljivi su i uvek prisutni, a posebno u konfliktnim situacijama. U razrešavanju problema ne traže kompromisna rešenja, a posebno kada su u pitanju njihovi interesi i stavovi. Skloni su verbalnom i fizičkom obračunavanju. Ovakvih žrtava je takođe bilo 8.

2. Postojanje socio — patoloških pojava kod žrtve

Pod socio — patološkim pojavama se podrazumeva postojanje abnormalno — patoloških karakteristika u strukturi ličnosti, koje utiču i determinišu ponašanje osobe u socijalnoj sredini ili mu onemogućavaju potpunu adaptaciju.

Kao socio — patološke pojave, a na bazi dobijenih podataka, označili smo sledeće dimenzije:

a. Alkoholizam. Upravo, među žrtvama shizofrenog homicidijuma bilo je lica koja nisu uopšte uzimala alkoholna pića, zatim osobe koje su povremeno i u posebnim situacijama kao što su svetkovine ili proslave uzimale alkoholna pića, kao i žrtve koje su bile pravi alkoholičari. Od 16 žrtava, bilo je pet osoba koje nisu nikada uzimale alkohol. Povremeno su ga uzimale samo 7 žrtve, dok su 4 žrtve redovno i svakodnevno konzumirale alkoholna pića, i pri tome se povremeno ili stalno opijale.

b. Neuropsihijatrijska oboljenja ili poremećaji. Ovde su grupisana sva lica — žrtve, koje su bolovale od duševnih oboljenja ili povremeno pokazivale simptome bolesti i abnormalnog ponašanja, kao i lica zaostala u duševnom razvoju.

Podaci iz analiziranog materijala ukazuju da je u ovoj kategoriji bilo dve žrtve koje su bolovale od epilepsije, a jedno lice je bolovalo od shizofrenije i četiri puta je lečeno u psihijatrijskoj bolnici. U materijalu je bila i jedna žrtva zaostala u duševnom razvoju na nivou imbecila.

c. Parničarstvo. Ovde su obuhvaćene one žrtve koje su pokazivale kverulantske osobine, odnosno sklonosti parničanju, tužakanju i suđenju. To su osobe koje se vrlo često susreću po sudskim dvoranama i

deo svog života provele po sudovima parničeći se. Veoma često i mali povod za njih je predstavljao motiv za pokretanje sudskog postupka. Ovakvih žrtava je bilo četiri.

d. Kategorija žrtava osuđivana od strane pravosudnih organa. Ovde su grupisane sve žrtve koje su osuđivane uslovno ili zatvorom. U materijalu je bilo tri osobe.

3. Odnosi i relacije žrtve u socijalnoj sredini

Pod relacijom i odnosima žrtve se podrazumeva ponašanje žrtve, ne samo u odnosu na članove svoje porodice, odnosno svoje familije, već i u odnosu na druge ljude iz bliže ili dalje okoline. Odnosi i relacije se odnose na mogućnosti stvaranja, održavanja i negovanja dobrih i toplih međuljudskih odnosa i relacija, a posebno stvaranja tople i harmonične porodične atmosfere.

Karakteristike odnosa i relacije u socijalnoj sredini, prema tome, posmatrane su sa sledećih aspekata:

a. Status žrtve i njene relacije sa članovima porodice, odnosno familije. Upravo, porodice u kojoj je i žrtva živela. Evidentirana pretpostavka je veoma značajna ako se ima u vidu činjenica da je porodična atmosfera i uopšte porodica veoma značajan faktor u sazrevanju i formiranju ličnosti, stvaranju navika i uhodavanju sistema ophođenja i ponašanja prema drugim ljudima.

Odnosi žrtve sa članovima svoje porodice odražavaju stav žrtve prema porodici kao i stav članova porodice prema žrtvi. Oni se mogu posmatrati sa više aspekata. Međutim, dobijeni podaci dozvoljavaju sledeći pristup:

— Postojanje dobrih odnosa sa harmoničnom i toplom porodičnom atmosferom. Ovakvi odnosi u porodici isključuju prisustvo konfliktnih situacija verbalnog ili fizičkog karaktera. Zdravi odnosi u porodičnom ambijentu su značajan preduslov za formiranje zdrave ličnosti i dobrih međuljudskih relacija. Ovakvih porodica je bilo pet.

— Porodični odnosi sa vrlo čestim verbalnim konfliktnim situacijama. Odnosi i relacije žrtve sa ostalim članovima porodice pokazuju ovde vrlo često pražnjenja u vidu svađa i prepirki, odnosno verbalnih konfliktnih situacija, kada dolazi do stvaranja napetosti i netrpljivosti. U stvaranju ovakvih odnosa primarno mesto pripada žrtvi koja stalno nešto zamera ili je njeno ponašanje takvo da su članovi porodice prinuđeni da korektivno deluju, što dovodi do konflikta, ali ne i fizičkog obračunavanja. Ovakvih je porodica bilo osam, što čini 50% od svih posmatranih.

— Porodični odnosi uz postojanje fizičkih sukoba. Pod ovim se podrazumeva fizičko obračunavanje između žrtve i članova porodice, sa konstatacijom da je u svim sukobima žrtva bila povod ili inicijator fizičkog obračunavanja. Ovakvih porodica je bilo tri.

b. Odnosi i relacije žrtve sa drugim licima iz bliže ili iz dalje okoline. Ovi odnosi sadrže iste karakteristike o kojima je bilo reči, ali sa

konstatacijom da se ovde radi o ljudima, poznatim licima sa kojima je žrtva povremeno dolazila u kontakte, što znači nije bila u stalnom kontaktu.

Prema podacima iz materijala bilo je sedam žrtava koje su imale dobre i prijateljske odnose sa drugim ljudima. Osam ih je bilo koje su dolazile u verbalne sukobe, a samo jedna žrtva koja se je fizički obračunavala sa drugim ljudima.

4. Međusobni vremenski i prostorni odnosi žrtve i ubice

Odnosi žrtve i ubice u patološkom homicidijumu posmatrano sa aspekta vremenskog i prostornog kontakta su veoma značajni i u velikom broju slučajeva predstavljaju povod za kriminalno ponašanje mentalno obolelih lica. Poznato je da se ponašanje duševnih bolesnika, a posebno shizofrenih bolesnika vrlo često nalazi pod uticajem psihopatoloških sadržaja, i kao takvo odstupa od normalnog ponašanja. Ljudi u kontaktu sa bolesnikom, a naročito iz porodičnog kruga, često su u situaciji da se suprotstavljaju bolesniku ili ne ispunjavaju njegove abnormalne zahteve što je često i povod kriminogenog ponašanja, pri čemu oni postaju i njegove žrtve.

Posmatrano sa aspekta vremenskog i prostornog kontakta žrtve i ubice, moguće su sledeće varijante:

a. Stalni vremenski i prostorni kontakti žrtve i ubice. Stalni i kontinuirani kontakti žrtve i shizofrenog bolesnika ubice podrazumevaju i život u zajedničkom domaćinstvu pri čemu su uvek prisutne označene karakteristike u njihovim relacijama. Upravo, žrtva se pojavljuje u ovim odnosima, ne samo kao lice koje zahteva od bolesnika određeni sistem ponašanja ili lice koje verbalno i fizički tiranizira bolesnika, već i kao osoba koja se vrlo često susreće u paranoidnom sistemu bolesnika i kao takva postaje meta homocidnog ponašanja bolesnika. Ovakvih žrtava je bilo deset.

b. Povremeni kontakti žrtve i ubice označavaju situaciju povremenih viđenja, susreta i kontakata između žrtve i shizofrenog bolesnika. Najčešće su u pitanju ljudi iz bliže okoline, ali koji ne žive sa bolesnikom u istom domaćinstvu.

Ponašanje ljudi, u ovom slučaju žrtve iz bliže okoline, često je izazovno — provokativnog karaktera prema bolesniku ubici, što je povod agresivnog ponašanja shizofrenog bolesnika. Ovakvih žrtava je bilo četiri. Ove žrtve su povremeno dolazile u kontakt sa ubicom, ali su svojim provokativnim ponašanjem izazivale ubicu i tako doprinele svom usmrćenju.

c. Treća varijanta obuhvata one slučajeve kod kojih nije bilo nikakvih kontakata između žrtve i ubice sve do delikta. Ovde se žrtva i ubica nisu poznavali i nikada nisu bili u vremenskom i prostornom kontaktu. Ovde su bile samo dve žrtve.

Diskusija

Svako ubistvo čoveka predstavlja ljudski čin koji se odigrao u određenoj vremenskoj i prostornoj situaciji. Stvorenu situaciju karakterišu određeni odnosi u kojima se našao ubica prema svojoj žrtvi. Poremećeni odnosi između žrtve i ubice su od značaja u stvaranju kriminalne situacije. Međutim, stvorena kriminalna situacija ne dovodi uvek do kriminalnog ishoda.

Prisutni su mnogobrojni faktori i okolnosti u teoriji i praksi koji dovode do stvaranja kriminalne situacije. Faktori i okolnosti mogu biti subjektivnog i objektivnog karaktera. Činjenica je takođe, da veliki broj faktora i okolnosti ostaju nepoznati, nedovoljno objašnjeni ili rasvetljeni, što se posebno odnosi na psihopatološki determinisani homicidijum.

Polazeći od izrečene konstatacije, faktori i okolnosti koji su doveli do stvaranja kriminalne situacije u kojoj se odigrala kriminalna radnja, mogu se sa aspekta patološkog homicidijuma podeliti na poznate i nepoznate faktore i okolnosti. Ovakva podela je iako nepotpuna, potrebna s obzirom na postojanje tendencije da se duševni bolesnik identifikuje sa društvenom opasnošću. Istraživanja patološkog homicidijuma ukazuju da je većina ubistava izvršena od strane mentalno obolelih lica, a bez prisustva trećeg lica—svedoka, shvaćeno i okarakterisano u smislu optužbe duševnog bolesnika kao izvršioca, odnosno izazivača i stvaraoca kriminalne situacije. Dešava se, da se u istražnom postupku ne pozivaju ili ne traže svi činioci, okolnosti i fakta ako se zna da je ubica duševni bolesnik, pa sudski spisi takvih lica, u većini slučajeva, ne sadrže podatke o postojanju određenih odnosa žrtve i ubice, a posebno ponašanje žrtve prema ubici.

Poznati faktori i okolnosti koji su doveli do stvaranja kriminalne situacije obuhvataju verifikovane odnose između žrtve i ubice koji su egzistirali duže vremena ili neposredno pre izvršenja krivičnog dela. Prema tome, stvorena kriminalna situacija je rezultat stava i ponašanja žrtve ili ubice.

Nepoznati faktori i okolnosti koji su predhodili ubistvu podrazumevaju nepoznate uzroke koji su doveli do stvaranja kriminalne situacije u kojoj je usledilo ubistvo. Ovoj grupi pripada znatan broj ubistava gde je usledilo ubistvo. Ovoj grupi pripada znatan broj ubistava gde je kriminalna situacija determinisana psihopatološkim sadržajima ubice, ali i stavom žrtve prema bolesniku — ubici.

Analizom našeg materijala, na bazi podataka iz sudskih spisa, a u smislu date podele, proizilazi da su kod 29 ubistava poznati faktori i okolnosti, što iznosi 5% od svih analiziranih ubistava, dok je 21 ubistvo ili 42% izvršeno bez poznatih faktora i okolnosti.

U bližem definisanju odnosa žrtve prema ubici naši podaci pokazuju da su žrtve homicidijuma u 35,8% slučajeva imale ramije izazovno — provokativno ponašanje prema ubici. U 24,5% slučajeva žrtve su imale izazovno — provokativno ponašanje prema ubici neposredno pre delikta.

Izazovno — provokativno ponašanje verbalnog ili fizičkog karaktera žrtve prema ubici, bilo da je postojalo duže vremena pre delikta

ili da se manifestovalo neposredno pre delikta, predstavlja značajan faktor u pojavi homicidnog ponašanja shizofrenih bolesnika. Posmatrano u celini, podaci pokazuju da je bilo takvih odnosa u više od polovine svih žrtava, upravo 32 žrtve su imale izazovno — provokativno ponašanje prema ubici, što čini 60,3% od svih žrtava shizofrenih bolesnika.

Polazeći od izrečene konstatacije, proizilazi da pri razmatranju i procenjivanju krivične odgovornosti ubice potrebno je ne samo sagledavanje ličnosti izvršioca krivičnog dela, već i proučavanje žrtve kao objekta u kriminalnoj realizaciji.

Učestalost ubistava izvršenih od strane duševnih bolesnika nije uslovljena samo i isključivo prisustvom psihopatoloških sadržaja, već u velikoj meri i stavom sredine, odnosno stavom i ponašanjem ljudi iz bliže ili dalje okoline. Prisutna je činjenica, da je duševni bolesnik u određenim socijalnim kulturama veoma često objekt ismejavanja, potcenjivanja i neprihvatanja, a posebno od ljudi koji i sami predstavljaju problem određene socijalne sredine.

Literaturni podaci o proučavanju osobina i crta ličnosti žrtve patološkog homicidijuma, a posebno shizofrenog, skoro i da ne postoje, što se u velikoj meri može primeniti i na opštu populaciju.

Prikazani podaci iz domena analize osobina i crta ličnosti žrtve shizofrenog homicidijuma upućuju na predpostavku, da se osobine i crte ličnosti žrtve, kako mentalno obolelih ubica, tako i ubica u opštoj populaciji bitno ne razlikuju. Upravo, ponašanje jedne ličnosti, stvaranje i održavanje međuljudskih kontakata, sposobnost adaptiranja i prihvatanja normi određene socijalne sredine, između ostalog, je i u zavisnosti od strukture ličnosti, odnosno njegovih osobina i crta.

Naša istraživanja dozvoljavaju konstataciju da su pored psihopatoloških doživljavanja i žrtve u shizofrenom homicidijumu veoma značajan faktor u oblikovanju i aktiviranju ubice, što nameće potrebu proučavanja ove problematike.

Izvršena analiza doprinosa i udela žrtve u svom ubijanju, kao i proučavanje nekih osobina i crta ličnosti žrtve u shizofrenom homicidijumu, dozvoljava sledeći:

Zaključak

1. Homicidijum shizofrenih bolesnika je društvena pojava u kojoj se pojavljuju faktori i uslovi socijalne sredine, individualnost žrtve sa svojom bio — psihološkom strukturom ličnosti i shizofreni bolesnik sa svojim psihopatološkim doživljavanjima.

2. Ranije ili neposredno pre izvršenja krivičnog dela ubistva u 60,3% slučajeva postojalo je izazovno, provokativno ili tiranizirajuće ponašanje žrtve prema shizofrenom bolesniku — ubici.

3. Žrtve shizofrenog homicidijuma su veoma značajan faktor u oblikovanju ubice i delatnosti kriminogenog karaktera, odnosno u realizaciji svog ubijanja.

4. Proučavanje osobina i crta ličnosti žrtve u patološkom homicidijumu je veoma značajno područje. Ova značajnost je utoliko veća, ukoliko se ima u vidu stav društva prema duševno obolelim, pri čemu se često duševni bolesnici identifikuju sa društvenom opasnošću.

Professeur agrégé Dr BOŽIDAR KRSTIĆ
spécialiste de psychiatrie
neuropsychiatrique et judiciaire

LA VICTIME ET SA CONTRIBUTION A LA RÉALISATION DE L'HOMICIDE SCHIZOPHÉNIQUE

— R é s u m é —

Tous les homicides sont sous l'aspect de l'auteur de l'infraction divisés en homicides sociaux et homicides pathologiques. Les homicides sociaux sont ceux qui sont commis par les personnes de la population générale, tandis que les homicides pathologiques sont réservés à la population atteinte d'une maladie mentale.

Les recherches effectuées jusqu'à présent dans le domaine de l'homicide des personnes atteintes d'une maladie mentale, font ressortir l'état de présence courant, ainsi que la prédominance des catégories diagnostiques déterminées. Les malades de la catégorie diagnostique atteints de schizophrénie occupent la première place.

Le comportement homicide des malades atteints de schizophrénie dépend dans une large mesure de la victime. Justement, les victimes de l'homicide schizophrénique, leurs rapports et leurs relations avec le malade, participent dans la formation et la constitution du meurtrier, c'est-à-dire contribuent dans une large mesure à leur mise à mort.

En partant des constatations énoncées ci-dessus, s'ensuit aussi le but du travail et dans le sens de l'entendement:

1. De la contribution de la participation de la victime à sa mise à mort dans l'homicide schizophrénique.

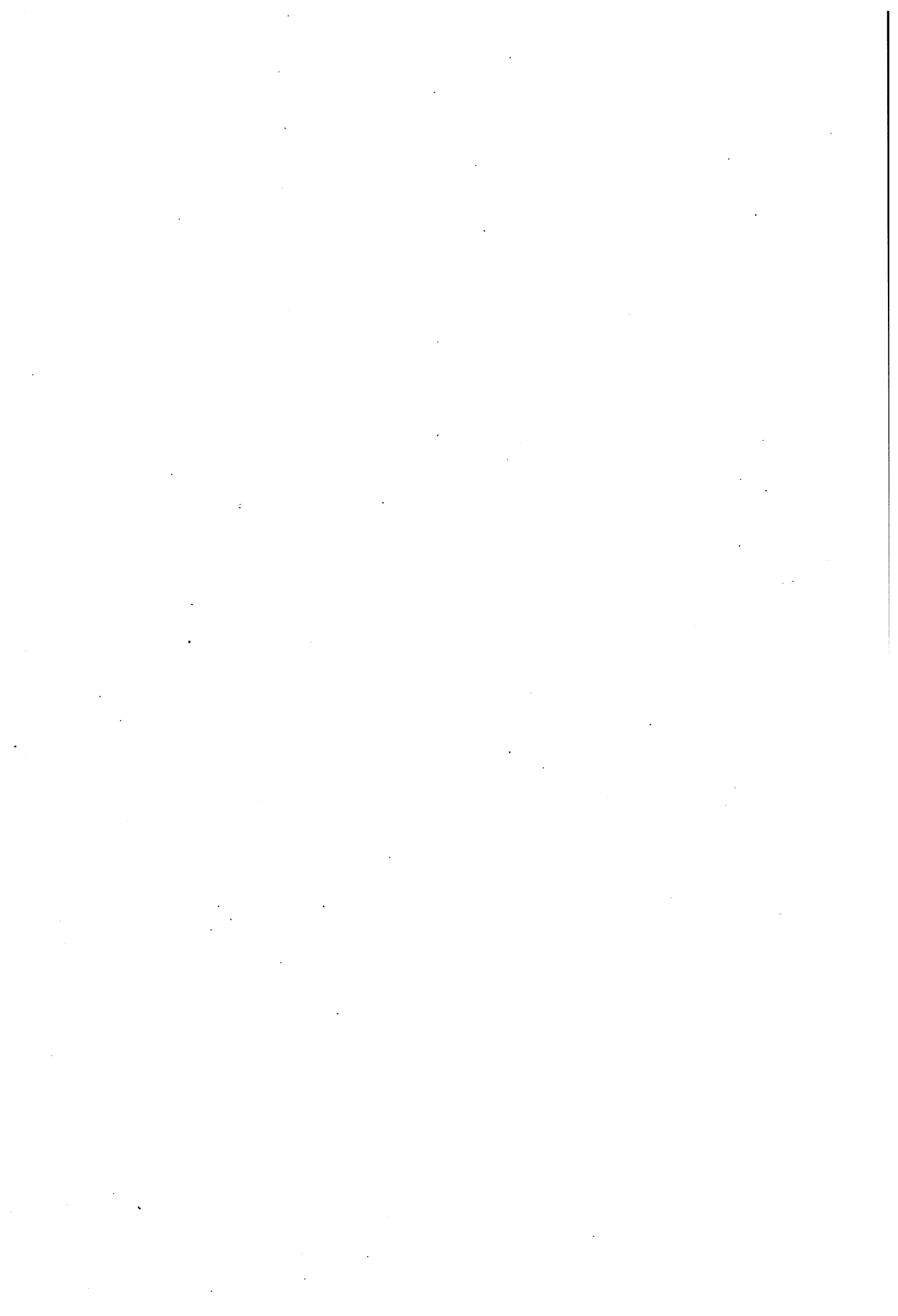
2. De certaines qualités et des traits caractéristiques de la personnalité de la victime de l'homicide schizophrénique.

Les résultats obtenus permettent les conclusions suivantes:

1. L'homicide des malades atteints de schizophrénie est un phénomène social dans lequel apparaissent les facteurs et les conditions du milieu social, l'individualité de la personnalité de la victime et le malade atteint de schizophrénie.

2. Antérieurement ou immédiatement avant l'exécution de l'infraction, l'accomplissement du meurtre, dans 60,3% de cas était la conséquence d'une provocation ou de la conduite tyrannique de la victime à l'égard du malade homicide.

3. Les victimes de l'homicide schizophrénique sont un facteur très important dans la formation du meurtrier et de l'activité de caractère criminogène, c'est-à-dire, dans la réalisation de son meurtre.

Mr SLOBADANKA STOJČIĆ, asistent
Pravnog fakulteta u Nišu

ZAKON O SUDIJAMA U SRBIJI IZ 1881. GODINE

Smjena režima u Srbiji, 19. oktobra 1880. godine (ostavka liberalne vlade Jovana Ristića i formiranje vlade Milana Piroćanca), na unutrašnjoj političkoj pozornici dovela je do novog rasporeda političkih faktora, pripremajući ujedno razvitak nove ustavnosti. Smjena koja se ostvarila oktobra 1880. godine bila je rezultat zajedničke borbe naprednjačko-radikalne opozicije protiv režima na čijem su čelu bili liberali. Prodor ovih protivnika liberala režim je sve do 1880. godine sprečavao pojačanim policijskim pritiskom, naročito posle srpsko-turških ratova. Međutim, već tada je, realno, udružena opozicija predstavljala jaku političku snagu sa kojom se moralo računati. Bilo je jasno da je policijski pritisak mogao samo za izvesno vreme odlagati trenutak kada će se stvarnim odnosima između političkih faktora početi da rešavaju bitni društveni i državni problemi. Taj pojačani državni pritisak nametao je potrebu razrade određenih programa onih političkih snaga koje su zaustavljene u svome usponu uoči srpsko-turških ratova.

Vrlo brzo posle formiranja vlade od 19. oktobra 1880. dolazi do razlaza između dotadašnjih političkih saveznika, tako da se oni već u početku prvog skupštinskog saziva nove skupštinske periode javljaju sa svojim posebnim programima, a zatim formiraju i posebne političke stranke — radikalnu i naprednjačku. Taj razlaz, čiji je početak svakako u zaobilaženju radikala prilikom formiranja vlade Milana Piroćanca, sve više jača u toku daljeg skupštinskog rada, kada će radikalna stranka postati opozicija naprednjačkom režimu.

Naprednjaci, u želji da ostvare spoljno-politički program, koji su prihvatili kao knežev uslov za dolazak na vladu, nastojali su ustupcima u unutrašnjoj politici da obezbede podršku radikala u spoljnoj politici. Radikali su prihvatili ustupke u unutrašnjoj politici, ali nisu imali nameru da pružaju podršku vladinoj spoljnoj politici. Do prvih skupštinskih kriza upravo će i doći povodom pojedinih pitanja iz vladinog spoljnopolitičkog programa. Međutim, u vreme ostvarivanja programa unutrašnje politike, kroz zakonodavnu delatnost skupštine 1880/81. godine (dopune Zakona o poslovnom redu u Narodnoj skupštini, Zakon o sudijama, Zakon o štampi, Zakon o zborovima i udruženjima), biće značajne one razlike u gledištima, koje su suštinski odvajale radikale od naprednjaka i pre njihovog potpunog razilaženja.

Može se pretpostaviti da bi naprednjaci od pojedinih zakona (npr. Zakona o štampi, Zakona o zborovima i udruženjima), koji su bili deo ranijeg programa udružene opozicije, rado odustali posle for-

miranja svoje vlade, a naročito posle formiranja posebnih političkih stranaka. Ipak su ih obaveze obeleženog spoljnopolitičkog programa i nada da će ga uspešno ostvariti, primoravali da se do kraja pridržavaju unutrašnjeg programa, Delimično, kroz ostvarenje toga programa, zaklanjajući se za proklamovanim principima, naprednjaci su zadovoljavali i izvesne svoje čisto stranačke interese. Takav je slučaj bio sa Zakonom o sudijama od 9. februara 1881. godine. On je ostvarivao davno proklamovani princip sudijske nezavisnosti, ali je ujedno omogućavao jednostranački sastav sudova, uz obezbeđenje potrebnih finansijskih uslova za uklanjanje liberala i postavljanje naprednjaka.

I

Zakon o sudijama, u čijem bi se okviru garantovala nezavisnost sudija, — nezavisnost koja se znatno ranije tražila zajedno sa slobodom štampe, opštinskom samoupravom, slobodom zбора i udruživanja — donet je skoro na početku skupštinskog saziva, 9. februara 1881. godine. Ostvarenje nezavisnosti sudija Zakon o sudijama garantuje kroz njihovu izbornost (delimičnu), stalnost, nepokretnost i bolji materijalni položaj, odnosno povećanje njihovih plata. Ali, ako se kod drugih zakona može reći da su naprednjaci sami sebe dovodili u nezgodan položaj, da ono što su kroz zakone garantovali u praksi suzbijali, Zakonom o sudijama želeli su da ostvare i neko svoje obezbeđenje. Zakon sadrži princip sudijske nezavisnosti, ali i realne uslove da tu nezavisnost zadobiju sudije koji su po svojoj stranačkoj pripadnosti bili naprednjaci, pa u tome svojstvu i stekli sudijska zvanja. Zbog toga, realna ocena nastojanja da se obezbedi nezavisnost sudija (njihova izbornost, stalnost i nepokretnost) ne sme da prenebegne činjenicu da je taj zakon istovremeno obezbeđivao finansijske mogućnosti za reorganizaciju sudske struke u vreme kada su stranački odnosi bili definitivno rešeni i kada je sklop administrativnog vrha određivao i obezbeđivao takav isti sastav čitavog administrativnog aparata.

Zbog svega toga potrebno je sagledati u kojoj meri naprednjački Zakon o sudijama dosledno i do kraja obezbeđuje sudijsku nezavisnost, odnosno u kojoj meri sadrži garancije te nezavisnosti. S druge strane, s obzirom na već napred rečeno o personalnim promenama u sudovima, koje nose stranački (naprednjački) karakter, opravdano se postavlja pitanje u kojoj meri je obezbeđenje sudijske nezavisnosti poslužilo kao sredstvo da se izvrši stranačko popunjavanje sudova. Na takva razmatranja navode, najpre samo vreme donošenja zakona (pre svih ostalih zakona koji garantuju političke slobode), zatim i određene njegove odredbe i sredstva za njihovu primenu (povećanje sudijskih plata, kombinacija izbornog sistema sa sistemom naimenovanja sudija, kredit ministru pravde za reorganizaciju sudstva, itd.).

Iz tih razloga bi možda realnije gledanje na izvesne postupke naprednjačke vlade ukazalo i na njihove druge dimenzije. Naprednjačkom ministru unutrašnjih dela Milutinu Garašaninu se pripisuje raspis područnim policijskim vlastima o njihovom nemešanju u izbore 1880. godine, kao izraz stava nove vlade o nužnosti slobodnih izbora. Nije li razlog tome raspisu bio čisto liberalni sastav područnih poli-

cijskih vlasti, odnosno da li bi do takvog raspisa došlo da se radilo o drugojačijem sastavu okružnih i sreskih policijskih vlasti? Zašto i kasnije, prilikom izbora za skupštinu, taj isti ministar unutrašnjih dela nije izdao raspis slične sadržine, nego je već uoči dopunskih izbora maja 1882. godine, sam vršio raspored policijskih činovnika po celoj zemlji, ne bi li uz njihovu pomoć obezbedio naprednjačku većinu i skupštinski kvorum uopšte.

Sa takvog aspekta treba posmatrati i naprednjački Zakon o sudijama, za šta ima dovoljno elemenata i u debati u načelu i u debati u pojedinostima, koja se vodila prilikom donošenja toga zakona. Pripadnici radikalne stranke su ukazivali na pojedine nedoslednosti u izvođenju principa sudijske nezavisnosti.

Diskusija prilikom donošenja prvog posebnog Zakona o sudijama, koji je ujedno i prvi propis o sudijskoj nezavisnosti u Srbiji, interesantna je i zbog političkih uslova u kojima se odvijala, kao i zbog različitih gledišta na sam predmet i pojedine njegove komponente.

No, bez obzira na sve što je rečeno, činjenica je: da je naprednjačka vlada 1881. godine podnela skupštini predlog Zakona o sudijama, u kome su sadržane osnovne garancije sudijske nezavisnosti: stalnost, nepokretnost, izbornost (delimična), povećanje plata, i da je time prvi put u Srbiji došlo do ispunjenja zahteva koji se isticao skoro na svim skupštinama počev od Svetoandrejske, a sve do 1881. godine bio i sastavni deo političkog programa pojedinih političkih grupa.

II

Na XVIII skupštinskom sastanku, održanom 28. januara 1881. godine, pročitao je vladin projekt Zakona o sudijama.¹⁾ Projekt sadrži 48 članova raspoređenih u 8 glava.

U glavi I («Koji mogu biti sudije»), dati su uslovi za sticanje sudijskog zvanja u pogledu državljanstva, godina starosti, stručnih kvalifikacija i kretanja u službi za prvostepene (okružne) sudove (čl. 1); apelacioni (čl. 2) i kasacioni (čl. 3) sud. Isto tako, paralelno su dati i pomenuti uslovi za sticanje predsedničkog položaja u ovim sudovima. Glava II («O postavljanju sudija»), već po samom naslovu koji nosi, ne obećava mnogo u pogledu garantovanja sudijske nezavisnosti. Sudije okružnih sudova postavlja knez na predlog ministra pravde. Tek u višim sudskim instancama obezbeđena je izbornost sudija, kao i predsednika okružnih, apelacionog i kasacionog suda. Predsednike okružnih sudova, članove i predsednika apelacionog postavlja takođe knez ukazom, ali od onih lica koja po ovom zakonu budu izabrana od apelacionog i kasacionog suda i ministru pravde za to predložena (čl. 7). Članove i predsednika kasacionog suda postavlja knez ukazom od onih lica koje kasacioni sud u svojoj opštoj sednici izabere i za to ministru pravde predloži (čl. 8). Iz navedenih članova vidi se da vlada za svoj projekt Zakona o sudijama nije usvojila čist sistem izbora sudija od strane kolegijalnih stručnih tela, a ni čist sistem nimenovanja od strane ministra pravde kao organa upravne vlasti. Sudije

¹⁾ Stenografske beleške narodne skupštine 1880/81, I deo, Beograd, 1881, 436—443.

prvostepenih sudova se postavljaju od strane upravne vlasti, predsjednici svih sudova i sudija viših sudova se predlažu od strane stručnih kolegija i potvrđuju od strane upravne vlasti. S obzorom da su stručni kolegijumi morali za određena zvanja da biraju po dva kandidata, upravna vlast je pri potvrđivanju mogla da čini uži izbor. Nesumnjivo, da u takvim uslovima način dolaska na sudijski položaj nije dosledno i do kraja sproveden tako da garantuje sudijsku nezavisnost.

Dok se na planu izbornosti stalo na pola puta, u potpunosti su date druge dve garancije sudijske nezavisnosti-stalnost i nepokretnost (čl. 9 i 10). Sudije su u svojim zvanjima stalni. Samo presudom redovnih sudova ili po propisima ovog zakona sudija može izgubiti svoje zvanje i s njim skopčane koristi. Sudija ne može biti stavljen u penziju, sem u slučajevima propisanim ovim zakonom. Sudija ne može biti premešten protiv svoje volje ni po potrebi službe, ni sa unapređenjem, ni u istom zvanju, niti na drugu kakvu sudsku ili upravnu službu. Ni jedan sudija se ne može postaviti za privremenog.

Glava III bliže razrađuje način izbora predsednika okružnih sudova, kao i predsednika i članove apelacionog i kasacionog suda, i nosi odgovarajući naslov (čl. 11—18). Apelacioni i kasacioni sud, kao stručna tela koja vrše izbor, nemaju isključivo učešće u popunjavanju upražnjenih predsedničkih i sudijskih mesta, nego tu nadležnost dele sa ministrom pravde. Oni su ograničeni obavezom da na svojim opštim sednicama izaberu po dva lica za svako upražnjeno mesto i da takav predlog pošalju ministru pravde. Tek on između predloženih kandidata odlučuje ko će popuniti upražnjeno predsedničko ili sudijsko mesto. Zbog toga ovo i nije čist izborni sistem za sticanje sudijskog zvanja, već je kombinovan sa sistemom naimenovanja. Tako kombinovani sistem daje mogućnost upravnoj vlasti da utiče na lični sastav svih sudskih instanci.

Glava IV (»O stavljanja sudija u penziju«) i glava V (»O premeštanju sudija«) razrađuju mogućnosti penzionisanja i premeštanja sudija (iz čl. 9 Zakona). Pensionisati se može samo onaj sudija koji je navršio 60 godina, ili je telesno i duševno nesposoban da obavlja poslove svog zvanja, ili kad sam to bude zatražio, iz uzroka koji su predviđeni i za ostale činovnike, prema Zakonu o činovnicima građanskog reda. Sudija može biti premešten iz jednog u drugi sud samo onda kada se ustrojstvo ili raspored sudova zakonom promeni, te se ili neki sudovi ukinu ili se broj sudija smanji.

Glava VI reguliše odgovornost sudija. Odgovornost je krivične, građanske i disciplinarne prirode. Sudija, prema prirodi krivice, podleže suđenju redovnih sudova (krivična i građanska odgovornost) i kasacionog suda (administrativna odgovornost). Sudija se ne može dati sudu dok to ne odobri kasacioni sud na svojoj velikoj sednici. Ovo odredba čl. 105 Ustava od 1869. godine vrlo je detaljno razrađena. Postupak počinje da teče podnošenjem tužbe privatnog tužioca ili ministra pravde po službenoj dužnosti (čl. 27). Ministar pravde dostavlja tužbu kasacionom sudu da reši: da li ima osnova za optuženje (čl. 28). Ako rešenje velike sednice kasacionog suda glasi da ima mesta davanju sudije pod sud, ministar pravde određuje sud koji će delo suditi (čl. 31). A sud dalje postupa po propisima Zakona o postupku sudskom

u krivičnim delima ili građanskim parnicama, zavisno od prirode dela za koje se sudija optužuje (čl. 32). U toku postupka tuženi sudija ima pravo da zahteva da se pozove i velikoj sednici kasacionog suda lično pruži obaveštenje o delu za koje se optužuje (čl. 30). Sudija se ne može osuditi ni na disciplinsku kaznu, dok se ne sasluša (čl. 42).

U posebnoj glavi (glava VII, — samo jedan član) regulisane su plate sudijama i predsednicima svih sudova. Vlada nije izašla sa konkretnim iznosima novih sudijskih plata; već se ograničila na to, da prema rangu sudskih instanci razvrsta njihove sudije i predsednike u šest platnih grupa.

Glava VIII reguliše status zatečenih sudija, koji dobijaju sva prava po ovom zakonu, kao i stupanje na snagu ovog zakona. Poslednjim članom (čl. 48) određuje se koji propisi gube snagu stupanjem na snagu Zakona o sudijama. Reč je o više propisa iz različitih zakona u kojima se nalazila materija o sudijama, s obzirom da nije bilo posebnog zakona o sudijama (Ustrojstvo prvostepenih sudova, Ustrojstvo apelacionog suda, Ustrojstvo kasacionog suda, Zakon o činovnicima građanskog reda, i dr.).

III

Vladin projekt Zakona o sudijama najpre je, prema već ustaljenoj proceduri donošenja zakona u skupštini, razmatrao zakonodavni skupštinski odbor. O podnetom predlogu odbor nije imao jedinstven stav, te je došlo do podele odbora na odborsku većinu i manjinu, koje su odvojeno podnele svoje izveštaje. Izveštaj odborske većine podnelo je 6 od ukupno 9 članova zakonodavnog skupštinskog odbora. Razmimoilaženja u stavovima koja su dovela do podele odbora na većinu i manjinu imaju za osnovu iste razloge koji će dovesti i do različitih stavova poslanika u skupštini, te se može reći da je sastav i rad odbora umanjena skupštinska slika. Naprednjačka vlada je, preko skupštinskog odbora u kome su većinu imali naprednjaci, svojoj skupštinskoj većini preporučila Zakon o sudijama, radikalna manjina u odboru je svojim skupštinskim drugovima kroz svoj izveštaj saopštila čime treba usloviti usvajanje Zakona o sudijama.

Izveštaj odborske većine² sadrži najpre uvodni deo, u kome su izraženi načelni stavovi povodom učinjenog predloga, dati kao osnovni argumenti za prihvatanje predloga. Istaknute su potrebe koje su zahтеvale podnošenje predloga sa takvom sadržinom, a navedeni su i osnovni stavovi predloga kojima se, prema mišljenju odborske većine, dovoljno obezbeđuje novi, nezavistan položaj sudija.

Ističući u uvodnom delu značaj i sadržaj sudske funkcije u državi uopšte, odborska većina posebno podvlači da je za izricanje pravde i strogu primenu zakona nužno stručno znanje i nepokolebljiv karakter. Zato je teško u svim prilikama dostojno odgovoriti toj dužnosti, jer su i sudije ljudi, sa vrlinama i slabostima; i oni stupaju u određene odnose prema državi, društvu, porodici, svojim starijim i svojim mlađima. »Ako se obazremo na njihov položaj, njih postavlja i unapređuje državna vlast, ako pogledamo na njihov rad, oni su posve-

²) Isto, 443—456.

dnevno izloženi pravednoj i nepravednoj oceni njihovih parničara, od kojih se svako nada zadovoljenju svojih interesa«. U današnjim prilikama, pored svega pomenutog, položaj sudija je postao teži i ozbiljniji, jer treba »brinuti se o svom dobrom imenu, stajati u dobrom glasu kod svojih pretpostavljenih, hraniti i braniti svoja ubeđenja, čuvati svoje lične odnose, vršiti savesno svoju dužnost, ne izlagati se nikakvim iskušenjima ni odozgo ni odozdo, i u isto doba očuvati svoj položaj i nadu za napredak.« Prema ovakvim prilikama moglo se desiti »da se poneki karakter pokolebao, da je katkad nauka zadremala, da je znanje potamnilo, a proteklo iskušenje na vratima mirne savesti zakucalo! Ali, ako dopustimo ili pretpostavimo ovakve slučajeve, onda gde nam je spokojstvo, gde pouzdanje u pravdu, gde bezbednost za naše ime, familiju, našu imovinu, kakva sigurnost za naša građanska i politička prava?«³⁾

To sve iziskuje potrebu da se garantuje strogo izricanje zakonske pravde, a da se to postigne »treba sudiju na neki način ograditi moralno i materijalno od mogućih navala i iskušenja«, stvoriti mu takve uslove da on »u granicama čovekove mogućnosti bude nosilac znanja i pravne istine, svećenik pravde«, »da on svojim ponašanjem i znanjem uliva poštovanje, svojom savesnošću i karakterom veru i pouzdanje«.⁴⁾

Prema odborskoj većini, za to u predlogu Zakona o sudijama ima osnova iz sledećih razloga:

— zahteva se stručna sprema, niko ne može biti sudija koji nije završio pravne nauke u zemlji ili na strani;

— utvrđeno je načelo nekretnosti sudija: sudija se ne može premetiti iz jednog suda u drugi protiv svoje volje, ne može se protiv volje ni unaprediti, u sudskoj ili upravnoj službi. Na taj način sudija postaje nezavistan te može slobodno, bez spoljnih uticaja da izriče svoj sud, »sedeći za sudskim stolom niti ima čega da se plaši ni da se čemu nada«, te može »prema svima i svakome da bude ravnodušan kao i sam zakon«;

— budućnost i unapređenje sudija neće zavisiti od ministra, nego od njihovog rada i stečenog glasa, jer sem sudija prvostepenih sudova predsednici svih sudova i sudija apelacionog i kasacionog suda bira ju se prema unapred utvrđenom načinu od viših sudova;

— navedene garancije povlače za sobom odgovornost sudija, prema kojoj zavisno od roda krivice (krivične, građanske, administrativne) podleže suđenju redovnih sudova ili kasacionog suda, te se sudija i u tom pogledu izvlači ispod vlasti ministra;

— na kraju, ovim se Zakonom ide i na to, da se popravi i materijalno stanje sudija, jer dobar materijalni položaj sudija je takođe garancija njihove nezavisnosti.

To su osnove na kojima se, prema odborskoj većini, zasniva sudijska nezavisnost, kao uslov za strogu primenu zakona i izricanje pravde, a koje se nalaze u Zakonu o sudijama koji vlada predlaže skupštini.

³⁾ Isto, 444.

⁴⁾ Isto.

Prelazeći u izveštaju dalje na pojedine konkretne odredbe vladinog predloga, sa namerom da uspešnije i doslednije od vlade obezbedi sudijsku nezavisnost, koja namera je potencirana samim sastavom odborske većine i stavom odborske manjine, većina je predložila sledeće bitnije izmene:

— u glavi I, čl. 1, odborska većina je doslednije sprovela stav o potrebnoj stručnoj spremi za sticanje sudijskog zvanja, jer je, brisanjem stava 2 iz čl. 1 vladinog predloga ukinula mogućnost da i neko ko nije završio pravne nauke bude sudija, što je vlada predvidela u svom predlogu;

— u istoj glavi, izmenom čl. 4, odborska većina je omogućila da se za sudije i predsednike svih sudova biraju i ona lica koja su presudama redovnih sudova osuđivana na političke zločine i istupe;

— u glavama II, III, IV i V, sem nekih sitnijih izmena, više tehničkog karaktera, odborska većina nije ništa dirala.

— u glavi VI («O odgovornosti sudija»), izvlačeći svoj zaključak da je ovim zakonom, kod odgovornosti, sudija oslobođen nadzora i vlasti ministra, odborska većina je nastojala da izmenama odgovarajućih odredbi taj princip doslednije sprovede. Tako je u čl. 27, gde se predviđa kome može da se podnese tužba protiv sudije za zločinstva i prestepe ili za naknadu štete, dodala da se tužba može podneti i neposredno kasacionom sudu (ne samo ministru pravde, kako je to predložila vlada). Zatim je izmenom čl. 28 obavezala ministra pravde da u roku od 15 dana po prijemu tužbe, tužbu sa dokazima sprovede kasacionom sudu, dok ranije ministru pravde za to nije bio određen nikakav rok. Osim toga, odborska većina predvidela je da sam kasacioni sud na velikoj sednici određuje sud koji će delo suditi, i o tome samo izvestiti ministra pravde, dok je po vladinom predlogu ministar pravde trebalo da određuje sud koji će suditi optuženom sudiji.

Sem navedenih izmena, odborska većina je u svom izveštaju iznela i konkretne predloge za popunu onih odredbi koje vlada nije precizirala: odredila je iznos plata za pojedine kategorije sudijskih zvanja, kao i dan od kada će Zakon stupiti u život. Plate su sudijama i predsednicima sudova određene u rasponu od 10.000 dinara (predsednik kasacionog suda) do 3.000 (sudije prvostepenih sudova), s tim što su prema predlogu odborske većine zavedene periodske povišice (posle četiri godine 3.500, a posle druge četiri godine 4.000 dinara).

Prelazna naređenja su dopunama naročito obogaćena, što je bio rezultat dogovora naprednjačke vlade sa zakonodavnim skupštinskim odborom, u vladinim nastojanjima da sprovede partijsku reorganizaciju sudske struke. Da bi politički uspešnije delovala, vlada je odgovarajuće predloge dostavila skupštini preko skupštinskog odbora i njegovog izveštaja, a ne kao svoj predlog, odnosno ne preko svog predloga. U vladinom predlogu nisu predviđene (prema tome, nove su) sledeće odredbe (ujedno su i novi članovi Zakona, pošto je odborska većina, zbog predloženih izmena, izvršila prenumeraciju članova):

— čl. 45: »Za vreme dok ovaj zakon ne stupi u život, a u želji dobrog sastava sudova, ovlašćuje se ministar pravde:

Da može postaviti sudije na zvanja niža po rangu, no sa platom koju imaju.

Da može postaviti za predsednika kasacionog suda od članova državnog saveta, koji će zadržati platu koju imaju.⁵⁾

— čl. 46: »U istoj celiji dobrog sastava sudova stavlja se ministru pravde na raspoloženje suma od 100.000 dinara na penzionisanje.«⁶⁾

—Čl. 48 je popunjen određivanjem dana kada Zakon-stupa u život (»na jedan mesec dana od dana kad ga Knez potpiše«), ali je, prema dodanom tekstu, naređenje iz čl. 46 trebalo da stupi na snagu odmah posle kneževog potpisa (»po naređenje u čl. 46 ovoga zakona za sumu od 100.000 dinara, koja se ministru pravde odobrava na penzionisanje počće važiti odmah, kad Knjaz potpiše ovaj zakon«). Suština ovog dodanog teksta je objašnjena u debati povodom ovog predloga. To je, ustvari, značilo da su se za mesec dana pre stupanja na snagu Zakona o sudijama sudovi imali očistiti od liberala i popuniti naprednjacima, što je i bio razlog zbog koga je naprednjačka vlada požurivala donošenje ovog Zakona.

IV

Izveštaj odborske manjine⁷⁾ takođe sadrži uvodni deo i predlog o konkretnim izmenama koje su ustvari primena i razrada načelnih stavova iznetih u uvodnom delu.

U uvodnom delu članovi odborske manjine su istakli dva pitanja koja bi, prema njihovom mišljenju, trebalo rešiti nešto drugojačije, nego što je to učinjeno u vladinom projektu, ako bi se htelo govoriti o doslednom sprovođenju »principa sudske nezavisnosti«. Projekt Zakona o sudijama ne izvodi potpuno taj princip »jer dokle se njime s jedne strane osigurava samostalnost mišljenja i suđenja savesnih sudija, dotle i širom otvaraju vrata svakom onom sudiji, osobito sudijama najvišeg tj. kasacionog suda da bez ikakve faktičke odgovornosti mogu obilaziti zakone i njihova naređenja. . . ne imajući po ovom zakonu nikakve kontrole nad sobom i ne dajući skoro nikome računa od svog rada.«⁸⁾ Zbog toga» nema jemstva za lična i imovna prava svijuju i svakoga«. Ovu prazninu u vladinom predlogu članovi odborske manjine mislili su da popune ustanovom »državne porote«, ali su od toga odustali, s obzirom na čl. 117 Ustava od 1869. godine, koji tačno predviđa kada se i zašto porota može ustanoviti. Prilikom izmene Ustava treba voditi računa o toj mogućnosti kontrole nad kasacionim sudom putem državne porote, a za sada приметnu prazninu u Zakonu o odgovornosti najvišeg, kasacionog suda treba popuniti njegovom odgovornošću pred narodnom skupštinom, u kome smislu odborska manjina i čini konkretan predlog. Članovi odborske manjine, »poimajući šta znači nezavisnost savesnog sudije pri izricanju pravde uopšte, a posebno pri procesima političkog karaktera«, i predlažu ovakvo rešenje, ne čekajući promenu Ustava da bi se nad kasacionim sudom zavela kontrola putem državne porote. Prema njima, moguće je da će se češće od sada pojavljivati procesi političkog karaktera, usljed ustanova, po kojima će slobodoumlja naših državljanja poći smelijim i odmerenijim kora-

⁵⁾ Stenografske beleške narodne skupštine 1880/81, 455.

⁶⁾ Isto, 456.

⁷⁾ Isto, 457—460.

⁸⁾ Isto, 457.

kom po svima pravcima umnoga rada, kao što su ustanove 'šira slobodna štampa' i 'sloboda javnih zborova i udruženja', te baš zbog toga treba obezbediti da se »do što čistije i jasnije pravde u tima prilikama dođe«.

Drugo pitanje je pitanje postavljanja sudija prvostepenih sudova (okružnih sudova, suda varoši Beograda i beogradskog trgovačkog suda), koje treba da se vrši »onim istim putem i načinom kojim se vrši i postavljanje sudija apelacionog suda u podnetom projektu.« Opravdano se smatra da u tom načinu postavljanja sudija ima više garancija njihove nezavisnosti nego kod načina koji je vlada predložila — naimenovanje sudija koje vrši ministar pravde.

Ova dva istaknuta načelna pitanja su konkretno rešenje našla u predlogu za izmenu i dopunu odgovarajućih članova vladinog projekta. Sem toga, polazeći od potrebe da se što potpunije izvede princip nezavisnosti sudija, članovi odborske manjine su u tome smislu predložili i izmene i dopune pojedinih članova vladinog projekta Zakona o sudijama. Glavnije predložene izmene i dopune pojedinih članova vladinog projekta su sledeće:

— u glavi I treba brisati odredbe o predsednicima pojedinih sudova, jer su se članovi odborske manjine izjasnili protiv stalnih predsednika svih sudova, a za njihovo biranje od strane kolegijuma iz sopstvene sredine na godinu dana;

— u glavi II treba ukinuti odredbu čl. 6, koji govori o naimenovanju sudija prvostepenih sudova od strane ministra pravde, jer bi se oni od sada postavljali na isti način kao i sudije apelacionog suda;

— pošto više nema razlika u načinu postavljanja sudija prvostepenih sudova, apelacionog i kasacionog suda, odnosno pošto prema odborskoj manjini treba najpre svi da se biraju od stručnih tela (apelacionog i kasacionog suda), izmenjen je i naziv III glave, koji sada glasi: »O načinu biranja sudija sva tri stepena«. Izmene u ovoj glavi su znatnije, u cilju obezbeđenja izbornosti sudija, kao jedne od garancija njihove nezavisnosti. Vlada i odborska većina su se složili da apelacioni i kasacioni sud, u slučaju kad se koje sudijsko mesto uprazni, za to mesto biraju, na poziv ministra pravde, po dva kandidata. Odborska manjina je predložila da oba suda biraju samo jednog kandidata. Time je ministru pravde sužena mogućnost izbora, jer on od predloženih kandidata vrši konačan izbor za postavljenje. Ministar bi imao sada da bira između dva kandidata koga će postaviti, a ne između četiri. Apelacioni i kasacioni sud mogu izabrati jedno isto lice i ono bi onda bilo jedini kandidat. Osim toga, ako u kakvom narednom slučaju kandidacije bude kandidovano ponovo lice, koje je već ranije kandidovano »ima prečeg prava na izbor od ostalih.«⁹⁾ Time bi bila još više sužena mogućnost da ministar pravde utiče na lični sastav sudova, odnosno sve ove odredbe bi pojačavale sistem izbornosti sudija od strane stručnih kolegijuma — apelacionog i kasacionog suda,

— u glavi V izmena i dopuna od strane odborske manjine nije bilo;

— u glavi VI (»O odgovornosti sudija«) izmene i dopune su takođe znatne i kreću se u dva pravca: ne ostaviti sudije najvišeg suda

⁹⁾ Isto, 459.

neodgovornim i smanjiti nadležnosti i ulogu ministra pravde u postupku odgovornosti sudija apelacionog suda i prvostepenih sudova. Tužba se, prema predlogu odborske manjine, podnosi kasacionom sudu, a ne ministru pravde, kako je bilo po vladinom projektu, odnosno ne i ministru pravde, kako je bilo po projektu odborske većine. Kasacioni sud, ako nađe da ima osnova da se tuženi sudija da pod sud, određuje sud koji će delo suditi, što je po vladinom projektu trebalo da radi ministar pravde. Nova je odredba o pravu na tužbu protiv sudija kasacionog suda. Tužba se podnosi pismeno ministru pravde, a posle roka koji se tuženom ostavlja za odgovor, dostavlja se prvoj redovnoj narodnoj skupštini. Skupština rešava ima li mesta optuženju, a ako reši da ima, istovremeno određuje i koji će sud od redovnih sudova delo suditi. U ovim slučajevima presuda apelacionog suda je konačna.

— glava VII je takođe pretrpela izmene: smanjene su plate sudijama uopšte, te se prema novom predlogu raspon sudijskih plata kreće od 8.500 (za predsednika kasacionog suda) do 2.500 (za sudije okružnih sudova). Prva plata za sudije okružnih sudova je 2.500, koja se svake navršene pete godine povećava za 250 dinara, dok bude u toj službi.

Stavovi odborske manjine tokom debate u načelu i u pojednostima dobiće podršku radikalnih poslanika u skupštini i biće povod da se više puta ponovi poimenično glasanje o sadržaju pojedinih odredbi predloženog Zakona.

V

U debati u načelu¹⁰⁾ o vladinom projektu Zakona o sudijama i izveštajima odborske većine i odborske manjine, poslanici su iznosili različite stavove, povodom zahteva da se izjasne da li projekt Zakona u načelu pimađu ili ne. Oni koji su se izjasnili za prijem projekta u načelu, takav stav su obrazlagali potrebom i zahtevima koji su više puta isticali, da se uzakoni sudijska nezavisnost, da se i na taj način obezbedi izricanje pravde, da bi svako u zemlji bio siguran za svoja lična i imovinska prava, koje mu zakoni i Ustav garantuju. Ti su razlozi, kod onih koji su projekt u načelu prihvatili, prevagnuli, mada su, uzimajući reč o tome, i sami sebi ostavljali pravo da pojedine predložene odredbe ne prihvate, kada se o njima bude govorilo i odlučivalo u debati u pojednostima. Radilo se obično o nim odredbama Zakona koje su bile razlog da se dobar deo poslanika kroz debatu (mada ne i kod glasanja) izjasni protiv primanja ovog projekta u načelu. Ti se razlozi uglavnom podudaraju sa onim koje je manjina iznela u svom izveštaju: neodgovornost kasacionog suda, način postavljanja sudija prvostepenih sudova, pojačano učešće ministra pravde u postupku odgovornosti sudija, uticaj ministra pravde na lični sastav sudova, povećanje plata sudija, i dr.

Prednosti podnetog predloga isticali su poslanici iz skupštinske većine na sličan način na koji je to uradila i odborska većina. Pri tome, pravdano je i sve ono što je u samom projektu predstavljalo ne-

¹⁰⁾ Isto, 461—478.

osledno sprovođenje neke od garancija sudijske nezavisnosti. S druge strane, upravo ta nedoslednost u obezbeđenju pune sudijske nezavisnosti je i bila predmet kritike pojedinih poslanika. U tim relacijama se odvijala čitava debata u načelu povodom ovog vladinog projekta.

U debati u načelu najveći broj učesnika se izjasnio protiv povećanja sudijskih plata, te je time i uslovljavao prijem projekta Zakona u načelu.¹¹⁾ Razlog za takav stav bila je uglavnom teška materijalna situacija naroda posle iscrpljujućih srpsko-turskih ratova. Predlog je ziskivao mnogo izdataka, te mu sada, kad je narod »tako opao i u eliku sirotinju došao«, nikako nije bilo mesta. Taj je razlog bio toliko eliki, da navedeni predlog ne bi trebalo ni jedan narodni poslanik da rimi, jer — kako je rekao poslanik Mihajlo Smiljanić — »narod kad as je ovamo poslao nije nam rekao: rđavo stoje sudije i činovništvo, a da im zato povisimo platu, nego nam je dao amanet, kako ćemo emlju našu da odužimo ,kako ćemo naš narod materijalno da popriamo«.¹²⁾ Ljuba Didić, iznoseći teško materijalno stanje naroda u svom rezu, isticao je zbog čega teško pada narodnim poslanicima da se izasne za vladin predlog kada se njime istovremeno traže i veća novana sredstva. Skupštinu je pitao: »Kako ću da dam odgovora ovim 10jim biračima, kad kažu: zar smo te zato poslali u skupštinu da dmah udariš u povišenje činovničkih plata?«¹³⁾ Neki od učesnika u ebati su govorili da bi sudije iz patriotizma trebalo za sada da se od-eknu povećanja plata i da »metu ruku na srce pa da pogledaju okonu oko sebe, da li ti ljudi imaju toliko plate, da mogu pristojno ži-eti«. Onda bi i »oni sami morali reći, ne može se više od naroda bar a sada pri ovakvom materijalnom stanju zemlje tražiti.«¹⁴⁾ Poslanik lekša Stanojević je takođe bio protiv povećanja sudijskih plata, pa iz oga razloga i protiv predloga u celini, sa obrazloženjem: »ta neza- isnost sudska koštaće toliko, da narod srpski ne će moći podneti«. rema proračunu poslanika Vase Pavića to je bila prilična suma: ne-avisnost sudija trebalo je da košta srpski narod preko 300.000 dinara odišnje, koliko ukupno iznose povišice sudijskih plata.¹⁵⁾

Navedeni stavovi poslanika u pitanju sudijskih plata, »koje du-oko zaseca u osećanje naroda«, nagnali su izvestioca odborske ma- jine Marka Petrovića da u svojoj završnoj reči u debati u načelu, za- raži od vlade da se izjasni da li povećanjem sudijskih plata uslovlja- a i opstanak svoga projekta u celini, odnosno da li pri projektu ostaje ako se sudijske plate ne povećaju, jer bi se onda, ako vlada pristane la pozicija plata otpadne, mnogi poslanici lakše izjasnili za Zakon.¹⁶⁾ vlada na ovo nije odgovorila posebno, jer je povećanje sudijskih plata ostavila kao jednu od garancija njihove nezavisnosti. I zaista, dobar naterijalni položaj sudija je bila jedna od garancija sudijske nezavi- nosti.

¹¹⁾ Poslanici: Sima Milošević, Novak Milošević, Mihajlo Smiljanić, Blagoje Božić, Aleksa Stanojević, Milija Milovanović, Ljuba Didić.

¹²⁾ Stenografske beleške narodne skupštine 1880/81, 464.

¹³⁾ Isto, 467.

¹⁴⁾ Isto, govor Milije Milovanovića, 473.

¹⁵⁾ Isto, 466.

¹⁶⁾ Isto, 477.

Pitanje postavljanja sudija prvostepenih sudova takođe je bilo predmet debate u načelu i za neke poslanike dovoljan razlog da se vladin projekt ne prihvati. Već na početku debate poslanik Avram Sandić je to naveo kao jedini razlog svoga neslaganja sa projektom i predložio da kasacioni i apelacioni sud biraju sudije prvostepenih sudova.¹⁷⁾ U daljoj debati takav stav je bliže obrazložen. Što se vladinim projektom htelo da prvostepene sudije postavlja ministar, značilo je da se za narod ne može dobiti onoliko koliko se htelo — smatra poslanik Sima Nestorović.¹⁸⁾ On nalazi, upoređujući ranija zakonska rešenja sa sadašnjim predlogom, da nema nikave razlike, i pored toga što se ističu prednosti sadašnjeg rešenja. Jer, postavljajući sudije prvostepenih sudova, ministar pravde određuje i kasaciju i apelaciju, pošto se iz redova prvostepenih sudija najčešće i regrutuju članovi apelacionog i kasacionog suda. Tako će opet biti po starom, kao kada je ministar pravde postavljao sudije sudova sva tri stepena.¹⁹⁾ Za izbor prvostepenih sudija odlučno je istupio i poslanik Aleksa Stanojević.²⁰⁾ Obrazlažući neslaganje između odborske većine i odborske manjine u pitanju doslednog sprovođenja izbornosti sudija, izvestilac manjine je rekao: »... badava će najviši sudovi predlagati ministru za više zvanje... kad ostavljamo ministru da inicijativom svojom sam postavlja one, iz kojih se imaju popunjavati ta viša mesta za više sudove.«²¹⁾

Neodgovornost kasacionog suda kao najvišeg suda u zemlji — pitanje na koje je ukazala odborska manjina — takođe je bila, u diskusijama poslanika, jedan od razloga za neprihvatanje vladinog predloga u načelu. Poslanici koji su o tome govorili, nisu se upuštali u teoretsko razlikovanje sudske i sudijske nezavisnosti (nezavisnosti sudstva i nezavisnosti sudija), i zavisnost jedne od druge, niti u razlaganja o sistemu podela i sistemu jedinstva vlasti i mestu sudske vlasti (sudske funkcije države) u njima, da bi sa toga aspekta posmatrali odsustvo kontrole nad najvišim sudom u zemlji. Oni su, kao i kod povećanja sudijskih plata, reagovali više politički, naglašavajući samo političke posledice takvog statusa najvišeg suda u zemlji, u vreme kada su se garantovala veća politička prava i slobode građana, a posle određenih iskustava iz rada toga suda. U osnovi, kontrolu koju nad najvišim sudom ima ministar pravde, hteli su da prenesu na narodno predstavništvo.

Isticano je da se neograničena vlast kasacionog suda ne slaže sa funkcijom koju taj sud ima: on je najviši sud, izriče najveću pravdu u zemlji, pa treba i da je najodgovorniji. Odsustvo odgovornosti kasacionog suda u suprotnosti je i sa Ustavom, jer su prema čl. 105 Ustava (od 1869. godine) svi činovnici odgovorni za svoja zvanična dela. Prema čl. 103. Ustava u Srbiji je samo vladalac neodgovoran, a svi ostali moraju biti pod kontrolom. Iz tih razloga se Veljko Jakovljević zauzimao za odgovornost kasacionog suda pred narodnom skupštinom,²²⁾ ali je za razliku od predloga odborske manjine, tražio da dve skupštine, jedna za drugom, rešavaju o odgovornosti sudija kasacionog suda

¹⁷⁾ Isto, 461.

¹⁸⁾ Isto, 463.

¹⁹⁾ Isto.

²⁰⁾ Stenografske beleške narodne skupštine 1880/81, 472.

²¹⁾ Isto, 477.

i da se oni pod sud dadu, tek ako to reši i druga skupština. Ovo utoliko pre što odgovornost nižih sudija čini iluzornom neodgovornost viših sudija kojima niži odgovaraju.²²⁾

Izvestilac manjine, Marko Petrović, u svojoj završnoj reči nešto je šire objasnio zahtev manjine da se uvede odgovornost sudija kacionog suda. Odborska manjina je želela da i nad najvišim sudom ustanovi kontrolnu vlast, i to vlast narodnog predstavnštva, u nameri »da ne bi zaštitom pojedinog sudije i celokupnog suda od upliva i prisilja s više stvorili priliku da se tiraniše društvo ili pojedinac.«²⁴⁾ Taj princip odgovornosti najvišeg suda pred narodnim predsedništvom, s obzirom da nije usvojen ni u praksi ni u teoriji evropskih država, manjina ne iznosi skupštini »kao pozitivno uverenje da ćemo njime postići željenu pravdu«, nego ga samo stavlja na ocenu poslaničke savesti i uviđavnosti.

To su uglavnom razlozi zbog kojih su mnogi poslanici smatrali da vladin projekt ne obezbeđuje dovoljno sudijsku nezavisnost, odnosno zbog kojih su se u debati izjasnili da ga ne prihvataju.

Posebno je karakteristično istupanje poslanika Dimitrija Katića, koji je i kasnije ostao dosledan svojim izraženim stavovima, mada su mnogima izgledali nelogični. Odlučno je bio protiv donošenja Zakona, smatrajući da je to davanje narodu vode, onda kada on traži hleba, odnosno da to nije preka narodna potreba, da ima i prećih stvari za narod u tadašnjem momentu i u tadašnjim uslovima. Svoj stav najjasnije je izrazio rečima: »Nisam protiv nezavisnosti sudija, niti ičije nezavisnosti, ali dajući ovu nezavisnost sudijama, oficirima, sveštenicima, policijskim vlastima — kad svima dademo — narodu ništa ne ostaje.«²⁵⁾ Svoje pristajanje na novi položaj sudija uslovio je izmenom ustava, kojom bi prilikom moglo doći do pogađanja — »šta da im damo, a šta nama da ostane«.

Poslanicima koji su se u debati u načelu izjasnili protiv vladinog predloga, ne može se prebaciti da nisu isticali i njegove dobre strane. Često su pominjali osiguranje stalnog položaja sudija kao jednu od garancija sudijske nezavisnosti.²⁶⁾ Isto tako, kao dobra strana ovog zakona isticano je i načelo isbornosti za sudije viših sudova, koje bi trebalo upotpuniti i proširiti i na prvostepene sudove. To su — zaključivali su, a često od toga i polazili mnogi poslanici — mogućnosti koje garantuju pravednije suđenje od dosadašnjeg. Ali, smatrali su ih nedovoljnim, pa su ih u diskusiji dopunjavali novim garancijama, ili su brisali one odredbe koje su potirale značaj pojedinih garancija.

Principijelnost se ne može pripisati onim poslanicima koji su se izjasnili za prijem predloga Zakona o sudijama u načelu. Ne zbog drugojačijih stavova iz opozicionih vremena, nego što su pravdali i stvari koje očigledno ne obezbeđuju sudijsku nezavisnost, ili su preterivali u isticanju prednosti podnetog predloga. Za njih sada čak i postavljanje sudija prvostepenih sudova od ministra pravde nije ugrožavalo nezavisnost sudija niti je bilo mana predloga, jer »sudijama ko-

²²⁾ Isto, 464—465.

²³⁾ Isto, govor Pere Velimirovića, 473.

²⁴⁾ Isto, 476.

²⁵⁾ Isto, 470.

²⁶⁾ Isto, Đoka Miletić — 463; Pera Velimirović — 473, 474.

je postavlja ministar, ne da najveći sud da pođu stranputicom«.27) Isticali su da je dovoljno to što se ovim zakonom uvodi nepokretnost sudija, da bi bili i stvarno nezavisni; odnosno, da je stalnost i nepokretnost sudija osnovna garancija sudijske nezavisnosti, a time i pravde u zemlji. Zato su prebacivali onima koji su predlog kritikovali, da je to davnašnja želja naroda i da vladi treba zahvaliti što je predlog podnela. Ljuba Stanojević je tom prilikom ukazao na jednu pojavu iz već duge prakse odnosa skupštine i vlade. Govoreći o tome da ovaj zakon treba što pre usvojiti, jer ga vlada podnosi tek sada, iako je narod još od Svetoandrejske skupštine izjavljivao želje da se uvede sudska nezavisnost, rekao je: »Ako bi se ova prilika propustila, ja baš onda zebem da bi je još koji put i to skoro doživeli. Mi vrlo dobro znamo, kako po našem ustavu teško ide s tim željama, koje se pojavljuju kod narodnog predstavnništva. One ostaju često proste prazne želje«.28)

Upravo stoga se u načelnoj debati i nije postavilo pitanje ko je za sudijsku nezavisnost a ko protiv, pa i nije bilo tekvog izričitog izjašnjenja, mada je bilo pojedinih poslanika koji su se iz drugih razloga, dosledni svojim ranijim stavovima, u ovom momentu izjasnili i protiv toga principa.29) Stavovi pojedinih poslanika konfrontirali su se oko mere nezavisnosti, jer su neki poslanici smatrali da je ima dovoljno u vladinom predlogu, a neki drugi da je treba još više obezbediti i dosledno do kraja izvesti.

Posebno je karakterističan stav pojedinih poslanika u pitanju povećanja sudijskih plata. Iako su se izjasnili za doslednu realizaciju principa sudijske nezavisnosti, to im nije smetalo da se istovremeno u velikom broju izjasne protiv povećanja sudijskih plata, kao jedne od garancija te nezavisnosti. Politički stav je preovladao: polazeći od teških poratnih materijalnih prilika u kojima se narod nalazio, ti poslanici su izjavljivali da će glasati protiv povećanja sudijskih plata, uz obrazloženje da ih na to navodi obaveza prema njihovim biračima, za koje izvesno znaju da s uprotiv povećanja činovničkih plata uopšte.

Konačno, kod glasanja, samo se pet poslanika izjasnilo protiv prijema vladinog projekta Zakona o sudijama u načelu,30) iako se to, posle debate, nije moglo kao izvesno očekivati. Bez poznavanja opštih političkih uslova koji su prethodili ovom Zakonu, teško bi se to moglo razumeti. Pored već istaknutih elemenata političke situacije 1880/81. godine, treba dodati još sledeće: zahtevi za sudskom i sudijskom nezavisnošću se vrlo rano ističu: delimično zapisan u Ustavu od 1869. godine, princip sudske nezavisnosti nametao je potrebu detaljnijeg regulisanja i sudijske nezavisnosti, ali uprkos tome sudijska nezavisnost ne postoji sve do 1881. godine. Zato ova skupština, koja je na sebe primila zadatak da definitivno i pozitivno reguliše mnoga politička prava i slobode nije mogla prema pitanju sudijske nezavisnosti da ima drugojačiji načelni stav od onog koji je pokazao rezultat glasanja. Ona nije mogla da se ne složi sa potrebom sudijske nezavisnosti, mada su postojali različiti stavovi o meri te nezavisnosti.

27) Isto, Govor Novaka Miloševića, 462.

28) Isto, 471.

29) Dimitrije Katić.

30) Stenografske beleške narodne skupštine 1880/81, 478.

31) Isto, 462.

Svoje na izgled protivrečne stavove, sami poslanici su najbolje objasnili. Zaključivši pravilno da je nezavisnost sudijska »štit sviju sloboda«, da se bez nje ne može zamisliti ni jedna sloboda i da »samonolja sudska« može »sve građanske slobode, pa ma kako da su ne široko uvedene, potlačiti«,³¹⁾ oni se nisu mogli, vodeći računa o prošlom svom skupštinskom radu« izjasniti u načelu protiv prijema projekta Zakona o sudijama. Jer, upravo ovaj isti skupštinski sastav nekadašnji mladokonzervativci i levi liberali, naprednjaci i radikali) osili su zahteve za političkim pravima i slobodama sve do njihovog stvarivanja, pa i zahtev za sudijskom nezavisnošću. Zato izgleda protivrečno da mnogi poslanici u debati u načelu iznose razloge protiv isvajanja zakona da bi se konačno izjasnili za njegov prijem u načelu. Reč je više o neslaganjima sa konkretno izvedenim garancijama te nezavisnosti, odnosno sa merom sudijske nezavisnosti koja se predlaže, jer se kod isticanja zahteva svakako podrazumevala potpuna sudijska nezavisnost, bez rezervi koje mogu doći od strane jedne vlade ili jedne političke stranke. Zbog toga, što su bili za sudijsku nezavisnost, u debati su se izjašnjavali protiv zakona koji je samo delimično uvodi, jer bi li time i već tada podvukli potrebu njenog potpunijeg obezbeđenja kroz taj isti zakon. Zato će u debati u pojedinostima dolaziti do zraženijih konfrontiranja stavova, pa i nadglasavanja.*)

---

*) Debata u pojedinostima, zbog značaja pitanja koja je obuhvatila, biće prikazana u posebnom članku, u idućem broju Zbornika.

LOI RELATIVE AUX JUGES EN SERBIE DE 1881

R é s u m é

L'opposition unifiée a réussi en 1880 de renverser en Serbie le régime à la tête duquel se trouvaient les libéraux. Par cet acte a pris fin l'alliance dans les rangs de l'ancienne opposition, car le nouveau gouvernement du parti progressiste n'avait pas dans sa constitution un seul représentant du parti radical. Mais le nouveau régime est resté conséquent à l'ancien programme commun de la politique intérieure et dès la première session de l'assemblée il a commencé à le réaliser.

Une partie de ce programme était destinée à assurer l'indépendance des juges. Le projet du gouvernement de la Loi relative aux juges contenait le principe de l'indépendance des juges, mais il ne l'a pas réalisé jusqu'au bout et de conséquence. Ainsi, par exemple, on avait laissé à la compétence du ministre de la justice de nommer les juges des tribunaux de première instance, ensuite, le ministre de la justice déterminait dans chaque cas concret quel tribunal ordinaire jugera le délit de la faute commise par le juge.

Le comité de l'assemblée qui examinait le projet du gouvernement de la Loi relative aux juges, justement à cause de l'inconséquence marquée du gouvernement dans la réalisation du principe de l'indépendance des juges, ne s'est pas rallié à une opinion unique dans son estimation, mais il s'est divisé en majorité et minorité.

La majorité du comité défendait le projet du gouvernement, en invoquant les besoins et les arguments pour l'adoption de la loi relative aux juges dans laquelle serait mise en relief l'indépendance du juge. Dans son rapport la majorité a souligné que le projet du gouvernement contient les garanties nécessaires de l'indépendance des juges.

La minorité du comité critiquait le projet justement à cause de la mise en application inconséquente du principe de l'indépendance des juges. En même temps elle avait proposé ce qu'il fallait modifier en dans quel sens pour que la loi puisse assurer la position indépendante des juges. Elle a proposé l'élection et non point la nomination des juges des tribunaux de première instance; l'abolition de la fonction permanente de président dans les tribunaux; l'élection de l'un des juges qui exercerait pendant un an cette fonction; que ce soit la cour de cassation et non point le ministre de la justice qui détermine lequel des tribunaux ordinaires jugera dans le cas concret du délit de la faute commise par le juge.

Les débats ont fait ressortir en principe, de même, que l'attitude à l'égard du principe de l'indépendance du juge et son application conséquente ou inconséquente, était l'expression de la situation politique du gouvernement c'est-à-dire de la majorité et de la minorité de l'assemblée. Le gouvernement lutte avec acharnement pour sa prédominance de parti dans la composition des tribunaux, et c'est pourquoi il s'ingénie à porter atteinte au principe de l'indépendance des juges; la minorité de l'assemblée s'est prononcée contre l'augmentation des traitements des juges, quoique la bonne situation matérielle des juges est une des garanties de l'indépendance des juges.

Sur la base des raisons mentionnées, la Loi relative aux juges de 1881 a assuré l'indépendance des juges en Serbie, dans la mesure que le gouvernement du parti progressiste l'a désiré, de les avoir en tant que membres du parti et en tant que juges indépendants.

Mr. DRAGAN STANIMIROVIĆ,
asistent Pravnog fakulteta u Nišu

PROTIVREČNOSTI DRUŠTVENE MOĆI

I. PROTIVREČNOSTI STVARNOSTI I TEORIJA DRUŠTVENE MOĆI

Društvena moć postaje sve više tema dana u dnevnom redu društvenih nauka. Naročito je to slučaj sa sociologijom. Ali daleko od toga da je društvena moć samo ili prvenstveno sociološka tema. Ona to nije bila ni ranije. Šta više, pre utemeljenja sociologije kao opšte nauke o društvu, društvena moć je već bila doživela znatnu teorijsku obradu.

Već je klasna filozofska tradicija pokazala duboki interes za pitanje „moći”, ocrtavajući je u odnosima čoveka i sveta i naglašavajući njene moralne dimenzije i funkcije. Na tradiciji helenske misli, ove ideje razvija naročito Platon. On zasniva etičku teoriju društvene moći, vezujući vrlinu ili moć za ostvarenje uspeha u kosmičkim razmerama — za ostvarenje saglasnosti između ljudskog delovanja i bivstvovanja i shvatljive strukture kosmosa¹⁾. Aristotel najviše razvija helensku etičku teoriju društvene moći²⁾. Aristotel shvata vrlinu ili moć kao realizaciju ili aktualizaciju ljudskom rodu imanentnog potencijala, ograničenog razvoja „umne” vrste na ono što generički već jesmo, smatra P. Brokelman³⁾. Po njegovu mišljenju, helensku, osobito Platonovu i Aristotelovu, humanističku orijentaciju u određivanju moći sa ugrađenim ciljem nastavlja Spinoza, ali vezujući je još tešnje sa razmišljanjem i razvijajući ideju o moći kao sposobnosti da nadživi ili bivstvuje⁴⁾.

Sem filozofije, sociološkom poimanju društvene moći doprinele su naročito političke nauke. Ali dok je filozofija više razvijala antropološki pristup društvenoj moći (ističući humanističke i etičke principe, „vrline” i „dobra”, koja treba da se ostvare kao „najviša vrlina” odnosno „najviše dobro”), političke nauke društvenu moć posmatraju više kao vrstu ili deo vlasti. Pritom, političke nauke su razvile mnoštvo najraznovrsnijih shvatanja vlasti — od svakog uticaja na ličnu ili društvenu delatnost, do svođenja vlasti na nasilje. Kritička teorija, prevazilazeći šarolika ali ograničena shvatanja o vlasti, utvrđuje isto-

¹⁾ Paul T. Brockelman: „Čovjekova priroda, moć i participativna demokratija”, Praxis, br. 1/2, 1970., str. 176.

²⁾ Aristotel: „Metafizika”, Kultura, Beograd, 1971., str. 99, 117—119, 297—299; „Nikomahova etika”, Kultura, Beograd, 1970., str. 4, 7, 13 i dalje; „Politika”, Kultura, Beograd, 1970, str. 6—7, 93—98.

³⁾ Brockelman, nav. delo, str. 127.

⁴⁾ Isto.

rijske dimenzije i suštinu vlasti kao eksproprijaciju ličnih i društvenih čovekovih snaga i moći, kao dominaciju, opsesiju i otuđenje lične moći čoveka⁵⁾).

Prodor ideja o vlasti i suprematija vlasti u poimanju društvene moći, logična su posledica položaja političkih i drugih društvenih nauka u uslovima političke vladavine i političkih odnosa kao klasnih odnosa posredovanih državom, kao otuđene sile u obliku vlasti⁶⁾. Izvedena iz klasne strukture, društvena moć se pokazuje kao odnos dominacije, kao vlast koja čoveku otuđuje njegove suštinske snage.⁷⁾ Klasno određena društvena moć oličava se prvenstveno kao društveno-ekonomska vlast, odnosno svojina ili svojinski monopol. U političkoj sferi društvena moć se oličava kao institucionalizovana politička vlast u licu države — koja se kao opšta prinudna sila izdiže nad društvom i nameće mu se kao tuđa — a zatim i u drugim političkim organizacijama koje nastaju izvan državne organizacije i dejstvuju s njom ili protiv nje. Zasnovana na ekonomskom i političkom monopolu, društvena moć uključuje monopol komunikacija i obrade informacija u procesu ekonomskog i političkog odlučivanja, na koje se, u krajnjoj liniji, mogu svesti svi oblici odlučivanja, monopol organizovanja društvenog rada — koji je uvek obezvlašćenje najvećeg broja radnika — i druge elemente birokratske i tehnokratske, odnosno tehnobirokratske društvene moći, monopol sticanja kulturnih vrednosti i kontrolu kulturnih procesa, monopol idejnog uticaja, odnosno moć stvaranja i kontrole javnog mnjenja i masovnog političkog mišljenja.⁸⁾ Kao vlast, klasni tip društvene moći je specifična struktura društvenih interesa, vrednosti i ciljeva u funkciji ideološkog i uopšte političkog monopola.

Filozofski, politikološki, ideološki i drugi uplivi na sociološko poimanje društvene moći nesumnjivo su ostavili duboke tragove, pa ipak se sociološko shvatanje razvijalo i nekim relativno nezavisnim i sopstvenim putevima. Što se sociološka teorija društvene moći razvijala i putem sličnosti sa drugim društvenim teorijama o vlasti, uticaju, autoritetu i drugim bliskim društvenim procesima i institucijama, mora se objašnjavati ne samo teorijskim ili naučnim razlozima, nego još više stvarnim društvenim odnosima u kojima sociologija, filozofija, političke i druge društvene nauke nisu mogle jednu istu stvarnost objašnjavati sasvim različito odnosno suprotno. Šta više, između nekih različitih disciplina — na primer: sociologije, filozofije i politikologije — neretko postoje manje razlike u gledištima nego u okviru svake pojedine od ovih disciplina. Tako su i u sociologiji krajnje različiti stavovi i teorijski pristupi ne samo kad je u pitanju društvena

⁵⁾ J. Đorđević: „Politički sistem. Prilog nauci o čoveku i samoupravljanju” Savez udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd, 1974.

⁶⁾ P.I. Kozic: „Sociologija”, Savremena administracija, Beograd, 1973, str. 140.

⁷⁾ Kritičku analizu klasnog tipa društvene moći i shvatanja društvene moći u krilu vlasti, osobito dobro su u nas dali J. Đorđević (v. nav. delo) i Z. Vidaković: „Društvena moć radničke klase”, Rad, Beograd, 1970, str. 240—242 i „Radnička klasa i društvena moć”, Treći program, Proleće 1973, str. 38, 47, 88 i dr.

⁸⁾ Z. Vidaković: „Društvena moć radničke klase”, nav. delo, str. 242. Isto i u: „Društvena moć radničke klase”, Naše teme, br. 9—10, str. 1293.

moć, nego i kad su upitanju neke bliske, slične ili društvene pojave u kojima se prepliću svojstva ovih ili drugih društvenih pojava, procesa i odnosa.

1. U svetlu građanskih teorija

Savremena sociologija i politička nauka imaju dva pristupa društvenoj moći. Jedan pristup uzima društvenu moć kao jednu od svojih temeljnih kategorija, dok drugi skoro potpuno ignoriše njen značaj za društvene nauke.

Za prvo shvatanje je karakterističan stav B. Rasela, po kome je moć centralno pitanje za društvene nauke, kao što je energija za prirodne nauke⁹⁾, što je na istoj liniji sa poznatim Engelsovim stavovima iz „Dijalektike prirode”. Slično je i stanovište K. Klarka, ako ne i još bliže Engelsovom. Za njega „Problem moći je bitan i on prožima čovekovo međudelovanje kako s njegovom materijalnom sredinom tako i s njegovom društvenom sredinom, unutar njega samoga, u njegovim međuljudskim odnosima, u međugrupnim i međunarodnim odnosima. Moć prožima svaki aspekt ljudskog života i zato je neizbežna”.¹⁰⁾

Na drugoj strani, Aron je tvrdio da je društvena moć postala neutralna, da je konačno izgubila svoju privlačnost i svoju fascinirajuću snagu, a Lipset je smatrao da su pitanja o društvenoj moći postala besmislena zbog demokratske disperzije društvene moći u tzv. razvijenom industrijskom društvu.¹¹⁾

Ovime se teorijske stramputice u granicama građanskog horizonta društvenih nauka ne iscrpljuju. Za ovu teorijsku misao, društvena moć je izrazito fluidna i amorfna, negde se dovoljno ne razlikuje od takvih pojava kao što su vlast, sila, uticaj, autoritet, hijerarhija i sl., za jedne je aktivna a za druge pasivna manifestna ili latentna.

Drugi razlog oprečnih shvatanja je šarolikost teorijskih pristupa. Velika različitost teorijskih tradicija i opštih teorijskih orijentacija stalni je pratilac svih savremenih rasprava, sporova, dilema i istraživanja osnovnih dimenzija društvene moći. To se vidi i u smeštanju društvene moći u potpuno različite pojmovne okvire — i u davanju društvenoj moći različitih društveno-istorijskih značenja.

Društvena ambivalentnost, polifunkcionalnost i multidimenzionalnost društvene moći u toj meri izmiču teorijskom određenju, da američki sociolog Kadušin tvrdi kako postoje vrlo dobri i razumni razlozi zašto jedna jedina formalna definicija moći ili uticaja nije čak ni poželjna, a kamoli moguća.¹²⁾

Nasuprot starijim teorijskim pristupima koji društvenu moć zasnivaju na sili, nasilju ili prinudi, neki savremeni pristupi sve više

⁹⁾ Bertrand Russel: „Power”, London, 1965, p. 206. Takođe v.: P. T. Brockelman, nav. delo, str. 130—133; Gajo Petrović: Bertrand Russel, Praxis, br.1—2, 1971, str. 209; S. Vrcan: „Za raspravu o problemu društvene moći”, Naše teme, br. 1, 1971, str. 4—5 i 15.

¹⁰⁾ Kenneth Clark: „Problems of Power and Social Change”, Journal of Social Issues, 1965, p. 7. Citirano po P. T. Brockelmannu, nav. delo, str. 130.

¹¹⁾ R. Aron „Macht, Power, Puissance: Prose democratique ou poesie demonique?”, Archives Europeennes de Sociologie, 5/1964/1, p. 29—30.

S. Vrcan, nav. delo.

¹²⁾ S. Vrcan, nav. delo, str. 6—7.

se grupišu oko shvatanja da društvena moć izvire iz konsensusa. Zasnivajući konsensualni ili negocijativni momenat kao bitno obeležje društvene moći, ovi pristupi minimiziraju značaj nasilja i nametanja (čija bi prevaga označavala krizu i raspad moći).¹³⁾

Bihevioristički pristup društvenoj moći vezan je za problem odnosa između pojedinaca i na međuličnom nivou društvenog života — opisuje i zasniva psihološke ili psihoanalitičke kategorije.

Strukturalističko i institucionalističko shvatanje društvenu moć vezuje isključivo za društveni sistem, autonomne potrebe sistema i sistemske ciljeve, isključujući po definiciji iz razmatranja sve one pojave koje izmiču iz kontrole sistema ili mu se suprotstavljaju.¹⁴⁾

2. Humanistička kritika građanskih teorija društvene moći

Izgleda nemoguće na sadašnjem stupnju razvoja nauke dati jednu definiciju društvene moći u bilo kojoj društvenoj nauci. Pogotovu to izgleda nemoguće u sociologiji koja, s jedne strane, postavlja zahtev da definicija bude naučna, odnosno tačna po kriterijumima naučne objektivnosti, opštosti, pouzdanosti i utvrđenosti uzročno-posledičnih veza i, s druge strane, postavlja zahtev potpunosti i utvrđenosti opštih veza sa društvom u celini i sa pojedinim delovima društva. Uostalom, ovo nije problem samo sociologije, čak ni samo društvenih nauka. Ipak, naročito je u sociologiji, a napose u svim srodnim društvenim naukama, izvanredno teško ili gotovo nemoguće potpuno objasniti neke osnovne društvene pojmove. Osobito je takav slučaj sa pojavama ili odnosima koji se nisu do kraja društveno iskazali, koji su još proces. Ali to nije opravdanje za izbegavanje proučavanja osnovnih društvenih pojava, procesa i odnosa, jer, kako kaže jedna stara kineska poslovice — i da bi se prešlo pet hiljada koraka treba učiniti prvi korak. Zato je teorijsko šarenilo u poimanju društvene moći razumljivo. No, teorijsko osmišljavanje društvene moći nipošto nije samo teorijski problem. Ono ima najmanje dve svoje aktuelne strane.

Jedna strana prevazilaženja teorijskih nejasnoća, praznina, dilema i zabluda jeste uspostavljanje opšteg teorijskog pristupa u kome će se odrediti priroda, osnovna svojstva, dijalektika i oblici društvene moći.

Ali dok ovde imamo posla s teorijskim odrazom, na drugoj strani imamo posla sa praktičnim životom i tu je nužna jedna kritička teorija društvene moći, koja će biti i putokaz za praktičnu delatnost. Ovakav stav je konsekvencija činjenica, jer društvena moć je stvarnost svakodnevna i istorijska zbilja, bez obzira na to da li je razumemo ili ne. Zanimariti strukturu i dinamiku moći značilo bi zanemariti jedan i te kako važan deo stvarnosti, zapravo onaj deo stvarnosti koji je naša svakodnevnicica, ali i naša prošlost i naša budućnost. Koliko je ta dimenzija bitna pokazuje se u presudnom uticaju kretanja društvene moći na stvaranje društvenih struktura, organizacija, na njihovo kretanje i, dosta često, njihovo razaranje. I pored nekih izvršnih

¹³⁾ S. Vrcan, nav. delo, str. 7—8.

¹⁴⁾ Isto.

objašnjenja u okviru strukturalistikog pristupa (pa i institucionalističkog) društvenoj moći, nemoguće je predvideti njegova bitna ograničenja i zablude, koji se naročito ogledaju u konzervativističkom negiranju činjenice da društvena moć nije samo primila strukturalna obeležja društva, nego je i sama značajan izvor strukturalnih promena.

Društvena moć je u osnovi društvene strukture ne samo aktuelno, nego i istorijski. To znači u prošlosti i u budućnosti. Svedoci smo sadašnjeg zasnivanja društvenih promena na moći ili ne moći društva ili delova društva. Pri tome se društvena moć pokazuje kao faktor strukturalnih promena uopšte, bilo da se radi o globalnim društvima, bilo da se radi o makro, mezo ili mikrostrukturama i njihovim odnosima, bilo da se radi o povezanom delovanju promena u jednom delu društvene strukture na ostale delove. Naročito u savremenom visoko razvijenim industrijskim društvima, koja razvijaju složen i ogroman naučno-tehnički aparat, stvaraju se i razvijaju čitave mreže džinovskih organizacija tipa multinacionalnih kompanija i vojno-industrijski kompleksi neviđenih razmera i ogromne moći. U njima i sa njima razvijaju se sve moćniji i sve noviji izvori društvene moći i sve moćnija, sveobuhvatnija, efikasnija i prefinjenija sredstva društvene moći. Na taj način se u tim društvima još više uvećava i onako moćan, ogroman potencijal društvene moći. Time je odmah stvorena mogućnost da se stvarno prisutna društvena moć realno, neposredno ili posredno, očigledno ili prikriveno, aktivira u različite svrhe i na različite načine. Ova mogućnost je ne samo opasnost, nego i opasna stvarnost ranije neviđene kontrole i stalnog upravljanja ponašanjem i mišljenjem ljudi čitavih kontinentalnih područja.¹⁵⁾ U isto vreme razvijaju se dve oprečne mogućnosti i dve suprotne stvarnosti. S jedne strane javljaju se tako „da nove mogućnosti ljudskog društva i njegova okolnost svijeta ne mogu više biti predstavljene kao nastavljanje starih, u istom povijesnom kontinuitetu. Te nove mogućnosti pretpostavljaju prijelom s povijesnim kontinuitetom, onu kvalitativnu razliku između slobodnog i još danas neslobodnog društva, koja, prema Marxu, zapravo svu dosadašnju povijest čini pretpoviješću čovječanstva.”¹⁶⁾

Upravo u takvom društvu koje je razvilo sve materijalne i intelektualne snage koje mogu biti delotvorne za ostvarenje slobodnog društva, totalno se mobilizira postojeće društvo „protiv njegovih vlastitih mogućnosti oslobođenja.”¹⁷⁾ Ali, zlom kobi i protiv mogućnosti oslobođenja onih društava koja se u sebi organizuju za oslobođenje.¹⁸⁾ Istinska je postala mogućnost da se „svesno, radikalno, čak preko noći mjenjaju opći uvjeti egzistencije velikih djelova društva pa čak i čitavih globalnih društvenih zajednica.”¹⁹⁾

Koncentracija i monopolizacija društvene moći u rukama tan-kih slojeva stanovništva u pojedinim zemljama, nasuprot ogromnoj

¹⁵⁾ Južna Amerika, Srednja Amerika, srednja, jugozapadna i južna Afrika, Indokina.

¹⁶⁾ Herbert Marcuse: „Kraj utopije”, Stvarnost, Zagreb, 1972., str. 9.

¹⁷⁾ Isto, str. 11.

¹⁸⁾ H. Marcuse, nav. delo — „Esej o oslobođenju” str. 176.

¹⁹⁾ S. Vrcan, nav. delo, str. 10.

masi stanovništva u sopstvenim, a šta više i u drugim zemljama, izazvala je opštu humanističku kritiku ne samo u marksističkoj, nego i u nemarksističkoj sociologiji. Pokazuje se sve više da se najgušća koncentracija društvene moći koristi upravo na najosetljivijim društvenim mestima, sudbinskim, mogli bismo reći. U savremenoj istorijskoj situaciji, društvena moć je najneposrednije i najdublje vezana za „u ljudskom smislu najneuralgičnije aspekte... i najproblematičnije tačke u svim suvremenim oblicima organizacije društva sa kojima dolazimo u dodir.”²⁰⁾ Na tim vitalnim mestima društvena moć najčešće postaje svoja nepojmljiva suprotnost — postaje moć protiv društva, postaje neljudska moć ili moć protiv ljudi — uključujući genocid²¹⁾ i ekocid.²²⁾

Za humanističku teoriju društvene moći to je razlog više da sazna društvenu moć i usmeri je na put istinskog ljudskog cilja. R. Supek ovu ideju razvija kao imanentnu čoveku.²³⁾ Za njega je problem moći i problem čoveka, dvojaki i protivrečni način na koji čovek doživljava i ostvaruje svoju slobodu — jednom kao vladanje nad prirodnim silama, kao izraz tih istih prirodnih sila, a drugi put kao prisutnost i učestvovanje u vlastitoj ljudskosti, u njenim neposrednim i simboličnim obeležjima, u međuličnim i kolektivnim stanjima. Prvi način se može ostvariti silom, a to znači i mogućnost zloupotrebe sile, pa i mogućnost da drugi čovek postane isti onakav kamen kakvim je Kain udario Abela. Drugi način je učestvovanje u dogovoru, ljudski razgovor, razumevanje i pristanak na putu ostvarenja čovekove slobode.

Humanistička teorija društvene moći zasniva se na Marksovoj misli i njegovoj kritici tradicionalnog sociološkog učenja²⁴⁾, koje je osnova zasnivanja naučne sociologije.²⁵⁾ Na žalost, humanistička teorija društvene moći nije otišla mnogo dalje od svog živog izvora.²⁶⁾ Ipak, razmotrimo početke njenog savremenog zasnivanja.

²⁰⁾ Isto.

²¹⁾ Vijetnam, Bijafra, Angola.

²²⁾ Genocid i ekocid, zlosrećnom igrom sudbine — igrom profita protiv života u međunarodnim razmerama — postaju neraskidivo vezani: R. Supek: „Ecological Effects of Military Defoliation on the Forests of South Vietnam”, Bioscience, Washington, 21 (17), 893—899, 1. september 1971; „Ecocide in Indochina”, Nature History (New York), 80 (3), mart 1971.

Program herbicida, Program „Rimskog pluga” za „pacifikaciju” Južnog Vijetnama u površini većoj od Luksemburga, Blu-82/B „Commando Vault” bombe. R. Supek: „Ova jedina zemlja. Idemo li u katastrofu ili u Treću revoluciju?”, Naprijed, Zagreb, 1973, str. 130—136.

²³⁾ R. Supek, Praxis, br. 1—2, 1970, str. 4.

²⁴⁾ V. I. Lenjin: Izabrana dela, T. I, Kultura, Beograd, 1960, str. 130—131.

²⁵⁾ Neke tradicionalne sociološke definicije navodi Brokelman u navedenom delu: Melutosch: svrsishodna kontrola događaja ili sposobnost da se tako postupa; R. Mils: sposobnost da se donesu odluke koje imaju velike posledice; Golphamer i Shils: stupanj u kome neko lice utiče na ponašanje drugih u skladu sa svojim sopstvenim namerama; Dahls: razlika između verovatnosti nekog događaja ako postoji izvesna akcija i verovatnost događaja ako takve akcije nema. „Sila” (Macht) je verovatnost da će neki činilac u okviru društvenih odnosa biti u situaciji da sprovede vlastitu volju uprkos otporu, bez obzira na osnovu na kojoj ta verovatnost počiva”, Max Weber: „The Theory of Social Economic Organization”, Glencoe, III, The Free Press, 1947.

²⁶⁾ Između ostalog i zato što je ova tema za sovjetsku teoriju dugo bila tabu.

P. Brokelman svoje shvatanje zasniva na humanističkoj identifikaciji čoveka i njegove moći. Moć je aktualizacija energije prevazilaženja, ili proces čovekovog stvaranja i menjanja — sebe i društva. Čovekov razvoj je povezani lični i društveni razvoj, budući da se ljudska priroda ispoljava kao aktivan život u ljudskom svetu (što odgovara Marksovoj »praksi«). Otuda moć uslovljava i povlači za sobom ličnu angažovanost i odlučivanje o razvoju čoveka i društva. Društvena moć je moć učešća u samorazvoju, ograničena na društveno područje. Težnja za moći je težnja za učestvovanjem, težnja za odlikovanjem sebe i društva, za odlikovanjem čovekovog sveta rada i života. »Oslobođenje moći je oslobođenje sebe; to je postizanje identičnosti, bilo lične bilo društvene. Moj je zaključak, naravno da je parcipativna demokratija ideološki društveni rezultat osnovne ljudske težnje za moći.«²⁷⁾

Slično Brokelmanu, ali na nešto drugi način, iz Marksovog shvatanja prakse izvodi svoje zaključke i V. Korać. Za njega je društvena moć dinamična kategorija koja sve više dobija u svom humanističkom značaju sa povećanjem opšte univerzalnosti čovečije prakse.²⁸⁾

Istim Marksovim postulatima nadahnuti su i L. Goldman²⁹⁾ i V. Sutlić.³⁰⁾

Imajući u vidu humanističku (i naglašenu marksističku, osobito) orijentaciju i preovlađujuća građanska shvatanja društvene moći, izgleda da je moguće — i pored svih značajnih razlika i teorijskih orijentacija i svih opasnosti njihovog svođenja na nekoliko osnovnih stavova — izvesti jednu sinetičku definiciju društvene moći kao bitno nejednake raspodele uticaja i sredstava uticaja na društvene procese³¹⁾, to jest „društvena moć je manje-više strukturisan (institucionalizovan) sistem nejednakih mogućnosti učestvovanja u donošenju relativno značajnih odluka.“³²⁾ Kao polaznu tačku svojih razmatranja o društvenoj moći, S. Šuvar³³⁾ koristi definiciju R. Milsa: „Najprimernija definicija društvene moći potječe od Wrighta Millsa: „Moć ima onaj koji je u stanju da realizira svoju volju, iako mu drugi pružaju otpor.“³⁴⁾ Moć bismo mogli definirati još jednostavnije kao sposobnost da se utječe na aktivnosti i ponašanje drugih.“³⁵⁾

²⁷⁾ P. T. Brockelman, nav. delo, str. 128—133.

²⁸⁾ V. Korać: „Paradoksi moći i humanosti“, nav. Praxis, str. 8 i 10.

²⁹⁾ L. Goldman: „Moć i humanizam“, nav. Praxis, str. 27, 29 i 32.

³⁰⁾ V. Sutlić: „Moć i čovječnost“, nav. Praxis, str. 16.

³¹⁾ Z. Vidaković: „Društvena moć radničke klase“, Rad, Beograd, 1970, str. 241.

³²⁾ M. Popović: „Problemi društvene strukture“, Kultura, Beograd, 1967, str. 201.

³³⁾ S. Šuvar: „Moćna elita i nemoćno samoupravljanje“, Naše teme, br. 3, 1971, str. 460.

³⁴⁾ C. Wright Mills: „Elita vlasti“, Beograd, 1964, str. 9.

³⁵⁾ Slična je i definicija M. Zvonarevića: „Socijalna moć, informiranost i motivacija u procesu samoupravljanja“, Naše teme, br. 6/1969, str. 899.

3. Marksistička teorija društvene moći

Skromni rezultati humanističke teorije društvene moći posledica su i nerazvijene marksističke teorije. Nerazvijenost marksističke teorije o društvenoj moći ima tri glavna reda uzroka. Oni su predstavljani u licu dogmatskog i economicističkog tumačenja marksizma uopšte, s jedne strane i s druge strane (takvog tumačenja) u preteranom istorijskom optimizmu. Zapravo, s obe strane vladalo je uverenje o automatizmu brzog koraka — kad se krene u izgradnju socijalizma, kad se proglašuje pobeda socijalizma, ma kako stvarni uslovi izgledali, odmah će se ostvariti beskonfliktno društvo, društvo koje će vladati svojim (ličnim i društvenim) suštinskim snagama.³⁶⁾

Tek je vraćanje izvornom marksizmu usmerilo teorijsku misao na razmatranje prirode vlasti, moći, autoriteta i sličnih, inače opasnih tema. Razumljivo da su mera i tempo ovakvog novog pristupa takođe zavisile od mnogobrojnih društvenih prilika i međunarodnih odnosa. S druge strane, promena društvenih prilika zavisila je od jasne svesti o sopstvenoj stvarnosti, od kritičke teorije koja je morala da prekoraci uske horizonte dnevne politike, izrasle iz materijalne nerazvijenosti i drugih društvenih prepreka i protivrečnosti, koje su objektivno uslovile monopolizaciju vlasti, moći i misli. Praksa je pokazala da velike i trajne razlike u društvenoj moći zasnivaju monopolizaciju i koncentraciju moći u jednom centru, ili u više centara koji gravitiraju jednom centralnom i da to, na drugoj strani, od društva otuđuje njegovu sopstvenu moć. Osmišljavanje takve prakse bilo je ujedno i naznačenje mogućih pravaca kretanja u jednu drugu praksu. Jedan od tih pravaca kretanja, u međunarodnim razmerama i međunarodnom lupanju svih zvona na uzbunu, pokazali su majski događaji 1968. Istorijski raniji i teorijski razređeniji pravac kretanja, pokazala je jugoslovenska praksa samoupravljanja. Ovaj pravac, manje šokantan, trajniji i društveno utemeljeniji od onog prvog, začetnik je ne samo kritičke teorijske analize jugoslovenske prakse, sa stanovišta njene marksističke nadahnutosti, nego i kritičke teorijske analize sopstvene prakse drugih zemalja i njihovih radničkih pokreta, radi mogućeg uvo-

---

³⁶⁾ Dogmatizam i ekonomi(c)izam u najbližjoj su vezi. Ekonomizam se zasnivao na shvatanju društvene moći kao ekonomske moći. Budući da ekonomska baza uslovljava društvenu nadgradnju, društvena moć je uvek određena ekonomskom bazom, bez samostalnosti sopstvenog života. Ovo je bilo stalno ponavljanje nekih osnovnih stavova iz „Predgovora kritici političke ekonomije“ na sve moguće društvene situacije.

Obrnuto Marksovom metodološkom zahtevu da istoriju treba ponovo proučavati i da na njegov metod ne treba gledati kao na polugu za konstruisanje na hegelijanski način bogata raznovrsnost društvenog života radukovana je na nekoliko osnovnih stavova, umesto da se proučava. Odavde je izveden i iluzorni optimizam da je ukidanjem privatne svojine sredstava za proizvodnju ukinuto svako otuđenje, da je onemogućeno otuđenje i da je ostvareno oslobođenje. U istočnim socijalističkim zemljama ovi stavovi su negovani jer „ključne strukture društvene moći i stvarni odnosi moći u staljinističkim zemljama u uvjetima dominacije staljinističke organizacije društva bili su podvrgnuti masovnom saklariziranju i tabuiranju, tako da se svaka pomisao o otvorenoj raspravi o njima doživljavala kao pravi smrtni grijeh“. S. Vrcan, nav. delo, str. 15—16.

đenja nekih oblika samoupravljanja saobraznih mogućnostima i potrebama tih zemalja i njihovih radničkih pokreta.³⁷⁾

Marksistička teorija društvene moći ne zasniva se samo na socijalističkoj praksi. Pogotovo ne samo na jugoslovenskoj samoupravnoj praksi, u kojoj je prvoj počeo preobražaj društvene moći od društvene moći za radničku klasu u društvenu moć radničke klase. Marksistička teorija društvene moći zasniva se na poimanju društvene moći u njenim širim i daljim društvenim tokovima od onih koje pružaju praksa i teoriji (svake) pojedine zemlje. Otuda je ona kritika i drugih teorija o društvenoj moći, naročito buržoaskih. Buržoaske teorije društvene moći ne bi bile buržoaske kad ne bi bile ideološko osporavanje³⁸⁾ društvene moći radničke klase. A upravo je to njihova osnovna funkcija, čiji je samo jedan izraz duel sa marksističkom teorijom i čiji je osnovni izraz — aksiom da je društvena moć nejednak odnos u vlasti ili odnos dominacije.

Marksistička teorija podvrgava kritici prvo ovaj aksiom, a buržoaska na njemu zida svoju teorijsku zgradu.

Prva konsekvencija teorije dominacije jeste negiranje društvene moći van sfere dominacije. Slepa za antropološko-naturalistički pristup, ova teorija tumači zahtev radničke klase za prisvajanjem svojih suštinskih snaga kao njen zahtev za dominacijom nad društvom³⁹⁾. Dalja konsekvencija je da društvenu moć treba preneti na društvenu elitu, ako se teži društvenom progresu, jer se radnička klasa ne vidi u revolucionarnoj promeni kao društveni i proizvodni subjekt, nego kao buržoaski ostvareni najamnik. Tako ostvareni najamnik samo to i može ostati i to u vidu „delatno inferiornog, materijalno i kulturno deprivilegovanog učesnika rada i potrošnje”.⁴⁰⁾ Učestvovanje radnika u strukturi društvene moći dopustivo je i poželjno ukoliko se ostvaruje kao „metod efikasnije kontrole radnih snaga, umesto manje efikasnog, mehaničkog — tejlorskog i veberovskog — upravljanja ljudskim postupcima. U takvoj participaciji radnika traži se povećanje moći upravljačkih hijerarhija putem isključivanja otpora, to jest disfunkcionalnog ponašanja radnih snaga”.⁴¹⁾

Ove teorije su ideološka funkcija buržoaskih tendencija da poimanje društvene moći zadrže u kontekstu buržoaskih ciljeva, podgrevajući ih idejama o nerevolucionarnim promenama, proglašavajući društvenu moć statičnom (status quo), ograničenom nepokretnom kategorijom, vadeći joj dijalektičku i time revolucionarnu dušu.

S obzirom na stvarnost i teorijsko poimanje stvarnosti, marksistička teorija društvene moći ima dve osnovne funkcije. Prva je teorijsko-saznajna i kritička i odnosi se na poimanja prirode društvene moći (sadržine, oblika i dijalektike društvene moći) i na kritiku pos-

³⁷⁾ Nije reč samo o razvijenim zapadnim zemljama, kao što su Francuska ili Italija, nego i o zemljama „trećeg sveta”, koje sve više vide svoju perspektivu jedino u socijalizmu i uz uslov da uvedu neke osobene oblike samoupravljanja.

³⁸⁾ Z. Vidaković: „Radnička klasa i društvena moć”, nav. delo, str. 38.

³⁹⁾ Isto.

⁴⁰⁾ Isto, str. 39—40.

⁴¹⁾ Isto, str. 40.

tojećih shvatanja o njoj. Druga funkcija je delatna i odnosi se na revolucionarnu praktično-kritičku delatnost,⁴²⁾ odnosno teorijsku kritiku i praktični preobražaj.⁴³⁾

Ove funkcije marksističke teorije (kao, uostalom, i svake teorije o društvu, ali ne uvek samo teorije o društvu) izviru iz stvarne činjenice da je društveni život u suštini praktičan i da je teorija razumevanja te prakse.⁴⁴⁾

Prirodu društvene moći marksistička teorija otkriva u društvenoj praksi: društvena moć je rezultat i izvor praktične čovekove delatnosti, praktičnog čovekovog života. Pošto je praktičan čovekov život čovekovo proizvođenje svog života — individualnog i društvenog — proizvođenje svoje ljudske suštine, to je čovekova moć prvenstveno njegova proizvodna moć.⁴⁵⁾ Budući da čovek u svetu ne postoji sam, nego samo u društvu (i kroz društvo), njegova moć je uvek društvena moć. Prvo, čovekova moć je kao njegova lična moć pretpostavljena u društvenoj moći i, drugo, njegova lična moć je pretpostavka njegove društvene moći. Istorijski, međutim, ova dva lika čovekove moći pokazivala su se različito. Zavisno od promena u praktičnoj životnoj delatnosti, istorijski lik društvene moći pojavljivao se jednom kao vlastita, a drugi put kao otuđena čovekova moć.

Put otuđenja čovekovih suštinskih snaga Marks objašnjava podelom rada, koja pojedinačne i zajedničke interese cepa na protivrečne.⁴⁶⁾ Stihijna delatnost, koja se razvija sa podelom rada, sopstvena čovekova dela pretvara u njemu tuđu i suprostavljenu silu, a njegove sopstvene snage u njemu otuđene snage, koje ga podjarmljuju. „Socijalna sila, tj. umnožena proizvodna snaga, koja nastaje uslijed saradnje različitih individuumata koja je uvjetovana podjelom rada, pojavljuje se tim individuumima, uslijed toga što ta suradnja nije dobrovoljna nego stihijna, ne kao njihova vlastita ujedinjena sila, nego kao tuđa sila, koja stoji izvan njih, o kojoj ne znaju odakle dolazi i kuda vodi, koju, dakle, ne mogu više savladati, koja, naprotiv, sada prolazi svojevrsni red faza i razvojnih stupnjeva nezavisnih od volje i kretanja ljudi, štoviše, upravljajući tom voljom i tim kretanjem.”⁴⁷⁾

Otkrivanjem zakonitosti u promeni prirode društvene moći, data je pretpostavka delatne funkcije ove teorije. Sadržina delatne funkcije marksističke teorije društvene moći ne iscrpljuje se jednostavno u ukazivanju na nužni put povratka društvene moći u njen ljudski lik, niti samo u ukazivanju na sredstva i načine njenog vraćanja svojoj ljudskoj suštini. Njena delatna funkcija ogleda se i u svesnoj revolucionarnoj akciji istinske istorijske snage — revolucionarnog proletarijata na promeni svog društvenog položaja i promeni društva. Delatna funkcija marksističke teorije ostvaruje se, takođe, i u obezbeđenju od povratka na stare i preživjele odnose. U njoj je pretpostavljeno jedinstvo takve revolucionarne akcije, njené strategije i

⁴²⁾ Marx — Engels: „Rani radovi”, Naprijed, Zagreb, 1961, str. 321.

⁴³⁾ Isto, Četvrta teza o Fojerbahu, str. 322.

⁴⁴⁾ Isto, Osma i jedanaesta teza, str. 323.

⁴⁵⁾ Isto, str. 356.

⁴⁶⁾ Isto, str. 354—355.

⁴⁷⁾ Isto, str. 356.

taktike, koja će obezbediti da se društvo oslobodi smeća preživelog društva, a da se pri tom „sa prljavom vodom ne izbaci i dete iz korita”. Delatna funkcija ove teorije jeste otkrivanje novih stvarnih mogućnosti društva, ali na toj osnovi i još više: Ostvarenje mogućnosti novog društva, njegovo istorijsko ozbiljenje⁴⁸⁾.

U periodu revolucionarne borbe proleterijata na rušenju kapitalističkog društvenog poretka već je postalo očigledno da proleterijati moraju prisvojiti totalitet proizvodnih snaga, ne samo da bi došli do svoje samodelatnosti, već i da bi uopšte osigurali svoju egzistenciju⁴⁹⁾. Ovo prisvajanje, kako je već Marks utvrdio, uslovljeno je najpre objektom prisvajanja — proizvodnim snagama koje su se razvile u totalitet i koje postoje samo u okviru univerzalnog saobraćaja. Već i zbog toga ovo prisvajanje mora imati univerzalni karakter. Prisvajanjem proizvodnih snaga pokazuje se stvarno kao razvijanje individualnih sposobnosti, koje odgovaraju materijalnim proizvodnim oruđima. Otuda je prisvajanje totaliteta proizvodnih oruđa u stvari razvijanje totaliteta individualnih sposobnosti⁵⁰⁾.

Univerzalno prisvajanje totaliteta proizvodnih snaga je svetski proces koji traži čitavu jednu epohu. Ali taj proces je počeo; on nije više samo teorijska anticipacija, on je već i deo stvarnosti. A upravo se revolucionarna promena prirode društvene moći osporava — ne samo teorijski, nego i u praksi kao rodnom mestu svake teritorije⁵¹⁾.

4. Izvori društvene moći

Shvatanje društvene moći kao totaliteta proizvodnih snaga, omogućuje određivanje društvene moći izvan uskog horizonta otuđene društvene moći. Šta više omogućuje i tačnije određenje otuđene društvene moći. Utoliko je izraženija slabost buržoasko-kritike da marksizam svodi društvenu moć na ekonomsku moć, na njen automatski određen izraz. Takva kritika bi još i odgovarala vulgarnom materijalizmu, ali ne i marksizmu, koji je još oštija kritika vulgarnog materijalizma nego što to može biti buržoaska kritika.

U marksističkom shvatanju društvene moći kao izraza društvene prakse, kao delatne sposobnosti čoveka da u društvu oblikuje svoj

⁴⁸⁾ Marks — Engels: „Nemačka ideologija”, Kultura, Beograd, 1956, str. 41—42.

⁴⁹⁾ V. Marksove ekonomsko-filozofske rukopise, odeljak o otuđenom radu. Rani radovi, nav. delo, str. 212.

⁵⁰⁾ Marks — Engels: „Nemačka ideologija”, nav. delo, str. 68.

⁵¹⁾ Sva ova osporavanja imaju samo jednu zajedničku crtu — osporavanje revolucionarnog marksističkog učenja u njegovom teorijskom i praktičnom vidu. Načini i argumenti su različiti. I uspeh, naravno. Tako su otvorene i dileme „nove levice”. Naime, spuštajući društvenu moć na nivo nasilja, društvena moć je kao sredstvo za ostvarenje visokih etičkih, humanih i slobodarskih ciljeva postala nepodobna. Cilj i sredstva su, dakle, postali nespojivi, suprotstavljeni su kao isključivi. Stvorena je slika lažnog izbora: ostvariti cilj sredstvom nespojivim sa suštinom cilja, što znači dovesti u pitanje ciljeve i izneveriti ih, ili pristati na društvenu nemoć i odreći se uzvišenog cilja. Dosadašnja praksa nije pružila dovoljno argumenata za eliminisanje ove dileme, ali je to razumljivo kao što se iz jedne reke ne može razumeti more. S. Vrcan, nav. delo, str. 20—24. Opširnije G. Petrović: „Filozofija i revolucija”, Naprijed, Zagreb, 1973, str 211—219.

ljudski svet, društvena moć je nesvodiva samo na svoj ekonomski izraz. On jeste jedan od najvažnijih, ali nikako njen jedini izraz. Uz ekonomski izraz društvene moći stoje i njeni drugi izrazi, kao svojevrsno transponovani oblici ljudske prakse. Kako su oblici ljudske prakse promenljivi zavisno od razvojnog stupnja prakse, tako se i društvena moć oblikuje različito u ekonomskim i drugim društvenim odnosima, u materijalnoj i idejnoj sferi, saglasno međusobnom uticaju ekonomske osnove i celokupne društvene nadgradnje. Tako se svođenje društvene moći na ekonomsku moć pokazuje kao svođenje ljudske prakse na njen ekonomski vid i kao redukcija društvenog života na njegove neposredne materijalne činioce. Naprotiv, društvena moć izvire iz celokupne prakse. Upravo zato ona je složena i višeznačna.

Najopštije shvaćena, društvena moć ili moć ljudi u društvu, pojedina i zajednice, jeste njihova sposobnost da realizuju svoje ciljeve, da zadovolje svoje društvene potrebe, svojom (zajedničkom ili tuđom) delatnošću. Pošto moć ljudi izvire iz njihove delatnosti, koja je uvek društveno uslovljena, ona je u celini društvena⁵²⁾.

Društvena priroda društvene moći upućuje na društvenu strukturu kao izvor društvene moći. Odatle posmatrana, društvena moć se pokazuje kao sposobnost ili mogućnost da se stvaraju institucionalni okviri društvenog života. Tako, na primer, S. Vrcan društvenu moć shvata kao sposobnost da se u okvirima istorijskih mogućnosti stvarne istorijske alternative ostvaruju, dok se druge odbacuju, da se u određenim granicama ruše i grade društvene strukture na značajnim tačkama u društvu. Društvena moć je delatna sposobnost da se odražavaju, menjaju i oblikuju društveni sistemi. U okviru sistema, društvena moć je sposobnost da se osiguraju značajne i trajne prednosti pomoću raspodele društvenih uloga i položaja i raspodele još oskudnih materijalnih i nematerijalnih dobara. „U krajnjim slučajevima društvena moć se pokazuje kao sposobnost ili mogućnost jednih da određuju uvjete egzistencije drugih, njihove životne i perspektive te njihov životni put”⁵³⁾.

Ako je društvena struktura izvor društvene moći, onda je isto tako jasno da je i društvena moć izvor društvenog strukturiranja i da se ova dva elementa društva nalaze u specifičnoj povratnoj sprezi, u osobenom uzročno-posledičnom odnosu. Ovakav odnos izražava takođe međusobnu povezanost i uslovljenost različitih elemenata društvene strukture s jedne strane i elemenata društvene moći s druge strane. Taj odnos znači i to da se društvena moć utelovljava u društvenu strukturu, a i da je utelovljena u društvenoj strukturi neuniformno.

⁵²⁾ Z. Vidaković: „Društvena moć radničke klase”, nav. delo, str. 243. Takođe i S. Vrcan (u nav. delu na str. 32): „Međutim, društvena moć je društvena u onom smislu u kojem je društvenost svojstvo svih okolnosti tvorbi društvenog života ljudi, a ne samo onog što je institucionalizirano i strukturirano te pripada društvenom sistemu ili je sistemske naravi. U tom smislu društvena moć je po svojoj najdubljoj i općoj oceni društvena, jer je manifestacija i rezultat općeg društvenog stvaralaštva, čak i onda kad se izravno i odmah otuđuje od onih koji je stvaraju. U tom pogledu društvena moć je samo ljudska moć, koju ljudi stvaraju u svom složenom društvenom djelovanju, čak i oni koji su je u konkretnim društvenim odnosima praktički lišeni”.

⁵³⁾ S. Vranac, nav. delo, str. 31.

Društvena moć je, prema tome, svojstvo društvene strukture, Ali iz navedenog sledi i da je društvena moć ne samo deo društvene strukture, nego i da je ona sa svoje strane opet jedna struktura. Povezanost ovih dveju struktura sad pokazuje i to da je društvena struktura svojstvo društvene moći. Međutim, nije reč samo o povezanosti, koja se ovde više uslovno koristi u smislu „odnos”, nego o složenom i višeznačnom isprepletenom međuticaju (ili njegovom odsustvu) ovih struktura koje se neprekidno re-i destruktuiraju (u sebi i međusobno)⁵⁴).

Društvena moć pokazuje se sa stanovišta svoje društvene prirode, dalje, ne samo kao moć društvene zajednice ili društvenih grupa, već i kao rezultat lične čovekove moći. Ona obuhvata sve komponente lične moći. Ličnost je uopšte uzetv samo društvom određena ličnost, pa su zato elementi ličnih moći različito uslovljeni u društvu, ali nikad potpuno u potpunosti određeni samo društvenim ili samo nekim drugim okolnostima. Otuda delimična realizacija lične moći u ukupnoj društvenoj moći. Odnosi lične i društvene moći, kao individualno i generički određenih vrsta ljudske moći, odslikavaju opšti odnos ličnosti i društva. Taj odnos se menja u dijalektičkim tokovima od otuđenih ličnosti i iluzornih zajednica do slobodnih ličnosti i njihovih stvarnih zajednica⁵⁵).

U prvom slučaju se lične moći pretvaraju u predmetne moći pomoću rada. Taj proces se odvija u zajednici, budući da pojedinac tek u zajednici dobija sredstva, ali je ta zajednica prividna, iluzorna, zajednica koja se stalno osamostaljuje nasuprot pojedincu. U drugom slučaju stiču pojedinci sredstva za svestrani razvitak svojih sklonosti, podređujući sebi ove predmetne moći i ukidajući podelu rada. Ostvarivanje lične slobode, koje je moguće tek u stvarnoj zajednici, jeste ostvarivanje svih dimenzija lične moći.

U tom smislu je razvoj ličnih moći razvoj društvene moći i razvoj društvene moći je razvoj ličnih moći⁵⁶). Ovaj stav je izraz i potvrda dijalektičkih principa negacije i prevazilaženja unutrašnjih suprotnosti. Istovremeno je ovaj stav jedan od odlučujućih tačaka sudara na liniji sukoba marksističke i buržoaske teorije društvene moći, čija je okosnica ograničena i ovekovečena podeljena, hijerarhijski ustrojena društvena moć.

II DIJALEKTIKA DRUŠTVENE MOĆI

1. Materijalističko shvatanje

Još je Aristotel učio da se sve stvari „definišu svojom funkcijom i sposobnošću da tu funkciju izvrše, tako da se, kada to izgube,

⁵⁴) O pojmu strukture više kod M. Pečuljića: „Istraživanje promena u društvenoj strukturi Jugoslavije. Teorijsko-metodološka studija. Projekt”, IDN, Beograd, 1966, str. 1—3. V.: M. Nikolić: „Radnička klasa u Jugoslaviji i globalno jugoslovensko društvo” i J. Goričar: „Promene u društvenoj strukturi i novi Ustav”. Arhiv za pravne i društvene nauke, br. 3—4, 1963.

⁵⁵) K. Marx: „Njemačka ideologija” u „Ranim radovima”, nav. delo, str. 398.

⁵⁶) Isto. Ovu ideju prihvatio je i razvijao u nas Svetozar Marković.

ne može više reći da su iste već samo istoimene⁵⁷⁾ i da „što je svaka stvar po završenom razvoju, to nazivamo njenom prirodom⁵⁸⁾“. Ovu misao uvažavao je u izvesnom smislu Engels kada je tvrdio „... da svet ne treba shvatiti kao kompleks gotovih stvari, nego kao kompleks procesa⁵⁹⁾“ i „da se priroda tela koja se kreću saznaje iz oblika kretanja⁶⁰⁾“. Konačni uzrok (Causa finalis), za razliku od Aristotela, shvata kao materiju i njoj inherentno (svojstveno) kretanje⁶¹⁾, budući da je svet proces, materija koja se razvija⁶²⁾.

Šta znači primena ovih stavova u istraživanju društvene moći? Ona nas upućuje, pre svega na dijalektičko-materijalističko shvatanje društva kao specifičnog prirodno-istorijskog fenomena⁶³⁾. Društvo je pre svega materijalne prirode (fizički i biološki). Time je rečeno i to da se društvo, kao materija (dakle zato što je kretanje svojstvo materije), kreće. Specifičnost tog kretanja je rad kao delatna strana (svojstvo) ljudskog društva. Kako je delatna strana ljudskog društva njegova sposobnost da egzistira, što odmah znači i da se menja,⁶⁴⁾ to znači, dalje, da je rad osnova kretanja (a time i postojanja) društva (kao specifične prirodno-istorijske pojave⁶⁵⁾), osnovna pokretačka snaga ili moć društva. Rad je, dakle, prirodna veza (spona) dvaju oblika materije — prirode i društva. „On je prvi i osnovni uslov svega života, i to u tolikoj meri da u izvesnom smislu moramo reći: rad je stvorio samog čoveka.“⁶⁶⁾ Prema tome je proizvodnja materijalnog života uslov celokupne ljudske istorije.

⁵⁷⁾ Aristotel: „Politika“, Kultura, Beograd, 1970, str. 6.

⁵⁸⁾ Isto, str. 5.

⁵⁹⁾ Engels: „Ludvig Fojerbah i kraj klasične nemačke filozofije“, Kultura, Beograd, 1960, str. 29.

⁶⁰⁾ Engels: „Dijalektika prirode“, Kultura, Beograd, 1970, str. 281.

⁶¹⁾ „Dijalektika prirode“, nav. delo, str. 275.

⁶²⁾ „Ludvig Fojerbah...“, nav. delo, str. 47.

⁶³⁾ P. I. Kozić: „Sociologija“, nav. delo, str. 126.

⁶⁴⁾ „Dijalektika prirode“, nav. delo, str. 75.

⁶⁵⁾ „Sasvim je prirodno, da živo, prirodno biće nadareno i opremljeno s predmetnim, tj. materijalnim suštinskim snagama ima isto tako stvarne prirodne predmete svog bića, kao što i njegovo samoospoljenje znači postavljanje stvarnog predmetnog svijeta...“ „Kada stvaran, tjelesan čovjek, koji stoji na čvrstoj, okrugloj zemlji, koji izdiše i udiše sve prirodne snage, postavlja svoje stvarne, predmetne suštinske snage pomoću svog ospoljenja kao strane predmete, onda to postavljanje nije subjekt; subjektivnost predmetnih suštinskih snaga je ta, čija akcija mora stoga biti predmetna. Predmetno biće djeluje predmetno, a ono ne bi djelovalo predmetno, kad predmetnost ne bi ležala u njegovu suštinskom određenju. Ono stvara, postavlja samo predmete jer su ga predmeti postavili, jer je svojim porijeklom priroda.“

„Ovdje vidimo, kako se provedeni naturalizam ili humanizam razlikuje kako od idealizma, tako i od materijalizma, a istovremeno je njihova istina, koja ih ujedinjuje. Istovremeno vidimo kako je samo naturalizam sposoban da shvati akt svjetske historije.“

„Čovjek je neposredno prirodno biće. Kao prirodno biće i kao živo prirodno biće on je snabdjeven djelimično prirodnim, životnim snagama, on je djelatno prirodno biće...“ Ali čovjek nije samo prirodno biće, nego je ljudsko prirodno biće, tj. biće koje postoji samo za sebe, stoga generičko biće, koje se kao takvo mora potvrditi i manifestirati kako u svom znanju“. Marx. „Kritika Hegelove dijalektike i filozofije uopće“, „Rani radovi“, str. 285—287.

⁶⁶⁾ „Dijalektika prirode“, str. 193.

Proizvodnja materijalnog života (kako sopstvenog pomoću rača, tako i tuđeg pomoću rađanja) pojavljuje se odmah u dvostrukom liku — kao prirodni i kao društveni odnos. Kao prirodni odnos proizvodnja je prisvajanje prirode ili promet materije s prirodom. U tom smislu proizvodnja materijalnog života je proizvodnja materijalnih uslova egzistencije pomoću rada. Kao društveni odnos, proizvodnja materijalnog života je zajednička delatnost. Polaznu tačku materijalne proizvodnje čini čovek koji proizvodi u društvu, te se proces proizvodnje shvata „kao društveno određena proizvodnja individua“⁶⁷⁾. Upravo, prirodno-istorijski karakter društva ogleda se u tome što je materijalna proizvodnja, kao prva pretpostavka ljudske istorije, uvek čovekovo prisvajanje prirode u okviru nekog određenog društvenog oblika i njegovim posredstvom⁶⁸⁾. Sam društveni proces proizvodnje je „kako proces proizvodnje materijalnih uslova egzistencije ljudskog života, tako i proces koji se zbiva u specifičnim istorijsko-ekonomskim odnosima proizvodnje, i koji proizvodi i reprodukuje samo ove odnose proizvodnje, a s time i nosioce tog procesa, materijalne uslove njihove egzistencije i njihove uzajamne odnose, tj. njihov određeni ekonomski društveni oblik“⁶⁹⁾. Prema tome, materijalni odnosi čine osnovu svih odnosa u društvu, a sami su nužni oblik materijalne delatnosti⁷⁰⁾.

Odavde posmatran rad, kao materijalna delatnost, pokazuje se kao proizvodan rad. Kao proizvodni rad, rad je međučlan između prirode i društva, ili njihova delatna, dinamička spona. Od samog po-

⁶⁷⁾ Marks: „Uvod u kritiku političke ekonomije“ u „Prilogu kritici političke ekonomije“, Kultura, Beograd, 1960, str. 193.

⁶⁸⁾ Isto, str. 196.

⁶⁹⁾ „Jer celina tih odnosa, u kojima se nosioci proizvodnje nalaze naspram prirode i među sobom, u kojima proizvode ta celina baš i jeste društvo, posmatrano u njegovoj ekonomskoj strukturi“. K. Marks: „Kapital“, knjiga 9—10, Kultura, Beograd, 1964, str. 366—367.

⁷⁰⁾ U pismu Anenkovu, Marks je već 1846. pisao: „Šta je društvo, ma kakav oblik ono imalo? Proizvod uzajamne delatnosti ljudi. Da li su ljudi slobodni u izboru ovog ili onog društvenog oblika? Nipošto. Pretpostavite određeno stanje razvitka proizvodnih snaga ljudi i dobićete odgovarajući oblik prometa (commerce) i potrošnje. Pretpostavite određeni stepen razvitka proizvodnje, prometa i potrošnje i dobićete odgovarajući oblik društvenog uređenja, određenu organizaciju porodice, staleža ili klasa, jednom reči — odgovarajuće građansko društvo. Pretpostavite takvo građansko društvo, imaćete odgovarajuće političko uređenje, koje je samo oficijelni izraz građanskog društva...“

„Suvišno je tome dodavati da ljudi nisu slobodni u izboru svojih **proizvodnih snaga** — te osnove njihove celokupne istorije — jer, svaka proizvodna snaga je stečena snaga, proizvod prethodne delatnosti. Proizvodne snage su na taj način rezultat praktične energije ljudi, ali samu tu energiju uslovljavaju okolnosti u kojima se ljudi zatiču usled već stečenih proizvodnih snaga, usled društvenog oblika koji je postojao pre njih, koji nisu stvorili oni, koji je proizvod ranih pokolenja. Zahvaljujući prostoj činjenici da svako naredno pokolenje zatiče proizvodne snage koje je steklo prethodno pokolenje, koje mu služe kao sirovina za novu proizvodnju, zahvaljujući toj činjenici, stvara se istorija čovečanstva, koja je utoliko više istorija čovečanstva ukoliko su se više razvile proizvodne snage ljudi, a prema tome i njihovi društveni odnosi. Otuda nužan zaključak: društvena istorija ljudi uvek je samo istorija njihovog individualnog razvitka, bili oni toga svesni ili ne. Njihovi materijalni odnosi samo su nužni oblici u kojima se ostvaruje njihova materijalna i individualna delatnost“. Marks — Engels: „Pisma o istorijskom materijalizmu“, Kultura, Beograd, 1960, str. 8—9.

četka, međutim, rad nije samo rezultat odnosa društva prema prirodi i međusobnih odnosa u društvu, ili samo delatnost zadovoljenja društvenih potreba. Pošto je proizveo sredstva za zadovoljenje prirodnih potreba, rad je time proizveo i nove potrebe, budući da zadovoljene potrebe stvaraju nove potrebe. Zapravo, rad je na trostruki način proizvođen: prvo kao stvaralac sredstava (dobara, proizvoda) za zadovoljenje materijalnih potreba, drugo, kao stvaralac oruđa sopstvene delatnosti (aktivnosti) i treće, kao stvaralac novih potreba. Time se rad objektivno ustoličio kao osnovna proizvodna snaga. Osnovna u tom smislu što je pokretačka snaga društvenog razvoja. Time se i sâm zaputio u sopstveni razvoj, kao samorazvojna delatna snaga. Prvo se, dakle, rad javlja kao samodelatnost i tada se podudara sa materijalnim životom. Zatim prolazi put svojevršnih faza razvoja i kroz razne oblike društvene podele rada, gde se prvo iskazuje kao negacija samodelatnosti, da bi se, najposle, opet utelovio kao samodelatnost (negacija otuđenog rada, ili negacija negacije samodelatnosti).

Budući da je sav društveni život praktičan, rad je, kao proizvodni rad, središnja tačka ljudske prakse. On je to dvostruko — kao životna delatnost i kao stečena proizvodna snaga ili sam proizvodni život. Jednom se, dakle, javlja u liku praktičnog zasnivanja društva, drugi put — kao rezultat praktične društvene energije. Proces njihovog stalnog prevazilaženja je bitno revolucionarne prirode, te je jasno da revolucionarna komponenta ljudske prakse jeste njena bitna komponenta⁷¹⁾.

Iz podele rada, koja je istovremeno i podela uslova rada⁷²⁾, kao delatne i u sebi protivrečne osnove društva, izvodimo razmatranja sledećih slojeva ljudske prakse:

a) Ljudska praksa je celina ljudskog života ili društvo posmatrano u njegovoj celovitosti, što su identični izrazi. Sveukupnost prakse izražava se u materijalnim odnosima: (1) ljudi prema prirodi, (2) ljudi međusobno i (3) rada, kao međučlana ili spona ljudi prema prirodi, s jedne strane i ljudi međusobno, s druge strane, odnosno delatne ili proizvodne suštine društva. Praksa je samo proizvodna i stoga revolucionarna u svojoj suštini.

Iz proizvodne, pa time i revolucionarne prakse, proizilazi da su njeni odnosi nužni oblici njene proizvodne i revolucionarne mene. Time što je rad delatna suština prakse, odnosno proizvodna suština društva, promenu oblika prakse, kao promenu oblika proizvodnje materijalnog života, otkrivamo u promenama rada.

Budući da je rad dvostruko određen — (1) u odnosu prema prirodi kao prisvajanje prirode i proizvodnja materijalnih uslova života i (2) u međusobnom odnosu ljudi kao njihovo zajedničko delovanje — i njegove promene se dvostruko odražavaju. Time je rečeno i to da je rad odnos jedinstva prirode i društva, kao sama životna delatnost ili sam proizvedeni život. Prema tome, promene u biću jed-

⁷¹⁾ „Podudaranje mijenjanja okolnosti ljudske djelatnosti ili samopromjere može se shvatiti i racionalno razumjeti samo kao revolucionarna praksa”. Marksova treća teza o Fojerbahu. „Rani radovi”, nav. delo, str. 332.

⁷²⁾ „Njemačka ideologija”, nav. delo, str. 390.

nog odnosa (prirodnog) uvek izazivaju, odnosno odražavaju, promene u biću drugog odnosa (društvenog). Promena dvostruke suštine rada zasniva dva relativno samostalna lika, dva relativno osamostaljena dela ili sloja prakse.

b) Jedan sloj prakse je prirodna dimenzija podele rada. Ovde razmatramo razvoj tehničke podele rada. To je tehnička osnovica razvitka proizvodnih snaga, pošto su prethodne snage tehnička osnovica društvene organizacije rada.

Drugi sloj prakse je društvena dimenzija podele rada. Ovde se podela rada, istovremeno i kao podela uslova rada, zavlja u trostrukom vidu: (1) kao podela funkcija u samom procesu rada, što odgovara podeli funkcija, uloga i mesta u društvenoj organizaciji rada; (2) podela odnosa rada ili raspodela rada i proizvoda rada, što odgovara promeni svojinskih odnosa⁷³⁾ i (3) podela društvenog načina proizvodnje kao zajedničke delatnosti, čiju dijalektiku vidimo kao istorijski određene tipove ili načine proizvodnje.

2. Antagonistička (klasna) i neantagonistička (asocijativna) društvena moć

Imajući u vidu prirodno-istorijsku narav društva, gde se društvo i njegova dijalektika mogu shvatiti i racionalno objasniti samo kao revolucionarna praksa, društvenu moć možemo objasniti samo ako objasnimo srce i dušu društva, njegovu najdublju suštinu — rad. Rad je glavni agens u središtu revolucionarne prakse, najdublja tajna i rešena zagonetka ljudske istorije. Razmotrimo njegove dve glavne epohe.

Jednu epohu čini otuđenje rada, koje svoj vrhunac dostiže u kapitalu. Drugu epohu čini de(z)alijenacija rada, oslobođenje rada i čoveka. Ovde se dve epohe sastaju i rastaju na istorijskom raskršću u vreme čiji smo mi svedoci i sve više učesnici. Vreme je sadašnje, a mesto pripada nama i sudaru dva civilizacijska tipa društva. Jedan tip civilizacije zasnovan je na otuđenom radu i time na otuđenoj društvenoj moći. Drugi se rađa iz protivrečnosti klasne civilizacije i sve više postaje neklasni ukoliko se nasuprot stihijnoj podeli rada i otuđenoj društvenoj sili uspostavlja asocijacija slobodnih proizvođača, koji slobodno udružuju svoj rad, ovladavaju svojim suštinskim snagama i svesno kontrolišu svoj promet materije s prirodom.

Razmotrimo kako se na vrhu društvenog talasa sukobljavaju i mešaju, lome i spajaju, umiru i rađaju, na život i smrt danas zavojevane moćne sile jučerašnjeg i sutrašnjeg dana. Ali njihovu istinu nećemo saznati ako posmatramo samo zapenušeni vrh talasa, gde se najoštrije, sudbinski, sukobljavaju tendencije, životne sile i mrtve duše dveju civilizacija. Njihovu istinu saznaćemo samo ako posmatramo i njihovu prošlost i njihovu budućnost već u današnjem danu, ako učinimo korak koji deli opsenarstvo i vizionarstvo.

Sa stanovišta društvene moći, snage prošlosti nazovimo klasnom, otuđenom ili antagonističkom, a snage budućnosti — asocijativnom ili

⁷³⁾ Isto, str. 343.

neantagonističkom društvenom moći. Ovi nazivi čine se opravdani s obzirom na klasnu i asocijativnu organizaciju društvenog rada i proizvođača.

2. Društvena moć je dinamična društvena pojava. Njenu stvarnost nije moguće otkriti ako se ne posmatra u svojoj istorijskoj određenosti i promenljivosti. Ma koliko da su je buržoaske teorije proglašavale statičnom kategorijom i nepromenljivom veličinom, društvena moć je nezamenljivo nestatična i promenljiva veličina. I pošto je to stvarno, ona je stvarno osporila ovakve teorije, nasuprot njihovoj težnji da je stvarno ospore i ograniče svojom stvarnom ograničenošću.

3. Kao dinamična, društvena moć je revolucionarna pojava. Ona se stalno menja u zavisnosti od ukupnih revolucionarnih društvenih promena, koje su njena suština i tajna njene prirode. Istorijsko iskustvo pokazuje da je moguć i kontraproces, kontrarevolucionarno vraćanje društvene moći na njenu prevaziđenu etapu razvoja, na brisanje revolucionarnih crta i čak potiranje svih revolucionarnih rezultata. Ali istorijsko iskustvo pokazuje da je takav proces moguć (a) samo sporadično i (b) samo kao privremena slabost neobezbeđene revolucije. Posmatrana u svom najdubljem izvoru, u proizvodnim snagama i proizvodnim odnosima, društvena moć ne može da zaobiđe svoju povezanost sa revolucionarnim promenama u sferi društvene proizvodnje. Sa promenama u bazičnim društvenim procesima i odnosima, nužno se istorijski menja, brže ili sporije, i društvena moć. Revolucionarna mena društvene moći je njena promena iz antagonističke (čiji je najviši stepen ili najrazvijeniji oblik — kapital) u slobodnu ljudsku moć čoveka i društva, čiji je najrazvijeniji oblik budući ostvareni humanizam.

4. Po svojoj prirodi revolucionarna, društvena moć prevazilazi svoju strukturalnu određenost. Ona je rezultat ili svojstvo strukture, s jedne strane, ali je, s druge strane, starija od strukture, izvor je njenih promena, jedan od uzroka stalne re-i destrukuralizacije. U uslovima antagonističke strukture društva, realizacija ukupne društvene moći moguća je samo kroz hijerarhijski određene odnose, na hijerarhijski određenim stepenima i u meri kojom su oni određeni. U neantagonističkoj strukturi društva, društvena moć nije moć hijerarhije, nego je utoliko više moć ukoliko je manje hijerarhije među ljudima i društvenim grupama. U tom smislu društvena moć prevazilazi i svoju institucionalnu određenost (ograničenost), i to u onoj meri u kojoj se revolucionariše. To je samo drugi izraz činjenice da je revolucionarna sadržina starija od svake forme i formalizacije društvene moći. Značajnija, određujuća strana društvene moći je da je ona proces, delatnost, a tek potom nužno i oblik procesa.

5. Društvena moć jeste moć samog čoveka, pojedinca i društva. Pa ipak, u svojoj istorijskoj određenosti ona nije uvek bila moć čoveka. Naprotiv, u najdužem periodu civilizacije ona je bila od čoveka ek-sproproisana moć i moć protiv čoveka⁷⁴⁾. U svom otuđenom vidu društvena moć je bila proizvod, a i sama je proizvodila uslove i sredstva za proizvodnju tuđih ciljeva tuđom delatnošću. Ali zato što je bila otu-

⁷⁴⁾ Ekonomsko-filozofski rukopisi. U „Ranim radovima“, nav. delo, str. 212—218 i 245—250.

„Nemačka ideologija“, nav. delo, str. 32—34.

đena, a nikad do kraja otuđena, nikad do kraja ekspropisana, društvena moć je bila bitno ograničena. Njena ograničenost je dvostruka: prvo kao podeljena, ali tako podeljena da je na jednom svom kraju koncentrisana monopolski, a na drugom kraju koncentrisana kao društvena nemoć, drugo — kao suprotstavljena u svojim polovima i zato na oba kraja dipolarne podele umanjena u meri u kojoj se potiru suprotstavljene veličine.

U svom neantagonističkom vidu društvena moć je veća utoliko ukoliko je veća povezanost u društvu, ukoliko se više društvo razvija kao asocijacija. Asocijativni vid društvene moći počiva na proizvodnji uslova i sredstava za zadovoljenje sopstvenih potreba sopstvenom delatnošću. Zato u njoj otpadaju oba ograničenja društvene antagonističke moći. S druge strane, ona se razvija ukoliko se razvijaju društvene moći. A zato što su društvene i lične moći povezane, one se međusobno proizvode, pretpostavljaju i uslovljavaju kao sve veća i sve razvijenija moć ličnosti i zajednice.

6. Kao čovekova moć, društvena moć je mera čovekove slobode. U antagonističkom vidu, društvena moć je mera slobode na jednoj strani, na strani monopolisane društvene moći, samo kao mera slobode ekspropisane na drugoj strani ili mera neslobode na drugoj strani, na kojoj je ekspropisana društvena moć. U svom asocijativnom vidu društvena moć je izraz slobode čoveka, kao njegova lična i društvena sloboda. Ali između ova dva vida društvene moći, a otuda i dva vida slobode, nema oštre granice, društvena moć je proces i zato se sloboda mora uvek osvajati. Sloboda sama po sebi je takođe proces i zato je neobezbeđena i unapred negarantovana.

7. Društvena moć pokazuje svoj lik i funkcije u svim sferama društva: ekonomskoj, političkoj, državno-pravnoj, ideološkoj, u vlasti, dominaciji, eksploataciji, u sferi pritiska, podređivanja i nadređivanja, antihumanizacije i lišavanja svake vrste u klasnom društvu.

8. Nesumnjivo da je društvena moć najviše i najpresudnije izražena u ekonomskoj sferi. Međutim, s obzirom na to što je društvo još u velikoj meri upućeno da svoje zajedničke interese ostvaruje u političkom obliku, posredstvom države, politički izraz i funkcija društvene moći dostigli su prvorazredni značaj. Politička borba, strategija i taktika političkih organizacija, političke institucije — sve su to elementi razvoja društvene moći u njenom humanom obliku, ali i izvori otuđenja, deprivacije, koncentracije na jednoj i dekoncentracije na drugoj, zloupotrebe i dehumanizacije društvene moći. Politika može da bude najefikasnije sredstvo za realizaciju društvene moći u bilo čiju korist. Otuda su politički centri najmoćniji centri koncentrisane i ideologizirane društvene moći. Oslobođanje istinskih društvenih moći leži u oslobođanju od politike kao posredovane ljudske moći.

Prevazilaženje političkog oblika društvene moći nemoguće je bez prevazilaženja političke svesti. Političko društvo, naime, nije takvo jedino zbog postojanja države, kao izraza objektivno antagonističkih interesa, niti zbog postojanja političkih organizacija i institucija. Politički pečat društvo dobija upravo tada kad se materijalni antagonizam fiksira u svesti ljudi. Jedinstvo materijalnih i idejnih elemenata antagonizma najpotpunije se izražava kroz ideologiju. Ideologija u svo-

joj osnovi sadrži elemente ekonomske i političke vlasti. Zato se i sama pojavljuje kao vlast. Ona je prvenstveno vlast u idejnoj sferi društva, kao idealni izraz materijalnih odnosa, ali s obzirom na njeno izvoriste ona se i sama pretvara u materijalnu silu⁷⁵⁾.

U čitavoj dosadašnjoj istoriji ideologija se suprotstavljala društvu kao sila izvan ili iznad društva i tek revolucionarna promena društva u socijalističko omogućava ukidanje otuđenja u ideološkoj sferi. Unutrašnja protivrečnost ideologije da odražava posebne interese u društvu, ukida ideologiju sa ukidanjem antagonističkih materijalnih interesa. Ali sve dok postoje suprotni opšti interesi u društvu, postojaće i u revolucionarnoj ideologiji mogućnost da se izraze i kadkad ojačaju i njeni konzervativni elementi, suprotni osnovnoj revolucionarnoj tendenciji. Tako se ideologija i u proklamovanom socijalizmu pojavljivala istorijski ne samo kao društvena moć, nego i kao eksproprisana društvena moć ili društvena nemoć. U tim uslovima ideologija se prvi put javlja kao opresivna moć u obliku etatizma i birokratizma, naročito u vreme njihovog srastanja s partijskim funkcijama. To samo ukazuje na činjenicu da socijalističko društvo mora stalno da se dokazuje u revoluciji i da suzbija ideologije etatizma, biro- i tehnokratizma, liberalizma i drugih oblika ekproprijacije i monopolizacije ideološke moći. Na isti način mora da se odnosi i prema ekonomskom perfekcionizmu, racionalizmu, scijentizmu i menadžerstvu, čija je zajednička prolomna tačka ofanzive stvarna monopolizacija i dominacija znanja. Realizacija ovih ideologija odvija se kroz monopolizaciju informacija i monopolizaciju kontrole društvenih poslova (počev od kontrole sredstva za proizvodnju, pa do kontrole donošenja i izvršavanja značajnih odluka). Monopolizacija znanja, a time i dalje otuđenje znanja, moguća je kad se takva ideologija učini unutrašnošću čoveka. To je proces interiorizacije spoljne prinude, prividno oslobađanje od prinude, a stvarno premeštanje prinude u suštinu, u prirodu čoveka.

Snažne tendencije monopolizacije informacija i znanja ne mogu se poreći danas, jer znanja nikad nije bilo dovoljno. To su tendencije restauracije antagonističke nasuprot asocijativnoj društvenoj moći. Ali ova opaska ne bi bila tačna ako bi se prećutalo da su to tendencije jučerašnjeg dana, tendencije trkača olovnih nogu — koji su istrčali svoju istorijsku trku pre cilja revolucije. Ako današnji dan ima u sebi i juče i sutra, onda ove tendencije umiru iza svog sumraka, a u obzorju novog dana eksplozije znanja. Poimanje budućnosti kao razvoja društva, nespojivo sa konzervativnim tendencijama monopolizacije ljudskog znanja i ljudskih snaga, suština je revolucionarne ideologije.

Revolucionarna ideologija u funkciji asocijativne društvene moći niče iz revolucionisanja proizvodnih snaga. Ona ne leti između neba i zemlje, između ideala i prakse. Njena zasnovanost na materijalnoj osnovi je njena snaga, uslov njenog prerastanja u naučnu teoriju. Njena tačnost je izraz stvarnosti, jer je osmišljavanje stvarnih potreba društva, a praksa je uvek bila krajnji verifikator teorije⁷⁶⁾. Sa staništa društvene moći, konzervativne idejne koncepcije bitno ogravaju društvenu moć, kao što su i izraz društvene nemoći ili ograni-

⁷⁵⁾ „Nemačka ideologija”, nav. delo, str. 46.

⁷⁶⁾ V. I. Lenjin: „Filozofske sveske”, nav. delo, str. 183.

čene društvene moći, dok je marksistička revolucionarna ideologija izraz i katalizator bitne promene antagonističke u stvarnu društvenu moć. U onoj meri u kojoj se marksistička teorija obogaćuje naučnim saznanjem i još više u meri u kojoj se praktično primenjuje, postaje ona sve neposrednije izvor bitne društvene moći, kao kumulirane humane moći čoveka i ljudske zajednice. Svaki humanistički pristup nauci, a osobito je to slučaj sa naučno-tehnološkom revolucijom, razvija suštinske ljudske moći. Na putu društvenog prisvajanja i razvoja društvene moći — naučno-tehnološka revolucija i revolucionarna ideologija idu ruku — pod — ruku.

10. Društvena moć u svom postojećem antagonističkom liku pokazuje se kao vlast. Ona je otuđena, nametnuta sila, ali i sila koja otuđuje čoveka od njegova rada, rezultata i zajednice u kojoj radi⁷⁾). Kao proizvodna snaga društva, društvena moć je spoljno i prinudno udružena moć proizvođača, koja dostiže svoj najviši stepen protivrečnog razvoja kao odvojenost rada od uslova rada. Takva društvena moć je suština eksploatacije, dominacije i pritiska contra hominem, osnov hijerarhije i manipulacije vlasti i njenih nosilaca — privatnih vlasnika. U svom asocijativnom vidu društvena moć negira vlast, prevazilazeći je novim odnosima slobodnog udruživanja, usklađivanja ličnih i društvenih interesa, ukidanjem sukoba između pojedinaca i zajednice. Asocijativna društvena moć ne premešta vlast sa jednih titulara na druge, nego je ukida kao društveni odnos dominacije i monopola. Prevazilazeći vlast ona prevazilazi hijerarhiju i autoritet kao društveno-istorijski određen društveni odnos naređivanja i zapovedanja i preobražava ih u funkcije samog procesa rada. Asocijativna društvena moć funkciju odlučivanja i kontrole delatnosti pretvara iz oblika komandovanja i raspolaganja ljudima u oblik stalne saradnje u obavljanju funkcija koordinacije rada kao samodelatnosti.

11. Mena antagonističke u asocijativnu društvenu moć ogleda se i u njenom oslobađanju od bipolarne podele. Asocijativna društvena moć ukida oba pola društvene moći antagonističkog tipa ukidanjem koncentrisane društvene moći nasuprot koncentrisane društvene nemoći. Ukidanjem takve „ravnoteže” u raspodeli društvene moći koja je zasnovana na prinudnoj hijerarhiji, ograničenosti i nepromenljivosti, asocijativna društvena moć je bitno neograničena, promenljiva i sve razvijenija ukoliko se razvijaju lične moći putem kumulacije i kombinacije u društvenim okvirima.

---

⁷⁾ Marks se koristi izrazom „socijalna sila” kao „tuđa sila” kad označava otuđenu društvenu moć (izraz u našoj terminologiji), a kad govori o stvarnoj društvenoj moći upotrebljava izraz „suštinske snage”.

Mr DRAGAN STANIMIROVIC
assistant

LES CONTRADICTIONS DU POUVOIR SOCIALE

R é s u m é

La puissance sociale n'est pas un nouveau thème des sciences sociale. Ce thème est de plus en plus l'objet de préoccupation de la sociologie de même, mais les réponses aux questions théoriques et pratiques de la puissance sociale sont infiniment différentes. L'auteur considère que les indécisions théoriques résultent de deux séries de raisons. La première série de raisons constituent: la complexité de la puissance sociale, sa connexion avec de nombreux phénomènes sociaux analogues (le pouvoir, l'autorité, l'influence, la tyrannie etc.), la signification multiple, l'ambivalence, le caractère polyfonctionnel, la multidimension et son inachèvement historique. Ce sont les raisons de nature théorique. La deuxième série de raisons est de nature pratique: la puissance sociale est présente dans la vie quotidienne des individus et des groupes sociaux et elle détermine de manière prédestinée leur état actuel et leur avenir. Nous sommes témoins de la concentration de la puissance sociale inconnue jusqu'à présent, surtout dans les sociétés contemporaines très développées. Ces sociétés développent des moyens complexes et puissants de la puissance sociale, du type d'appareils scientifico-techniques considérables, de compagnies multinationales et de complexes militaires industriels. Il est devenu possible de modifier au cours d'une nuit les conditions de l'existence de grandes fractions de la société et même des régions continentales tout entières. La possibilité de l'emploi de la puissance sociale concentrée est devenue non-controlée et dangereuse. D'une part, les possibilités sont amplifiées de la libération de la société et, d'autre part les possibilités inattendues de l'assujettissement des sociétés tout entières, du contrôle efficace et presque complet du comportement coercitif et des opinions des hommes.

Ces raisons ont facilité non seulement le développement de la pensée théorique relative à la puissance sociale, mais aussi sa mystification et la réalisation d'une série d'erreurs politiques, idéologiques et même scientifiques.

Une telle situation a provoqué la critique humaniste violente non seulement dans la sociologie marxiste, mais aussi dans la sociologie non-marxiste. Sur cette base il est devenu possible et indispensable de former des approches théoriques générales à la puissance sociale. Quoiqu'il soit impossible de formuler une définition unique de la puissance sociale qui comprendrait toute la complexité (la réalité et la dialectique) de ce phénomène social, surtout eu égard aux différences importantes dans les orientations théoriques de la conception de la puissance sociale et de tous les dangers auxquels on s'expose en les réduisant à quelques prises de position élémentaires, il est quand même possible de déduire une définition synthétique de la puissance sociale en tant que répartition essentiellement inégale des influences et des moyens d'influence sur les processus sociaux, ou en tant que possibilité plus ou moins structurée (institutionnalisées) de la réalisation de sa volonté en dépit de la résistance.

La théorie marxiste de la puissance sociale a deux fonctions dans son fondement. La première est théorico-cognitive et elle se rapporte à la conception de la nature de la puissance sociale, sa dialectique et ses formes et à la critique des théories existantes. La deuxième est active et elle se rapporte à l'activité pratico-critique révolutionnaire, c'est-à-dire à la critique théorique et la transformation pratique de la puissance sociale. Ces fonctions découlent du fait réel que la vie sociale est dans le fond pratique et que la théorie est la compréhension de cette pratique.

La nature de la puissance sociale la théorie marxiste découvre dans la pratique sociale. La puissance sociale est le résultat et la source de l'activité pratique de l'homme, de la vie pratique de l'homme. Vu que la vie pratique de l'homme est la production de l'homme de sa vie, de son essence humaine, en conséquence la puissance de l'homme est en premier lieu sa puissance productive. Étant donné que l'homme n'existe pas seul dans le monde, mais dans la société et par la société, sa puissance est toujours la puissance sociale. Tout d'abord sa puissance personnelle est supposée dans la puissance sociale et, en second lieu, la puissance personnelle de l'homme est l'hypothèse de sa puissance sociale. L'aspect historique de la puissance sociale, en fonction des changements dans l'activité vitale pratique, s'est manifesté une fois comme puissance personnelle de l'homme, et une autre fois comme puissance aliénée de l'homme. La voie de l'aliénation des forces essentielles de l'homme Marx explique par la division du travail qui sépare les intérêts individuels et collectifs en contradictoires. L'activité arbitraire de l'oeuvre propre de l'homme transforme en lui la puissance opposée étrangère, et ses propres forces en forces aliénées en lui, qui l'assujettissent.

La voie de l'abolition de l'aliénation de la puissance de l'homme et de la puissance sociale, la restitution à l'homme et à la société de ses forces essentielles, constituent la voie inverse à la voie de l'aliénation. La théorie marxiste examine ces deux voies possibles dans les cadres historiques réels de l'existence humaine. L'aliénation de la puissance sociale se développe dans la société de classe, qui se base sur l'aliénation de l'homme de son travail, de l'autre homme et de la société. C'est pourquoi cette puissance sociale est essentiellement limitée et polirisée d'une part en tant que pouvoir (en premier lieu économique, politique et idéologique) en tant que puissance monopolisée, et d'autre part en tant qu'impuissance ou en tant que puissance expropriée de l'homme et puissance qui lui est opposée. L'abolition de la puissance sociale aliénée est possible par la révolution sociale qui abolit le système de classe (le gouvernement de classe) et libère l'homme et la société en créant la société dans laquelle la liberté de l'individu est la condition de la liberté pour tous. Cette puissance sociale réelle est révolutionnaire ainsi que la pratique d'où elle découle et par sa nature elle est non-antagoniste et ouverte au développement. La puissance sociale non-antagoniste non seulement n'est pas limitée et fractionnée en puissance personnelle et puissance sociale, mais le développement de la puissance personnelle (en tant que liberté personnelle) est l'hypothèse du développement de la puissance sociale (en tant que liberté personnelle) dans les conditions du développement constant de l'une et de l'autre catégorie de la puissance de l'homme.

PREKID PARNIČNOG POSTUPKA*

Odluka o prekidu postupka

Odluka o prekidu postupka ima deklaratoran ili konstitutivan karakter, zavisno od toga o kojoj se vrsti prekida radi.

a) Kad nastupe okolnosti predviđene u čl. 201 ZPP, sud donosi rešenje kojim konstatuje da je prekid nastupio. Do prekida je došlo automatski, *ex lege*. Odluka ima deklarativan značaj, mada zakonska dikcija, kako je već u literaturi primećeno,¹ upućuje na suprotan zaključak. Prekid postupka *ex lege* nastupa onog časa kad je nastupio događaj koji izaziva obustavljanje parnične delatnosti. Ako je do sistiranja postupka došlo usled prestanka rada suda, nesumnjivo je da sud neće moći da donese odluku o prekidu postupka onog časa kad je prekid nastupio. Takva odluka može da se donese naknadno, kad prestanu razlozi koji su izazvali prekid rada suda i kad sud počne da radi.

Ako je uzrok prekida postupka van suda, onda sud mora, čim sazna za događaj koji izaziva prekid postupka, da donese odluku i konstatuje dan kad je prekid nastupio.

Ako se dogodi da su nastupili događaji koji izazivaju prekid postupka *ex lege*, a sud i jedan od parničara za to nisu znali, sud će, čim sazna za događaj koji po zakonu izaziva prekid, doneti rešenje kojim će utvrditi da je prekid nastupio određenog dana i proglasiće da su sve parnične radnje, preduzete posle tog datuma, bez dejstva.²

Ako se pojavi sumnja oko toga da li se desio događaj koji izaziva prekid postupka *ex lege*, sud je dužan da sprovede potrebne izviđaje, i, kad utvrdi da jeste, da donese rešenje kojim će konstatovati da je nastupio prekid.³

Prekid postupka *ex lege* nastupa onog časa kad je nastupio događaj koji izaziva ovu vrstu prekida. Zato se i kaže da odluka suda o tome prekidu ima deklarativan značaj: njome se naprosto objavljuje (deklarirše) pravna posledica koja je po samom zakonu, automatski, nastupila i utvrđuje se vremenski trenutak (tačnije dan), kojeg se to desilo. Ako bi nastupanje pravnih posledica zavisilo od momenta donošenja sudske odluke, institut prekida bi promašio svrhu radi koje je ustanovljen, a posledice prekida bi nastupile znatno kasnije.

* Prvi deo ovog rada objavljen je u Zborniku radova Pravnog fakulteta u Nišu, u broju za 1974. g., str. 297—314.

¹ Npr. *Marković, M.* — op. cit. str. 65, Triva, S. — op. cit. str. 469.

² Videti o tome: *Marković, M.* — op. cit., str. 66.

³ *Marković, M.* — ibidem.

b) Prekid postupka iz razloga navedenih u čl. 202 ZPP naređuje sud svojom odlukom. U tom slučaju prekid postupka nastupa donošenjem sudske odluke, a ne od momenta nastupanja činjenica zbog kojih je sud odlučio da se postupak prekine. Ima čak i mišljenja⁴ da sud može da donese rešenje o prekidu i po prestanku razloga za prekid ako su u pitanju vanredni događaji. Smatra se da bi prekid zbog vanrednih događaja izgubio smisao ukoliko bi se takvi događaji uzimali u obzir samo za vreme njihovog trajanja. Ovi događaji mogu da utiču na vođenje parnice i da prouzrokuju štetne posledice po stranku koja je njima bila pogođena, te se moraju uzeti u obzir da bi se pružila potrebna pravna zaštita i onoj stranci u čijoj je pravnoj sferi nastupio taj događaj. Iako bi stranka, u ovakvoj situaciji mogla da koristi instituciju povraćaja u pređašnje stanje, s obzirom na troškove takvog postupka, smatra se da je dopušten i naknadni prekid.

Odluka o prekidu postupka u ovim situacijama ima konstitutivan značaj.

Odluku kojom se određuje prekid postupka, sud donosi po službenoj dužnosti. Izuzetno, moguće je da je donese i po predlogu stranke i to samo onda kad su u pitanju vanredni događaji zbog kojih treba da dođe do prekida i ako je stranka eventualno bila u situaciji da obavesti sud o vanrednim događajima.

Posledice prekida nastupaju po pravnosnažnosti rešenja kojim je naređen prekid postupka.

Odluku o prekidu postupka donosi predsednik veća van ročišta za glavnu raspravu.

Protiv odluke o prekidu postupka dopuštena je posebna žalba (čl. 364/1 ZPP) ali ona ne zadržava rešenje od izvršenja.

Ako je sud odbio predlog za prekid postupka i odlučio da se postupak odmah nastavi, protiv tog rešenja nije dozvoljena posebna žalba.⁵

Pravne posledice prekida postupka

Pravne posledice prekida postupka su iste bez obzira da li je do prekida došlo *ex lege* ili odlukom suda. Posledice prekida pogađaju podjednako⁶ i istovremeno⁷ obe stranke⁸ i traju sve dok prekid traje, bez obzira na razlog koji je prekid izazvao.

⁴) *Neumann* — op. cit. str. 621.

⁵) »Makar se posebnom žalbom ne može pobijati rešenje o odbijanju predloga za prekid postupka, ipak je dopuštena žalba u kojoj je jedino ovo rešenje označeno kao predmet pobijanja, ako se njom stvarno pobija i presuda« — VSH, Gž 1012/58, Naša zakonitost 11—12/58.

⁶) U literaturi se sreću i suprotna mišljenja. Tako npr. *Culja (Zuglia, S. — Građansko procesno pravo, 1936, str. 431, Zuglia, S. — op. cit. str. 408)* smatra da prestaju da teku rokovi za obe parnične stranke kad je postupak prekinut iz razloga koji se tiče suda ili suđenja, a da ne dolazi do prekida toka roka koji teče prema protivnoj stranci kad prekid nastupi iz razloga koji pogađaju samo jednu stranku.

Isto i *Vuličević, V. — op. cit. str. 42.*

⁷) Prekid postupka po protivtužbi izaziva prekid postupka po tužbi, jer su stranke iste. Suprotno: *Neumann*, op. cit. str. 621.

⁸) *Zuglia, S. — op. cit. str. 408, suprotno.*

Do prekida dolazi bez krivice stranke, usled objektivnih okolnosti koje su izazvale privremeno obustavljanje parnične delatnosti. Zato prekid nema za posledicu obavezu stranke da naknadi prouzrokovane troškove svom protivniku.

Za vreme prekida postupka, parnica ne prestaje da teče. Dok prekid traje ne mogu se preduzimati parnične radnje s dejstvom prema strankama.⁹

Za vreme prekida postupka dolazi do obustavljanja parnične delatnosti: ne mogu da se preduzimaju parnične radnje. Za sud je izričito zakonom propisano da ne može da preduzima nikakve radnje u postupku (čl. 203). Međutim, sud izuzetno može da preduzima i neke parnične radnje u toku prekida. Ukoliko prekid nije nastupio zbog prestanka rada u sudu, sud može za vreme prekida da preduzima samo zakonom propisane radnje i one parnične radnje koje može da preduzima sam, bez delovanja stranaka, a koje ne oživljavaju parničnu delatnost za vreme dok prekid traje.

Pre svega, ZPP predviđa da sud može doneti odluku na osnovu glavne rasprave¹⁰ koja je održana i zaključena pre no što je prekid nastupio (čl. 203/2 ZPP).¹¹ Međutim, treba uzeti da sud može doneti odluku na osnovu usmene rasprave,¹² bez obzira da li je u pitanju glavna ili incidentalna rasprava, ukoliko je, naravno, prekid nastupio posle njenog zaključenja.¹³ Rezultate jedne već okončane rasprave ne treba dovoditi u pitanje,¹⁴ pa se odluka donosi na osnovu procesnog materijala kakav je bio u momentu pre nastupanja prekida postupka. Smatra se¹⁵ da je ovakav postupak za preporuku, jer se na taj način ostvaruje načelo neposrednosti, pošto sud odlučuje dok su još sveži neposredni utisci sa rasprave. Sud će, znači, većati i glasati, i potom izraditi presudu.¹⁶ Razumljivo je da se ova odluka neće dostavljati strankama¹⁷ jer je parnična delatnost, zbog prekida, obustavljena. Dostavljanje će biti izvršeno tek pošto se postupak nastavi.¹⁸

Odluka doneta za vreme prekida ima eventualnu procesnu vrednost:¹⁹ imaće značaj samo ukoliko dođe do nastavljanja prekinutog postupka.

Donošenje odluke nije jedina sudska parnična radnja koja se može preduzeti za vreme prekida postupka. U toku prekida, sud ne samo da može, već i mora da preduzima one parnične radnje koje su usmere-

⁹) *Zuglia, S.* — op. cit. str. 410.

¹⁰ Tako i *Lazarević, A.* — op. cit. str. 293; *Zuglia, S.* — op. cit. str. 408; *Zuglia-Triva* — op. cit. str. 471; *Poznić, B.* — op. cit. str. 326; *Juhart, J.* — op. cit. str. 398; *Kamhi, S.* — op. cit. str. 223, *Bazala, B.* — op. cit. str. 192.

¹¹) Razumljivo je da ne važi odluka koja je donesena na raspravi koja je zaključena pošto je prekid nastupio. O tome i *Zuglia, S.* — op. cit. str. 408.

¹²) Takvu odredbu sadržao je par. 227 GPP.

¹³) Prof. Marković smatra da je stilizacija u čl. 203/2 ZPP pogrešna i da treba, umesto »glavna rasprava«, da stoji »usmena rasprava«, jer se na usmenoj raspravi može odlučivati i o drugim pitanjima (op. cit. str. 67).

¹⁴) *Neumann, op. cit. str. 626.*

¹⁵) *Zuglia-Triva* — op. cit. str. 494, *Triva, S.* — op. cit. str. 471.

¹⁶) *Poznić, B.* — op. cit. str. 326.

¹⁷) Suprotno: *Juhart, J.* — op. cit. str. 398.

¹⁸) *Triva, S.* — op. cit. str. 471.

¹⁹) Tako: *Triva, S.* — op. cit. str. 471; *Neumann, op. cit. str. 624.*

ne na ispitivanje postojanja uslova za nastavlanje prekinutog postupka i pripremanje njegovog nastavka. I same stranke mogu da preduzimaju određene parnične radnje koje imaju za cilj nastavlanje postupka,²⁰ a to, razume se, izaziva određenu aktivnost suda. Tako, stranke mogu da ulažu žalbu na rešenje o prekidu postupka ili predlažu nastavak postupka, a to prouzrokuje određenu aktivnost suda iako je postupak prekinut.²¹ I za vreme prekida postupka sud može da odluči da zakaže ročište radi raspravljanja o postojanju okolnosti koje omogućavaju nastavak postupka (čl. 204),²² da otvori postupak u kome će se ispitati mogućnost za dalje nastavlanje parnične aktivnosti.

U toku prekida postupka, ukoliko radi, sud može da primi izjavu na zapisnik koja zamenjuje podnesak, da sprovede postupak za obezbeđenje dokaza²³ da izda privremenu naredbu.²³

Pošto je za vreme prekida postupka obustavljena parnična delatnost, sud ne može da preduzima one parnične radnje koje iziskuju sudelovanje parničnih stranaka.²⁴ Eventualno za vreme prekida preduzeta parnična radnja, mora se ponoviti kad se postupak nastavi. Zato će sud u nastavku postupka, po službenoj dužnosti, proglasiti nevažećim eventualno preduzete parnične radnje i donete odluke.²⁵

Pošto se prekid postupka sastoji u obustavljanju parnične delatnosti, odluke koje su donete pre nastupanja prekida, ne mogu se, za vreme trajanja prekida dostavljati strankama, niti se mogu sprovesti.²⁶

---

²⁰⁾ Zato mi se čini pogrešnom stilizacija odredbe čl. 203/2 ZPP, jer je delimično tačna. Sud ne bi mogao da preduzima nikakve radnje u postupku samo u slučaju kad je do prekida došlo usled prestanka rada u sudu. U tom slučaju parnična delatnost suda je stvarno prekinuta.

²¹⁾ *Zuglia-Triva* — op. cit. str. 494.

²²⁾ Tako i *Neumann*, op. cit. str. 624.

Postupak obezbeđenja dokaza je samostalan postupak. Mogućno je da se vodi i onda kad je stranka nepoznata, pre no što je pokrenuta parnica, te nema smetnje da se vodi i onda ako je došlo do prekida postupka.

²³⁾ »Prekid postupka zbog rešavanja prethodnog pitanja nije smetnja za izdavanje privremene mere, ako su ispunjeni ostali materijalni uslovi za nje izdavanje« — Odluka Odeljenja VSS u Prištini, Gž 64/64, Bilten sudske prakse VSS, 3/64, str. 31.

²⁴⁾ Tako i *Zuglia-Triva*, op. cit. str. 494.

²⁵⁾ »Kada nastupe pravne posledice otvaranja stečajnog postupka, parnični postupak se prekida po sili zakona, pa su parnične radnje preduzete posle nastupanja pravnih posledica otvaranja stečaja ništavne« — Sl. 1355/69, ZSO, knj. XV, sv. 2, 249.

²⁶⁾ »Prekid postupka nastaje po sili zakona u momentu otvaranja stečajnog postupka. Stoga sud posle tog momenta ne može preduzimati nikakve parnične radnje pa stoga ni dostava punomoćniku tužioca u ovom slučaju ne može proizvesti pravno dejstvo jer je dostava izvršena posle otvaranja stečajnog postupka i to punomoćniku — advokatu koji posle otvaranja stečajnog postupka nije više bio punomoćnik« — rešenje Vrhovnog suda Sl. 2962/71, Zbornik sudske prakse, Beograd, 4/71, str. 392.

»Ako posle donošenja presude u prvom stepenu nad jednom od stranaka bude otvoren stečajni postupak, sud je dužan da izrekne prekid postupka u smislu čl. 201 ZPP i od tog momenta ne mogu se preduzimati prema toj stranci nikakve parnične radnje, pa ni radnje u vezi sa dostavom presude i žalbom. Ove radnje počev od ovog momenta mogu se preduzimati samo prema ovlašćenom licu u stečaju« — rešenje Vrhovnog suda, Sl. 2962/71, Zbornik sudske prakse, 4/71, str. 392.

Sud ne može zakazivati ročišta,²⁷ upućivati pozive, naređivati dostavljanje, niti se može, u toku prekida, oglasiti nenadležnim.²⁸ Zbog nastalog prekida gube važnost eventualne odluke o zakazivanju ročišta, dostavne naredbe, pozivi. Eventualno ranije zakazano ročište se odgađa ili odlaže na neodređeno vreme — odn. dok se postupak ne nastavi.

Za vreme prekida postupka stranke mogu preduzimati parnične radnje. Međutim, dok prekid traje, stranačke radnje, eventualno preduzete za vreme prekida, proizvode dejstvo tek kad postupak bude nastavljen (čl. 203/3 ZPP). Nije potrebno da stranačka parnična radnja bude ponovljena u nastavku postupka da bi proizvela svoje dejstvo.²⁹

Prekid postupka ne sprečava treće lice da podnese tužbu glavnog mešanja.

Dok prekid traje, tužilac može da povuče tužbu i da se odrekne od tužbenog zahteva. Ovakva stranačka dispozitivna radnja izaziva definitivno obustavljanje parničnog postupka. Kako, međutim, pravni efekat povlačenja tužbe može da zavisi od pristanka tuženog, i kako on eventualno može da stavi i zahtev za naknadu parničnih troškova, rešenje o obustavljanju postupka može da se donese tek po prestanku prekida postupka, ako tuženi na to pristane.³⁰

Pošto se prekid postupka sastoji u obustavljanju parnične delatnosti, razumljivo je da prestaju da teku rokovi određeni za vršenje parničnih radnji (čl. 204/4 ZPP). Ako je rok otpočeo da teče pre no što je prekid nastupio, tok roka se prekida i rok počinje iznova da teče tek kad prestane prekid.³¹ Posledice prekida koje se tiču rokova nastupaju bez obzira da li se razlog koji je izazvao prekid tiče suda ili suđenja, stranke ili njenog protivnika.

Do prekida postupka dolazi iz zakonom predviđenih razloga jer su nastale smetnje za dalje razvijanje parnične delatnosti, koje se tiču stranaka, suda ili suđenja. Prekid nastaje bez krivice stranaka, i po prestanku razloga za prekid, parnica se redovno nastavlja. Pošto do prekida dolazi bez volje i krivice stranaka, smatra se da je parnica uredno nastavljena kad prestanu razlozi koji su prekid izazvali, tako da za vreme prekida postupka ne teče zastarelost.³³

---

²⁷) Izuzetak je, naravno, zakazivanje ročišta radi raspravljanja o postojanju okolnosti koje omogućavaju nastavak postupka.

²⁸) »Dok traje prekid postupka, sud kod koga se vodi parnica ne može se oglasiti stvarno nenadležnim i spise ustupiti drugom sudu« — Vrhovni sud BiH, P — 3/58, ZSO, 1958, knj. III, sv. 1, str. 68.

²⁹) *Poznić, B.* — op. cit. str. 326.

³⁰) O tome: *Marković, M.* — op. cit. str. 67; *Triva, S.* — op. cit. str. 471.

³¹) Juhart smatra da sudski rok treba da ponovo bude određen da bi mogao da otpočne da teče (op. cit. str. 398).

³²) Culja govori o tome da rokovi počinju da teku od momenta preuzimanja postupka (op. cit. str. 408). Ovakvo neprecizno izražavanje može da navede na zaključak da pošto postupak bude nastavljen, rokovi počinju da teku samo u onim slučajevima gde je preuzimanje postupka pretpostavka za nastavlanje postupka, a ne i u onim slučajevima gde nije bilo promene u ličnosti subjekta u jednoj od procesnih uloga. Kako o »preuzimanju postupka« može da se govori samo onda kad se u nastavku prekinutog postupka jave pravni sledbenici jedne od stranaka, očigledna je nepreciznost u izražavanju koja stvara zabunu u pogledu pravnih posledica prekida.

Ukoliko se dogodi da tužilac, iako su prestale okolnosti koje su izazvale prekid, ne inicira nastavljanje postupka, tok zastarelosti, prekinut podnošenjem tužbe počinje ponovo teći tamo gde je prekinut u momentu kad je tužba podneta sudu.³⁴

Nastavljanje prekinutog postupka

Prekid postupka je privremeno obustavljanje parnične delatnosti. Pošto se otklone nastale smetnje koje se tiču suda, suđenja ili stranaka, posle izvesnog vremena, nastavlja se parnična delatnost.

Da bi se nastavio prekinuti postupak, potrebno je da sud donese odluku o tome, bez obzira da li je do prekida došlo ex lege ili odlukom suda.

Zavisno od razloga sa kojih je prekid nastupio, sud donosi rešenje o nastavljanju postupka po službenoj dužnosti ili na predlog stranke. Odluka o nastavljanju postupka je akt kojim se postupak nastavlja. U odluci se utvrđuje dan od koga se postupak nastavlja i naznačuju pravne posledice do kojih dolazi nastavljanjem postupka.³⁵ U rešenju o nastavljanju prekinutog postupka sud ne može da odluči o troškovima koje prekid eventualno može da izazove. U sudskoj praksi se smatra³⁶ da prekid postupka nema za posledicu obavezu stranke da naknadi parnične troškove prouzrokovane protivniku iako je prekid nastupio iz razloga koji su upravo nju pogodili.

Iz zakonske odredbe čl. 204 ZPP ne vidi se jasno kakav je pravni značaj odluke suda o nastavljanju prekinutog postupka i kad nastupaju pravne posledice prekinutog postupka.

Postupak je nastavljen donošenjem rešenja o nastavljanju prekinutog postupka. Time je prestao prekid i parnična delatnost može da se normalno vrši. Pravne posledice nastavljanja prekinutog postupka nastaju od dana dostavljanja rešenja o nastavljanju parnične aktivnosti.³⁷

Protiv odluke o nastavljanju prekinutog postupka stranka može da uloži žalbu. U pogledu ove žalbe treba, po analogiji, primeniti pravila o žalbi na rešenje kojim se konstatuje ili određuje prekid.³⁸ Ako je postupak bio prekinut u parnici u kojoj postoje tužba i protivtužba, postupak se nastavlja u celini, a ne samo po tužbi stranke koja je predložila nastavljanje prekinutog postupka.

Za nastavljanje prekinutog postupka zakon nije propisao istovetna, jedinstvena pravila. Zakon pravi razliku u pogledu načina nastavljanja prekinutog postupka i, prema pravilima koje za to predviđa, možemo da razlikujemo tri grupe pravila o nastavljanju postupka.

³³⁾ *Zuglia, S.* — op. cit. str. 410.

³⁴⁾ Videti o tome: *Zuglia, S.* — op. cit. str. 411.

³⁵⁾ *Neumann, op. cit.* str. 627.

³⁶⁾ »Prekid nema za posledicu obavezu stranke da naknadi parnične troškove prouzrokovane svome protivniku« — VSV, GŽ 301/58, Glasnik, 9/58.

³⁷⁾ Ima mišljenja da se postupak nastavlja onog trenutka kad su prestali razlozi za prekid odn. kad je nova stranka preuzela postupak upućivanjem podneska sa izjavom o preuzimanju postupka ili faktičkim preduzimanjem određene parnične radnje. (Tako npr. *Zuglia-Triva, op. cit.* str. 497).

³⁸⁾ O tome *Poznić, B.* — op. cit. str. 327.

*Nastavljanje prekinutog postupka
iz razloga navedenih u čl. 201 t. 1—3 ZPP*

Postupak koji je prekinut ex lege zbog smrti stranke, gubitka parnične sposobnosti, smrti zakonskog zastupnika ili prestanka pravnog lica nastavlja se kad naslednik ili staralac zaostavštine,³⁹ novi zakonski zastupnik ili pravni poslednik pravnog lica, preuzmu postupak⁴⁰ ili kad ih sud, na predlog protivne stranke pozove da to učine (čl. 204/1 ZPP).

Pitanje nastavljanja prekinutog postupka iz razloga navedenih u čl. 201 tačka 1—3 ZPP, zakon nije precizno regulisao, posebno slučaj nastavljanja postupka zbog smrti jedne od stranaka.⁴¹ U tom pogledu postoji značajna zakonska praznina koju bi trebalo popuniti prilikom izmena i dopuna Zakona o parničnom postupku, koje, upravo, predstoje.

Da bi se nastavio prekinuti postupak i oživela parnična aktivnost, potrebna je odluka suda, koja se donosi na inicijativu jedne od stranaka. Sud nije ovlašćen da odluči o nastavljanju postupka po službenoj dužnosti. Donošenje odluke o nastavljanju postupka zavisi isključivo od inicijative stranaka.⁴²

Nova stranka može da inicira nastavljanje postupka time što će izjaviti da, kao pravni poslednik preuzima postupak,⁴³ ili što će faktičkim preduzimanjem određene parnične radnje⁴⁴ manifestovati da je preuzela parničnu ulogu i time pokazati da želi da se postupak nastavi. Tako, naslednik može da podnese odgovor na tužbu, protivtužbu, prigovor protiv platnog naloga, da izjavi pravni lek, i da izjavi da time preuzima postupak, odn. samim preduzimanjem parničnih radnji legitimiše se kao preuzimatelj.

---

³⁹) Donošenje republičkog Zakona o nasleđivanju (Sl. glasnik SRS, 52/74 od 30. 12. 1974. g.) predstavljalo je izvanrednu priliku da se otklone izvesni nedostaci u tekstu ranijeg saveznog Zakona o nasleđivanju, koji je bio polazna osnova za izradu republičkog zakona. Nažalost, neki od uočenih nedostataka ne samo da nisu uklonjeni, već su i preuzeti iz ranijeg ZON, iako je dosta dometno ukazano na njih. Jedan od tih nedostataka je i nesrećna formulacija čl. 129 Zakona o nasleđivanju SRS (ranije čl. 134 ZON), iz koje proizlazi da je staralac zaostavštine neka vrsta zakonskog zastupnika. U našoj literaturi, prof. Marković je dosta davno argumentovano ukazao na tu redakcijsku omašku, koja se, s pravom može okvalifikovati kao totalno ignorisanje savremene teorije građanskog sudskog postupka (videti: *Marković, M.* — op. cit. sv. I. str. 199).

⁴⁰) U devetom izmenjenom i dopunjenom izdanju Zakona o parničnom postupku iz 1973. g. u izdanju Službenog lista, umesto »preuzeti«, stoji pogrešno »preduzeti«.

⁴¹) Predratni propisi su detaljno regulisali nastavljanje postupka.

⁴²) *Marković, M.* — op. cit. 69; *Triva, S.* — op. cit. str. 471.

⁴³) „Prekid postupka u smislu čl. 201/1 ZPP zbog smrti stranke ne traje sve dotle dok se ne utvrdi šta čini zaostavštinu umrle stranke i zaostavština se ne raspravi, već on traje sve dok se ne jave naslednici i ne dadu određene izjave procesne prirode« — VSS, Gž 2517/68 od 16. 10. 1968. g. objavljena u Biltenu sudske prakse VSS, 15/69 str. 42 i u Zbirci sudskih odluka iz oblasti građanskog prava, 1972, str. 369.

⁴⁴) Culja i Triva (op. cit. str. 495 i 496) smatraju da je faktičkim preduzimanjem parnične radnje prestao prekid postupka, da je postupak nastavljen. Isto i *Aranđelović, D.* — op. cit. str. 627.

Izjavu o preuzimanju postupka mogu da daju i staralac zaostavštine i pojedini naslednik, iako je postavljen staralac zaostavštine.⁴⁵ Nema smetnje da izjavu o preuzimanju postupka da i privremeni staralac koji je postavljen na predlog parničnog protivnika, kad naslednici nisu poznati ili kad staralac zaostavštine nije postavljen, a protivna stranka trpi štetu zbog nastalog prekida.⁴⁶

Protivna stranka može da predloži nastavljjanje postupka. Predlog može da podnese uz neki od podnesaka kojim preduzima određenu parničnu radnju. Protivna stranka u predlogu za nastavljjanje postupka zahteva da sud proglaši da je postupak preuzet i da tu odluku dostavi preuzimatelju zajedno sa odlukom o nastavljjanju postupka.

Stranačka radnja, bez obzira da li je u pitanju predlog za nastavljjanje postupka, izjava o preuzimanju postupka ili faktičko preduzimanje određene parnične radnje, omogućava da dođe do nastavljjanja postupka.⁴⁷ Ove stranačke radnje imaju inicijalni karakter i predstavljaju neophodne pretpostavke za nastavljjanje postupka. Međutim, one nikako nisu akt kojim se postupak nastavlja⁴⁸ jer sud može prerano podnesene ili neosnovane predloge za nastavljjanje postupka da odbije. Može se dogoditi da lice koje je dalo izjavu o preuzimanju postupka ili lice koje je preduzelo određene parnične radnje nije legitimisano da parnicu nastavi⁴⁹ ili da lica označena i predložena kao pravni poslednici nisu dužna da preuzmu parnicu. Sud će doneti odluku i odrediti da se postupak nastavlja tek pošto utvrdi da su ispunjeni uslovi za nastavljjanje parnične delatnosti.

Primećeno je⁵⁰ da se u zakonu, praksi i literaturi, izrazi »nastavljjanje postupka« i »preuzimanje postupka« upotrebljavaju kao sinonimi.⁵¹ Preuzimanje nije isto što i produženje ili nastavljjanje postupka. Preuzimanje postupka je uslov za nastavljjanje postupka, postupak se nastavlja tek kad bude preuzet: kad bude izvršena zamena lica u određenoj stranačkoj ulozi i preuzimatelj bude u stanju da dela u parnici, stupanjem na mesto pravnog prethodnika. Iz tog se razloga i ne može govoriti o »preuzimanju postupka« onda kad isti parnični subjekt nastavlja ranije započetu parničnu delatnost kad prekid prođe.

Naslednici koji se javljaju kao preuzimatelji postupka treba da dokažu svoje nasledničko svojstvo⁵² da bi parnična delatnost mogla da se nastavi. Preuzimatelj postupka ovo svoje svojstvo treba da dokaže u izjavi o preuzimanju postupka ili prilikom faktičkog preduzimanja određene parnične radnje. Parnični protivnik koji predlaže nastavljjanje

⁴⁵ *Marković, M.* — op. cit. str. 68.

⁴⁶ *Marković, M.* — op. cit. str. 69.

⁴⁷ U tom smislu: *Marković, M.* — op. cit. str. 68; *Juhart, J.* op. cit. str. 399.

⁴⁸ Tako: *Marković, M.* — op. cit. str. 68; suprotno: *Zuglia-Triva*, op. cit. str. 495, *Arandžević, D.* — op. cit. str. 209.

⁴⁹ *Marković, M.* — ibidem.

⁵⁰ *Marković, M.* — op. cit. str. 68.

⁵¹ Neumann je u svom »Komentar« primetio da austrijski zakonodavac nije bio dosledan u upotrebi izraza »nastaviti« i »preuzeti«.

U našoj predratnoj literaturi Arandžević upotrebljava izraze »preuzeti« i »nastaviti« kao sinonime, kao i Culja u svom predratnom udžbeniku.

⁵² O tome: *Ravanić, B.* — Da li se može voditi parnica pre no što se u ostavinskom postupku utvrdi ko su naslednici, *Glasnik*, 3/60, str. 22.

postupka treba u predlogu za nastavljanje postupka da označi lice za koje tvrdi da je naslednik i da ponudi dokaze o njegovom nasledničkom svojstvu i dužnosti da preuzme parnicu.

Ukoliko protivna stranka ospori prijavljenom licu pravo da nastavi prekinuti postupak ili ako lica koja su u predlogu za nastavljanje postupka označena kao naslednici, ospore obavezu da preuzmu postupak, iako nema izričitih pravila o tome,⁵³ smatra se da će sud zakazati raspravu o ovom pitanju.⁵⁴ Na osnovu rezultata raspravljanja, sud će odlučiti da li je određeno lice pozvano ili dužno da preuzme postupak.

Iako propis iz čl. 204/1 ZPP ne sadrži odgovor o tome šta će biti ako označeni naslednici ne dođu na ročište, smatra se⁵⁵ da će protivna stranka, koja ima interes da se postupak nastavi, sama dokazivati nasledničko svojstvo označenih lica i njihovu dužnost da preuzmu postupak, i da će sud, na osnovu rezultata raspravljanja doneti odluku.⁵⁶

Kad sud na ročištu objavi odluku da je određeno lice pozvano, dužno da preuzme postupak, može istovremeno da odluči da se postupak nastavlja i da otpočne sa postupkom u glavnoj stvari na istom ročištu,⁵⁷ ako je postupak, naravno, bio u stadijumu glavne rasprave. Inače, sud će, po pravilu, samo doneti odluku o nastavljanju postupka i odrediti sa kojim se danom postupak nastavlja.

Ako je prekid postupka *ex lege* bio prouzrokovan gubitkom parnične sposobnosti stranke, smrću zakonskog zastupnika ili prestankom njegovog ovlašćenja za zastupanje, sud odlučuje da se postupak nastavi tek kad zakonski zastupnik izjavi da preuzima postupak. Ako izostane izjava imenovanog zakonskog zastupnika, protivna stranka može da predloži sudu da ga pozove da preuzme postupak umesto parnično nesposobne stranke ili ranijeg zakonskog zastupnika.⁵⁸ U slučaju da nije postavljen zakonski zastupnik, parnični sud može imenovati privremenog zastupnika u hitnim slučajevima.

Ako prestane da postoji pravno lice, postupak se nastavlja kad sud donese odluku o nastavljanju postupka pošto pravni sledbenici ili likvidatori izjave da preuzimaju postupak.

Ukoliko se dogodi da se postupak koji je bio prekinut sa razloga navedenih u čl. 201 t. 1—3 ZPP ne nastavi ni posle jedne godine od dana kad je prekid otpočeo, Pravilnik o unutrašnjem poslovanju sudova SR Srbije⁵⁹ (Sudski poslovnik),⁶⁰ koji reguliše organizaciju poslovanja

⁵³) GPP je regulisao ovu situaciju u par. 219.

⁵⁴) *Zuglia-Triva*, op. cit. str. 496; *Marković, M.* — op. cit. str. 68; *Poznić, B.* — op. cit. str. 327; *Dimitrijević, M.* — op. cit. str. 49.

⁵⁵) *Marković, M.* — op. cit. str. 69; *Zuglia-Triva*, op. cit. str. 496.

⁵⁶) Prof. *Poznić* smatra da sud svojim rešenjem nastavlja postupak proglašavajući ga preuzetim. (op. cit. str. 327).

Međutim, ne može sud rešenjem da nastavi postupak. Sud može rešenjem da odluči da se postupak nastavi pošto konstatuje da je određeno lice kao pravni sledbenik umrle stranke dužno da preuzme postupak.

⁵⁷) Ovakvu odredbu sadržao je paragraf 220/2 GPP.

⁵⁸) *Verona-Zuglia* — op. cit. str. 312; *Arandelović, D.* op. cit. str. 206; *Zuglia-Triva*, — op. cit. str. 496.

⁵⁹) Službeni glasnik SR Srbije 46/71 od 20. 11. 1971. g.

⁶⁰) Sudski postupak SR Srbije iz 1971. g. ostaje na snazi sve dok Republički sekretarijat za pravosuđe i opštu upravu ne donese novi poslovnik (čl. 103 Zakona o redovnim sudovima SRS, Sl. glasnik SRS 52/74).

sudova u Republici i administrativne i manipulativne radnje u sudskom poslovanju, predviđa da se takav predmet, iako spor o kome se parnica vodi nije rešen, označi kao konačno rešen i stavi u arhivu.⁶¹

Nastavljanje prekinutog postupka po službenoj dužnosti

Ako je postupak bio prekinut odlukom suda zbog rešavanja prethodnog pitanja ili odlučivanja o postojanju krivičnog dela ili privrednog prestupa (čl. 292/1—2 ZPP), postupak može da se nastavi kad se pravno-snažno okonča postupak pred nadležnim organom, koji je rešavao prethodno pitanje, ili kad parnični sud sazna da nema više razloga da čeka na kraj postupka.⁶² Sud donosi odluku o nastavljanju postupka po službenoj dužnosti, pri čemu nije vezan za predlog stranaka.

Postavlja se pitanje da li se postupak prekinut ex lege zbog prestanka rada u sudu nastavlja po službenoj dužnosti ili ne. Iz zakona proizlazi da se i u ovom slučaju postupak nastavlja tek pošto inicijativa za to potekne od stranke. U literaturi se, uglavnom, smatra da je za nastavljanje postupka prekinutog zbog prestanka rada u sudu potreban predlog stranke.⁶³ Iako iz zakonskih odredbi proizlazi da je za nastavljanje postupka potreban predlog stranke, smatram da bi u ovom slučaju moglo da dođe do nastavljanja postupka po službenoj dužnosti. Pre svega postupak je bio automatski prekinut nastupanjem samog događaja koji je izazvao prekid rada suda bez volje i znanja stranaka. Razlog koji je izazvao prekid tiče se isključivo suda. Prekid je nastupio bez saopštenja da je sud prestao da radi i kad smetnja za parničnu delatnost prestane, i sud počne da radi, može sam narediti nastavljanje postupka.

Ima mišljenja⁶⁴ da sud može narediti nastavljanje postupka čim bude poznato da je prestao vanredni događaj zbog koga je nastupio prekid (npr. most popravljen, otpočeo saobraćaj, završena evakuacija, prestao štrajk itd.).

Nastavljanje postupka po predlogu

ZPP je predvideo da se u svim ostalim slučajevima postupak nastavlja po predlogu stranke⁶⁵ čim prestanu razlozi prekida.⁶⁶ Predlog se podnosi sudu⁶⁷ kod koga je tekla parnica u trenutku kad je nastupio prekid.⁶⁸

⁶¹) Čl. 267 st. 4 Sudskog poslovnika SRS.

⁶²) »Sud koji je prekinuo postupak dok o prethodnom pitanju drugi sud ne donese odluku — dužan je nastaviti postupak čim ustanovi da je sud na čiju odluku čeka još ranije iz istog razloga prekinuo postupak u svom predmetu« — VSH, Gž 1140/58, Naša zakonitost, 11—12/58.

⁶³) Tako npr. *Marković, M.* — op. cit. str. 69, *Goršić, F.* — op. cit. str. 555. Suprotno: *Aranđelović, D.* — op. cit. str. 207.

⁶⁴) Npr. *Aranđelović, D.* — op. cit. str. 208.

⁶⁵) »Samo stranka može staviti predlog za nastavak prekinutog postupka« — Vrhovni privredni sud, Sl. 1783/62, Glasnik, 12/62.

⁶⁶) U literaturi se sreće, ponegde, mišljenje da se postupak i u ovim slučajevima nastavlja izjavom stranke da preuzima postupak (npr. *Zuglia, S.* — op. cit. iz 1936. g. str. 432).

⁶⁷) ZPP ne kaže izričito kome se predlog podnosi, ali je to jasno, razume se, samo po sebi. Inače, GPP je to izričito predviđao u par. 229.

⁶⁸) *Aranđelović, D.* — ibidem, *Neumann, op. cit. 627, Zuglia, S.* — op. cit. iz 1936, str. 432, *Kamhi, S.* — op. cit. str. 224.

Stranka koja predlaže nastavljjanje postupka treba da učini verovatnim da su prestali razlozi koji su doveli do prekida,⁶⁹ ako je to potrebno, bez obzira što je to sudu poznato.⁷⁰

Analiza zakonskog teksta pokazuje da ZPP ne reguliše precizno nastavljjanje prekinutog postupka.

Sud odlučuje o predlogu za nastavljjanje prekinutog postupka, po pravilu, bez usmene rasprave, eventualno posle potrebnog izviđanja.⁷¹ Ukoliko je potrebno, sud može zakazati raspravu o tome da li su prestali razlozi za prekid kao i o dužnosti određene stranke da postupak nastavi.⁷² U toku postupka, van ročišta za glavnu raspravu, kao i u pripremnom postupku, odluku o nastavljjanju postupka donosi predsednik veća.⁷³

Rešenje o nastavljjanju postupka dostavlja se protivniku predlagača po odredbama o ličnom dostavljanju (čl. 204/5 ZPP).

Prekid postupka ne dovodi do okončanja postupka. Međutim, može se dogoditi da ne dođe do nastavka procesne delatnosti.

Prekinuti postupak se, po pravilu, nastavlja na predlog stranaka a samo izuzetno po službenoj dužnosti. Ako jedna od stranaka ne predloži nastavljjanje prekinutog postupka, ako izostane inicijativa stranaka za nastavljjanje parnične delatnosti, iako su razlozi za prekid prestali, pošto sud nije ovlašćen da po službenoj dužnosti odluči o nastavljjanju postupka, postavlja se pitanje šta će biti sa postupkom. Zakon ne sadrži izričite propise o tome kako treba postupiti u ovakvoj situaciji. Osim toga, ZPP ne sadrži odredbe kojima se određuje maksimalno trajanje parnice, jer to nije moguće, a vreme za koje će parnica biti okončana i spor rešen, zavisi i od suda i od stranaka. U ovom slučaju, postupak je otvoren, parnica nije okončana, spor nije rešen, a nema izgleda da će se postupak svršiti, iako su prestali razlozi koji su diktirali privremeno obustavljanje parnične delatnosti. Ako nijedna od stranaka ne stavi predlog da se postupak nastavi, postupak se bez razloga odugovlači, a spor egzistira u društvenim odnosima. Ako stranka ne stavi predlog da se prekinuti postupak nastavi, onda ona ne koristi jedno ovlašćenje koje joj je zakon stavio na raspolaganje, ali joj nije nametnuo dužnost da ga koristi, nesumnjivo zato što stranke, po pravilu, imaju interesa da se postupak okonča i spor reši. Kad stranka ne inicira nastavljjanje prekinutog postupka, očigledno je da ne pokazuje nikakvu neposlušnost prema sudu ili zakonu, ali je evidentno da takvim svojim ponašanjem ostavlja otvorenom jednu pravnu situaciju i da doprinosi odugovlačenju postupka.

Zakon je, verovatno, pod uticajem ideje procesnog liberalizma i krajnje subjektivističkog shvatanja prirode građanskih subjektivnih prava, ostavio stranci mogućnost da inicira nastavljjanje prekinutog postupka, ali je nije obavezao da to i učini. Međutim, ne treba zaboraviti

⁶⁹) Tako: *Marković, M.* — op. cit. str. 67, *Lazarević, A.* — op. cit. str. 293, *Aranđelović, D.* — op. cit. str. 209, *Zuglia, S.* — op. cit. str. 432, *Neumann*, op. cit. str. 627.

⁷⁰) *Lazarević, A.* — op. cit. str. 293.

⁷¹) Tako *Zuglia, S.* — op. cit. iz 1936, str. 432, *Neumann*, op. cit. str. 627, *Kamhi, S.* — ibidem.

⁷²) *Marković, M.* — op. cit. str. 67.

⁷³) *Triva, S.* — op. cit. str. 472, *Juhart, J.* — op. cit. str. 398, *Zuglia-Triva*, op. cit. str. 497.

da je zakon, isto tako, naložio sudu da nastoji da se postupak sprovede bez odugovlačenja i da sa što manje troškova, kao i da onemogući svaku zloropotrebu prava koja strankama pripadaju u postupku. Zato se ne može ostaviti stranci da nepredlaganjem nastavka prekinutog postupka parnicu beskrajno odugovlači i tako sprečava raspravljanje spornog odnosa i eliminisanje spora iz života. To zahteva i potreba za definitivnim pravnim situacijama.

Mada za ovakvu situaciju u zakonskom tekstu nema izričitog propisa,⁷⁴ ovaj problem se ipak može rešiti jer u zakonu postoji propis za koji bi se rešenje moglo indirektno vezati. Kao inspiracija za rešenje ovog problema može da nam posluži propis iz čl. 206/3 ZPP koji se odnosi na mirovanje postupka. Naime, ako stranka u roku od šest meseci od prestanka okolnosti koje su izazvale prekid ne predloži nastavljanje postupka, trebalo bi pribeci jednoj pretpostavci — da je prestao pravni interes za traženje pravne zaštite, da je tužba povučena i u tom slučaju okončati postupak rešenjem o obustavljanju postupka.⁷⁵

Cini mi se da ovakvo rešenje ne bi bilo protivno duhu našeg parničnog postupka, ne samo zato što se nameće kao jedino prihvatljivo rešenje ili zato što je inspirisano propisom koji je predviđen za drugi vid privremenog obustavljanja parnične delatnosti, već zato što ga smatram opravdanim sve dok sud ne može po službenoj dužnosti da nastavi prekinuti postupak. Osim toga, ovakvo rešenje ima i svoje pravnotehničko opravdanje jer eliminiše nerešene predmete i doprinosi efikasnosti sudskog aparata.

Sudski poslovnik SR Srbije predviđa mogućnost da se predmet smatra svršenim iako spor nije rešen, ukoliko se u roku od godinu dana od nastupanja prekida ne stavi predlog za nastavljanje postupka, u slučajevima kad je postupak prekinut ex lege iz razloga predviđenih u čl. 201 ZPP: usled rata, prestanka rada u sudu iz drugih razloga i kad je prekid postupka predviđen drugim zakonom. Međutim, ukoliko je postupak bio prekinut usled kakvog vanrednog događaja, a nijedna od stranaka ne stavi predlog da se nastavi prekinuti postupak, postupak se ne može nastaviti i postupak se bez razloga odugovlači.⁷⁶

U predlozima za poboljšanje, izmenu i dopunu odredaba ZPP, u stručnim radovima, publikovanim u okviru diskusije povodom reforme pravosudnog sistema i usaglašavanja ZPP sa Ustavom SFRJ,⁷⁷ nije bila posvećena pažnja odredbama o prekidu postupka⁷⁸ i obustavljanju par-

⁷⁴) Videti čl. 276 st. 4 Sudskog poslovnika SRS

⁷⁵) Ovakvo rešenje predlažu: *Vulićević, V.* — op. cit. str. 43 i *Culja, S.* — op. cit. str. 411 s tim što Culja smatra da bi sud mogao da odbaci tužbu ako tužilac ne predloži nastavak.

⁷⁶) Videti čl. 267 stav 4 Sudskog poslovnika SR Srbije, Sl. glasnik 46/71 od 20. 11. 1971. g.

⁷⁷) Po čl. 17 t. 21 Ustavnog zakona za sprovođenje Ustav SFRJ, (Službeni list 9/74), Zakon o parničnom postupku treba da bude usaglašen sa Ustavom do 30. juna 1975. g. Međutim, određeni rok je bio kratak, tako da je produžen rok za usaglašavanje ovog zakona sa Ustavom SFRJ.

⁷⁸) U okviru svoje akcije i mera za ubrzanje i efikasnost sudskog postupka, jedino je, koliko mi je poznato, Vrhovni sud Srbije, analizirao uticaj prekida postupka na trajanje sudskog postupka (Trajanje sudskog postupka, Vrhovni sud Srbije, Beograd, 1975. g.).

nične delatnosti uopšte, iako je efikasnost suđenja istaknuta kao centralni pravno-politički zahtev. Analiza odredaba ZPP koje se odnose na prekid i nastavljanje prekinutog postupka, pokazuje da ovaj neophodan institut, zbog neodgovarajuće stilizacije u zakonodavnom uobličavanju, može znatno da utiče na efikasnost sudskog postupka. Čini mi se da bi trebalo izmeniti i dopuniti odredbe o nastavljanju parnične delatnosti i formulisati odgovarajuću pravnu platformu za nastavljanje postupka i za situacije kad se zakonski instrumenti i inicijativa nađu u rukama stranaka koje ne znaju ili ne žele da ih upotrebe.

L'INTERRUPTION DE LA PROCÉDURE JUDICIAIRE

R é s u m é

L'auteur analyse dans son travail les dispositions de la Loi relative à la procédure judiciaire qui se rapportent à l'interruption de la procédure et il constate que l'analyse effectuée fait ressortir que cette institution indispensable, à cause de la stylisation qui n'est pas conforme et des omissions commises dans la formulation législative peut sensiblement influencer l'efficacité de la procédure judiciaire.

Dans les propositions pour l'amélioration, la modification et le complètement des dispositions de la Loi relative à la procédure judiciaire dans les travaux des spécialistes, publiés dans le cadre de la discussion à propos de la réforme du système juridique et la coordination de la Loi relative à la procédure judiciaire avec la Constitution de la République socialiste fédérative de Yougoslavie de 1974, l'attention n'a pas été consacrée aux dispositions sur l'interruption de la procédure et la suspension des affaires instruites dans les tribunaux en général, quoiqu'on a insisté sur l'efficacité de l'action de juger en tant que revendication juridico-politique centrale. C'est pourquoi l'auteur propose de modifier et compléter les dispositions sur la continuation de l'instruction des affaires devant les tribunaux et de formuler la plate-forme pour la continuation de la procédure aussi dans les situations quand les instruments juridiques et l'initiative se trouvent entre les mains des parties qui ne savent pas et ne désirent pas les utiliser.

URACUNAVANJE POKLONA I LEGATA (COLLATIO BONORUM) U NASLEDNI DEO

U V O D

1. U teoriji se uračunavanje poklona i legata u nasledni deo definiše kao „pravni odnos između sanaslednika da jedan sanaslednik ima ovlašćenje da traži prilikom deobe nasledstva smanjeno učešće ostalih sanaslednika u raspodeli zaostavštine za vrednost primljenih poklona i legata od ostavioca, ako oni poklon ne vrate in natura, odnosno ne odreknu se legata.”¹⁾ To je definicija prema osnovnoj primeni ove ustanove, tj. definicija *collatio bonorum* kod zakonskog nasleđivanja. Ona je redovno predmet detaljnog regulisanja. Tako u nas čl. 51 — 63 ranijeg Saveznog zakona o nasleđivanju, odnosno čl. 46 — 58 Zakona o nasleđivanju SR Srbije od 26. 12. 1974. godine („Službeni glasnik SR Srbije” br. 52/74).

Uračunavanje se može definisati sa stanovišta dužnosti sanaslednika koji je od ostavioca primio poklon ili mu je testamentom ostavio legat da prilikom raspodele zaostavštine, a na zahtev ostalih naslednika, dopusti da mu se uračuna vrednost poklona i legata u nasledni deo, ako ne vrati poklon in natura, odnosno ne odrekne se legata. Dužnost naslednika da mu se uračuna poklon ili legat stoji kao korelat nasuprot pravu naslednika da zahteva uračunavanje. Uračunavanje je međusobna dužnost sanaslednika.

Uračunavanje poklona i legata u nasledni deo pojavljuje se samo ako se radi o sanaslednicima (*coheres*) i to pod sledećim uslovima:

a) ako je ostavilac učinio poklon, odnosno legat u korist zakonskog naslednika, koji je sposoban i voljan da bude zakonski naslednik;

b) da ostavilac nije raspolagao celom zaostavštinom, već je ostao jedan deo zaostavštine neraspoređen iz koga može da se vrši uračunavanje (masa za uračunavanje);

c) da sanaslednik (koji nije dobio ništa ili je dobio najmanje) istakne prigovor uračunavanja, odnosno zahtev za uračunavanje.

To su uslovi za uračunavanje *in valoris*. Međutim, obveznik uračunavanja može da vrati poklone ili da se odrekne legata koje mu je dao ostavilac. Onda mu se njihova vrednost ne uračunava u nasledni deo. Takav naslednik učestvuje u raspodeli zaostavštine (uvećane za dobra koja je vratio) srazmerno njegovoj kvoti i ima pravo

¹⁾ Dr Slavko Marković: Nasledno pravo, skripta, izdanje Predsedništvo konferencije OOSSO Pravni fakultet, Niš, 1975, str. 383.

da zahteva vrednosno uračunavanje poklona i legata naslednicima koji nisu vratili poklone, odnosno nisu se odrekli legata.

2. Cilj uračunavanja je uspostavljanje jednakosti između naslednika istog stepena srodstva, odnosno ranga, u tzv. dobročnim primanjima od ostavioca.

Ovaj cilj pravda se pravičnošću i svrsishodnošću kao opštim razlogom. Pri tome, polazi se od sledećih pretpostavki:

a) ako ostavilac hoće da napravi razliku između svojih zakonskih naslednika, onda to čini izričito, bilo postavljenjem za naslednika putem testamenta, bilo naredbom da se poklon, odnosno legat ne uračunava u zakonski nasledni deo;

b) polazi se od pretpostavke da su zakonski naslednici tj. srodnici istog stepena srodstva, odnosno ranga (bračni drug) podjednako dragi ostaviocu i da on nije hteo nikakvu razliku među njima. To što im davao neke predmete za života je usled toga što je postojala potreba (na primer, jedan od sinova je stupio u brak i zasnovao sopstveno domaćinstvo) ili što je određivanjem legata hteo da neki od naslednika dobije baš određene predmete, naprimer, neki naslednik — ima naročitu naklonost prema nekim stvarima ili se bavi određenom vrstom zanimanja pa su mu ti predmeti neophodni.

I KRUG DUŽNIKA URAČUNAVANJA

1. U savremenom pravu krug zakonskih naslednika između kojih se vrši uračunavanje je različito određen. Razlikuju se dva osnovna stanovišta.

Nemačko, austrijsko i italijansko pravo određuju uračunavanje samo u korist očevih potomaka (descendenata), a to je bilo prihvaćeno i u Srpskom građanskom zakoniku.

Francusko i švajcarsko pravo određuju da uračunavanje važi između svih zakonskih naslednika, bez obzira da li se radi o potomcima ili drugim srođnicima.

Ograničenje dužnosti uračunavanja na ostaviočeve potomke je u skladu sa istorijskim nastankom ove ustanove. To se pravda time, da kod drugih naslednika nije potrebno izjednačavanje kao kod potomaka. Uračunavanje kod svih zakonskih naslednika, prvo se javlja kao ideja u francuskoj revoluciji koja je postavila zahtev za izjednačenje naslednika istog stepena srodstva u svim dobročnim primanjima od ostavioca.

Naše pravo dopušta primenu ove ustanove između svih zakonskih naslednika (čl. 46 i 47 ZN) tj. uračunavanje je moguće kod naslednika svih naslednih redova. Kod intestatskog nasleđivanja, zakon određuje krug naslednika u skladu sa ciljem koji ima nasleđivanje u našem socijalističkom društvu, radi toga je celishodno uračunavanje između svih zakonskih naslednika. Tim pre, što ostavilac ima mogućnosti da oslobodi naslednika kome je dao poklon ili legat od uračunavanja.

2. Uračunavanje se vrši zakonskim naslednicima. To su oni naslednici koji su dali izjavu o primanju nasledstva ili su raspolagali

zaostavštinom ili se do svršetka rasprave nisu odrekli nasledstva. Uračunavanje ima lični karakter, odnosi se, po pravilu, na ona dobročina primanja i legate, koja je ostavilac neposredno učinio samom zakonskom nasledniku.

3. Nasledniku koji dolazi na nasleđe po pravu predstavljanja mesto lica koje je umrlo pre ostavioca ili usled odricanja od nasleđa, uračunavaju se u nasledni deo i pokloni koje je primilo lice mesto koga on dolazi na nasleđe (čl. 56 st. 2 ZN). Ovo je izuzetak od pravila, jer se nasledniku uračunavaju pokloni i legati koje je lično primio od ostavioca i pokloni što je primilo lice mesto koga dolazi na nasleđe.

Kao razlog tome, u teoriji se ističe, činjenica da je vrednost primljenih poklona prešla na naslednika putem nasleđivanja lica mesto koga dolazi na nasleđe. Taj razlog važi samo ako je naslednik došao na nasleđe mesto lica koje je umrlo pre ostavioca. To ne važi u slučaju odricanja od nasleđa. Istina, prema odredbi čl. 131 st. 3 ZN lice koje se odreklo nasleđa smatra se kao da nikad nije bilo naslednik. Međutim, takva pretpostavka se pravi i u ostalim slučajevima kad ima mesta pravu predstavljanja (nesposobnost, nedostojnost, isključenje i lišenje), ali se pokloni učinjeni ovim licima mesto kojih naslednik dolazi na nasleđe ne uračunavaju u nasledni deo. Zato kod uračunavanja treba izjednačiti naslednika koji dolazi na nasleđe mesto lica koje se odreklo nasleđa, sa naslednikom koji dolazi na nasleđe u ostalim slučajevima kad ima mesta pravu predstavljanja²⁾.

II KADA SE VRŠI URAČUNAVANJE

U savremenom pravu, pitanje kada se vrši uračunavanje je različito uređeno. Na toj osnovi u teoriji se razlikuju tri osnovna sistema:³⁾

a) Uračunavanje se ne javlja kao zakonska pretpostavka, već dolazi u obzir samo onda kada to naredi ostavilac. Ovakav tretman srećemo u novom mađarskom pravu (čl. 619 Mađarskog građanskog zakonika, od 1959 godine);

b) Uračunavanje postoji kao zakonska predpostavka, tj. zakon predpostavlja da su pokloni i legati učinjeni zakonskom nasledniku predmet uračunavanja ipak ono ne nastupa ipso iure, već samo kada zainteresovani naslednici to zahtevaju. Međutim, negativno izjavljena volja ostavioca može da otkloni primenu ove ustanove. U tom slučaju ostavilac obara zakonsku predpostavku. To je prihvaćeno u većini prava;

c) mešoviti sistem, do uračunavanja poklona i legata dolazi po sili zakona na zahtev sanaslednika, a za neke poklone samo po volji ostavioca. To je naročito slučaj u nemačkom pravu a nešto slično je stanje i u švajcarskom pravu.

²⁾ Dr Slavko Marković, op. cit. str. 386.

³⁾ Dr Borislav Blagojević: Nasledno pravo SFRJ, izdanje VI Beograd, 1969, str. 336.

Dr Slavko Marković, op. cit. str. 384

Drugi sistem je inače prihvaćen u većini zakonodavstva, a i naše pravo ga je prihvatilo. On se zasniva na pretpostavljenoj volji ostavioca i na podjednakoj ljubavi prema svim naslednicima istog naslednog reda. Ostavilac je pojedinim naslednicima dao poklone za života usled toga što je postojala potreba da im ustupi nešto iz imovine, dok u pogledu drugih naslednika takve potrebe nije bilo. Ako hoće nejednakost između naslednika on to izražava naredbom da im se učinjeni pokloni i legati ne uračunaju u nasledni deo. Nema li takvih naredbi ostavioca smatra se da nije hteo nejednakost u nasleđivanju, odnosno u dobročnim primanjima od njega. Zakon dakle, pretpostavlja da su dobročina davanja i legatska zaveštavanja učinjena u korist lica koja se pojavljuju kao njegovi naslednici, samo akontacije budućeg nasledstva.

III PREDMET URAČUNAVANJA

Većina prava, pa tako i naše pravo, postavljaju opšte pravilo, da je predmet uračunavanja sve što je zakonski naslednik dobio od ostavioca u vidu poklona i legata. Međutim, postoje razna ograničenja u pogledu izvesnih poklona koji se neće uračunati, vezujući to bilo za predmet poklona, bilo za vrednost poklona. Zbog ograničenja koja se postavljaju razlikujemo poklone koji se uračunavaju i poklone koji se ne uračunavaju u nasledni deo, a takođe razlikujemo uračunljive i neuračunljive legate.

1. Poklon kao predmet uračunavanja

U pogledu poklona opšte je pravilo našeg prava, da se svakom zakonskom nasledniku uračunava u nasledni deo sve što je dobio na poklon od ostavioca ma na koji način (čl. 46. st. 1. ZN). Kojim naslednicima, kolika je vrednost poklona i kada su pokloni učinjeni, u principu, za uračunavanje je bez značaja. Bitno je da je ostavilac za života učinio dobročino davanje koje se može kvalifikovati kao poklon i da je dat jednom ili nekolicini lica koja se u konkretnom slučaju pojavljuju kao zakonski naslednici.

Zakon o nasleđivanju daje posebna pravila o tome šta se smatra poklonom. Kao poklon u smislu Zakona o nasleđivanju smatra se i odricanje od prava, oproštaj duga, ono što je ostavilac za vreme života dao nasledniku na ime naslednog dela, ili radi osnivanja ili proširenja domaćinstva, ili radi obavljanja zanimanja, kao i svako drugo raspolaganje bez naknade (čl. 29. ZN). Prema ovoj odredbi, utvrđuje se, bez ikakve sumnje, da se pod poklonom ne shvata samo poklon u uskom pravno-tehničkom smislu, nego i svako raspolaganje bez naknade, tj. svaki akt otuđenja, za koji u zamenu nije ušla u ostaviočevu imovinu odgovarajuća protiv vrednost. Nasledniku će se uračunati u njegov nasledni deo i ono što je dugovao ostaviocu (čl. 57 ZN).

Nesumnjivo je da će se u smislu Zakona smatrati kao poklon, ako su ostavilac i zakonski naslednik prividno zaključili neki drugi

pravni posao (simulovani pravni posao), da tim pravnim poslom prikriju drugi koji po svojoj pravnoj prirodi smatra poklonom (disimulovani pravni posao⁴).

Poklonom se smatra i uračunava u nasledni deo i imovina koja je bila ustupljena naslednicima za života ostavioca na osnovu ugovora o ustupanju i raspodeli imovine za života (čl. 106 ZN), ako se sa ustupanjem ne saglasi koji naslednik (čl. 110 ZN) ili se ustupiocu posle ustupanja rodi dete ili se pojavi naslednik koji je bio proglašen umrlim (čl. 110 stav 2 ZN). Poklonom se smatra i ona imovina koja je bila ustupljena naslednicima, ukoliko se bračni drug ustupioca ne saglasi sa ugovorom o ustupanju, ili ako bračni drug uopšte ne bude obuhvaćen ovim ugovorom (čl. 112, stav 1,2 i 3 ZN).

Pojam poklona u pravno-tehničkom smislu obuhvata renumerationi poklon, poklon pod nalogom (donatio sub modo), mešoviti poklon (negotium mixtum cum donatione) i uzajamni poklon. Svi se oni uračunavaju u onom obimu za koliko predstavljaju dobit za naslednika. Postoji mišljenje da tzv. renumerationi poklon treba izjednačiti sa manjim uobičajenim poklonom i kao takav se ne uračunava u nasledni deo⁵).

Posebno mesto zauzima poklon za slučaj smrti. To je poklon u pravno-tehničkom smislu, jer se temelji na ugovoru koji je zaključen u određenoj propisanoj formi. Njegovo dejstvo je samo odloženo do smrti poklonodavca (ostavioca). Ako u ugovoru o poklonu nisu određeni uslovi, onda poklon za slučaj smrti važi kao legat⁶).

Pojedina zakonodavstva taksativno nabrajaju poklone koji se uračunavaju. Međutim, pravni pojam poklona je po Zakonu o nasleđivanju široko koncipiran i određen, to se u praksi sudova, u svakom konkretnom slučaju ocenjuje koja dobročina davanja zakonskim naslednicima predstavljaju poklon.

Saznanje za učinjene poklone, može biti vrlo teško, jer naslednici ne znaju za sve poklone ostavioca učinjene pojedinim naslednicima, a pojedini pokloni su učinjeni u takvoj formi da dobijaju oblik teretnih pravnih poslova.

Zakon o nasleđivanju određuje poklone koji nisu predmet uračunavanja, i to:

a) Poklon se ne uračunava ako je ostavilac izjavio u vreme činjavanja poklona ili docnije, ili u testamentu, da se neće uračunati u nasledni deo, ili se iz okolnosti može zaključiti da je to bila volja ostaviočeva (čl. 46, stav 3 ZN). Izjava ostavioca da se poklon ne uračuna u nasledni deo može biti data u bilo kome obliku, i to kako izričito tako i putem konkuldentih radnji. U pojedinim pravima, kao što je to bilo u bivšem srpskom pravu za oslobođenje naslednika od dužnosti uračunavanja poklona zahtevano je da izjava ostavioca bude u pisme-

⁴) Dr Milan Kreč — Đuro Pavić: Komentar Zakona o nasleđivanju Zagreb, 1964, str. 154.

⁵) Dr Borislav Blagojević, op. cit. str. 341.

⁶) Dr Albin Smole: Vračunanje daril in volil v dedni delž ter zmnjšanje oporočnih razpolaganj in vranitev daril zaradi prikrajšanj nujneg deleža, Pravniki, br. 3—4, 1963, str. 91.

noj formi.⁷⁾ Izjava, odnosno volja ostavioca da se poklon ne uračuna može se odnositi samo na poklone pojedinim naslednicima ili samo na određene poklone jednog istog naslednika;

b) Ono što je potrošeno na izdržavanje naslednika i na njegovo obavezno školovanje (čl. 54, stav 1 ZN). Troškovi učinjeni za izdržavanje i obavezno školovanje naslednika predstavljaju zakonsku dužnost na strani ostavioca. Ova ostaviočeva davanja nemaju karakter dobroćinih primanja za naslednika, te se ista ne mogu tretirati kao poklon i ne dolaze u obzir za uračunavanje. Međutim, da li će se troškovi koje je ostavilac učinio za dalje školovanje naslednika (srednje, više i visoko) uračunati u nasledni deo i u kojoj meri odlučiće sud prema okolnostima konkretnog slučaja. Sud će uzeti u obzir naročito vrednost zaostavštine i troškove školovanja i osposobljavanja za samostalan život ostalih naslednika. Svaki naslednik treba da se osposobljava za život i samostalno privređivanje troškovima koji su srazmerni vrednosti zaostavštine i sposobnosti samog naslednika.

c) Uobičajeni manji pokloni (čl. 55 ZN). To su pokloni koje je ostavilac činio zakonskim naslednicima povodom prigodnih događaja ili praznika (Nova godina, 8 mart, rođendan, uspeh u školi, razne proslave i sl.), s tim da sud u svakom konkretnom slučaju izvrši njihovu kvalifikaciju i to kako u pogledu okolnosti koja se odnosi na njihovu uobičajenost, tako i u pogledu njihove vrednosti. Za ocenu ovih činjenica nema posebne odredbe u Zakonu o nasleđu. Sud će prilikom ove procene uzeti u obzir sve objektivne i subjektivne okolnosti konkretnog slučaja, a naročito će uzeti vrednost ostaviočeve imovine, njegove imovinske obaveze, povod i prilika u kojima se daje poklon, običaj mesta, odnos ostavioca prema poklonoprincipu, kao i da su po vrednosti uobičajeni.

d) Plodovi i druge koristi koje je naslednik imao od poklonjene stvari sve do smrti ostaviočeve (čl. 46, stav 2 ZN). Naslednik uživa plodove i druge koristi od momenta učinjenog poklona. Ako bi mu se uračunali plodovi i koristi koje je imao od poklonjene stvari, to bi ga u momentu smrti ostavioca dovelo u teži položaj od naslednika koji nisu imali poklon, jer bi na taj način bila zahvaćena i dobra koja je on stekao svojim radom.

2. Legat kao predmet uračunavanja

U pogledu legata važi pravilo da se svaki legat ostavljen zakonskom nasledniku uračunava u njegov nasledni deo (čl. 47 ZN). Pri tome je bez značaja kakav je legat ostavljen zakonskom nasledniku, u čemu se on sastoji i kolika mu je vrednost.

Legat se neće uračunati zakonskom nasledniku u nasledni deo, ako iz testamenta proizilazi da je zaveštalac hteo da naslednik dobije legat pored svog naslednog dela. Ova volja zaveštaoca može biti izričito izražena, ili da proističe iz testamenta (u ovom drugom slučaju nastaje potreba tumačenja testamenta).

⁷⁾ Dr Lazar Marković: Nasledno pravo, Beograd, 1930, str. 381.

IV NAČIN URAČUNAVANJA

1. Uračunavanje in natura

Naše pravo predviđa dva načina uračunavanja poklona i legata u nasledni deo: in natura i in valoris⁸⁾. Način uračunavanja zavisi u prvom redu od volje naslednika na čiji se teret vrši uračunavanje.

Naslednik koji se odlučio za uračunavanje in natura u nasledni deo, mora poklonjenu stvar da vrati u zaovstavštinu (čl. 51 ZN) u istom stanju kakva je bila u vreme poklanjanja. Time on sebe stavlja u isti položaj sa ostalim naslednicima. Takvom nasledniku se ne uračunava vrednost vraćenog poklona u nasledni deo, a u pogledu troškova koje je učinio za stvar i u pogledu oštećenja koja je ona pretrpela on se smatra kao savestan držalac, dok se njegova nesavesnost ne bi dokazala (čl. 51 stav 2 ZN). Savestan naslednik ima pravo na naknadu potrebnih troškova (inpensae necessaria) koje je učinio da sačuva stvar bez kojih bi ova propala ili bi se njena vrednost pogoršala. Isto tako pripada mu pravo na naknadu korisnih troškova (inpensae utiles), mora mu se dopustiti da skine sa stvari sve ono što je dao za njeno prolejšanje, ako se time ne oštećuje ili ne dira u samu stvar (ius tolendi)⁹⁾.

Drugačiji je pravni položaj naslednika koji je nesavestan (nepošten). On odgovara za svako oštećenje stvari u odnosu na stanje u kakvom je bila u momentu poklanjanja. Ostali naslednici imaju pravo da traže da se ova razlika vrednosno uračuna u nasledni deo tog naslednika. Od kada se smatra da je naslednik nepošten to je faktičko pitanje. Svakako da nije pošten onaj naslednik koji je računajući da će stvar vratiti, stvar namerno ošteti ili prouzrokovao nepotrebne izdatke.

U slučaju vraćanja poklonjene stvari zaostavštini, zakonski naslednik zajedno sa stvarima mora da vrati i sve plodove i koristi koje je od stvari imao od momenta smrti ostavioca do momenta vraćanja¹⁰⁾. Razumljivo, jer vraćanje deluje ex tunc, tj. od momenta delacije.

2. Uračunavanje in valoris

Uračunavanje in valoris se primenjuje kad god naslednik poklonjenu stvar ne vrati u zaovstavštinu in natura, odnosno ne legata. Vrednosno uračunavanje se vrši na taj način što ostali naslednici¹¹⁾ dobijaju iz zaostavšine odgovarajuću vrednost, pa se posle toga ostatak deli među svim naslednicima (čl. 48, stav 1 ZN). Uračunavanje između naslednika se vrši počev od naslednika koji nije dobio ništa ili je dobio najmanje prema onom nasledniku koji je neposredno dobio

⁸⁾ U pravnoj literaturi se umesto uračunavanja in natura upotrebljava „naturalno” i „realna kolacija” a mesto in valoris „vrednosno”, „cautione” i „idealna kolacija”.

⁹⁾ Dr Alojz Fižnar: Vračunanje daril in volil v dedni delež, Pravnik, br. 1—2/61, str. 21.

¹⁰⁾ Dr Kreč—Pavić, op. cit. str. 169.

¹¹⁾ Pod ostalim naslednicima misli se na naslednike koji nisu dobili ništa ili su dobili manje od sanaslednika koji je dobio najviše.

više i tako redom dok se međusobno svi ne izjednače. Ako dobra koja je ostavilac imao u trenutku smrti nisu dovoljna da ostali nasljednici dobijaju odgovarajuću vrednost, nasljednik kome se vrši uračunavanje nije dužan da im vrati nešto od onoga što je on dobio (čl. 48, stav 2 ZN). Dakle, uračunavanje može biti samo na korist ostalih nasljednika jer im se pruža mogućnost da najpre dobiju iz zaostavštine onu vrednost koju je neki od nasljednika već ranije dobio od ostavioca, ali ne može predstavljati bilo kako pogoršanje položaja nasljednika koji je od ostavioca dobio poklon.

Međutim, da bi se pristupilo vrednosnom uračunavanju, predhodno je potrebno utvrditi vrednost poklona i legata koji su predmet uračunavanja i vrednost zaovstavšine. Prilikom uračunavanja uzima se u obzir samo neto vrednost zaostavštine, odnosno neraspoređeni deo zaostavštine (masa za uračunavanje).

a) Utvrđivanje vrednosti poklona i legata

Kod uračunavanja poklona uzima se vrednost poklonjene stvari u trenutku ostaviočeve smrti, a prema njenom stanju u vreme činjenja poklona (čl. 52 ZN). Za određivanje vrednosti poklona bitna su dva vremenska momenta, trenutak smrti ostavioca i vreme kada je poklon učinjen. Vrednost poklona se određuje prema tržišnoj (prometnoj) ceni na dan smrti ostavioca, a da je ostala u stanju kakvom je bila kada je poklonjena.

Ako je nakon davanja poklona došlo do poboljšanja ili povećanja vrednosti stvari (npr. izvršena melioracija zemljišta, podignut voćnjak na zemljištu, podignuta kuća na zemljištu, renovirana zanatska radnja i tome slično), poboljšanje odnosno povećanje njegove vrednosti neće se uzeti prilikom utvrđivanja vrednosti poklona, jer povećana vrednost pripada onome koji je doprineo svojim radom i sredstvima da se vrednost stvari uveća. Ako je došlo do pogoršanja stvari, nasljednik odgovara za nastalo pogoršanje ako se dokaže njegova nesavesnost.

Postavlja se pitanje, da li uračunati zakonskom nasledniku u njegov nasledni deo vrednost poklona, kada se poklonjeni predmet ne nalazi u državini naslednika, otuđio ga ili poklonio trećem licu ili je bio uništen njegovom krivicom, krivicom trećeg lica ili slučajno. Zakonskom nasledniku treba uračunati u nasledni deo vrednost primljenih poklona, iako su prešli u državinu trećih lica ili koji već ne postoje, jer da otpadne dužnost uračunavanja kada poklonoprimec ni u trenutku ostaviočeve smrti ne poseduje poklon, bi u mnogo primera proizveo tešku nepravdičnost prema ostalim naslednicima. Otudjenje poklona, uništenje krivicom samoga poklonoprimeca ili krivicom trećeg lica ili slučajem ne oslobađa naslednika dužnosti uračunavanja. Naslednik poklonoprimec snosi rizik koji može da zadesi poklonjenu stvar. Poklonoprimec ne može rizik prevaliti na naslednike koji zahtevaju uračunavanje¹²⁾. Uništenje predmeta poklona slučajem, poklonoprimec —

¹²⁾ Dr Albin Smole, op. cit. str. 93.

naslednika bi oslobodilo uračunavanja, kada bi slučaj uništio poklonje-
nu stvar i da se ona nalazila u ostaviočevoj imovini.

Kada se poklon sastoji iz novca, uračunavanje će se izvršiti pre-
ma nominalnoj vrednosti novca, jer je vrednost naše valute zakonom
određena. Povećanje ili umanjeње stvarne vrednosti (kupovne moći)
novca od vremena poklanjanja do momenta delacije u ovom slučaju
ne uzima se u obzir¹³). Zbog inflacije, koja vlada u svetskoj privredi, a
ne samo u našoj, treba izvršiti uračunavanje novca prema njegovoj ku-
povnoj moći u vreme kada je dat na poklon. Kada se poklon sastoji u
stranoj valuti, vrednost poklona se određuje prema službenoj vredno-
sti valute na dan izvršenja poklona.

Za održavanje vrednosti poklona Zakon o nasleđivanju postavlja
jedno dopunsko pravilo u pogledu osiguranja. Ako se poklon sastoji u
osiguranju u korist poklonoprимca, kao vrednost poklona uzeće se u
obzir zbir premija koje je uplatio ostavilac, ako je taj zbir premija ve-
ći od osigurane sume, kao vrednost poklona uzeće se iznos osigurane
sume (čl. 58. ZN).

Kada poklon ima karakter periodičnih davanja, uzeće se u ob-
zir zbir svih davanja. Njihova vrednost ceniće se prema momentu sva-
kog pojedinog davanja.

Između naslednika može doći do spora o tome u kome se stanju
nalazila stvar u momentu poklanjanja. U tom slučaju sud će obusta-
viti ostavinsku raspravu i uputiti na pokretanje parnice.

b) Kako se vrši uračunavanje poklona i legata

Uračunavanje poklona i legata u nasledni deo se vrši ex lege,
kad neki od ovlašćenih to zahteva. Uračunavanje se vrši na taj način
što ostali naslednici dobijaju odgovarajuću vrednost pa se posle
toga ostatak deli među svim naslednicima (čl. 48. st. 1. ZN). Iz-
jednačenje se vrši počev od onog naslednika koji nije dobio ništa ili je
dobio najmanje u odnosu na ostale naslednike koji su već nešto dobi-
li prema onom nasledniku koji je neposredno dobio više od njega. Ta-
ko se postupa dok ih sve međusobno ne izjednačimo. Ostatak se deli
među naslednicima prema njihovim nasledničkim kvotama. Da li će
se postići izjednačenje zavisi od veličine zaostavštine i već učinjenih
raspolaganja, odnosno od mase za uračunavanje. Kad nema dovoljno
zaostavštine da bi se moglo izvršiti izjednačenje svih naslednika u vi-
sini vrednosti poklona, odnosno legata sa onim naslednikom koji ima
najveću vrednost, naslednici koji uopšte nisu primili poklon, odnosno le-
gat ili su primili a čija je vrednost niža od najveće vrednosti, primice
onu vrednost od koje je prema sredstvima zaostavštine moguće izvršiti iz-
jednačenje. Naslednik koji je primio više nego ostali naslednici, nije
dužan da im vrati poklon što ga je dobio od ostavioca (čl. 48. st. 2. ZN).
Ovaj naslednik neće primiti ništa iz zaostavštine, jer je u celosti pod-
miren vrednošću poklona, odnosno legata, bez obzira, što de facto ni-
šta nije primio iz zaostavštine on u svemu ima pravni položaj nasledni-
ka. Kod uračunavanja poklona i legata primenjuju se ista pravila. Ipak,

¹³) Dr B. Bazala: Nužno nasledstvo, Naša zakonitost, br. 3—4/57 str. 147.

postoje izvesne razlike u načinu na koji se postiže izjednačenje između naslednika. Kod uračunavanja poklona se pojavljuje kao prividno uvećanje vrednosti zaostavštine, što utiče da se vrednost realnog naslednog dela uvećava. Kod uračunavanja legata ne dolazi do ovog uvećanja, jer se radi samo o raspodeli unutar dobara zaostavštine, budući da se legati izvršuju u okviru vrednosti zaostavštine.

Primer br. 1. — Neto vrednost zaostavštine iznosi 300.000. - Naslednici su potomci ostavioca A, B, C i D, svi na po 1/4. Naslednik A dobio poklon od 30.000,- C poklon od 40.000. - D legat u vrednosti od 10.000. - prijatelj E legat od 20.000. -, dok naslednik B nije dobio ništa.

A — p = 30.000	+ 10.000 + 47.500 =	87.500
B —	+ 10.000 + 20.000 + 10.000 + 47.500 =	87.500
C — p = 40.000	+ 47.500 =	87.500
D — L = 10.000	+ 20.000 + 10.000 + 47.500 =	87.500
E — L = 20.000		= 20.000
		370.000

Neraspoređeni deo zaostavštine iznosi 270.000. -, (300.000 — 30.000 = 270.000). U ovom našem primeru prvo ćemo poći od naslednika B koji nije dobio ništa, njega ćemo prvo da izjednačimo sa naslednikom D, jer je on neposredno dobio više. Zatim ćemo naslednike B i D da izjednačimo sa naslednikom A, na ime ovog izjednačenja oni će dobiti po 20.000. Naslednicima A, B i D daćemo po 10.000 kako bi smo ih izjednačili sa naslednikom C koji je u našem primeru dobio najviše. Time smo ih međusobno sve izjednačili. Ostatak od 190.000 (270.000 — 80.000 = 190.000) deli se srazmerno njihovim naslednim delovima 190.000: 4 = 47.500. Tako će svaki naslednik dobiti ukupno po 87.500, tj. kao da zaostavština iznosi 370.000. -, što je posledica uračunavanja poklona.

Primer br. 2. Neto vrednost zaostavštine iznosi 200.000. - Naslednici su bračni drug ostavioca A na 1/2, otac B na 1/4, brat C i sestra D na po 1/8. Ostavilac je za vreme života dao nasledniku A poklon u vrednosti od 40.000 i nasledniku D poklon od 50.000. nasledniku C je testamentom ostavio legat na teret zaostavštine u vrednosti od 10.000 i prijatelju E takođe legat u vrednosti od 30.000. —

A — p = 40.000	+ 67.500 =	107500
B —	+ 10.000 + 10.000 + 33.750 =	53750
C — L = 10.000	+ 16.875 =	26875
D — p = 5.000	+ 5.000 + 16.875 =	26875
E — L = 30.000		= 30000
		245.000

Neraspoređeni deo zaostavštine (masa za uračunavanje) iznosi 160.000 (200.000 — 40.000 = 160.000). Pošto, nasledni delovi nisu jednaki izjednačenje će se vršiti prema veličini njihovih delova. Nasledniku B daćemo 10.000 kako bi smo ga izjednačili sa naslednikom D koji je primio poklon u vrednosti od 5.000. Zatim ćemo naslednike B i D da

izjednačimo sa naslednicima A i C, tako što će naslednik B na ime ovog izjednačenja dobiti 10.000 a naslednik D 5.000. Ostatak od 135.000 (160.000 — 25.000 = 135.000) podelićemo prema njihovim kvotama, pa će naslednik A dobiti još 67.500.—, naslednik B 33.750.—, a naslednici C i D po 20.625. Ukupno naslednik A je dobio 107.500.—, B = 53.750, C i D po 26.875.—.

Primer br. 3.— Vrednost zaostavštine iznosi 20.000. Naslednici su A, B, C, D, i E, svi na po 1/5. Naslednik A je dobio poklon koji mu se ne uračunava u nasledni deo u vrednosti od 4.000, i testamentom mu je ostavljen legat u vrednosti od 6.000, nasledniku B je ostavljen legat u vrednosti od 4.000, naslednik C je dobio poklon u vrednosti od 3.000, nasledniku D je ostavljen legat u vrednosti od 20.000 koji mu se ne uračunava u nasledni deo i prijatelju F je ostavljen legat na teret zaostavštine u vrednosti od 2.000. Naslednik E nije dobio ništa.

A — p(n) = 4.000	+	L = 6.000	= 10.000
B — L	=	4.000	= 4.000
C — p	=	3.000	= 3.000
D — L(n) = 2.000	+	3.000	= 5.000
E —	+	3.000	= 3.000
F — L = 2.000			= 2.000
			27.000

Ovakvim predhodnim raspodelanjem ostalo je neraspoređeno 6.000.— (20.000.— 14.000. = 6.000.—). Njih ćemo rasporediti tako što ćemo na ime izjednačenja sa naslednikom C koji je primio poklon u vrednosti od 3.000.— dati naslednicima D i E po 3.000.— Naslednik D koji ima neuračunljiv legat smatra se da nije dobio ništa i zato je iz neraspoređenog dela zaostavštine dobio isto kao naslednik E koji nije dobio ništa. Ostala raspodelanja će ostati, jer nikome nije povređen nužni deo.

Iz navedenih primera proizilazi da se uračunavanjem vrši međusobno izjednačavanje zakonskih naslednika u dobroćinim primanjima od ostavioca, tako što prilikom raspodele zaostavštine prvo se namiruju naslednici koji od ostavioca nisu primili poklone odnosno legate za vrednost neposredno većeg poklona ili legata, i tako redom dok se međusobno svi ne izjednače. Ako u zaostavštini nema dovoljno imovine, naslednici koji nisu primili ništa moraju se zadovoljiti srazmernom podelom one imovine koja je ostala u času smrti ostavioca. Na zahtev ovlašćenih naslednika, po samom zakonu, nastaje dužnost uračunavanja. Navedeni primeri ne obuhvataju sve moguće slučajeve. U praksi ima složenijih i komplikovanijih slučajeva. Ovo je samo pokušaj ukazivanja na principe kojih se treba držati prilikom vršenja uračunavanja poklona i legata u nasledni deo.

V OSTVARIVANJE ZAHTEVA ZA URAČUNAVANJE

Naslednik u čiju se korist uračunavanje ima izvršiti nije u rimskom pravu imao neko posebno pravno sredstvo kojim bi mogao to tražiti. Jedino je pretor dužnicima uračunavanja odricao nasledničku tužbu sve dotle dok svoju obavezu ne bi izvršili.

Prema Zakonu o nasleđivanju SR Srbije „pravo zahtevati da se u nasledni deo jednog naslednika uračunaju pokloni i legati, pripada samo njegovim sanaslednicima” (čl. 58 ZN). Pitanje uračunavanja poklona i legata u nasledni deo tiče se samo lica koja se u konkretnom slučaju pojavljuju kao naslednici.¹⁴⁾ Ovo pravo se priznaje samo naslednicima, a ne i onim licima koja su se odrekla, odnosno ne mogu biti naslednici. Sanaslednici (bilo zakonski ili testamentalni) imaju pravni interes da se vrši uračunavanje, jer se oslobađa veći deo zaostavštine za podelu između sanaslednika. U teoriji se zahtev za uračunavanje definiše kao „jedan čisto imovinsko-pravni zahtev koji je podoban za nasleđivanje”.¹⁵⁾ Uračunavanje ne čini sud po službenoj dužnosti, već po zahtevu stranaka tj. naslednika ili njegovih sukcesora.

O zahtevu sanaslednika odlučuje se, po pravilu, u ostavinskom postupku. Na ovo posredno upućuje odredba čl. 208 stav 2, tačka 3 ZN, u kojoj se govori da će sud uputiti na parnicu stranke ako su sporne činjenice od kojih zavisi uračunavanje u nasledni deo. Ostavinski sud je dužan da u rešenje o nasleđivanju, utvrdi i navede obim izvršenog uračunavanja, kao i deo (kvotu) za svakog naslednika u kome će realno učestvovati u podeli zaostavštine posle izvršenog uračunavanja.

Uračunavanje se može ostvariti u parnici u vezi sa čl. 219, 221 i 222 ZN. Tu se zahtev za uračunavanje može istaći prema licu koje potražuje nasledno pravo ili u obliku samostalnog zahteva lica koje ostvaruje svoje nasledno pravo.

U našem pravu nije određen rok u kome se može tražiti uračunavanje poklona i legata u nasledni deo. U teoriji postoje različita mišljenja. Po mišljenju iz naše predratne teorije uračunavanje ne zastareva.¹⁶⁾ Ovo mišljenje je neodrživo, zbog toga što ne obezbeđuje pravnu sigurnost. Po drugom mišljenju zahtev za uračunavanje zastareva u istim rokovima koji su propisani za zastarelost prava zahteva zaostavštinu.¹⁷⁾ Po trećem mišljenju uračunavanje poklona i legata može se tražiti sve do deobe sanaslednika. Razlog je što se ovde radi o pravnim odnosima između sanaslednika.¹⁸⁾

Z A K L J U Č A K

Prema svemu izloženom, uračunavanje poklona i legata (*collatio bonorum*) u nasledni deo predstavlja zakonsku ustanovu našeg naslednog prava. Primenjuje se između naslednika u svim zakonskim nasled-

¹⁴⁾ Dr Borislav Blagojević, op. cit. str. 344.

¹⁵⁾ Dr Slavko Marković, op. cit. str. 391.

¹⁶⁾ Dr Lazar Marković, op. cit. str. 381.

¹⁷⁾ Dr Kreč — Pavić, op. cit. str. 183.

¹⁸⁾ Dr Slavko Marković, op. cit. str. 391.

nim redovima, tj. na sve potomke, druge srodnike i bračnog druga ostavioca. Uračunavanje se vrši na zahtev ovlašćenog naslednika.

Uračunavanje se neće vršiti:

- a) ako ga naslednici ne traže,
- b) ako je ostavilac drugačije naredio,
- c) ako se po odredbama zakona poklon, odnosno legat ne uračunavaju u nasledni deo.

Naslednici koji su od ostavioca primili poklon, odnosno legat ne mogu jednako da učestvuju u raspodeli zaostavštine sa naslednicima koji od ostavioca nisu dobili ništa. Zato se naslednicima koji su dobili poklon, odnosno legat njihova vrednost uračunava u njihov nasledni deo, ako oni ne vrate poklon in natura, odnosno ne odreknu se legata. Ovo, zbog toga, što se predpostavlja da ostavilac nije imao razloga drugačije da postupi, niti je imao nameru da stavi u nejednak položaj svoje zakonske naslednike.

Uračunavanje je dispozitivno pravo, te ostavilac može osloboditi naslednika od dužnosti uračunavanja.

VLADISLAV ĐORĐEVIĆ
assistant à la Faculté
de droit de Niš

L'INCORPORATION DES DONATIONS ET DES LEGS (COLLATIO BONORUM) DANS LA PART SUCCESSORALE

R é s u m é

Dans l'introduction l'auteur expose la notion, le but et la justification de l'institution de l'incorporation des donations et des legs dans la part successorale (collatio bonorum). La notion est déterminée de deux points de vue: en tant qu'autorisation de l'héritier de demander l'incorporation et en tant qu'obligation de l'héritier de supporter l'incorporation dans sa part de succession. Le but de l'incorporation est l'établissement de l'égalité entre les héritiers du même degré de parenté, c'est-à-dire de l'ordre de succession dans l'acceptation des générosités du de cuius; ce qui peut être justifié par l'équité et l'opportunité en tant que raison générale.

Dans le texte ultérieur l'auteur traite les questions suivantes: le cercle de personnes redevables de l'incorporation, quand l'incorporation est effectuée, l'objet de l'incorporation et la réalisation de la demande de l'incorporation. Ces questions sont réglementées différemment dans le droit contemporain, dans ce travail l'accent principal est posé sur la question comment elles sont réglementées dans notre droit.

En ce qui concerne les personnes redevables de l'incorporation, celle-ci est effectuée entre les héritiers à tous les ordres de succession prévus par la loi, donc sans égards s'il s'agit des descendants ou des autres parents.

L'incorporation est l'hypothèse légale, néanmoins elle n'a pas lieu ipso jure, en conséquence le tribunal n'effectuera pas d'office l'incorporation, mais seulement quand les héritiers autorisés l'exigent.

L'objet de l'incorporation, en règle générale, est tout ce que l'héritier légal a reçu du de cuius sous forme de donation ou de legs.

Deux modes de l'incorporation sont prévus: in natura et in valoris. Le droit de choisir le mode de l'incorporation appartient à la personne redevable de l'incorporation. L'incorporation est un droit de disposition, le de cuius peut libérer l'héritier de l'obligation de l'incorporation.

Sur la demande de l'incorporation, en règle générale, les décisions sont prises dans la procédure de succession. Cela est indiqué indirectement par la disposition de l'article 208, deuxième alinéa, paragraphe 3 de la Loi sur les successions de la République socialiste de Serbie. Dans le procès se réalise en relation avec les articles 219, 221 et 222 de la Loi sur les successions, qui peut être intéré contre la personne qui revendique le droit de succession ou sous forme de demande autonome de la personne qui réalise son droit de succession.

PRIGOVOR PROTIV OPTUŽNICE

U V O D

Položaj okrivljenog u krivičnom postupku određen je njegovim pravom na odbranu i sumom drugih zakonskih prava i dužnosti. Pravo na odbranu okrivljenog dovodi u raspravni i ravnopravan položaj prema tužiocu i omogućava mu da svoje interese zastupa u toku čitavog krivičnog postupka. Prigovor protiv optužnice je jedan vid njegove odbrane u prethodnom krivičnom postupku.

Kad javni tužilac stekne uverenje, na bazi dokaza izvedenih u prethodnom krivičnom postupku, da je određeno lice izvršilo određeno krivično delo i kada to uverenje dostigne stepen verovatnoće, podnosi optužnicu sudu. Posle toga zakazuje se glavni pretres, koji je javan, usmen i kontradiktoran i na njemu sud rešava konkretnu krivičnu stvar. Samo ovako sproveden krivični postupak izgleda logičan i opravdan. Međutim, treba imati u vidu da svako izvođenje na sud, tj. na glavni pretres psihički štetno deluje na okrivljenog, a naročito ako je to učinjeno neosnovano. Do ovoga može doći usled propusta javnog tužioca, propusta u istrazi ili usled toga što se nisu imale u vidu okolnosti koje po zakonu sprečavaju vođenje krivičnog postupka. Da bi se ovo sprečilo predviđen je prigovor protiv optužnice. Na osnovu prigovora proveravaju se navodi optužbe u cilju pravne sigurnosti građana i sprečavanja štetnih posledica po okrivljenog. Prema tome, prigovor protiv optužnice je i akt kontrole optužbe.

Izradi ovog rada pristupilo se zbog toga što teoretičari krivičnog procesnog prava nisu obrađivali ovu temu u posebnim radovima. O prigovoru protiv optužnice govore u okviru opštih studija, naime, u udžbenicima i komentarima Zakonika. Drugi razlog je taj, što neka pitanja u vezi sa prigovorom Zakonik načelno reguliše, zbog čega se u praksi pojavljuje niz problema koji zahtevaju rešenje. Ovi problemi su posledica procesnopravnih situacija u vezi sa prigovorom protiv optužnice, koji nisu ni malo jednostavne. Zbog svega rečenog, ovaj rad predstavlja pokušaj celovitog sagledavanja pomenute teme i davanja odgovora na neka pitanja koja se pojavljuju u praksi.

U ovom radu biće reči: o pojmu prigovora protiv optužnice, o načinima kontrole optužbe, o prigovoru sa uporednopravnog i istorijskog aspekta. Zatim će biti izlagano o prigovoru protiv optužnice kroz zakonsko regulisanje i praktičnu primenu. U ovom delu rada

biće objašnjeno: podnošenje prigovora protiv optužnice, postupak po prigovoru, granice ispitivanja optužnice po prigovoru, odluke po prigovoru protiv optužnice i pravo žalbe na te odluke.

I Pojam prigovora protiv optužnice

U teoriji krivičnog procesnog prava objašnjavanju prigovora protiv optužnice pristupa se na različite načine. Neki teoretičari daju definiciju prigovora protiv optužnice. Drugi, pak, objašnjavaju sadržinu ove ustanove a pri tom ne daju definiciju.

Teoretičari krivičnog procesnog prava stare Jugoslavije definišu prigovor optužnice kao »jedno naročito pravno sredstvo, kojim okrivljeni postiže to, da o umesnosti optužnice i o sudskoj nadležnosti odluči (kao naročiti organ za stavljanje pod optužbu) apelacioni sud«. ¹⁾ Slično shvatanje zastupa i dr A. Munda. Po njemu, prigovor protiv optužnice je okrivljenikov predlog da okružni, kao »prigovorni sud«, odluči o tome da li je optužba dopustiva, odnosno da li je sud koga predlaže tužilac nadležan da sudi. ²⁾

Prigovor protiv optužnice se, od strane nekih teoretičara određuje opisno. Prvo se vrši razgraničenje između prigovora i žalbe, a potom se govori o sadržini prigovora. Razlika između prigovora i žalbe pravi se na sledeći način: »Optuženi ima pravo prigovora protiv optužnice, a ne pravo žalbe. Optužnica nije sudska odluka, već je akt jedne stranke kome se protivi druga stranka. Prigovor je zato posebno pravno sredstvo«. ³⁾ Prilikom određivanja sadržine govori se o licima ovlašćenim na podnošenje prigovora, o optužnim aktima protiv kojih se može, odnosno ne može uložiti prigovor, o formi ulaganja prigovora, kao i o tome šta se prigovorom može tražiti.

Do sada je bilo reči o definisanju prigovora protiv optužnice od strane teoretičara koji krivično procesno pravo definišu polazeći od krivičnoprocesne radnje kao osnovnog elementa. Zato će biti izložen pojam prigovora protiv optužnice teoretičara koji, pri definisanju krivičnog procesnog prava, polaze od krivičnoprocesnog odnosa. »Prigovor protiv optužnice je akt kontrole optužbe i postavljen je kao pravo okrivljenog te je i jedan vid njegove odbrane u postupku«. ⁴⁾

Navedena shvatanja se u suštini mnogo ne razlikuju. Većina autora se slaže da je prigovor posebno pravno sredstvo, da se ulaže protiv optužnih akata, da se povodom njegovog ulaganja ispituje osnovanost, odnosno dopustivost optužbe, stvarna i mesna nadležnost suda i da o prigovoru odlučuje sud. Zato se prigovor protiv optužnice može definisati kao posebno pravno sredstvo povodom koga sud vrši kontrolu optužbe, koja se sastoji u ispitivanju postojanja procesnih pretpostavki i nepostojanja procesnih smetnji za vođenje krivičnog postupka.

¹⁾ Dr M. Čubinski: Naučni i praktični komentar Zakonika o sudskom krivičnom postupku Kraljevine Jugoslavije, str. 372.

²⁾ Dr A. Munda: Udžbenik kaznenskoga postopka, Ljubljana, 1957. god, str. 349—350.

³⁾ Dr T. Vasiljević: Komentar ZKP, Beograd, 1957, str. 254.

⁴⁾ Dr D. Dimitrijević: Krivično procesno pravo, Beograd, 1972. god. str. 255.

II Načini kontrole optužbe

Na osnovu rezultata istrage, odnosno na osnovu rezultata predkrivičnog postupka, ovlašćeni tužilac odlučuje da li će podneti optužni akt sudu. Ako je optužni akt podnet, to još ne znači da se okrivljeni može izvesti pred sud, tj. na glavni pretres. Potrebno je da se izvrši kontrola optužbe. Kontrola se sastoji u tome što se ispituje da li je krivična stvar tako oformljena da ispunjava zakonom predviđene uslove za iznošenje na glavni pretres. Drugim rečima, ispituje se da li je opravdano izvođenje okrivljenog na glavni pretres na osnovu podnetog optužnog akta.

Postoje dva sistema za ispitivanje opravdanosti izvođenja okrivljenog na glavni pretres, tj. postoje dva načina kontrole optužbe: 1) ispitivanje po službenoj dužnosti i 2) ispitivanje na zahtev okrivljenog.

1. Ispitivanje po službenoj dužnosti je takvo rešenje kontrole optužbe kada sud, u svakoj krivičnoj stvari, vrši ocenu istrage, u formi predsudeće jurisdikcije, bez ulaganja zahteva od strane okrivljenog. Naime, sud ex officio vrši ispitivanje da li je, na osnovu rezultata istrage, opravdano izvođenje okrivljenog na glavni pretres. Ukoliko oceni da je to opravdano doneće odluku o upućivanju krivične stvari na glavni pretres, a kada oceni da nije opravdano doneće odluku o obustavi krivičnog postupka.

Ovakva kontrola optužbe kritikovana je zbog nedostataka i loših strana koje u sebi sadrži. Najpre, ovako rešenje se ne slaže sa principom optužbe, a s tim u vezi slabi odgovornost javnog tužioca. Drugi nedostatak je u tome što se sud zatrpava velikim brojem predmeta, jer vrši ispitivanje u svakoj krivičnoj stvari, što dovodi do odugovlačenja postupka. Znači, nije ni sa načelom ekonomičnosti krivičnog postupka. Treća loša strana je u tome što se ocena rezultata istrage ne može obaviti uspešno bez okrivljenog. Ovo zbog toga što sudu nisu poznate one relevantne činjenice koje su poznate samo okrivljenom.

2. Ispitivanje na zahtev okrivljenog je takav način kontrole optužbe po kome sud vrši ocenu rezultata istrage i opravdanost izvođenja okrivljenog na glavni pretres, samo ako je podnet prigovor protiv optužnice. Ostavljeno je okrivljenom da ceni da li će podneti prigovor ili ne, odnosno da li će tražiti kontrolu optužbe ili je neće tražiti. Samim tim, da li će sud vršiti kontrolu optužbe zavisi od toga kakav je stav zauzeo okrivljeni. Posledica ovakvog regulisanja je da sud ne vrši kontrolu u svakoj krivičnoj stvari.

I ovom načinu kontrole optužbe stavljene su zamerke. Kritika se svodi na to da okrivljeni može zloupotrebiti pravo prigovora protiv optužnice. To bi bilo u slučaju kada okrivljeni ulaže prigovor samo da bi odugovlačio postupak, a ne zbog opravdanih razloga. Zatim, loša strana kontrole optužbe po prigovoru može se ispoljiti kada je istraga aljkavo sprovedena. Sud nema mogućnosti da po službenoj dužnosti naredi otklanjanje nedostataka u istrazi, što koristi okrivljenom da lakše pobija navode optužbe na glavnom pretresu. Drugačije rečeno, može se otežati put postizanja istine u krivičnom postupku.

III Komparativni i istorijski osvrt na kontrolu optužbe

Zakonodavstva pojedinih zemalja na različite načine regulišu kontrolu optužbe. Neka zakonodavstva prihvataju ispitivanje optužbe po službenoj dužnosti, dok druga priznaju ustanovu prigovora protiv optužnice.

U Engleskoj je, do 1933. godine, kontrolu optužbe vršilo naročito sudsko veće. S obzirom da je to veće bilo sastavljeno isključivo od sudija porotnika, može se reći da je ispitivanje optužnice vršila porota. Veće je bilo sastavljeno od 12 do 23 člana. Interesantno je napomenuti da su na sednicu veća pozvani i saslušavani tužilac i svedoci optužbe. Ovo se pravdalo zadatkom porote, da samo proveri da li tužilac raspolaže dovoljnim podacima za optužbu. Porota, koja je odlučivala o stavljanju okrivljenog pod sud, ukinuta je 1933. godine. Od te godine je stavljanje okrivljenog pod sud u nadležnosti mirovnog sudije koji je sproveo istragu. Znači, kontrola optužbe je završni deo istrage te se, s obzirom na ovo, može reći da ne postoji kontrola optužbe kao posebna ustanova krivičnog procesnog prava.

Do 1844. godine u Francuskoj je kontrola optužbe bila uređena po uzoru na Englesku. Dakle, stavljanje okrivljenog pod sud vršila je porota. Zakonom iz 1844. godine stavljanje pod sud je u nadležnosti odeljenja apelacionog suda, sastavljenog od pet članova. Ovo odeljenje periodično se sastaje da bi vršilo kontrolu optužbe onih predmeta koje je dobilo od istrage. Međutim, ako se radi o lakšim krivičnim delima (tzv. centra rentions), krivična stvar se iznosi na glavni pretres bez prethodnog rešenja o stavljanju pod sud, tj. bez kontrole optužbe od strane suda.

Prema nemačkom Zakoniku o krivičnom postupku iz 1877. godine, po službenoj dužnosti, kontrolu optužbe vrši isti onaj sud koji sudi u prvom stepenu.

Austrijski zakonik o krivičnom sudskom postupku iz 1873. godine uvodi ustanovu prigovora protiv optužnice višem apelacionom sudu. Međutim, specifičnost kontrole optužbe u Austriji je da sud ispituje samo optužnicu. Iz toga proizilazi da viši apelacioni sud može doneti samo rešenje o potvrđivanju optužnice, odnosno o njenom odbijanju.

U SSSR-u je prihvaćen sistem kontrole optužbe po službenoj dužnosti. Ispitivanje optužnice se vrši od strane suda, na tzv. pripremnoj sednici. Moraju se ispitivati sve optužnice koje je potvrdio prokuror. U slučaju kada nije bilo istrage, optužnica se ispituje samo onda ako postupak treba obustaviti. Veće, koje odlučuje u pripremnoj sednici, sačinjavaju: predsedavajući — stalni sudija i dva porotnika. Na pripremnom zasedanju se rešava o pitanjima vezanim za proveravanje prethodne istrage i pitanjima koja su vezana za pripremu predmeta za glavni pretres.⁵⁾ Veće može doneti jednu od sledećih odluka: 1) o stavljanju okrivljenog pod sud, 2) o upućivanju

---

⁵⁾ M. S. Stogorović: Krivični sudski postupak, Beograd, 1948. god., str. 286—292.

stvari na dosleđenje i 3) o obustavi postupka. U posebnim slučajevima, predviđenim zakonom, može se doneti i rešenje o prekidu postupka.

Pošto je bilo reči o kontroli optužbe u drugim zemljama, ukratko će biti izložen istorijski razvoj ove ustanove u Jugoslaviji. Objasnićemo: 1) prigovor protiv optužnice u staroj Jugoslaviji i 2) prigovor protiv optužnice, odnosno kontrolu optužbe u socijalističkoj Jugoslaviji.

1. Zakonik o sudskom krivičnom postupku Kraljevine Jugoslavije (od 16. II 1929. godine) poznaje ustanovu prigovora protiv optužnice. Prema tome, sudska kontrola optužbe, od strane suda, vrši se samo ako je prigovor podnet. Okrivljeni može podneti prigovor u roku od tri dana od dana prijema optužnice, kojim može tražiti da se ispita umesnost optužnice i osnovanost nadležnosti suda (§ 204.). O prigovoru odlučuje Apelacioni sud, ali tako »da se time ne prejudicira odluci nadležnog suda u glavnoj stvari« (§ 210.). Po prigovoru se mogu doneti sledeće odluke: Prigovor se »odbija«⁶⁾ kao neblagovremen, ako je podnet po isteku roka. Ovo rešenje donosi predsednik veća (§ 205.). Optužnica se vraća da se otklone formalne pogreške ili nedostaci, ili kad je potrebno bolje razjašnjenje stanja stvari (§ 206.). Sud se oglašava nenadležnim ako je za krivično delo nadležan koji drugi sud (§ 207.). Ako postoje razlozi, predviđeni zakonom, donosi se odluka da nema mesta optužbi (§ 208.). Ako nije doneo ni jednu od navedenih odluka sud rešava da ima mesta optužbi (§ 209.). Sve odluke, osim prve, donosi Apelacioni sud. Karakteristično je rešenje kada je okrivljeni izjavio žalbu istražnog zatvora. U ovom slučaju Apelacioni sud će postupiti kao da je okrivljeni podneo prigovor protiv optužnice.

2. Kontrola optužbe u socijalističkoj Jugoslaviji različito je regulisana: a) Zakonom iz 1948. godine i b) Zakonom iz 1953. godine.

a) Zakon o krivičnom postupku FNRJ iz 1948. godine ne predviđa prigovor protiv optužnice. Kontrola optužbe vrši se po službenoj dužnosti na pripremnoj sednici sreskog i okružnog suda, u veću koje je sastavljeno od jednog sudije i dvojice sudija porotnika. Sud u pripremnoj sednici, po saslušanju javnog tužioca, može doneti rešenje:

— da se predmet vrati javnom tužiocu ako je nužno da se dosleđenjem stvar bolje razjasni;

— da se predmet neposredno ili preko javnog tužioca uputi nadležnom sudu;

— da se obustavi krivični postupak zbog odustanka javnog tužioca od optužbe ili ako postoje razlozi predviđeni zakonom;

— da se optužnica, odnosno optužni predlog vrati javnom tužiocu radi ispravke (čl. 186.).

Međutim, pripremna sednica se ne održava povodom svake krivične stvari, već samo onda kad predsednik veća nađe da je to pot-

⁶⁾ Izraz »odbija« je neadekvatan, jer se u ovom slučaju ne rešava o osnovanosti prigovora. Stoga prigovor treba odbaciti a ne odbiti. I sam zakonodavac ispravlja grešku u § 209. kad kaže: »a prigovor se ne odbaci zbog zakašnjenja«.

rebno. Potreba postoji kad predsednik veća smatra da treba doneti neko od prva tri rešenja. Na osnovu toga može se zaključiti da je ispitivanje optužnice fakultativno.

b) Zakonik o krivičnom postupku iz 1953. godine predviđa prigovor protiv optužnice. S obzirom da je prigovor pravo okrivljenog, sudska kontrola optužbe je fakultativna, jer zavisi od toga da li je prigovor podnet. Iako je ispitivanje optužbe fakultativno, ono je suštinski različito od rešenja po Zakonu iz 1948. godine. Dok se sada ispitivanje vrši zavisno od stava okrivljenog, ranije je zavisilo od predsednika veća. Sud je po Zakoniku dužan da izvrši kontrolu optužbe kada je prigovor podnet, ali ne odlučuje da li će se kontrola vršiti kao po rešenju iz 1948. godine. Pošto je ovaj način kontrole optužbe važeći prema pozitivnom pravu, o njemu će kasnije detaljnije biti izlagano.

IV Prigovor protiv optužnice prema pozitivnom pravu

A) Podnošenje prigovora

Prigovor protiv optužnice može podneti okrivljeni u roku od tri dana od dana dostavljanja optužnice. Prigovor može podneti i branilac okrivljenog. On ga može podneti i bez posebnog ovlašćenja okrivljenog, ali ne i protiv njegove volje. Lica iz člana 330. st. 2. ne mogu izjaviti prigovor protiv optužnice. Ovo zbog toga što zakonodavac u članu 246. izričito predviđa koji krivičnoprocesni subjekti mogu izjaviti prigovor, te nema mesta ekstenzivnom tumačenju. Kako se u istrazi mogu pojaviti nedostaci, a sud kad prigovora nema ne može vratiti optužnicu da se uklone ti nedostaci, ima mišljenja da bi kontrolu optužbe trebalo proširiti. Naime, trebalo bi predvideti da predsednik veća u ovakvim slučajevima vrati optužnicu i traži uklanjanje nedostataka, s obzirom da po važećim propisima to nije u mogućnosti da učini, ni pre zakazivanja glavnog pretresa, a još manje posle zakazivanja. Predloženo rešenje bilo bi nešto modifikovana kontrola optužbe po Zakonu iz 1948. godine.

Po prijemu optužnice okrivljeni se može odreći od prigovora. Isto tako, okrivljeni može odustati od prigovora koji je on podneo ili njegov branilac. Odricanje, odnosno odustajanje od prigovora ne može se opozvati.

Prigovor protiv optužnice u postupku pred okružnim sudom može se podneti protiv: optužnice javnog tužioca, odnosno oštećenog kao supsidijarnog tužioca i privatne tužbe. U opštem krivičnom postupku pred opštinskim sudom prigovor se može podneti protiv optužnice i neposredne optužnice. Drugim rečima, prigovor se može podneti protiv optužnog akta u formi optužnice i protiv privatne tužbe ako je podneta okružnom sudu. Pravo na podnošenje prigovora ne zavisi od toga da li je optužni akt podnet posle ili bez prethodno sprovedene istrage. Nema mesta prigovoru protiv predloga javnog tužioca za pokretanje krivičnog postupka prema maloletnicima i ob-

razloženog predloga za postupak pred većem za maloletnike. Takođe nema mesta prigovoru protiv optužnog predloga, odnosno privatne tužbe u postupku pred opštinskim sudom.

U nekim slučajevima Zakonik isključuje mogućnost ulaganja prigovora protiv optužnice. »To su slučajevi usmeno izmenjene ili pismeno podnete nove izmene optužnice zbog izmenjenog činjeničnog stanja na glavnom pretresu (čl. 308.), zatim, usmene ili pismene optužnice za krivično delo optuženog otkriveno ili učinjeno na glavnom pretresu čl. 309.) i usmene optužnice prema trećem licu koje je na glavnom pretresu učinilo krivično delo (čl. 272.).«⁷⁾

Ne može se smatrati kontrolom optužbe po službenoj dužnosti kada veće okružnog suda vrši ispitivanje u slučaju neslaganja istražnog sudije i javnog tužioca. Tek posle ovog ispitivanja može se podneti optužnica, a na istu se može uložiti prigovor povodom koga se vrši kontrola optužbe.

Za prigovor protiv optužnice važi beneficium cohaesionis kada postoji objektivni koneksitet. Beneficium cohaesionis (povlastica povezanosti), po pravilu, se primenjuje u postupku po pravnim lekovima. Suština ove povlastice je u tome što sud, po službenoj dužnosti, ispituje da li se pogodnosti nastale za okrivljenog koji je uložio pravni lek mogu primeniti na druge saokrivljene, bez obzira da li su i oni uložili pravni lek. Beneficium cohaesionis se primenjuje: u postupku po žalbi (čl. 350.), u postupku po zahtevu za ponavljanje krivičnog postupka (čl. 376.) i u postupku po zahtevu za zaštitu zakonitosti (čl. 387. st. 2.). Povlastica povezanosti se ne primenjuje samo u postupku po pravnim lekovima već i u postupku po prigovoru protiv optužnice. Znači, ako su samo neki od više okrivljenih podneli prigovor, a razlozi zbog kojih je sud našao da nema mesta optužbi koriste i nekim od okrivljenih koji nisu podneli prigovor, veće će postupiti kao da su i ovi podneli prigovor (čl. 251.). Međutim, dok se u postupku po pravnim lekovima sve pogodnosti primenjuju na saokrivljene koji nisu uložili pravni lek, ako je to moguće, u postupku po prigovoru protiv optužnice primena beneficium cohaesionis je ograničena. Naime, pogodnosti nastale za okrivljenog koji je uložio prigovor protiv optužnice primenice se i na okrivljene koji nisu uložili prigovor kada je to moguće, samo u slučaju ako te pogodnosti predstavljaju razlog za obustavu krivičnog postupka.

Zakonikom nije određena sadržina prigovora, pa je zato potrebno objasniti šta okrivljeni u prigovoru može i treba da navede. Neki autori smatraju da se sadržina prigovora podrazumeva. »Po prirodi stvari okrivljeni u prigovoru mora označiti zbog čega smatra da je optužnica neosnovana i da navede u čemu se sastoje nedostaci postupka i formalni nedostaci optužnice, kao i da stavi svoje predloge.«⁸⁾

Razlozi zbog kojih se napada optužni akt, a za koje se smatra da ih treba navesti u prigovoru, takođe nisu Zakonikom izričito pred-

⁷⁾ Dr T. Vasiljević: Prigovor protiv optužnice, Zbornik radova Pravnog fakulteta N. Sad, 1974. god, str. 154.

⁸⁾ Dr T. Vasiljević: Sistem krivičnog procesnog prava SFRJ, Beograd, 1970. god, str. 508.

viđeni. Do njih se može doći tumačenjem odluka koje veće može doneti rešavajući po prigovoru ,te smatramo da se optužni akt može napadati iz sledećih razloga:

— Zato što je potrebno bolje razjašnjavanje stanja stvari u cilju ispitivanja osnovanosti optužnice, te je potrebno dopuniti istragu;

— Zbog toga što u optužnici postoje formalne greške i nedostaci, tj. da nije sastavljena onako kako propisuje čl. 241. ZKP;

— Zbog toga što za konkretnu krivičnu stvar nije nadležan sud kome je optužnica podneta;

— Ako se u spisima krivične stvari nalaze zapisnici na kojima se ne može zasnovati sudska odluka ,to će biti razlog da se traži njihovo izdvajanje;

— Zato što delo koje je predmet optužbe nije krivično delo (nezatna društvena opasnost, nužna odbrana, krajnja nužda);

— Zato što postoje osnovi koji isključuju krivičnu odgovornost (neuračunljivost, sila, i dr.);

— Zato što nema zahteva ovlašćenog tužioca, predloga ili odobrenja ovlašćenog lica, ili zato što postoje okolnosti koje isključuju gonjenje (abolocija, zastarelost ,imunitet, res iudicata);

— Zbog toga što nema dovoljno dokaza da je okrivljeni dovoljno sumnjiv za delo koje je predmet optužbe.

Prigovor protiv optužnice treba da sadrži označenje optužnice protiv koje se ulaže i razloge zbog kojih se optužnica napada. Kao treći elemenat mogao bi se navesti predlog okrivljenog u kom pravcu traži ispitivanje, tj. kontrolu optužbe. Ovaj treći elemenat nije neophodan, jer razlog na koji se okrivljeni poziva svojim sadržajem ukazuje u kom pravcu treba vršiti ispitivanje optužnice. (Na primer, ako okrivljeni napada optužnicu zbog toga što utuženo delo nije krivično delo zbog postojanja nužne odbrane, očigledno je da će veće ispitivati u tom pravcu, pa ako utvrdi da nužna odbrana postoji doneće rešenje o obustavi postupka). Na osnovu ovako određenih elemenata prigovora protiv optužnice može se reći da je sadržina prigovora, po prirodi stvari, slična sadržini žalbe. Kako će se postupati po prigovoru koji ne sadrži navedene elemente biće reči kod izlaganja o granicama ispitivanja prigovora protiv optužnice.

B) Postupak po prigovoru protiv optužnice

Postupak po prigovoru protiv optužnice odvija se pred predsednikom veća i pred većem okružnog, odnosno opštinskog suda. Okrivljeni ili njegov branilac podnose prigovor u roku od tri dana od dana prijema optužnice predsedniku veća pred kojim treba da se održi glavni pretres. Predsednik veća ispituje da li je prigovor blagovremen i da li je podnet od ovlašćenog lica (čl. 247. st. 1.). Neblagovremen prigovor i prigovor podnet od neovlašćenog lica predsednik će odbaciti rešenjem. Ostale slučajeve nedopuštenosti prigovora odbacuje, na osnovu čl. 248. st. 1. veće okružnog, odnosno veće opštinskog suda. (Npr. ako okrivljeni, koji se odrekao ili odustao od prigovora, izjavi prigovor pre isteka roka smatra se da je takav prigovor nedopušten). Predsednik veća ne ispituje osnovanost prigovora.

Ispitivanje koje vrši predsednik veća po prigovoru protiv optužnice, treba razlikovati od ispitivanja optužnice koje on vrši, na osnovu čl. 242. st. 2. i u smislu opšte odredbe čl. 35. st. 1. ZKP, po prijemu optužnice. U ovom slučaju ispituje da li je optužnica propisno sastavljena (čl. 241.) i da li je suđ kome je optužnica podneta stvarno i mesno nadležan. Međutim, ovo ispitivanje je formalnog karaktera i ne može se smatrati kontrolom optužbe, jer se ne ispituje osnovanost izvođenja okrivljenog pred sud.

Ako predsednik veća nije odbacio prigovor protiv optužnice dostaviće ga zajedno sa spisima veću okružnog, odnosno opštinskog suda. Pre rešavanja o prigovoru veće suda će saslušati javnog tužioca, ako se radi o krivičnim delima koja se gone po službenoj dužnosti (čl. 247. st. 2.). Saslušanje javnog tužioca je obavezno i nepostupanje u ovom smislu predstavlja povredu odredaba Zakonika. Za krivična dela koja se gone po privatnoj tužbi Zakonik ne predviđa obavezu saslušanja javnog tužioca niti, pak, privatnog tužioca. Ima teoretičara koji smatraju da treba saslušati javnog tužioca i kad su u pitanju ova krivična dela.⁹⁾ Drugi pak, zastupaju stanovište da javnog tužioca ne treba saslušavati jer »Zakonik time što govori samo o krivičnim delima koja se gone po službenoj dužnosti, ne isključuje mogućnost saslušavanja privatnog tužioca.«¹⁰⁾ Isto tako zakonodavac ne predviđa obavezu saslušanja oštećenog kao supsidijarnog tužioca, kada javni tužilac odustane od krivičnog gonjenja. I u ovoj situaciji ima se saslušati javni tužilac. Neki autori su protiv ovakog zakonskog rešenja i zalažu se za saslušanje oštećenog kao supsidijarnog tužioca pre rešavanja o prigovoru protiv optužnice. Tako V. Knežević smatra: »Kada je javni tužilac našao da nema mesta krivičnom gonjenju, ili je u toku postupka odustao od gonjenja, a oštećeni preuzeo gonjenje, i umesto njega postao ovlašćeni tužilac, on u postupku predstavlja krivičnoprocesnu stranku koji ima ista prava koja ima javni tužilac, osim onih koja pripadaju javnom tužiocu kao državnom organu (čl. 63. st. 1.). Prema tome, kada oštećeni fungira u tom svojstvu, on u postupku prigovora treba da bude saslušan a ne javni tužilac. Stoga se čini opravdanim izmena u članu 247. st. 2. ZKP reči »javnog«, i umesto ove reči treba reći »ovlašćenog«, tako da bi rečenica glasila: Ako je u pitanju krivično delo za koje se goni po službenoj dužnosti o prigovoru se rešava po saslušanju ovlašćenog tužioca.«¹¹⁾

Mislimo da se ovo stanovište ne može prihvatiti. Kada se javni tužilac saslušava po prigovoru on više fungira u svojstvu organa koji se stara o zakonitom pokretanju i vođenju krivičnog postupka, a manje kao krivičnoprocesna stranka. Iz tog razloga, a primenjujući razlog zbog čega se pomenuto stanovište ne može prihvatiti. Naime, čl. 63. st. 1. ZKP, ne treba saslušavati oštećenog. Navešćemo još jedan ako se predvidi saslušanje »ovlašćenog tužioca« (javnog tužioca, oštećenog kao supsidijarnog tužioca i privatnog tužioca), to bi značilo uvođenje odgovora na prigovor. Znači, isto kao kod žalbe, ulaganje

⁹⁾ Dr M. Čubinski: isto delo, str. 375.

¹⁰⁾ Vojislav Knežević: Odluke veća po prigovoru protiv optužnice, Glasnik Advokatske komore Vojvodine, br. 9, 1972. god, str. 28.

¹¹⁾ V. Knežević: isto delo, str. 29.

žalbe i odgovor na žalbu. To je neprihvatljivo, jer smo već rekli da prigovor nije žalba (pravni lek), već posebno pravno sredstvo.

Po prijemu prigovora od strane predsednika veća pred kojim će se održati glavni pretres, veće okružnog (opštinskog) suda razmatra da li je isti blagovremen i dopušten. Ako je prigovor neblagovremen ili nedopušten doneće rešenje kojim se prigovor odbacuje. U protivnom, pristupiće ispitivanju optužnice i saobrazno dobijenim rezultatima ispitivanja doneće odgovarajuće rešenje. Odlukom kojom se rešava pitanje osnovanosti optužnice, po pravilu, se završava postupak po prigovoru protiv optužnice. Izuzetno se postupak može nastaviti ulaganjem žalbe ovlašćenog tužioca samo na odluku veća kojom se krivični postupak obustavlja (čl. 253.). O žalbi odlučuje drugostepeni sud u sednici veća (čl. 365. st. 1.).

Veće, koje u sednici odlučuje o prigovoru protiv optužnice, je sastavljeno od trojice sudija, tzv. pozivnih sudija. Prema tome, to je onaj sastav veća koji donosi odluke van glavnog pretresa predviđen čl. 18. st. 3. i čl. 20. st. 2. ZKP. Ako je predsednik veća pred kojim će se održati glavni pretres doneo rešenje o odbacivanju prigovora, na osnovu čl. 247. st. 1. on ne može biti član veća koje rešava po žalbi na ovo rešenje, tj. veća koje rešava po prigovoru. Ostali članovi veća koje rešava po žalbi mogu ući u sastav veća koje treba da sudi na glavnom pretresu. To će biti u slučaju kada na glavnom pretresu sudi veće petorice.¹²⁾

Po pravilu, o prigovoru protiv optužnice odlučuje se u sednici veća onog suda koji je stvarno nadležan za konkretnu krivičnu stvar. Izuzetak predstavlja kada o prigovoru protiv optužnice, podnetom u postupku pred opštinskim sudom, odlučuje veće okružnog suda zbog nedovoljnog broja sudija u odnosnom opštinskom sudu. (čl. 513.).

C) Granice ispitivanja po prigovoru protiv optužnice

Zakonik o krivičnom postupku, kao što je već rečeno, ne određuje sadržinu prigovora. To stvara mogućnost da se samo formalno uloži prigovor protiv optužnice, bez navođenja razloga zbog kojih se ona napada, tj. bez obrazloženja. Postavlja se pitanje u kojim granicama će, ako je prigovor ovako podnet, veće vršiti ispitivanje? Isto tako, ako su u prigovoru navedeni samo neki od razloga, da li će ispitivanje vršiti i van granica navedenih razloga?

U teoriji krivičnog procesnog prava odgovori na postavljena pitanja su različiti.

Profesor T. Vasiljević smatra da »optuženi u prigovoru treba da označi u čemu se sastoje formalni nedostaci optužnice, nedostaci postupka i zbog čega je ona neosnovana. U tom cilju on može u prigovoru da navede i nove činjenice i dokaze. Za optuženog ne postoji formalna obaveza da u prigovoru označi u kom pravcu i iz kojih razloga pobija optužnicu. Prigovor je povod da sud ispita optužnicu u celini. Sud će ispitati prigovor i kad nije obrazložen, a ako je obrazložen i van ragnica razloga«.¹³⁾

¹²⁾ Dr T. Vasiljević: Komentar ZKP, Beograd, 1957. god, 254.

¹³⁾ Dr T. Vasiljević: Komentar ZKP, Beograd, 1957. god, str. 254.

Slično stanovište zastupaju i teoretičari krivičnog procesnog prava stare Jugoslavije. Tako M. Čubinski smatra da »prilikom rešavanja o prigovoru apelacioni sud postupa po zvaničnoj dužnosti (istražno načelo) i odlučuje o celokupnim spisima bez obzira na to, da li se prigovor odnosi na celu optužnicu ili samo na pojedine njene delove. Isto tako postupa apelacioni sud i u tom slučaju, kada mu spisi dođu i bez prigovora, već na osnovu žalbe protiv naređenog na osnovu predloga u optužnici istražnog zatvora. Princip postupanja apelacionog suda je taj, da apelacioni sud mora revidirati celokupan materijal isleđenja, bez obzira na povod, kojim su mu spisi dostavljeni na odluku, čime se ide na to, da se eventualno spreči držanje glavnog pretresa u onim slučajevima kada tome po zakonu u opšte nema mesta ili bar ne pred tim sudom, koji je spise poslao«. ¹⁴⁾

Ima autora koji se sa pomenutim shvatanjima ne slažu. Tako V. Knežević smatra »ako je prigovor oblik inicijative okrivljenog, a to u suštini jeste, ne čini li se logičnijim da se optužnica ispituje samo u onom obimu koji se prigovorom pobija. U onom delu koji se prigovorom ne pobija — ima se smatrati da se saglasio sa optužnicom.

Kada su u pitanju prigovori koji nisu jasni ni obrazloženi, smatram da bi bilo mesta primeni analogije iz čl. 75. i pozivanju stranke (okrivljenog) da otkloni nedostatke nerazumljivog i nepotpunog (odnosno i neobrazloženog) podneska, s tim, što bi se za slučaj nepostupanja u određenom roku, podnesak odbacio kao neuredan«. ¹⁵⁾

Odgovor na pitanje, u kojim granicama veće ispituje optužnicu po uloženom prigovoru, može se dati ako se ima u vidu koji je cilj ulaganja prigovora, odnosno šta se htelo sa uvođenjem ove ustanove u krivični postupak. Cilj je ispitivanje osnovanosti optužnice, tj. osnovanosti izvođenja okrivljenog na glavni pretres. Osnovanost podrazumeva u sebi nepostojanje zakonskih osnova za obustavu krivičnog postupka. Stoga je veće dužno da uvek ispituje da li oni postoje. Ovo tim pre što je i javni tužilac dužan, na osnovu principa legaliteta, da odustane od krivičnog gonjenja ako postoje pomenuti zakonski osnovi, a istražni sudija da donese rešenje o obustavi istrage. Osnovanost izvođenja okrivljenog na glavni pretres znači i to da se po optužnom aktu (sa konkretno datom sadržinom) i pred sudom (kome je optužni akt podnet) može održati glavni pretres. Očigledno je da bi izvođenje okrivljenog na glavni pretres pred sud koji nije ni stvarno ni mesno nadležan bilo neosnovano. Zato i ovo pitanje mora uvek biti predmet razmatranja veća koje rešava po prigovoru. U prilog ovog stanovišta ide i zakonska obaveza suda da vodi računa o stvarnoj nadležnosti u toku čitavog krivičnog postupka, a o mesnoj nadležnosti kod okružnog suda do stupanja optužnice na pravnu snagu (čl. 35. st. 3.), a kod opštinskog suda do zakazivanja glavnog pretresa (čl. 400. st. 2). Ako na osnovu stanja stvari, koje proizilazi iz podnetih spisa, veće koje odlučuje po prigovoru ne može da zazuzme jasan stav o pitanjima koje obavezno razmatra, koja smo napred naveli, zatražiće pre-

¹⁴⁾ Dr M. Čubinski, isto delo, str. 375.

¹⁵⁾ V. Knežević, isto delo, str. 30—31.

ko javnog tužioca dopunu istrage. Logično je da veće svaki put ovako postupa, kada je to potrebno, nezavisno da li se to prigovorom zahteva.

Iz izloženog se može zaključiti da se po uloženom prigovoru optužnica uvek ispituje u celini. Znači, sud će u ovom obimu vršiti ispitivanje i kad je prigovor samo formalno podnet, a ako su navedeni razlozi u prigovoru i van granica tih razloga. I jedan psihološki momenat potkrepljuje ovaj zaključak. Naime, ako se ispitivanje osnovanosti optužnog akta uvek vrši u celini, to će biti razlog da javni tužilac i istražni sudija savesnije i potpunije obavljaju svoj posao u pretходnom krivičnom postupku. Ovakvo rešenje granica ispitivanja po prigovoru protiv optužnice doprinosi boljem i sigurnijem položaju okrivljenog, kome nisu poznati razlozi zbog kojih se optužnica može napadati prigovorom.

Da li ovako određene granice ispitivanja optužnice po prigovoru važe i za slučaj subjektivnog koneksiteta. Drugim rečima, ako je okrivljenom stavljeno na teret više krivičnih dela pa je okrivljeni uložio prigovor koji se odnosi samo na jedno krivično delo, da li će sud ispitivati optužnicu i u pogledu drugih krivičnih dela?

Ima teoretičara koji smatraju da sud rešava samo o onom krivičnom delu koje je navedeno u prigovoru, a drugih krivičnih dela se ne dotiče.¹⁶⁾ Na suprot ovom, postoji mišljenje da se optužnica ispituje u celini ako je okrivljeni podneo prigovor.¹⁷⁾

Prihvatljivije je ovo drugo stanovište. Do ovakvog zaključka se dolazi polazeći od suštine osnovanosti izvođenja okrivljenog na glavni pretres, onako kako smo je već odredili. Znači, ima se smatrati da je u pogledu ostalih krivičnih dela podnet neobrazložen prigovor. U tom slučaju optužnica se ispituje u celini, prema tome i u pogledu onih krivičnih dela na koja se obrazloženje prigovora ne odnosi.

Drugačije se određuju granice ispitivanja optužnice po prigovoru kad postoji objektivni koneksitet, zbog važenja ustanove beneficium cohaesionis. Ako je od više saokrivljenih samo jedan podneo prigovor sud će, u pogledu ostalih okrivljenih, ograničiti ispitivanje optužnice samo na pronalaženje zakonskih osnova za obustavu krivičnog postupka. Prema tome, granice ispitivanja za okrivljene koji nisu podneli prigovor određene su u čl. 249, a na osnovu čl. 251.

D) Odluke po prigovoru protiv optužnice

Postupak po prigovoru protiv optužnice odvija se pre predsednikom veća i pred većem okružnog, odnosno opštinskog suda. Prema tome, odluke po prigovoru donose: 1) predsednik veća i 2) veće okružnog, odnosno opštinskog suda.

1. Predsednik veća može doneti samo odluku o odbacivanju prigovora, zbog toga što on ne odlučuje o njegovoj osnovanosti. Prigovor će odbaciti kad je neblagovremen ili ako je podnet od neovlašćenog lica.

¹⁶⁾ Dr M. Dolenc: Teorija sudskog krivičnog postupka, Beograd, 1933, str. 190—196.

¹⁷⁾ Dr T. Vasiljević: Sistem krivičnog procesnog prava SFRJ, Beograd, 1970. god, str. 508.

2. Rešavajući po prigovoru veće okružnog, odnosno opštinskog suda može doneti: a) odluku kojom se prigovor odbacuje; b) odluku da se optužnica vrati radi ispravke; c) odluku da se optužnica vrati radi dopune istrage; d) odluku kojom se sud oglašava nenadležnim; e) odluku o izdvajanju zapisnika iz spisa; f) odluku kojom se krivični postupak obustavlja i g) odluku kojom se prigovor odbija kao neosnovan, a u ovoj odluci se rešava i pitanje spajanja ili razdvajanja krivičnog postupka.

a) Kad veće utvrdi da je prigovor neblagovremen ili nedopušten doneće rešenje o odbacivanju prigovora (čl. 248. st. 1.). Veće odbacuje svaki nedopušten prigovor, a ne samo onaj koji je podnet od neovlašćenog lica. To je nedopušten prigovor podnet od ovlašćenog lica i u zakonskom roku, ali posle odricanja ili odustanka od prigovora, te će ga veće odbaciti.

b) Sadržina optužnice određena je čl. 241. ZKP. Stoga, ako veće nađe da u optužnici postoje pogreške ili nedostaci doneće odluku da se optužnica vrati radi ispravke, odnosno otklanjanja zapaženih nedostataka (čl. 248. st. 2.). Ovlašćeni tužilac je dužan da u roku od tri dana kada mu je odluka saopštena podnese ispravljenu optužnicu. Iz opravdanih razloga se ovaj rok može produžiti na zahtev ovlašćenog tužioca. Pravne posledice propuštanja roka nisu iste za javnog tužioca, s jedne strane, i za oštećenog kao supsidijarnog tužioca i privatnog tužioca, s druge strane. Ako oštećeni kao supsidijarni tužilac ili privatni tužilac propuste pomenuti rok smatraće se da su odustali od gonjenja, pa će se postupak obustaviti (čl. 248. st. 2. in fine). Za propuštanje roka od strane javnog tužioca zakonodavac ne predviđa nikakve pravne posledice.

Ako ovlašćeni tužilac u roku dostavi optužni akt, ali ne ispravljen, veće će odbiti optužni akt kao neuredan podnesak, ali neće obustaviti postupak.¹⁸⁾

c) U slučaju da veće okružnog, odnosno opštinskog suda nađe da je potrebno bolje razjašnjenje stanja stvari da bi se ispitala osnovanost optužnice, vratiće optužnicu da se istraga dopuni. Ovlašćeni tužilac je dužan da, u roku od tri dana od dana kada mu je odluka saopštena, stavi zahtev za dopunu istrage. U pogledu propuštanja roka važi sve što je rečeno kod prethodne odluke.

Istražni sudija ne treba da se protivi zahtevu ovlašćenog tužioca za dopunu istrage, po odluci veća koje je rešavalo po prigovoru. Za neslaganje ima zakonskog osnova, ali ono ne može da izdrži logičku kritiku, jer o neslaganju ovlašćenog tužioca i istražnog sudije odlučuje veće, a ono je već zauzelo svoj stav koji je izražen u zahtevu ovlašćenog tužioca. Dakle, neslaganje bi samo dovelo do odugovlačenja postupka.

Ne postoje izričite odredbe u Zakoniku o tome da li je posle dopunjene istrage javni tužilac dužan da podnese novu optužnicu, ili može ostati pri staroj. S tim u vezi postavlja se i pitanje da li se protiv ovih optužnica može uložiti prigovor?

¹⁸⁾ Dr T. Vasiljević: Komentar ZKP, Beograd, 1957. god, str. 256.

Posle dopune istrage, ako smatra da se stanje stvari bitno izmenilo, javni tužilac može i treba da podnese novu optužnicu. Ovom optužnicom utužuje se nova krivična stvar, koja je različita od krivične stvari iz optužnice protiv koje je uložen prigovor. Kako ne postoji identitet između krivičnih stvari, postupak po novoj optužnici teče iz početka. Zbog toga okrivljeni ima pravo prigovora protiv ove nove optužnice koju javni tužilac podiže posle dopunjene istrage.

Ako se stanje stvari nije bitno izmenilo, posle dopunjene istrage, javni tužilac ne mora podneti formalno novu optužnicu. On tada daje izjavu da ostaje pri već podnetoj optužnici. Okrivljeni je protiv ove optužnice podneo prigovor te nema mesta ponovnom ulaganju prigovora.

d) Ako veće nađe da je za krivično delo koje je predmet optužbe nadležan koji drugi sud, oglašice nenadležnim sud kome je podneta optužnica i uputiće predmet nadležnom sudu (čl. 248. st. 3.). Ovde je reč kako o stvarnoj tako i o mesnoj nadležnosti. Odluka se donosi u formi rešenja. Veće će obustaviti postupak na osnovu čl. 249. st. 1. tač. 1. kada utuženo delo ne spada u opšte u nadležnost krivičnog suda.

Protiv odluke kojom veće, rešavajući po prigovoru, oglašava nenadležnim sud kome je optužni akt podnet ne može se uložiti žalba (čl. 253.).

Interesantna je situacija kada veće opštinskog suda, rešavajući po prigovoru, zauzme stanovište da je za konkretnu krivičnu stvar nadležan okružni sud. Neki autori smatraju da u ovom slučaju predmet treba ustupiti prostim administriranjem nadležnom okružnom javnom tužiocu, bez donošenja ikakve odluke. Drugi smatraju da veće treba da donese rešenje kojim se oglašava nenadležnim, pa tek onda da ustupi predmet okružnom javnom tužiocu, s obzirom da samo on može pokrenuti krivični postupak pred okružnim sudom. Treba prihvatiti ovo drugo rešenje zbog toga što može doći do sukoba nadležnosti. Naime, kada se veće opštinskog suda oglasi nenadležnim i kad predmet ustupi okružnom javnom tužiocu, on se sa ovim može složiti (tada će pokrenuti postupak pred okružnim sudom) ili ne složiti (tada će zatražiti da o tome odluči veće okružnog suda). Kada veće okružnog suda rešava o neslaganju opštinskog suda i javnog tužioca može zauzeti stav da je okružni sud nadležan za konkretnu krivičnu stvar, u tom slučaju okružni javni tužilac je dužan da pokrene postupak. Međutim, ako veće okružnog suda smatra da okružni sud nije nadležan, zatražiće od zajedničkog neposredno višeg suda da reši sukob nadležnosti zbog toga što je rešenje opštinskog suda postalo pravosnažno (čl. 36.). Ako opštinski sud ne bi donosio rešenje (kao što neki smatraju), okružni sud bi bio dužan da ustupi predmet opštinskom sudu, jer formalno nema sukoba nadležnosti da bi pokrenuo postupak za rešavanje tog sukoba, pa tek kad se on oglasi nenadležnim može se pokrenuti postupak za rešavanje sukoba nadležnosti. Time bi se samo odugovlačio postupak. Ovako se mora postupiti zbog toga što veće okružnog suda ne može doneti konačno rešenje o sukobu nadležnosti između opštinskog i okružnog suda, jer o sukobu nadležnosti odlučuje zajednički neposredni viši sud (čl. 37. st. 1.).

e) Veće može utvrditi, rešavajući po prigovoru, da u spisima postoje zapisnici na kojima se ne može zasnovati sudska odluka. Kad to utvrdi doneće rešenje o njihovom izdvajanju iz spisa (čl. 248. st. 4.). Izdvajanje zapisnika može tražiti i okrivljeni u prigovoru protiv optužnice. U članu 81. određeni su zapisnici na kojima se ne može bazirati sudska odluka.

f) Ispitujući optužnicu veće može doneti odluku da nema mesta optužbi i da postupak obustavlja. Kako su razlozi limitativno navedeni u čl. 249. veće može doneti onakvu odluku samo u slučaju kada utvrdi:

- da delo koje je predmet optužbe nije krivično delo,
- da postoje okolnosti koje isključuju krivičnu odgovornost, a ne dolazi u obzir primena bezbednosti,
- da nema zahteva ovlašćenog tužioca ili predloga, odnosno odobrenja ovlašćenog lica, ukoliko je to po zakonu potrebno, ili da postoje okolnosti koje isključuju gonjenje,
- da nema dovoljno dokaza da je okrivljeni osnovano sumnjiv za delo koje je predmet optužbe.

Postupak obustavlja na osnovu čl. 249. može se nastaviti, odnosno ponoviti ako se otklone smetnje iz tač. 3. odnosno ako se ponude novi dokazi (čl. 370. i 371.).

g) Ako veće ne donese ni jednu od navedenih odluka rešenjem će odbiti prigovor kao neosnovan (čl. 250.). U ovom rešenju odlučiće i o predlozima za spajanje i razdvajanje postupka, koji su sadržani u optužnici, odnosno u prigovoru. Uslovi za spajanje i razdvajanje postupka predviđeni su u čl. 31. i 32. ZKP.

Sve odluke veća koje rešavaju po prigovoru bazirane su na dokazima izvedenim u prethodnom krivičnom postupku. Veće ne može izvoditi nove dokaze, iako okrivljeni u prigovoru protiv optužnice predlaže njihovo izvođenje. Isto tako, veće se ne upušta u ocenu verodostojnosti, odnosno vrednosti protivurečnih dokaza. Na primer, ako postoje protivurečni iskazi dva lica veće neće kritički utvrđivati objektivne mogućnosti za opažanje i psihički odnos tih lica prema istini.¹⁹⁾ Prema tome, veće može zasnovati svoju odluku samo na jasnim, očiglednim dokazima, a da pri tome ne postoje drugi dokazi koji im protivureče (npr. očigledna nužna odbrana). Ako postoje protivurečni dokazi, veće mora uputiti krivičnu stvar na glavni pretres, da bi se u kontradiktornom, neposrednom raspravljanju utvrdila njihova vrednost, odnosno njihovo postojanje ili nepostojanje. Da bi se okrivljeni izveo na glavni pretres, pored ovoga što je rečeno, nije potrebno da dokazi sa izvesnošću ukazuju da je određeno lice izvršilo određeno krivično delo, već je dovoljno da su dokazi navedeni i da se na osnovu zakona logike mogu uzeti kao potvrda da je okrivljeni osnovano sumnjiv.

Potrebno je napomenuti da se veće, rešavajući po prigovoru protiv optužnice, ne upušta u pravnu kvalifikaciju dela osim ako nije značajna za određivanje stvarne nadležnosti.

¹⁹⁾ Dr Čedomir Stevanović: Stav suda prema dokazima u krivičnom postupku, Zbornik Pravnog fakulteta, Niš.

Pravo žalbe na odluke po prigovoru ima ovlašćeni subjekat samo u dva slučaja. Prvo, žalba se može izjaviti protiv odluke predsednika veća kojom je prigovor odbačen kao neblagovremen, odnosno izjavljen od neovlašćenog lica. O žalbi odlučuje veće okružnog, odnosno opštinskog suda (čl. 247.). Drugo, ovlašćeni tužilac može uložiti žalbu na rešenje veća kojim se optužba odbija a postupak obustavlja na osnovu čl. 249. O ovoj žalbi odlučuje veće drugostepenog suda (čl. 253.).

Žalba se podnosi u roku od tri dana. Rešavajući po žalbi sud može rešenjem odbaciti žalbu kao neblagovremenu ili kao nedozvoljenu, odbiti žalbu kao neosnovanu, ili uvažiti žalbu i rešenje preinačiti ili ukinuti.

VI Z A K L J U Č A K

Prigovor protiv optužnice nije pravni lek. On je posebno pravno sredstvo povodom koga sud vrši ispitivanje osnovanosti izvođenja okrivljenog na glavni pretres. Prigovor, kao način kontrole optužbe, prihvatljiviji je od kontrole optužbe po službenoj dužnosti, zbog toga što se ispitivanje osnovanosti optužbe ne vrši u svakoj krivičnoj stvari već samo kad je to potrebno. Bojaznost da prigovor može biti zloupotrebljen od okrivljenog u cilju odugovlačenja postupka ne stoji, jer su rokovi vezani za prigovor veoma kratki a i praksa pokazuje da se prigovori ne ulažu radi postizanja ovog cilja.

Sve odluke po prigovoru protiv optužnice moraju biti takve da ne prejudiciraju odluku kojom se meritorno rešava krivična stvar. Izuzetak je kada se povodom prigovora obustavlja postupak, jer se tada rešava krivična stvar. Međutim, ako se prigovor odbije kao neosnovan, ne znači da se na glavnom pretresu ne može doneti oslobađajuća presuda, odnosno presuda kojom se optužba odbija.

Ulaganje prigovora protiv optužnice nema za cilj samo obustavu postupka, već i otklanjanje izvesnih nedostataka u prethodnom krivičnom postupku, što doprinosi bržem i efikasnijem odvijanju glavnog pretresa. Zato mislimo da je ova ustanova opravdala svoje postojanje bez obzira što u praksi ima mali broj slučajeva da je postupak obustavljen povodom prigovora protiv optužnice. Naime, prigovor doprinosi boljem odvijanju prethodnog krivičnog postupka, jer se otklanjaju procesne smetnje i ispituju procesne pretpostavke za neometano odvijanje glavnog pretresa. Ovo naročito ako se ima u vidu da sud kontrolu optužbe, povodom prigovora, uvek vrši u celini, tako da se organi prethodnog krivičnog postupka pospešuju na potpuniji i kvalitetniji rad.

Pored rečenog, kontrola optužbe po prigovoru protiv optužnice sprečava neopravdano izvođenje okrivljenog na glavni pretres, tj. posledice ovakvog izvođenja. Te posledice se prvenstveno odnose na okrivljenog, jer samo izvođenje na glavni pretres psihički štetno deluje na okrivljenog, a može zbog toga doći i do poremećaja odnosa u

porodici kao i u sredini gde okrivljeni živi i radi. Još teže su posledice ako je okrivljenom određen pritvor, pa mu se isti produžava do izvođenja na glavni pretres, što će kasnije dovesti do toga da okrivljeni traži naknadu štete. Ako se okrivljeni oslobodi optužbe na glavnom pretresu, on ima male mogućnosti da se na adekvatan način rehabilituje, odnosno da sa sebe skine sve one posledice koje je imao kao osumnjičeni za izvršeno krivično delo. Na kraju, kao posledica neopravdanog izvođenja okrivljenog na glavni pretres je angažovanje većeg broj organa (javnog tužilaštva, suda i dr.), što dovodi do bespotrebnog izlaganja troškovima krivičnog postupka.

L' EXCEPTION FORMÉE A L'ACTE D'ACCUSATION

R é s u m é

Des deux modes de contrôle de l'accusation, le contrôle de l'accusation d'office et le contrôle de l'accusation en vertu de l'exception formée à l'acte d'accusation, l'auteur considère que ce deuxième mode est plus acceptable. Il en est ainsi parce que le contrôle de l'accusation d'office n'est pas en conformité avec le principe de la légalité, ensuite parce que l'examen est effectué dans chaque affaire pénale, de sorte que le tribunal est inondé par un grand nombre de pièces. En troisième lieu le mauvais côté de ce procédé consiste en ce que l'estimation des résultats de l'instruction ne peut être effectuée avec succès sans l'initiative de l'inculpé. Contrairement à ce procédé, le contrôle en vertu de l'exception formée à l'acte d'accusation donne la possibilité que l'examen du bien-fondé de la citation en justice du prévenu soit effectué seulement dans les cas que cela est nécessaire, et l'exception est en même temps l'occasion permettant d'éliminer tous les défauts éventuels de la procédure pénale préliminaire aux fins du développement plus facile et plus efficace de l'audience principale.

En prenant en considération qu'elles ne sont pas réglementées expressément par la Code de procédure pénale, l'auteur a consacré une attention particulière aux questions du contenu de l'exception et des limites de l'examen en vertu de l'exception formée à l'acte d'accusation.

L'exception doit contenir l'indication de l'acte d'accusation, c'est-à-dire de l'acte qui est attaqué, et les raisons pour lesquelles il est attaqué. Vu que même les raisons ne sont pas expressément prévues par le Code l'auteur les détermine en interprétant les dispositions légales relatives aux décisions qui peuvent être prises en vertu de l'exception formée à l'acte d'accusation.

Les limites de l'examen de l'acte d'accusation sont déterminées en considération de l'essence de l'exception et du but de l'introduction de cette institution dans la procédure pénale. Vu que le but poursuivi est l'examen du bien-fondé de la citation en justice du prévenu, on arrive à la conclusion que le contrôle de l'accusation est toujours effectué dans l'ensemble. Cela signifie que l'examen de l'acte d'accusation sera toujours effectué dans l'ensemble, quoique l'exception est seulement formellement présentée, et dans le cas que dans l'exception formée les raisons sont mentionnées même en dehors des limites des raisons mentionnées. Les limites ainsi déterminées sont valables aussi dans le cas de la connexité subjective, quand l'exception formée se rapporte seulement à un certain nombre de plusieurs infractions poursuivies en justice, car en ce qui concerne les autres infractions on considère que l'exception est seulement formellement présentée. Dans le cas de la connexité objective, quand seulement un de plusieurs coaccusés e présenté l'exception, les limites de l'examen de l'acte d'accusation, concernant les prévenus qui n'ont pas présenté l'exception, sont déterminées d'une manière plus restreinte à cause de la validité limitée de l'institution *beneficium cohaesionis*.

Enfin, l'auteur considère que la formation de l'exception à l'acte d'accusation n'a pas seulement pour but d'arrêter la procédure. Elle contribue à un meilleur développement de la procédure pénale préliminaire, car les entraves à la procédure sont éliminées et les hypothèses relatives à la procédure sont examinées qui assurent le développement normal de l'audience principale. Cela est surtout valable quand on prend en considération que le tribunal effectue toujours dans l'ensemble le contrôle de l'accusation à l'occasion de l'exception, de sorte que les organes de la procédure pénale préliminaire sont toujours stimulés à effectuer un travail plus complet et de bonne qualité. En outre, l'exception formée à l'acte d'accusation empêche les conséquences de la citation injustifiée du prévenu à l'audience principale.

Mr. Dragan STANIMIROVIĆ,
asistent Pravnog fakulteta u Nišu

Dr Petar I. KOZIĆ: SOCIOLOGIJA, UVOD U MARKSISTIČKU NAUKU
O DRUŠTVU; četvrto izdanje, „Savremena administracija”, Beograd,
1975, str. VII + 255.

1. Perd čitaocem se nalazi jedno već priznato delo jugoslovenske sociološke literature. Za kratko vreme pojavila su se četiri izdanja ovog dela koje navršava deceniju života. Zato bi bilo opravdano postaviti pitanje zašto se tek sad prikazuje i zašto baš četvrto njegovo izdanje. Pisac prikaza je svestan običaja da se neko kasnije izdanje jednog dela prikazuje pretežno iz ovih razloga: to izdanje razlikuje se znatnije ili bitno od prethodnih, bilo da je bolje bilo da je lošije; delo je vrlo dobro ili vrlo loše; delo ranije nije prikazano; delo je ostavilo značajan trag u svojoj oblasti. Za pisca ovog prikaza ovi ili drugi stereotipi nisu imali mnogo značaja; rukovodila su ga dva niza razloga. Prvi - da nije imao prilike da obeleži prvo pojavljivanje ovog dela, iako su još tada ovo delo preporučivala njegova izvrsna svojstva. Drugi — da se u proteklom periodu ovo delo pokazalo u punijem svetlu, da je ostavilo više traga nego što se to u početku moglo znati. Razmotrićemo informativno samo u svetlu ovih razloga kojim se to svojstvima ističe i preporučuje ovo delo.

2. Pri prvom susretu sa nekim naučnim delom iz oblasti humanitarnih nauka ono što odmah pada u oči jeste sistem izlaganja materije. Najčešće se sa sistemom poklapa sistematizacija građe, ali to u najvećoj meri zavisi od svrhe koja se želi postići ili od zadataka koje treba izvršiti. Čini se da u izlaganje ove razlike ne treba posebno ulaziti u prikazu ovog dela. Recimo odmah, ipak, da je Sociologija P. I. Kozića univerzitetski udžbenik. Time je već u velikoj meri određen sistem (ali ne samo sistem) njegova dela.

Sistem izlaganja kazuje čitaocu mnoge stvari. Naravno, ne treba preterivati i apsolutizirati zaključke, ali sistem je, ako i ne više, a ono bar prvi i osnovni indikator sadržaja i metoda naučnog dela. U svakom slučaju, sistem pokazuje kakav je način mišljenja autora dela. U tom smislu sistem dela pokazuje: kakav je opšti pogled autora na njegova dela; kakav mu je opšti pristup, opšte-teorijska i metodološka orijentacija; u kojoj meri je teorijski ovladao onim delom stvarnosti kojim se bavi; koja je svrha dela ili šta njime želi da postigne; kojom i kakvom logikom se rukovodio u pisanju. Sistem uvek u određenoj meri unapred određuje ili bar objašnjava sadržinu dela. Ukoliko je sistem pregledniji i jasniji, utoliko je više verovatno da je autor (predhodno sebi a zatim i čitaocu) razjasnio ideje koje izlaže. I obrnuto, naravno.

Koliko treba biti obazriv pri objašnjenju dela iz sistema, na maestralan način već je pokazala majeutika helenske epohe, a u novije vreme su to pokazali na gotovo anegdotski način* Hegel i Marks i Engels. Utoliko više služi na čast autoru što njegov sistem stvarno odgovara metodu i sadržini njegovog dela.

Međutim, već je sistem (izlaganja) ovog dela njegova prednost. Umesto beskonačnih i iscepkanih podela nekih svojstava (procesa, odnosa, tvorevina) društva, od čega pate i neki izvrsni udžbenici u nas, Kozićeva Sociologija, polazeći od osnovnih Marksovih (i Engelsovih) stavova o prirodno-istorijskom karakteru društva, o njegovoj specifičnoj (u odnosu na svet) materijalnosti i dijalektici, dosledno se drži izvorne Marksove osnovne podele društva na društveno biće i društvenu svest, odnosno na osnovu i društvenu nadgradnju u vezi sa osnovnom podelom. Kao i u pogledu sastava, tako se i u pogledu kretanja (razvoja) društva autor dosledno držao stavova i intencija klasika materijalizma. Ali autor nije ostao samo na osnovnim Marksovim (i Engelsovim) stavovima. Umesto da ponavlja neka „opšta mesta”, što ne bi bilo dovoljno već zato što Marks i Engels nisu dali neko u formalnom smislu sistematsko sociološko delo, autor je na istorijsko-materijalistički način objasnio sve osnovne društvene pojave (proces, odnose). Da je u svojim nastojanjima i uspeo, pokazuje i činjenica što je niz mlađih autora prihvatio i primenio u svojim udžbenicima sistem Sociologije P. I. Kozića, smatrajući i to jednim od njegovih doprinosa razvoju izvorne marksističke misli.

3. Iako je Kozićeva Sociologija udžbenik (čija je, doduše, teorijska orijentacija marksizam, ali je i uz to ipak udžbenik), te neizostavno sadrži i neka „čisto udžbenička” razmatranja, ovo delo je istovremeno i sociološki sistem marksističke nauke o društvu.

4. Delo je podeljeno na sedam osnovnih delova, koji nose naslove: Predmet sociologije, Metodi sociologije, Društvo, društveno biće, Društvena svest, Razvitak društva i Sociologija i socijalizam. Sem toga knjiga sadrži bibliografiju važnijih radova Marksa, Engelsa i Lenjina, zatim bibliografiju novijih radova iz oblasti sociologije, rečnik stranih izraza i registar imena.

II 1. Razmatranja o predmetu sociologije autor počinje analizom nekih najčešćih shvatanja o tome šta je sociologija. Time postiže trostruki efekat: (1) eliminiše proizvoljna i neodrživa shvatanja, ukazujući na brojne zablude, nerazumevanja i nekritička shvatanja; (2) svodi raspravu na značajna naučno zasnovana ili bar naučno opravdana shvatanja, izbegavajući neplodne terminološke rasprave i rasprave od perifernog značaja i (3) ukazuje na prave probleme i sadržinu sociologije, koja je prevazišla početne (dečije) bolesti nauke koja se konstituiše, čime sebi otvara put tačnog početnog (osnovnog i prvog) definisanja sociologije kao opšte nauke u društvu. Povezujući navedena razmatranja sa dubljim filozofskim upitima o smislu ljudskog (li-

* Prvo je Hegel »sa glave na noge« postavio filozofiju i pošto je, u stvari učinio obrnuto, Marks i Engels su stvarno obrnuli »sa glave na noge« (Hegelovu) filozofiju. U suštini je Hegelova dijalektika duha izražavala dijalektiku materije i velika je zasluga Marksa i Engelsa što su to otkrili. Oni su srušili Hegelov sistem, a spasili iz njega dijalektiku. »Marks i ja zacementirali smo jedini«

čnog i društvenog) življenja — od prostog egzistiranja do stvaralačkog delanja i saznanja — autor u određivanju predmeta sociologije ugrađuje i učenje o društvenoj potrebi jedne ovakve nauke, o njenom smislu, svrsi i dometu. Na toj osnovi daje i opisnu definiciju:

„Najpre, sociologija je, kaže se, nauka o društvu. Najopštija nauka o društvu. Sociologija, za razliku od ostalih društvenih nauka istražuje i opisuje društvo u njegovom **jedinstvu**, bez obzira što se to društvo ispoljava u različitim oblicima (...). Sociologija pokazuje da je društvo skup pojava (procesa, odnosa) koje međutim nisu mehanički odvojene, apsolutno ograđene jedna od druge već predstavljaju dijalektički skup (jedinstvo), što znači da su one međusobno povezane (posredno ili neposredno), makar bile i različite pa čak i protivrečne. A da bi to pokazala sociologija mora utvrditi koje su to karakteristike društvenih pojava koje ih povezuju međusobno. Utvrđujući naučne zakone društvenog razvoja, zakonitost društva, sociologija, u stvari, utvrđuje najopštija svojstva pojava (ljudskih ponašanja) koje govore o zajedničkim karakteristikama tih pojava koje ih međusobno povezuju i čine društvo jedinstvenim prirodno-istorijskim procesom ... Kraće rečeno »sociologija je nauka koja proučava **totalne društvene fenomene u celokupnosti njihovih vidova i njihova kretanja, svrstavajući ih u dijalektički izražene mikrosocijalne, grupacione i globalne tipove koji neprekidno nastaju i nestaju**«. (Georges Gurvitch, *Sociologija*, Zagreb 1966., str. 36.)” (1)

Autor se ne zaustavlja na ovakvom određenju predmeta sociologije, svestan činjenice da jedna formalna definicija nije dovoljna ne samo zato (a) što je svaka definicija opasna, bilo da je preuska bilo da je preširoka za sadržinu i formu pojave koju treba da odredi ili iskaže, nego i zato (b) što sadržina i forma čine jedinstvo, a definicija ne pokazuje kako je to stvarno. Definicija je (a) uopšte uzetva tačna samo pod tačno određenim uslovima, a određivanje uslova je van definicije, odnosno definicija sledi utvrđene pretpostavke i (b) svako utvrđivanje sadržine jedne nauke, teorija i zakonitosti pojava kojima se bavi — sve je to svojevrsno (ali potpunije) određivanje predmeta te nauke i ponovo definisanje.

Svako određenje predmeta jedne nauke zahteva i da se odredi njeno mesto u celokupnom sistemu nauka, a zatim i oblasti srodnih nauka. Ovaj zadatak autor ostvaruje utoliko potpunije što je sociologija jedan od uvodnih predmeta na humanističkim fakultetima te i u skladu sa nastavnim planovima i programima udžbenici sociologije daju uvodna znanja o nauci, naučnim zakonima, klasifikaciji i integraciji nauka, metodologiji i sl. Budući da je Kozićeva *Sociologija* udžbenik za studente pravnih, filozofskih i fakulteta organizacionih nauka, u knjizi se dalje izlažu važnije sociološke teorije i pravci — njihova neophodna kritika i odnos prema marksističkoj nauci o društvu, zatim se izlaže razvitak sociološke misli, odnos sociologije i drugih opštih oblika društvenog mišljenja (odnos sociologije i socijalne psihologije, odnos sociologije i ideologije, odnos sociologije, filozo-

¹⁾ Str. 5-6 ovog dela.

fije i teorije dijalektičkog (istorijskog) materijalizma, odnos sociologije i istorije) i odnos opšte (teorijske) i posebnih (primenjenih) sociologija.

S obzirom na to što se bavi marksističkim (što znači materijalističkim i dijalektičkim) shvatanjem društva, za nas je posebno zanimljivo kako pisac određuje odnos sociologije i istorijskog materijalizma. Ovo pitanje, u ranoj jugoslovenskoj marksističkoj sociološkoj literaturi veoma aktuelno i atraktivno, P. I. Kozić raspravlja na originalan način. Najpre, raspravlja ga u relacijama filozofija-sociologija, što znači kao odnos filozofije („izvestan sistem najopštijih kategorija o svemiru i njegovoj zakonitosti, sistem koji je nezavisan od drugih sistema manje opštih pojmova o jednom delu (oblasti) svemira“) ili opšteg znanja prema sociologiji kao posebnom znanju u odnosu na filozofiju („pošto se sociologija ne bavi najopštijim zakonima sveta u celini, već njegovog jednog dela — ljudskog društva. Sociologija je međutim, najopštija društvena nauka i kao takva ima za svoj predmet društvene pojave, odnose, u kojima se ljudi međusobno nalaze, međusobno povezano ljudsko ponašanje, sa aspekta da se utvrdi jedinstvo ljudskog društva, opšta svojevrsnost društvenih pojava, uzročnost pojava, društvena struktura i kretanje — društvena zakonitost“). Zatim ga raspravlja s obzirom na odnos filozofije i sociologije prema njihovim teorijama, pitajući da li dijalektički materijalizam i filozofija znače jedno te isto i da li je sociologija to što je istorijski materijalizam. Utvrđujući da je teorija jedna, a nauka druga stvar, ali da se taj odnos ne može tako mehanički tretirati, pisac zaključuje:

„Dijalektički materijalizam kao najopštija teorija o prirodi, društvu i ljudskom mišljenju takođe je samo teorija sociologije. Stavovi dijalektičkog materijalizma o opštim problemima društva (istorijski materijalizam) ne mogu se izjednačiti sa sociologijom iz istih razloga koje smo naveli u slučaju filozofije (tj. da se filozofija ne može izjednačiti sa svojom teorijom, teorijskom orijentacijom ili metodom — prim. D. S.). Istorijsko-materijalistička sociologija (ili, kao se još naziva, marksistička sociologija) ne treba da znači identifikaciju istorijskog materijalizma i sociologije već stanovište da se predmet sociologije tumači dijalektičko-materijalističkim (istorijsko-materijalističkim) iskazima.“³⁾

2. U drugom delu knjige — *Metodi sociologije*⁴⁾ autor ističe da je naučna misao, kao sistem saznanja, oduvek bila moguća samo uz postojanje određenih metoda koji su predstavljali najcelishodnije načine sticanja novih pojmova i bogaćenja ljudskog praktičnog iskustva. Polazeći od ispravnog stanovišta da je metod star koliko i nauka, autor nastavlja kako je uvek pretpostavka, kad je reč o začecima o toku naučne misli ili o konstituisanim naukama, da je reč o jednom procesu koji se sastoji ne samo iz svoje osnovne sadržine nego, takođe, i od elemenata koji upućuju na postupak utvrđivanja te sadržine i njene praktične verifikacije i primene. Stav da se nauke ra-

²⁾ Str. 82.

³⁾ Str. 83.

⁴⁾ Str. 93 — 112.

zlikuju ne samo po svom predmetu istraživanja, već isto tako i po svojim metodima, naročito je značajan kod onih nauka koje, u širem smislu reči, imaju istovetan predmet (istorija, sociologija, etnologija, politička ekonomija i dr.) ili spadaju u red „graničnih nauka” (socijalna psihologija, kriminologija, kibernetika i dr.). Otuda opravdano shvata nje autora da metodi određuju aspekt izučavanja, da ukazuju na početnu orijentaciju istraživanja i da zato zavisnost nauke od metodologije nije jednosmerno, nego su uvek i metodi obojeni odnosnom naukom i njenim teorijskim smislom.

Dalje izlaganje posvećeno je utvrđivanju smisla i osnovnih faza metodološkog postupka — empirijsko istraživanje, naučno objašnjenje i verifikacija saznanja.

Ma koliko relativna podela na izvesne faze metodološkog postupka i izvesne metode, ona omogućava teorijsko objašnjenje različitih metoda. Njih autor, s obzirom na funkciju i značaj koji imaju, deli na dve velike grupe. S jedne strane razlikuje opšte i posebne metode, a s druge strane razlikuje metode s obzirom na fazu postupka u kojoj se pretežno koriste. Iako govori i o drugim opštim metodima u sociologiji, glavna pažnja u ovom poglavlju posvećena je dijalektičkom materijalizmu kao generalnom metodu u sociologiji. To se čini sasvim opravdanim ne samo sa stanovišta da se izlaže marksistička teorija društva, nego i zbog naučne vrednosti i stvaralačke snage marksističke misli. Od posebnih socioloških metoda, među metodima empirijskog istraživanja više se govori o opservaciji, eksperimentu, intervjuu, komparaciji i statistici, među metodima logičkog objašnjenja o metodima analize i sinteze, apstrakcije i generalizacije, indukcije i dedukcije, a među metodima verifikacije — o verifikaciji u užem i širem značenju i o dokazivanju.

3. Mada autor, da bi izbegao preteranu shematizaciju, nije to formalno označio, Predmet sociologije i Metodi sociologije čine jednu celinu i sadržinski i u odnosu na sistematizaciju drugih delova udžbenika. Isto tako bismo mogli reći da jednu celinu predstavljaju i izlaganja trećeg (Društvo)⁵, četvrtog (Društveno biće)⁶ i petog (Društvena svest)⁷ dela.

Deo o društvu podeljen je na četiri poglavlja. U prvom poglavlju utvrđuje se sociološki pojam društva. Pošto je izložio moguća značenja društva, posebno naučna, autor argumentuje shvatanje o društvu kao prirodno-istorijskoj pojavi („ljudska oblast objektivne stvarnosti sveta jedan fenomen koji se bitno razlikuje od drugih”)⁸. Ističući da je sociološki pojam društva samo jedan moment dijalektičkog puta saznanja društvene stvarnosti koji se proteže od živog posmatranja ka apstraktnom mišljenju, i od njega ka praksi (Lenjin) i da značaj sociološkog pojma ljudskog društva nije samo u tome što je prođuzetak već i polazna pretpostavka daljeg i dubljeg razumevanja društvenih pojava, njihove strukture i razvoja, autor naglašava da sociološki pojam društva predstavlja bitnu teorijsko — metodolo-

⁵) Str. 114 — 132.

⁶) Str. 133 — 158.

⁷) Str. 159 — 172.

⁸) Str. 115.

šku pretpostavku svake druge društvene nauke⁹⁾ i implicira svoje neposredno — praktične refleksije¹⁰⁾, ali i upozorava da on sam po sebi ne rešava nijedan problem društva¹¹⁾. Zatim dolazi izvođenje sociološkog pojma društva sa stanovišta marksističke teorije¹²⁾ društva:

„Time se čini pokušaj da se izvede jedna apstrakcija o društvu koja je najbliža istini tj. objektivnoj realnosti ljudske istorije, njenom kretanju i menjanju. Ta odredba bi mogla glasiti: **društvo je sistem svesnih međusobno povezanih ljudskih delatnosti — procesa, odnosno tvorevina i oblika mišljenja, — zasnovan i određen procesom proizvodnje materijalnih uslova života, sistem koji se nalazi u stalnom i neprekidnom istorijskom razvoju.**”

Pošto je objašnjen materijalistički i dijalektički aspekt društva u shvatanju marksističke sociologije ukazano je i na gnoselošku vrednost i logičku važnost ovakvog poimanja. Izlaganjem o društvenim pojavama (društveni procesi, društveni odnosi, društvene tvorevine, društvene grupe) završeno je prvo poglavlje.

U drugom poglavlju, o odnosu prirode i društva, najpre su razmatrane jednostrane koncepcije odnosa prirode i društva, a zatim je data marksistička interpretacija odnosa. Glavne teme trećeg odeljka — o odnosu ličnosti i društva — posvećene su odnosu individue i grupe, društvenom karakteru ličnosti, istorijskim događajima, velikim ličnostima u istoriji i „društvenom paralelogramu sila” — društvu kao rezultanti svesne delatnosti pojedinaca. O društvu i kulturi govori se u četvrtom odeljku.

4. Osnovna struktura društvenog bića, što je predmet četvrtog dela knjige, posmatra se prvo kao ekonomska osnova društva i socijalno-politička nadgradnja. Potom se razmatra njihov odnos.

Izlaganje o ekonomskoj osnovi društva ide sledećim redosledom: (i) proizvodne snage, (2) proizvodni odnosi i (3) odnos između osnovnih elemenata ekonomske osnove društva.

Strukturu socijalno-političke nadgradnje društva čine: (1) svojina, (2) društvene klase, (3) država i pravo, (4) politika i političke stranke, (5) obrazovanje i nastava, (6) brak i porodica.

Svojinu autor posmatra kroz tehničku i socijalno-ekonomsku stranu svojinskih odnosa, njihovu istorijsku promenu, istražujući oblike svojine i promene u društvu i društvene determinante svojine. Učenje o društvenim klasama obuhvata sledeće pododeljke: pojam i nastanak klasa, marksistički prilog teoriji klasa, osnovne i sporedne društvene klase, klase i klasna borba, klasno i besklasno društvo. U marksističkom pristupu državi i pravu autor polazi od njihovog klasnog karaktera i odatle izvodi karakteristike države, istorijsku uslovljenost tipova države i prava i, takođe, odumiranje države. Od klasnog karaktera politike i političkih odnosa polazi se i u razmatranju raznih

⁹⁾ Str. 116.

¹⁰⁾ Str. 117.

¹¹⁾ Str. 118.

¹²⁾ Str. 122.

učenja o politici, političkim strankama i organizacijama, njihovoj borbi i ideologiji. Takođe je klasni pristup zastupljen i u izlaganjima o obrazovanju i nastavi i o braku i porodici.

5. Društvenu svest autor razmatra u njenom individualnom i društvenom određenju (1), u istorijskom razvoju i međuuslovljenosti sa društvenim bićem (2), s obzirom na različite vrste ili oblike društvenog mišljenja (3) i njihov međusobni odnos (4).

6. Razvitak društva¹⁴⁾ obrađen je u šestom delu knjige. Njega čine tri odeljka: (1) socijalna evolucija i revolucija (pojam društvene evolucije i revolucije, socijalna i politička revolucija, oblici političke revolucije, revolucija i kontrarevolucija), (2) istorijska periodizacija društva (društveno-ekonomske formacije) i (3) globalne ljudske zajednice.

7. U delu Sociologija i socijalizam¹⁵⁾ obuhvaćena su izlaganja o (1) socijalističkom društvu, (2) jugoslovenskom socijalističkom društvu i (3) marksističkoj sociologiji i socijalizmu.

U delu o razvitku društva, posebno u odeljku o društveno-ekonomskim formacijama, bilo je već reči u socijalizmu. Ipak se autor odlučio na dublje i šire izlaganje o socijalizmu i o problemima i mestu sociologije u izučavanju socijalizma. Ovakav pristup sasvim je u skladu sa potrebom savremenog društva, koje otvara nove horizonte ljudske istorije i piše prvu stranicu oslobođenja čoveka i društva, da se argumentovano, praktično i naučno, ideološki i politički, kulturno i humanistički bori protiv svih mistifikacija, ideoloških i „naučnih“ zabluda, da dobije naučno i revolucionarno teorijsko oružje neophodno za rušenje klasnog sistema, eksploatacije i otuđenja u svim sferama društvenog života, a isto tako i da spreči kontrarevoluciju reakcionarnih snaga i unutrašnje devijacije.

Govoreći uopšte o socijalizmu, autor najpre govori o socijalizmu kao početku stvarne istorije, razmatra karakteristike prelaznog perioda i učenje o diktaturi proletarijata i odumiranju države. Zatim govori posebno o jugoslovenskom socijalističkom društvu u okviru sledećih osnovnih tema: karakter jugoslovenske revolucije, periodičnosti obnove i izgradnje, društvena i privredna reforma, društveno samoupravljanje, karakter produkcionih odnosa i društvena svojina, klasna i profesionalna struktura društva, socijalistički karakter društvene svesti, osnovna obeležja društvenog mišljenja.

U vezi sa živom stvarnošću socijalizma u sociologiji se teorijski odslikavaju neki opšti (problemi razvitka i karaktera ekonomske osnove, pitanja socijalno-političke i idejne nadgradnje, specifičnost zadatka sociologije socijalizma i komunizma) i posebni problemi izučavanja (učenje o društvenoj strukturi, specifičnost zakona razvitka socijalizma, problemi društvene organizacije, sociologija ideala i ciljeva socijalizma). Autor stoji na stanovištu da je, takođe, moguća i potrebna sociologija jugoslovenskog društva, koja bi na teorijskim postavkama marksizma i revolucionarnoj praksi našeg društva istraživala i

¹³⁾ Str. 159 — 172.

¹⁴⁾ Str. 173 — 204.

¹⁵⁾ Str. 205 — 244.

tako važna pitanja kao što su: društvene funkcije i razvoj sistema samoupravljanja, sistem nagrađivanja, transformacije porodice, promene na relaciji selo-grad, društvene devijacije i druga.

Zbog ograničenog prostora ovaj prikaz je unapred bio određen ne kao kritički, nego tek kao informativni. Ipak su neophodne još neke napomene, naročito s obzirom na već pomenutu činjenicu da se pred čitaocem nalazi jedan univerzitetski udžbenik koji je u velikoj meri i jedan sistem marksističke sociologije.

U izlaganju sadržine marksističke nauke o društvu autor je ostao dosledan osnovnim marksističkim stavovima i ostao je na visini zadatka razvijajući te osnovne stavove. I pored relativne obimnosti, delo je napisano koncizno.

Razume se da to zahteva ozbiljan pristup studenata udžbeniku, ali i ozbiljan prethodni rad na podizanju sopstvenog znanja i opšteg i humanističkog obrazovanja na viši nivo. Utoliko više se ovo delo preporučuje svima onima koji se bave ozbiljnim studijama društvene i posebno marksističke misli.

SAVETOVANJE O IZGRADNJI KRIVIČNOG ZAKONODAVSTVA REPUBLIKA I AUTONOMNIH POKRAJINA NA NOVIM USTAVNIM REŠENJIMA

Jugoslovensko udruživanje za krivično pravo i kriminologiju organizovalo je od 22 — 24. januara 1976. godine u Budvi savetovanje posvećeno »Izgradnji krivičnog zakonodavstva republika i autonomnih pokrajina na novim ustavnim rešenjima«. Kako zbog aktuelnosti, tako i zbog važnosti problema koje treba rešavati, Savetovanju je prisustvovalo preko 600 stručnjaka iz cele zemlje, zaposlenih u pravosudnim organima, advokaturi, organima unutrašnjih poslova, naučnim ustanovama i sl.

Glavni referat Savetovanja bio je referat prof. Nikole SRZENIĆA: »Pred donošenjem prvih krivičnih zakona socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina«, a zatim su sledili referati po pojedinim grupama krivičnih dela, odnosno problemima, i to:

a) Komparativni prikaz rešenja sa analizom i komentarama za sledeće grupe krivičnih dela:

— protiv samoupravljanja, samoupravnih odnosa i odnosa u udruženom radu — Boro LIČENOSKI, zamenik Saveznog javnog tužioca;

— protiv privrede — dr Peter KOBE, profesor Pravnog fakulteta u Ljubljani;

— protiv službene dužnosti — dr Branko PETRIĆ, predsednik Vrhovnog suda Vojvodine;

— protiv imovine — dr Živko ZOBEC, sudija Vrhovnog suda Slovenije;

— protiv života i tela — Milenko RISTIĆ, sudija Vrhovnog suda Bosne i Hercegovine i Tomislav CUCUROVIĆ, pokrajinski javni tužilac Kosova;

— protiv ugrožavanja sigurnosti ljudi i imovine — dr Zvonimir ŠEPAROVIC, profesor Pravnog fakulteta u Zagrebu;

— protiv prava i sloboda građana — dr Dragoljub ATANACKOVIĆ, docent Pravnog fakulteta u Beogradu;

— protiv dostojanstva ličnosti i morala — mr Nikola MEMEDOVIC, zamenik okružnog javnog tužioca, Beograd;

b) *Obrada posebnih problema:*

— Odredbe o maloletnicima u krivičnom zakonodavstvu socijalističkih republika i autonomnih pokrajina — Slave PETROVSKI, sudija Vrhovnog suda Makedonije;

— Odredbe o sistemu, sadržini i izvršenju krivičnih sankcija u krivičnom zakonodavstvu — dr Vidak POPOVIĆ, savetnik saveznog sekretara za pravosuđe i organizaciju savezne uprave, i

— Osvrt na odredbe o značenju zakonskih izraza — mr Novak STANOJEVIĆ, zamenik javnog tužioca SR Srbije.

Savetovanje je otvorio predsednik Udruženja dr Dušan COTIĆ, pomoćnik saveznog sekretara za pravosuđe i organizaciju savezne uprave, a skup u ime Saveznog izvršnog veća pozdravio je Ivan FRANKO, savezni sekretar za pravosuđe i organizaciju savezne uprave. Prvog dana rad Savetovanja odvijao se u plenumu, dok se drugog dana radilo u dve paralelne sekcije. U prvoj sekciji razmatrane su teme vezane za zaštitu samoupravljanja, privrednog poslovanja i službene dužnosti, a u drugoj teme koje su pretežno bile vezane za zaštitu prava i sloboda kao i ličnost građana. Trećeg dana ponovo se sastao plenum gde su razmatrani rezultati Savetovanja i ujedno doneti konkretni zaključci.

Materijal sa savetovanja je dosta obiman. S toga ćemo u prikazivanju rada savetovanja izložiti samo neke probleme kojima su učesnici savetovanja poklonili najviše pažnje. Isto tako, prezentiraćemo i zaključke koji su doneti nakon završetka Savetovanja.

I

1. Savetovanje je počelo izlaganjem prof. Nikole SRZENTICA, glavnog referenta Savetovanja. Dosadašnji rad na izgradnji novog krivičnog zakonodavstva, kako je istakao prof. Srzentić, pokazuje da iako više u nas ne postoji jedinstveno zakonodavstvo u oblasti krivičnog prava, između svih krivičnopравниh odredaba postoji određena povezanost i uslovljenost, posebno u odnosu: savezni — republički odnosno pokrajinski krivični zakon. Sada je zakonodavna nadležnost republika i pokrajina proširena, ali federacija i dalje utvrđuje osnovna pravila opšteg dela krivičnog zakonodavstva. Međutim, pogrešno bi bilo shvatiti proširenje zakonodavne nadležnosti republika i autonomnih pokrajina u oblasti krivičnog zakonodavstva kao mehaničko prenošenje nadležnosti za određivanje pojedinih krivičnih dela. Osnovni je smisao ove ustavom utvrđene preraspodele nadležnosti samostalnost republika i autonomnih pokrajina u vođenju kriminalne politike u oblastima u kojima postoji njihova zakonodavna nadležnost. Međutim, iako je svaka republika odnosno autonomna pokrajina ovlašćena da u granicama ustava samostalno određuje zonu i meru represije, ne treba gubiti iz vida da se ovo određivanje represivnih mera vrši u okviru istog društvenog uređenja zasnovanog na istim idejno-političkim osnovama, tj. u uslovima socijalističkog samoupravnog uređenja SFRJ. U takvom uređenju krivično pravna zaštita osnovnih društvenih vrednosti ne može biti bitno različita, ni u obimu niti u meri, bez obzira da li tu zaštitu određuje jedna ili druga republika, odnosno autonomna pokrajina. Iz toga ne proizilazi zaključak o identičnosti svih krivičnopравниh odredaba koje donose republike odnosno autonomne pokrajine, ali je opravdano pretpostaviti da će sve te odredbe polaziti od osnova jedne zajedničke kriminalne politike koja odgovara zajedničkim potrebama.

Danas kada se nalazimo pred donošenjem prvih krivičnih zakona socijalističkih republika i autonomnih pokrajina, najosetljivije je svakako pitanje njihovog »ujednačavanja«. Rešenje tog pitanja, prema rečima prof. Srzentića, sastoji se u sledećem: a) polaziti od rešenja sadržanih u Krivičnom zakoniku; b) ta rešenja po potrebi precizirati, a menjati ako to zahtevaju potrebe prakse odnosno potrebe efikasnije borbe protiv kriminaliteta; c) u ovom momentu rešenja iz inostranog zakonodavstva i inostrane pravne teorije prihvatiti samo ako je izvesno da će ta rešenja odgovarati našim potrebama; i d) pri političkoj oceni osnovno je pitanje u kojoj su meri, na osnovu principa solidarnosti i uzajamnosti, republike odnosno pokrajine spremne na samoograničavanje svojih ovlašćenja, tj. u kojoj su meri spremne da svoje stavove van slučajeve specifičnosti društveno-ekonomskih prilika, utvrđuju u zavisnosti od stavova drugih republika odnosno autonomnih pokrajina.

Donošenjem saveznog i republičkog odnosno pokrajinskih krivičnih zakona, prema rečima prof. Srzentića, sprovodimo u život ustavnu koncepciju u podeljenoj nadležnosti u oblasti krivičnog prava i donosimo prve zakone socijalističkih republika i autonomnih pokrajina. Tom prilikom činimo i značajne sadržinske izmene i dopune postojećeg krivičnog zakonodavstva. I jedno i drugo je složen i odgovoran zadatak čije uspešno izvršenje zavisi od toga u kojoj meri novo krivično zakonodavstvo u SFRJ pruža realne mogućnosti za zaštitu naših socijalističkih samoupravnih odnosa i za primenu represije koja će odgovarati humanizmu i moralu našeg društva.

U plenumu su izložena još dva referata. Dr Vidak POPOVIĆ podneo je referat »Osvrt na odredbe o izvršenju krivičnih sankcija u republičkim i pokrajinskim krivičnim zakonima«. Ukazujući na neka nerešena pitanja koja treba regulisati, referent se naročito založio za izdvajanje odredaba o izvršenju krivičnih sankcija iz republičkih i pokrajinskih krivičnih zakona u posebne zakone o izvršenju krivičnih sankcija republika i autonomnih pokrajina.

Slave PETROVSKI govorio je o primeni vaspitnih mera i kažnjavanju maloletnih izvršioaca krivičnih dela prema nacrtu Saveznog krivičnog zakona i nacrtima krivičnih zakona SR Srbije, SR Bosne i Hercegovine, SR Makedonije i SAP Vojvodine. Iako su prema mišljenju referenta, svi nacrti pošli od opštih pravila o primeni vaspitnih mera i kažnjavanju maloletnika koja su sadržana u nacrtu Saveznog krivičnog zakona, ipak postoje znatne razlike u republičkim i pokrajinskim nacrtima krivičnog zakona i znatne neusaglašenosti sa opštim pravilima. Međutim, referent smatra da te razlike i neusaglašenosti nisu takve prirode da za period do koga treba da se donesu krivični zakoni ne mogu da se prevaziđu.

2. U okviru rada prve sekcije, zapažen je referat pod nazivom »Krivična dela povrede samoupravljanja, samoupravnih odnosa i odnosa u udruženom radu«, koga je podneo Boro LIČENOSKI. Sistematici krivičnih dela protiv samoupravljanja, samoupravnih odnosa i odnosa u udruženom radu, prema rečima referenta moramo posvetiti posebnu pažnju. Ako je samoupravljanje osnova našeg socijalističkog društva, moramo u krivičnom zakonu imati bar jednu posebnu glavu posvećenu krivičnim delima protiv samoupravljanja. Referent možda s pravom pri-

meću je da mi sada u našem Krivičnom zakoniku imamo posebne glave za krivična dela kojima se štite manje značajne individualne vrednosti, kao na primer, čast i ugled, a nemamo posebnu glavu za tako značajne opšte društvene vrednosti kakva su samoupravna prava.

Sadašnji nacrt Saveznog krivičnog zakona predviđa samo tri odnosno pet krivičnih dela u vezi napada na samoupravljanje, dok bi prema mišljenju autora samog Nacrta ostala materija zaštite samoupravnih odnosa trebala da spada u isključivu nadležnost republika i pokrajina.

Nakon ovakvog mišljenja autora sadašnjeg Nacrta, referent ipak postavlja pitanje gde su onda granice napada na »osnove« socijalističkog samoupravljanja i napada na »ostale« vrednosti samoupravljanja? Može li se to odvajati jedno od drugog ili su svi aspekti sa samoupravnih odnosa tesno i nerazdvojno povezani jedni sa drugim. Materija društveno-ekonomskih odnosa, sistema planiranja, materija zaključivanja i sprovođenja sporazuma i društvenih dogovora organski je neodvojiva od materije o organizovanosti udruženog rada, samoupravnih odnosa u udruženom radu i institucionalnog samoupravnog mehanizma. Da li se može reći da sprečavanje radnika da sami odlučuju o dohotku, o izdvajanju iz OUR-a i sl., znači samo napad na individualna prava radnika, a ne i (istovremeno, ako ne i prvenstveno) napad na osnove našeg samoupravnog sistema?

Otuda, ukoliko ustavnopravni razlozi ne dopuštaju mogućnost da se u Savezni krivični zakon predvidi posebna glava protiv samoupravljanja, referent je mišljenja da je potrebno da se republike i pokrajine dogovore da inkriminacije krivičnih dela protiv samoupravljanja, samoupravnih odnosa i odnosa u udruženom radu budu jedinstvene. Ovo tim pre što u pogledu samoupravljanja nema nikakvog razloga da se u jednoj republici krivično-pravna zaštita samoupravljanja reguliše na jedan način, a drugačije u drugoj republici i pokrajini.

3. Dr Branko PETRIĆ, govorio je o krivičnim delima protiv službene dužnosti. U svom referatu, dr Petrić je posebno ukazao na značaj određivanja pojmova »službenog« i »odgovornog« lica. Polazeći od potrebe efikasne zaštite svih odnosa u službi i radu neophodno je što preciznije odrediti pojmove »službenog« i »odgovornog« lica, jer će to omogućiti zakonito postupanje, jednak tretman svih građana i ujednačavanje sudske prakse, što nisu neznatni atributi. Jednakost građana, u odnosu na ove pojmove zahteva da svi krivični zakoni u Jugoslaviji na istovetan način odrede pojam »službenog« i »odgovornog« lica, jer je teško predpostaviti da se može prihvatiti raznorodno određivanje pojmova »službenog« i »odgovornog« lica u raznim krivičnim zakonima jer bi to očigledno značilo da radni ljudi i građani u raznim republikama ili pokrajinama nisu jednaki pred zakonom, odnosno da je negde njihova krivična odgovornost šira a negde uža.

Rešenje ujednačavanja sadržine pojmova »službenog« i »odgovornog« lica, prema mišljenju autora, najidealnije bi se moglo rešiti kad bi se u Saveznom krivičnom zakonu ovi pojmovi mogli odrediti pa bi kao takvi bili obavezni u odnosu na sve krivične zakone republika i pokrajina. Međutim, ujednačavanje sadržine pojmova »službenog« i »odgovornog« lica u Saveznom krivičnom zakonu nije moguće zbog toga što je u Saveznom krivičnom zakonu moguće dati samo one pojmove koji se od-

nose na posebni deo Saveznog krivičnog zakona. Međutim, Savezni krivični zakon ne sadrži sva ona krivična dela koja mogu da izvrše »službena« i »odgovorna« lica koja moraju da budu obuhvaćena ovim pojmovima u krivičnim zakonima republika i pokrajina. To znači, da se određivanje pojmova »službenog« i »odgovornog« lica mora prepustiti krivičnim zakonima republika odnosno pokrajina.

Pošto određivanje pojmova »službenog« i »odgovornog« lica treba da se izvrši u krivičnim zakonima republika i autonomnih pokrajina, to znači da se u republičkim odnosno pokrajinskim krivičnim zakonima mora obezbediti identičnost u određivanju ovih pojmova, kako bi svi građani bili pred zakonom jednaki.

Dajući uporedo pravni pregled radnih tekstova krivičnih zakona republika i pokrajine Vojvodine, referent konstatuje da u odnosu na krivična dela protiv službene dužnosti nema nekih bitnih razlika. U suštini svi nacrti krivičnih zakona republika i pokrajina pošli su od istih polaznih osnova, a izvesne modifikacije ne predstavljaju takve prepreke da bi bilo teškoća za maksimalno usaglašavanje, a time i ujednačavanje našeg krivičnog zakonodavstva.

U okviru rada prve sekcije, zapaženi su još i referati prof. dr KOBEA i Žice OSTOJE. Referat prof. dr Kobea bio je posvećen problematici krivičnih dela protiv privrede. Istakavši značaj krivičnih dela protiv privrede, referent se naročito založio da inkriminacije ovih dela budu što je moguće na jednom mestu, kako bi se obezbedila što efikasnija krivičnopravna zaštita. Žica Ostoja podneo je referat o krivičnim delima protiv društvene i privatne imovine u kome je nakon izvršene analize krivičnih dela protiv društvene i privatne imovine, konstatovao da nema bitnih razlika u nacrtima krivičnih zakona republika i autonomnih pokrajina.

4. Druga sekcija počela je rad sa izlaganjem Milenka RISTIĆA, koji je izložio krivična dela protiv života i tela prema nacrtima krivičnih zakona republika i pokrajina. Pošto je konstatovao da u ovoj glavi krivičnih dela, a prema nacrtima republičkih i pokrajinskih krivičnih zakona u osnovi nema značajnih razlika, referent je ipak dajući komparativnu analizu nacrtu republičkih i pokrajinskih krivičnih zakona ukazao na neke pojave različitih rešenja. Različita rešenja između samih nacrtu i u odnosu na odredbe Krivičnog zakonika pojavljuje se kod krivičnog dela teškog ubistva (čl. 135 st. 2 i 3 KZ), navođenja na samoubistvo, nedozvoljenog pobačaja, lake i teške telesne povrede, ugrožavanja opasnim oruđem pri tuči ili svađi, izlaganja opasnosti i napuštanja nemoćnog lica.

U određivanju okvira kazni za krivična dela protiv života i tela nacrti republičkih i pokrajinskih krivičnih zakona u odnosu na sadašnji Krivični zakonik, uglavnom ne sadrže znatnija odstupanja, a ni međusobno ne zauzimaju bitno različita rešenja. Kod najvećeg broja krivičnih dela protiv života i tela zadržane su u nacrtima odredbe o kaznama u rasponu koji postoji u važećem Krivičnom zakoniku.

5. Referat dr Dragoljuba ATANACKOVIĆA bio je posvećen krivičnim delima protiv slobode i prava građana. Za krivična dela protiv slobode i prava građana, u odnosu na sadašnji Krivični zakonik, u nacrtima republičkih i pokrajinskih krivičnih zakona predviđen je znatan broj izmena. Prema mišljenju referenta, najviše izmene su one koje se

odnose na sistematizaciju ovih krivičnih dela. Neki nacrti KZ (SR Makedonije, SR Slovenije i SAP Vojvodine) izdvojili su krivična dela protiv samoupravljanja u posebnu glavu. U drugim nacrtima ovo izdvajanje nije izvršeno — tako da se krivična dela protiv samoupravljanja nalaze u glavi krivičnih dela protiv slobode i prava građana.

Za izdvajanje krivičnih dela protiv samoupravljanja u posebnu glavu, prema mišljenju autora, govore mnogi principijelni razlozi. Najvažniji razlog leži svakako u značaju samoupravljanja za naše društvo. Socijalistički društveni odnosi u našoj zemlji zasnovani su na samoupravljanju radnih ljudi. To je istaknuto na prvom mestu Osnovnih načela Uvodnog dela Ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Iz ove ustavne odredbe takođe proizilazi da je ostvarenje i obezbeđenje zaštite socijalističkog samoupravnog sistema osnovni zadatak i funkcija SFRJ kao zajednice slobodnih i ravnopravnih naroda i narodnosti koji su se ujedinili u socijalističku federativnu zajednicu radnih ljudi.

Budući da je zaštita samoupravnog socijalističkog sistema osnovna funkcija i zadatak SFRJ — nesumnjivo je da ta zaštita i u krivičnom zakonodavstvu Jugoslavije treba na jedan poseban način da bude istaknuta i podvučena. Radi se o samoupravljanju kao fundamentalnoj vrednosti jugoslovenskog društva. Nesumnjivo je onda da ta vrednost treba da nađe svoje samostalno i posebno mesto u sistemu vrednosti kojima se pruža krivično pravna zaštita. Prema tome, zaštita samoupravnih društvenih odnosa ne znači samo zaštitu slobode i prava građana, nego znači i zaštitu takvog društvenog i državnog uređenja naše zemlje koja predstavlja specifičnu istorijsku tekovinu naše radničke klase, izvojevanu u borbi za ostvarenje ideja socijalizma. S toga, pružanje posebne krivično pravne zaštite samoupravnih odnosima, predstavlja i istorijski zadatak naše socijalističke društvene zajednice. Zbog toga je, prema mišljenju referenta, celishodno da zaštita samoupravljanja u jugoslovenskom krivičnom zakonodavstvu dobije ne samo posebno, već i ključno mesto.

Druga vrsta izmena u odnosu na sadašnji Krivični zakonik sastoji se u predviđanju novih inkriminacija. Idući po redosledu kako su se javile u sistemu do sada postojećih inkriminacija, ove inkriminacije su sledeće: otmica lica (čl. 75a Nacrta KZ SR Slovenije), grubo ponašanje (čl. 74 Nacrta KZ SR Makedonije, čl. 77 Nacrta KZ SR Slovenije), zlostava (čl. Nacrta KZ SR Srbije), neovlašćeno prisluškivanje i tonsko snimanje (čl. 79 Nacrta KZ SR Slovenije, čl. 69 Nacrta KZ SR Srbije, čl. 69 Nacrta KZ SAP Vojvodine), neovlašćeno slikanje (čl. 79 Nacrta KZ SR Makedonije), neovlašćeno fotografisanje (čl. 80 Nacrta KZ SR Slovenije, čl. 70 Nacrta KZ SR Srbije i čl. 70 Nacrta KZ SAP Vojvodine), sprečavanje prava inicijative (čl. 72 Nacrta KZ SR Bosne i Hercegovine), sprečavanje inicijative (čl. 29 Nacrta KZ SR Crne Gore), sprečavanje prava na inicijativu (čl. 83 Nacrta KZ SR Makedonije), sprečavanje prava inicijative (čl. 86 Nacrta KZ SR Slovenije), zloupotreba prava glasa (čl. 27 Nacrta KZ SR Crne Gore), zloupotreba izbornog prava (čl. 27 Nacrta KZ SR Hrvatske), zloupotreba izbornog prava (čl. 27 Nacrta KZ SR Hrvatske), zloupotreba prava na glas (čl. 89 Nacrta KZ SR Makedonije), zloupotreba biračkog prava (čl. 90 Nacrta KZ SR Slovenije, čl. 80 Na-

crta KZ SR Srbije, čl. 82 Nacrta KZ SAP Vojvodine), povreda tajnosti glasanja (čl. 28 Nacrta KZ SR Hrvatske, čl. 91 Nacrta KZ SR Makedonije, čl. 94 Nacrta KZ SR Slovenije, čl. 84 Nacrta KZ SR Srbije i čl. 86 Nacrta KZ SAP Vojvodine), uništenje izbornih dokumenata (čl. 29 Nacrta KZ SR Hrvatske), uništavanje izbornih isprava (čl. 87 Nacrta KZ SR Makedonije), uništavanje izbornih dokumenata (čl. 92 Nacrta KZ SR Slovenije, čl. 82 Nacrta KZ SR Srbije i čl. 84 Nacrta KZ SAP Vojvodine), izborna prevara (čl. 30 Nacrta KZ SR Hrvatske), izmena rezultata izbora i glasanja (čl. 92 Nacrta KZ SR Makedonije), falsifikovanje rezultata izbora i glasanja (čl. 93 Nacrta KZ SR Slovenije, čl. 83 Nacrta KZ SR Srbije, čl. 85 Nacrta KZ SAP Vojvodine), ometanje odvijanja izbora (čl. 31 Nacrta KZ SR Hrvatske), ugrožavanje i sprečavanje izbora (čl. 90 Nacrta KZ SR Makedonije), pozivanje na odgovornost zbog glasanja (čl. 88 Nacrta KZ SR Makedonije), povreda slobode opredeljenja (čl. 91 Nacrta KZ SR Slovenije, čl. 81 Nacrta KZ SR Srbije) i povreda slobode opredeljenja birača (čl. 83 Nacrta KZ SAP Vojvodine).

Najzad, broj inkriminacija sadašnjeg Krivičnog zakonika, koje nisu predviđene u glavi krivičnih dela protiv slobode i prava građana, vrlo je mali. Radi se o sledećim inkriminacijama: čl. 152 KZ — iznudiavanje iskaza (Nacrt KZ SR Slovenije), čl. 152 KZ — zlostava zloupotrebom službenog položaja ili ovlašćenja (Nacrt KZ SR Slovenije), čl. 158 KZ — sprečavanje i ometanje javnog skupa (Nacrt KZ SR Makedonije i Nacrt KZ SR Slovenije), čl. 162 KZ — sprečavanje štampanja i rasturanja štampanih stvari (Nacrt SR Makedonije i Nacrt KZ SR Slovenije), čl. 164 KZ — povreda pronalazačkog prava (svi nacrti, osim KZ SAP Vojvodine).

U okviru rada druge sekcije, izložili su svoje referate još i prof. dr Zvonimir ŠEPAROVIC i mr Nikola MEMEDOVIĆ. Dr Zvonimir Šeparović podneo je referat o krivičnim delima ugrožavanja, zalažući se naročito pri tome za izdvajanje iz sadašnje XXI saobraćajna krivična dela, s tim da se uz ova dela nadovežu i krivična dela protiv zdravlja ljudi zbog njihove srodnosti i povezanosti. Mr Nikoia Memedović, izložio je o krivičnim delima protiv dostojanstva ličnosti i morala, uz osvrt na neka rešenja data u nacrtima krivičnih zakona socijalističkih republika i autonomnih pokrajina.

II

Na kraju, posle postavljanja izvesnih konstatacija i prihvatanja nekih predloga i sugestija, učesnici Savetovanja doneli su sledeće zaključke:

1. U daljoj fazi rada na krivičnom zakonodavstvu socijalističkih republika i autonomnih pokrajina treba obezbediti još tešnju i neposredniju saradnju kako stručnih tako i društveno — političkih činilaca koji su angažovani na složenom i odgovornom zadatku izgradnje krivičnog zakonodavstva na novim ustavnim rešenjima.

2. Učesnici Savetovanja smatraju da bi, imajući u vidu jedinstvo ideoloških, društveno — političkih i ekonomskih interesa, solidarnosti socijalističkih republika i autonomnih pokrajina, kao i naroda i narodnosti koji sačinjavaju našu zajednicu, trebalo nastojati da se razlike

koje se sada javljaju u radnim tekstovima krivičnih zakona republika i autonomnih pokrajina, svedu na najmanju moguću i zaista neophodnu meru, što treba procenjivati ne samo sa stanovišta stručnih, već, pre svega, društveno-političkih kriterijuma koristeći iskustva i rezultate postignute na planu usaglašavanja stavova, dogovaranja i sporazumevanja koje je toliko prisutno i tako karakteristično za naše socijalističko i samoupravno društvo.

3. Ocenjeno je, da su u vezi sa radom na krivičnim zakonima socijalističkih republika i autonomnih pokrajina, za koji se odaje priznanje u pogledu društveno — političkog prilaza kao stručne i sadržinske obrade, još uvek prisutne određene dileme po nizu pitanja, među kojima u pogledu razgraničenja nadležnosti federacije, republika i autonomnih pokrajina u pojedinim oblastima, posebno kada se radi o krivično pravnoj zaštiti samoupravnih odnosa i odnosa u udruženom radu, kao i drugih odnosa, naročito onih koje u svojim osnovama i sa stanovišta interesa cele zemlje uređuje federaciju, ali čije se ostvarenje obezbeđuje u socijalističkim republikama i autonomnim pokrajinama. Ta pitanja treba, s obzirom na fazu u kojoj se nalazi izrada Saveznog krivičnog zakona, prioritetno rešiti.

4. Istknuto je dalje da u propisivanju kazni, tj. u vezi sa određivanjem kaznenih okvira za pojedine kategorije krivičnih dela nije bilo dovoljno sistema i da su zapaženi različiti prilazi u pogledu obima i oštrine represije, što može imati dalekosežniji značaj u vezi sa ustavnim principom jednakosti građana i izazvati značaj u vezi sa ustavnim principom jednakosti građana i izazvati značajnije posledice na planu primene ne samo instituta sadržanih u krivičnom zakonodavstvu, već i u raznim ograničenjima, koja se javljaju kao posledice krivičnih osuda.

Dosadašnji rezultati postignuti u pripremi krivičnog zakonodavstva socijalističkih republika i autonomnih pokrajina, koji su sadržani u radnim nacrtima posmatrani u svetlu postojećih razlika, konkretnih primedbi i sugestija za poboljšanje određenih formulacija, predpostavljaju bez obzira na konstatovane različitosti rešenja i mogućnosti da se izaberu od više najoptimalnija rešenja.

5. Posebnu pažnju u tom procesu usaglašavanja koji predstavlja obiman, hitan i složen zadatak, zahtevaju naročito one grupe krivičnih dela, odnosno ona pojedina dela, koja se najčešće javljaju u praksi, a posebno ona koja su predmet paralelnog regulisanja od strane federacije, socijalističkih republika i autonomnih pokrajina, što bi zahtevalo da se za ovu grupu krivičnih dela usaglašavanje izvrši, kao što su posebno dela protiv službene dužnosti koje sadrže zakoni koji se donose kako u federaciji, tako i u republikama i autonomnim pokrajinama.

SADRŽAJ — SOMMAIRE

ČLANCI:
ARTICLES:

	Strana
Dr Miroslav Đorđević: Pogledi Svetozara Markovića na državno-pravni razvitak Srbije	5
Les vues de Svetozar Marković sur le développement du droit d'Etat de la Serbie	23
Dr Slavoljub Popović: O pravu zaštite životne sredine	25
Le droit de protection de l'environnement	35
Dr Miodrag Matejić: Šta se promenilo u budžetskom sistemu i budžetu	37
Ou'est-ce qui a changé dans le budget et dans le système budgétaire	59
Dr Dimitrije Kulić: Izborni sistem i izborni postupak u Ustavu od 1947. godine	61
Le système électoral et la procédure électorale dans la Constitution de 1974.	81
Dr Dragoljub Stojanović: Istorijski razvoj građanskog prava i građanskopravne nauke	83
Le développement historique du droit civil et de la science de droit civil	91
Dr Mihailo Mitić: Bračno pravo SR Srbije	93
Le droit du mariage de la République socialiste de Serbie	129
Dr Ljubiša Jovanović: Pojam i vrste umišljaja	131
La notion et les sortes de la préméditation	148
Dr Momčilo Dimitrijević: Osnovna pitanja konstituisanja i funkcionisanja samoupravnih interesnih zajednica	149
Les questions fondamentales de la constitution et du fonctionnement des communautés autogestionnaires d'intérêts	168
Dr Jovan Petrović: Proširena reprodukcija u samoupravnom socijalističkom društvu	171
Dr Slavko Marković: Tumačenje testamenta	189
L'interprétation du testament	201
Dr Mihajlo Aćimović: Donošenje krivičnih presuda	203
La prononciation des sentences pénales	215
Dr Ivica Jankovec: Transformacija cene kao elemenat ugovora o prodaji	217
La transformation du prix en tant qu'élément du contrat de vente	238
Dr Slobodan Milenković: Postupak zaštite prava čoveka u Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima i Fakultativnom protokolu uz ovaj pakt	239

La procédure de la protection des droits de l'homme dans le Pacte international relatif aux droits civils et politiques et dans le Protocole facultatif annexé à ce pacte — — — — —	253
Dr Čedomir Stevanović: Stav suda prema dokazima u krivičnom postupku — — — — —	257
L'attitude du tribunal envers les preuves dans la procédure pénale — — — — —	272
Dr Božidar Krstić: Žrtva i njen doprinos u realizaciji šizofrenog homicidijuma — — — — —	273
La victime et sa contribution à la réalisation de l'homicide schizo-phrénique — — — — —	283
Mr. Slobodanka Stojičić: Zakon o sudijama u Srbiji iz 1881. god. — — — — —	285
La loi aux juges en Serbie de 1881 — — — — —	300
Mr. Dragan Stanimirović: Protivrečnosti društvene moći — — — — —	301
Les contradiction du pouvoir social — — — — —	322
Gordana Stanković: Prekid parničnog postupka — — — — —	325
L'interruption de la procédure judiciaire — — — — —	338
Vladislav Đorđević: Uračunavanje poklona i legata u nasledni deo — — — — —	339
L'incorporation des donations et des legs dans la part successorale — — — — —	352
Vojilav Đurđević: Prigovor protiv optužnice — — — — —	—
L'exception à l'acte d'accusation — — — — —	370

PRIKAZI:

Mr. Dragan Stanimirović: Sociologija — Uvod u marksističku nauku o društvu od dr. Petra Kozića — — — — —	371
Vidoje Miladinović: Savetovanje o izgradnji krivičnog zakonodavstva republika i autonomnih pokrajina — — — — —	379

